

Γ. ΒΕΡΙΤΗ

ΑΠΑΝΤΑ

ΑΡΘΡΑ ΚΑΙ
ΜΕΛΕΤΑΙ

ΠΕΝΤΑ
Ι

ΕΚΔΟΣΕΙΣ "Η ΔΑΜΑΣΚΟΣ,"

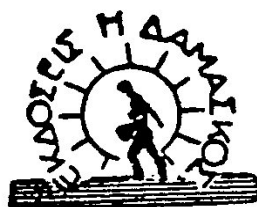
Γ. ΒΕΡΙΤΗ

ΑΠΑΝΤΑ

ΠΕΖΑ Ι
ΑΡΘΡΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ
Σ. ΚΑΛΗΣΠΕΡΗ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Ν. ΑΡΒΑΝΙΤΗ

ΑΘΗΝΑΙ 1958

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Η ΔΑΜΑΣΚΟΣ

Η ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΩΝ ΑΠΑΝΤΩΝ

Ἡ ἔκδοσις τῶν Ἀπάντων τοῦ Γ. Βερίτη ἀποτελεῖ μιάν ὀφειλόμενη προσφορά στή μνήμη του, τώρα πού συμπληρώνονται δέκα χρόνια ἀπό τὸ θάνατό του. Τὸ περιοδικὸν «Ἀκτῖνες», πού στάθηκε τὸ κυριώτερο βῆμα ἐκφράσεως τοῦ Γ. Βερίτη, κί' ἡ «Δαμασκός» μὲ τὶς ἐκδόσεις τῶν ποιητικῶν του συλλογῶν, παρουσίασαν κατὰ τὸ παρελθὸν στὸ Ἑλληνικὸ κοινὸ τὸν ἀγωνιστὴ τοῦ πνεύματος, τὸν λογοτέχνη, τὸν ποιητὴ. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1947, ζῶντος τοῦ ποιητοῦ, ἡ «Δαμασκός» ἐξέδωκε τὴν «Ὠδὴ τοῦ Ἀγαπητοῦ». Οἱ τρεῖς ἄλλες ποιητικὲς συλλογές, «Στὶς Πηγές τῶν Ὑδάτων», «Ὅταν ἀνθίζουν τὰ Κρίνα», «Μὲ τὴν Αὐγή», ἐξεδόθησαν μετὰ τὸν θάνατό του, καὶ ἔτσι ὀλοκληρώθηκε ἡ ἔκδοσις τοῦ ποιητικοῦ του ἔργου.

Ἀλλὰ ὁ Βερίτης δὲν ἦταν μόνο ὁ ποιητής· ἦταν καὶ αἰσθητικὸς, κριτικὸς, δοκιμιογράφος, μελετητὴς τῆς ἱστορίας, καὶ μαζὶ ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος πού ἀγωνίστηκε μὲ τὴν ἀξιόλογη ἀρθρογραφία του στὸν γενικώτερο τομέα τῶν πνευματικῶν μας πραγμάτων. Καὶ τοῦτος ὁ στίβος ἤθελε γερὰ νεῦρα, γιατί ἔπρεπε καὶ τὰ Νεοελληνικὰ Γράμματα νὰ ξεκαθαρισθοῦν ἀπὸ τ' ἀντιπνευματικὰ στοιχεῖα πού μὲ τόσην ἐπιμέλεια, κάτω ἀπὸ τὸ ντῦμα τῆς λογοτεχνίας, καλλιεργοῦσαν τὴν Ἄρνησι. Κί' ὁ Βερίτης, μαζὶ μ' ὄλους τοὺς ἄλλους ἐκλεκτοὺς, τοὺς διανοουμένους καὶ κριτικοὺς τῶν «Ἀκτίνων», ἐργάσθηκε μὲ τὴν πέννα του καὶ τὴν ψυχὴ του γιὰ τὸ ξεσκέπασμα κάθε ἀντιπνευματικοῦ στὰ Γράμματα τοῦ τόπου μας.

Αὐτὸ στάθηκε τὸ νόημα τῆς ὅλης του ἀρθρογραφίας στὶς στήλες τῶν «Ἀκτίνων». Τὰ ἄρθρα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενον τῶν δύο τόμων μὲ τὰ πεζὰ κείμενα τοῦ Βερίτη: «Ἄρθρα καὶ Μελέται», «Φιλολογικὰ θέματα – Διηγήματα – Μορφαί». Μὲ τὴν ἐπανεκδοσὶ καὶ τῶν Ποιημάτων του σ' ἓναν αὐτοτελεῖ τόμο, συμπληρώνεται ἡ ἔκδοσις τῶν Ἀπάντων του.

Ἡ ἀνάγκη νὰ γνωρίσουν οἱ νεώτεροι τὴ Μορφή τῶν νεοελληνικῶν Χριστιανικῶν Γραμμάτων πού λέγεται Γ. Βερίτης ὠδήγησε στὴν σκέψι γιὰ τὴν συγκέντρωσι καὶ τὴν ἔκδοσι ὀλοκληροῦ τοῦ ἔργου του.

Τὰ «Προλεγόμενα» αὐτοῦ τοῦ τόμου, ἄρθρο τοῦ Σ. Καλησπέρη πού δημοσιεύθηκε στὶς «Ἀκτῖνες» τὸν Ἰούνιο τοῦ 1948 σὰν μνημόσυνο στὸν ποιητὴ, **[σελ. 4]** ἐμφανίζουν ὀλόκληρη τὴν προσωπικότητα τοῦ Βερίτη καὶ ἀποτελοῦν ταυτόχρονα μιάν εἰσαγωγὴν στὸ ἔργο του.

Τὴν ἐπιμέλεια, τὴν συγκέντρωσι καὶ ταξινόμησι τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Γ. Βερίτη ἔκαμε ὁ κ. Ν. Ἀρβανίτης.

Ὡρισμέναι διορθώσεις ἔγιναν στὴν γλῶσσα, γιὰ νὰ ἔχουν ὅλα τὰ κείμενα τὴν ἀπαραίτητη γλωσσικὴ ἐνότητα.

Παραδίδομεν τὰ «Ἀπαντα» τοῦ Βερίτη, μὲ τὴν συναίσθησι τῆς ἐκπληρώσεως ἐνὸς χρέους ἀπέναντι στὸν διανοούμενο ἀγωνιστὴ, πού τόσον

έτίμησε με τήν ὀλιγόχρονη παρουσία του στή Νεοελληνικά Γράμματα τήν ιδιότητα τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου.

«Η ΔΑΜΑΣΚΟΣ»

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ι. ΓΚΙΑΛΑΣ *

Ὁ Ἀλέξανδρος Γκιάλας, ποὺ κυρίως ὡς Γ. Βερίτη τὸν γνωρίζουν τόσο καλὰ οἱ ἀναγνώστες τῶν «Ἀκτίνων», σὲ ἡλικία μόλις 33 χρόνων «ἀνεπαύθη ἐν Κυρίῳ» στὶς 5 Μαΐου 1948. Ὁ ἐκλεκτὸς συνεργάτης τοῦ περιοδικοῦ μας δὲν ὑπάρχει πιά ἀνάμεσά μας. Κι' ἐκεῖνο ποὺ πρὶν ἀπὸ ὅλα μᾶς πονᾷ: μᾶς ἔφυγε ὁ ἀγωνιστής.

Πῶς νὰ μιλήσης γιὰ τὸν ποιητὴ, τὸν διηγηματογράφο, τὸν δοκιμιογράφο, τὸν ιστορικὸ μελετητὴ, τὸν θεολόγο, τὸν αἰσθητικὸ, τὸν πολύπλευρο λόγιο, πρὶν νὰ σκεφθῆς τὸν ἀγωνιστὴ, τὸν μαθητὴ; Πρὶν ἀπ' ὅλα, οἱ «Ἀκτῖνες» αἰσθάνθηκαν ὡσὰν ἀγωνιστὴ τὸν Βερίτη. Ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς ἐγνώρισαν τὸν πιστό, πού, μόλις ἄρχισε ὁ ἀγώνας, «ἀναλαβὼν τὸν θυρεὸν τῆς Πίστεως καὶ περιζωσάμενος ἐν ἀληθείᾳ τὴν ὀσφύν», ἐμπῆκε στὸν στίβο «ἔμπλεως ζήλου καὶ παρρησίας». Καὶ διηκόνησε καὶ «ἠγωνίσθη τὸν καλὸν ἀγῶνα», μέχρι τῆς τελευταίας ἡμέρας του, μὲ πλήρη συναίσθησιν τῆς εὐθύνης. Ἐπολέμησε μὲ ὅλη τὴ δύναμί του. Μὲ τὴν πίστι του, τὸν στοχασμό, τὸ ταλέντο, τὴν θεολογικὴ καὶ φιλολογικὴ του κατάρτισι, μ' ὅλη του τὴν ψυχὴ.

Ἡ ἱστορία τοῦ Βερίτη εἶναι ἀπλῆ. Σὲ ἡλικία 16 ἐτῶν ὁ πατὴρ – Ἰωάννης Γκιάλας, εὐσεβὴς πιστὸς καὶ συνετὸς πατέρας, «διακονῶν τὸν Θεὸν ὡς ἱερεὺς καὶ διδάσκαλος ἐν Χίῳ», φέρνει τὸ 1930 τὸν νεαρὸ γιὸ τοῦ Ἀλέξανδρο στὴν Ἀθήνα καί, μὲ τὴν ἐπιθυμία νὰ ὑπηρετήσῃ κι' αὐτὸς στὴν διακονία τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος, τοῦ κηρύγματος γιὰ τὸν λαό, παραδίδει τὸ δευτερό του παιδί στὰ χέρια τῆς Ἀδελφότητος Θεολόγων ἢ «Ζωή». Καὶ ἔτσι, ἀπὸ 16 ἐτῶν νέος, μέσα στοὺς κόλπους τῆς Ἀδελφότητος, ἐργάζεται τὸ χριστιανικὸ ἔργο καὶ σπουδάζει συγχρόνως Θεολογία. Σ' ὅλο τὸ διάστημα τῶν σπουδῶν καὶ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς μεταπανεπιστημιακῆς ἱεραποστολικῆς ἐργασίας, ποὺ ἐπιτελεῖται σὲ κύκλους φοιτητῶν καὶ μαθητῶν, κανεὶς δὲν γνωρίζει πῶς ὁ Ἀλέξανδρος Γκιάλας, ὁ λαμπρὸς θεολόγος, ἐκεῖ κάτω στὴν πατρίδα, στὸ νησί, ἔγραφε ἀπὸ μικρὸς στίχους με τὸ ψευδώνυμο «Πέτασος», ποὺ ἐδημοσιεύοντο στὰ τοπικὰ φιλολογικὰ φύλλα τῆς Χίου καὶ ἐνίοτε στὴν *Νέα Ἐστία*. Ἐπρεπε νὰ ἀρχίσουν τὴν ἔκδοσί τους οἱ Ἀκτῖνες, γιὰ νὰ ἐμφανισθῇ [σελ. 8] τὸ φιλολογικὸ ταλέντο τοῦ θεολόγου. καὶ ὁ Ἀ. Γκιάλας νὰ γίνῃ ὁ Γ. Βερίτης.

Μὲ τὸ ὄνομα Γ. Βερίτης ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 1938 μιὰ γόνιμη σταδιοδρομία πολύπλευρου καὶ καλλιεργημένου λογοτέχνη, ποὺ τὴν διακόπτει τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1946 μιὰ ἐγκεφαλικὴ συμφορῆσι. Αὐτὴ ἀχρηστεύει ὀριστικὰ τὸν λογοτέχνη, ἀλλὰ ἀφήνει ἄθικτο τὸν πιστὸ χριστιανό, πού, μέχρι τοῦ τέλους τῆς ζωῆς του, ὑπομένει καρτερικὰ τὴν ἀρρώστεια μέσα στὴν γλυκεῖα θαλπωρὴ τῶν ἀδελφῶν καὶ

* *Ἀκτῖνες*, τ. 1948, σελ. 258.

τῶν φίλων. Ἐμεινε στή ζωὴ τὰ δυὸ αὐτὰ χρόνια «ὁ ὑπὸ νοσηλείαν ἀδελφὸς ὁ τόσον ἠρέμως, εὐχαρίστως, ἐν πλήρει ὑποταγῇ καὶ ἐμπιστοσύνη εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ παραδεδομένος», ἔχοντας συντροφιά καὶ τοὺς στίχους ποὺ ὁ ἴδιος χάραξε στὴν Ἰσθμὴ τοῦ Ἀγαπητοῦ.

*Μεῖνε τὸ θάρρος μου κί ἡ ἐλπίδα μου,
Μὲ σένα θᾶμαι παντοδύναμος.*

*Κί ὅταν στερνὰ θὰ πέφτη ἀπάνω μου,
θὰ πέφτη ὁ ἴσκιος τοῦ θανάτου,
στοὺς φῶς μιᾶς νέας ζωῆς, ἀθάνατης,
θ' ἀνοίγη ὁ νοῦς τὰ βλέφαρά του!*

Μ' αὐτὴν τὴν ἐλπιδοφόρα ὕμνωδία ἐσίγησε ὁ ποιητής. Ὁ ποιητὴς Γ. Βερίτης καὶ οἱ ἠρωϊκοὶ του στίχοι, οἱ στίχοι μὲ τὸν πηγαῖο χριστιανικὸ λυρισμὸ, ποὺ ἀγαπήθηκαν ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ χριστιανικὰ νειᾶτα. Ἀκριβῶς τὰ ἑλληνικὰ νειᾶτα ἔχουν στὸ στόμα πρόχειρους τοὺς στίχους τοῦ Βερίτη, ἀκόμα καὶ σὰν χριστιανικὸ τραγοῦδι. Μελοποιημένα ἀπὸ τὴν Δίδα Ἑλένη Οἰκονομοπούλου καὶ ἄλλους, μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐκλεκτότερα ποιήματά του ἔγιναν πυρήνας πολύτιμος γιὰ τὸ νέο χριστιανικὸ τραγοῦδι, γιὰ τὴ χριστιανικὴ μουσικὴ τῆς νέας γενεᾶς.

* * *

Μιὰ ποιητικὴ παραγωγὴ 60 ποιημάτων, τόσα περίπου εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος στὶς Ἀκτῖνες καὶ τὴν Ἰσθμὴ τοῦ Ἀγαπητοῦ, ποὺ σὰν συλλογὴ τὸ 1947 κυκλοφόρησε ἡ «Δαμασκός», στάθηκαν ἀρκετά, γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὸν Βερίτη σὰν τὴν ποιητικώτερη χριστιανικὴ φυσιογνωμία τοῦ καιροῦ μας. Τὰ τραγοῦδια του, μέσα στὸ στόμα τῶν φοιτητῶν μας καὶ τῶν παιδιῶν, ἔχουν πάρει τὴν σημασία δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, καὶ τραγουδιῶνται, ἀπ' ἄκρου σ' ἄκρο, σ' ὅλη τὴν ἑλληνικὴ γῆ.

Ἡ ποίησι τοῦ Βερίτη δὲν εἶναι ἡ ἄτονη θρησκευτικὴ ποίησι τῶν νεοελλήνων ποιητῶν, ποὺ συγκινήθηκαν, βέβαια, κάποτε ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ γιορτὴ, ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ ἔθιμο ἢ ἀπὸ ἕνα λόγος τοῦ Κυρίου ἢ καὶ ἀκόμη [σελ. 9] ἀπὸ ἕνα ἠρωϊκὸ γεγονός τῆς Χριστιανωσύνης κί ἔγραψαν τὸ θρησκευτικὸ τους ποίημα, καὶ μόλις τὸγραψαν, ξέχασαν τὴν πηγὴ τῆς ἐμπνεύσεώς του.

Ἡ ποίησι τοῦ Βερίτη εἶναι γιομάτη φλόγα καὶ πίστι, ποὺ συγκινεῖ τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ. Θὰ μπορούσε νὰ ἐπαναλάβη κανεὶς γιὰ τὸν Βερίτη τὰ λόγια ποὺ ὁ ἴδιος ἔγραφε γιὰ τὸν ἀγαπημένο τοῦ Παπαδιαμάντη. «Ἦταν ὁ χριστιανὸς τῆς ἐποχῆς του. Εἶχε τὴν πίστι τὴν ἄδολη καὶ τὴν ἀγνή, τὴν ὀλοπρόθυμη καὶ τὴν δημιουργικὴ, τὴν πίστι ποὺ καταυγάζει τὸ πνεῦμα, φτερώνει τὴν ψυχὴ, ἀγνίζει τὴ

συνείδηση, δίνει νόημα στην ύπαρξη και παρέχει τὸ χαρμόσυνο συναίσθημα τῆς ολοκληρωμένης ἀτομικότητος καὶ πληρότητος τῆς ζωῆς»(*).

Ἄπ' ὅλους τοὺς πρώτους συνεργάτες τῶν «Ἀκτίνων», ὁ Βερίτης εἶναι ὁ προικισμένος μὲ τὸ ταλέντο τοῦ βάρδου κί' ἔχει συναίσθησι τῆς εὐθύνης ὅτι σ' ἐκεῖνον πέφτει ἡ τιμὴ νὰ τραγουδήσῃ ἐκεῖνο ποῦ κάθε ἐργάτης τοῦ νεοελληνικοῦ χριστιανικοῦ κινήματος ἔχει στὸ στόμα του καὶ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ διατυπώσῃ. Ὁ Βερίτης στὰ λυρικά του ποιήματα, τραγουδᾷ τοὺς πόθους τῶν χριστιανῶν τῆς ἐποχῆς του. Ἔχει πλήρη συναίσθησι τοῦ μεγαλείου τῆς ἀποστολῆς του κί' ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ εἶναι μεγαλόπνοος καὶ στιβαρός. Δὲν εἶναι τυχαῖο πὼς τὰ πρῶτα του ποιήματα τοῦ 1938 καὶ 1939, ἐκτὸς τῶν δύο ἐπιχαίρων τοῦ Πάσχα, εἶναι ὅλα ὑψηλόπνοα καὶ μεγάλα. Καὶ τὸ «Ζητῶντας τὸ φῶς» κί' ὁ «Γυρισμός» κί' «Οἱ τρεῖς φωνές» ὑπηρετοῦν τὴ μεγάλη πρόσκλησι γιὰ τὴν ἐπιστροφή καὶ ἐπαγγέλλονται τὴ γαλήνη ποῦ ὁ Χριστὸς χαρίζει. Δὲν διακρίνει τὴν ποίησι τοῦ Βερίτη ἢ δειλία, ἢ ἀβεβαιότης, ὁ ἄτονος λυρισμός· ἀλλὰ ἡ χαρὰ τῆς ζωῆς καὶ ἡ γιομάτη ἐλπίδα χριστιανικὴ λύτρωσι.

Ὁ Βερίτης, κοσμοθεωρικὰ θεμελιωμένος καὶ μὲ τὴ γνῶσι, τὴν πλήρη γνῶσι τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἔχει ξεκαθαρισμένη τὴ γραμμὴ του. Γνωρίζει τὸ δόγμα, γνωρίζει τὶς βαθύτερες ἀνάγκες τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς.

*Σὰν τί νᾶναι ποῦ ζητᾶτε
στὰ σκοτάδια ποῦ γυρνᾶτε,
νυχτωμένοι στρατοκόποι;*

*– Τί ζητᾶμε; Φῶς, διαβάτη:
Εἶν' ὁ πόθος ὁ βαθύς
κάθε ἀνθρώπινης ψυχῆς.*

*Σὰν ποιὸ νᾶν' τὸ μονοπάτι,
ποῦ στὸ Φῶς θὲ νὰ μᾶς φέρη;*

*Εἶν' τὸ ἴδιο τὸ στρατὶ
τὸ ματόβρεχτο ποῦ φθάνει
στὸ μαρτυρικὸ στεφάνι
κί' ὡς τὸ Γολγοθᾶ κρατεῖ.*

(«Ζητῶντας τὸ Φῶς»).

[σελ. 10]

Ξέρει τ' ἀνθρώπινο παραστράτημα. Γνωρίζει καὶ βλέπει τὴν ἀγωνία τοῦ ἀνθρώπου.

*Θολὴ ἡ ψυχὴ, θολὸς ὁ νοῦς...
ὅλα γεμᾶτα ἀπελπισιὰ
καὶ παγωνιὰ θανάτου.*

* «Ἀλ. Παπαδιαμάντης», Ἀκτῖνες 1941, σελ. 31.

(«Γυρισμός»).

Γι' αυτό ή επίκλησι για σωτηρία, ή πρόσκλησι, είναι γιοματες πόνο και προσδοκία.

– Ω, πώς τὰ βάθη ἀπαλοτρέμουν
τὴν προσμονή Σου! – ἔλα, Χριστέ μου,
Κύριος, Πατέρας κι' Ἀδερφός.
(«Ἐλα Μονάκριβε»).

Θνητός, τὸ ξέρω, δὲν ἤμουνα πλασμένος·
μὰ τώρα, ἄλλοί μου, στή φθορὰ πεσμένος
στὰ νύχια τοῦ θανάτου σπαρταρῶ.

Δίψα μέ καίει· διψῶ γιὰ φῶς, γι' ἀλήθεια,
κι' ὁ πόθος τῆς χαρᾶς μου τρώει τὰ στήθια.
(«Τὸ ἀλφάβητο τῶν Αἰνῶν»).

Κι' ἔρχεται ή Λύτρωσι, ή γαλήνη ή ποθητή.

Ἄγρυπνη μέσα μου, ή ψυχὴ
ρουφᾶ τῆς χάρης τῆ βροχῆ
σὰ διψασμένο ἔλάφι.

Εὐλογητὴ νᾶν' ή στιγμὴ
π' ἄστραψ' ὁ τάφος σου στή γῆ,
Ἦλιε καὶ Φῶς τοῦ κόσμου.

[σελ. 11]

Πλάκες, ποὺ στέκατε βαριές
στὰ μνήματα καὶ στὶς καρδιές,
σᾶς ἔσπασε ὁ Χριστός μου!

(Ἰσδὴ τοῦ Ἀγαπητοῦ: «ὁ Ἀναστάσιμος»).

* * *

Καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Βερίτη ὑπῆρξε βέβαια στὸν τόπο μας νεοελληνικὴ θρησκευτικὴ ποίησι. Ὑπάρχουν πάμπολλα θρησκευτικὰ ποιήματα –«δὲν ὑπάρχει νεοέλληνας ποιητὴς ποὺ νὰ μὴν ἔχει γράψει τὰ θρησκευτικὰ του ποιήματα», διατύπωνε ἄλλοτε χαρακτηριστικὰ γνωστὸς κριτικός–, μὰ δὲν ὑπῆρχε ὁ συγκροτημένος καὶ ὀλοκληρωμένος χριστιανὸς ποιητὴς μὲ τὴν πλήρη συνείδησι τῆς χριστιανικῆς τοῦ ὄντοτος. «Ἦταν φῶτα, χίλια φῶτα, μὰ δὲν ἦτανε τὸ φῶς». Ὁ Βερίτης σὰν ποιητὴς ἀναπτύχθηκε μέσα στοὺς κόλπους τοῦ νεοελληνικοῦ

χριστιανικοῦ κινήματος. Ὑπῆρξε πρωτοπόρος μὰ γι' αὐτὸ καὶ προνομιοῦχος. Τὸν χῶρο τῶν «Ἀκτίνων» διάλεξε, γιὰ νὰ ἀναπτυχθῆ τόσο πλούσια ὅπως ἀναπτύχθηκε. Διέθεσε ὀλόκληρο τὸν ἑαυτὸ του στὴ διάθεσι τῶν ἀναγκῶν τοῦ χριστιανικοῦ ἔργου. Ἔδωσε σ' αὐτὸ ὅλη τὴν ζωτικότητά του. Ζυμώθηκε κι' ἔγινε ἓνα μ' αὐτό.

* * *

Πολύπλευρο ταλέντο καθὼς ἦταν, δὲν ἄφησε εἶδος λόγου ποὺ νὰ μὴν τὸ καλλιεργήσῃ. Παράλληλα πρὸς τὴν ποιητικὴ του παραγωγή, ἡ συνεργασία τοῦ ἀρθρογράφου Βερίτη προσέφερε πολλά. Ἄν ὁ ποιητὴς ἦταν ἢ μιὰ πλευρά, ὁ δοκιμογράφος ἦταν ἢ ἄλλη. Τὰ ἄρθρα του κι' οἱ μελέτες του, δείγματα τῆς ἀκαταπονήτου εὐσυνειδησίας τοῦ ἐργάτου, δείχνουν τὸν μελετητὴ, τὸν φιλόλογο, τὸν φίλο τῆς ιστορικῆς ἔρευνας, τὸν αἰσθητικὸ, τὸν πολύπλευρο χριστιανὸ λόγιο. Πάνω ἀπὸ τριάντα μελέτες τοῦ Βερίτη εἶναι διασκορπισμένες στοὺς δέκα πρώτους τόμους τῶν Ἀκτίνων.

Τὸ καθαρὸ μυαλὸ τοῦ Βερίτη εἶχε βυθομετρήσει τὸ μεγάλο κακὸ ποὺ εἶχε κάνει ἢ ἄρνησι. Ἔνας ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τῆς ζωῆς τοῦ ἦταν νὰ φανερώσῃ σ' ὅλη τὴν ἔκτασί τῆς τὴν μεγάλη τούτη κατάρρα. Πόνεσε πολὺ γιὰ τὴν δυστυχία ποῦφερε ἢ ἄρνησι στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ. Ἐπιστράτευσε τὴν πέννα του καὶ τὴν ζωτικότητά του, γιὰ νὰ χτυπήσῃ τὸ κακὸ. Ἔσχυσε ἐπάνω σὲ γεγονότα καὶ σὲ ἐποχές, σὲ πρόσωπα καὶ πράγματα, καὶ ἔφερε σὲ φῶς στοιχεῖα καὶ μορφές ποὺ δικαίωναν τὴν πίστι του καὶ τὶς ἀπόψεις του. Στάθηκε ἐρευνητὴς καὶ ἐκλαϊκευτὴς, δημιουργὸς καὶ διαφωτιστὴς.

Μέσα στὴν πολύμορφη παραγωγή τοῦ Βερίτη ἡ ιστορικὴ μελέτη παίρνει **[σελ. 12]** ξεχωριστὴ θέσι. Ἡ ἀγάπη του στὸ Βυζάντιο καὶ στὸν πολιτισμὸ του κι' ἡ ἐπιθυμία νὰ κἀνῃ προσιτὴ στὸν πολὺ κόσμο τὴν πνευματικότητα τοῦ Ἀνατολικοῦ καὶ Δυτικοῦ Μεσαίωνα τὸν ἔχανε νὰ καταπιαστῆ σὲ πολλὰ ἄρθρα γιὰ τὸ τόσο ζωτικὸ ἱστορικὸ τοῦτο θέμα. Μ' ἐξαιρετικὴ χαρὰ σταχυολογεῖ ὅ,τι ἔχει γραφῆ ἀπὸ δικούς μας καὶ ξένους ἐπιστήμονες γύρω ἀπὸ τὶς πνευματικὲς κατακτήσεις τοῦ Βυζαντίου.

«Τὸ ταλαίπωρο τὸ Βυζάντιο, πόσα τοῦ ἔψαλαν, πόσες ρετσινιές τοῦ κόλλησαν στὴν πλάτη». Τὴν κατηγορία μάλιστα πὼς τὸ Βυζάντιο στάθηκε ἀντίθετο στὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα δὲν τὴν χώνεψε ποτέ.

«Προτοῦ κάνουν», γράφει, *«τὴν ἐμφάνισή τοὺς οἱ διάφοροι διαφωτιστές-οὐμανιστές, ὁ ἑλληνισμὸς ὑφίστατο καὶ ἀνθροβολοῦσε δέκα πέντε αἰῶνες στὴν Ἀνατολὴ χάρη στὸ αἷμα καὶ στοὺς μαρτυρικοὺς θανάτους τόσων χριστιανῶν αὐτοκρατόρων κι' ἀκόμα χάρη στοὺς ἀγῶνες τῶν Γρηγορίων καὶ τῶν Βασιλείων, ποὺ ἀφιέρωσαν τὴν γονιμότητα τῆς μεγαλοφυΐας των στὴν ἀναγέννηση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων...».* *«Τὸ Βυζάντιο δὲν ἐκουράστηκε ὄχι πενήντα κι' ἑκατὸ, μὰ χίλια χρόνια νὰ ἀντιγράφη, νὰ μελετᾶ, νὰ σχολιάζῃ, νὰ διαδίδῃ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς».*

Τὸ ἴδιο κάνει καὶ γιὰ τὸν Δυτικὸ Μεσαίωνα. Στὴν μελέτη του «Ἀναδρομὴ στὸν ἄγνωστο Μεσαίωνα», ἀφοῦ, σὰν καλὸς μελετητὴς, ξεκαθαρίζει τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ Μεσαίωνος καὶ φανερώνει τί πραγματικὰ ἦταν ἡ Ἀναγέννησις, παρουσιάζει ὀλοζώντανο τὸν πνευματικὸ πλοῦτο καὶ τὴν ἀνθρωπιὰ ποῦ κρυβε μέσα του ὁ Μεσαίων. Στὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐργασίας ἀναφέρει τὰ σχετικὰ μὲ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωσι τῆς Μεσαιωνικῆς Εὐρώπης, τὶς συντεχνίες, τοὺς συνεταιρισμοὺς, τὶς κοινότητες, τὴν κοινωνικὴ πρόνοια. Καὶ στὸ δεύτερο ὅ,τι τελευταῖα ἔχει φέρει ἡ ἔρευνα σὲ φῶς ὅσον ἀφορᾷ τὴν Τέχνη καὶ τὰ Γράμματα. Σὲ λίγες σελίδες τὸ τόσο πολύπλοκο θέμα παρουσιάζεται μὲ ἀντικειμενικότητα, σύστημα καὶ πειθῶ, ὥστε ἐμπεδώνεται ὀριστικὰ στὴν ἀντίληψι τοῦ Ἑλληνα ἀναγνώστη ἢ βεβαιότης πὼς ἡ περίοδος αὐτὴ τῆς ἱστορίας, μὲ τὴν ἀνθρωπιὰ, τὴν ἀγιότητα καὶ τὴν παλληκαριὰ τοῦ ἱππότη, θὰ πῆ πρὶν ἀπ' ὅλα σύνεσις, πολιτισμὸς καὶ πνευματικότης. Ὑστερα ἀπὸ τὴν μελέτη αὐτὴ τοῦ Βερίτη, «μόνο οἱ ἀμαθεῖς κί οἱ τυφλοὶ μποροῦν νὰ μιλοῦν γιὰ σκοτάδια τοῦ Μεσαίωνος», θὰ μποροῦσε νὰ πῆ κανεὶς, χρησιμοποιοῦντας εὐστοχα γιὰ τὴν περίστασι τὴν γνωστὴ φράσι τοῦ καθηγητοῦ Cohen, πού, ἄς σημειωθῆ, εἶναι Ἑβραῖος καὶ ὄχι «φανατικὸς χριστιανός», ὅπως θὰ ὑπέθεταν μερικοί!

Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς μορφές ποῦ ζήσαν αὐτὴν τὴν ἐποχὴ στὴν Δύσι καὶ τὴν Ἀνατολὴ μίλησε ἐκτεταμένα ὁ Βερίτης. Στὸ ἄρθρο του «Ὁ Αὐγουστῖνος καὶ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος» μᾶς παρουσιάζει τὴν μεγάλη αὐτὴ μορφή νὰ τροφοδοτῆ μὲ τὴν πίστι τῆς καὶ τὸν στοχασμὸ τῆς τὶς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου [σελ. 13] τῶν ἡμερῶν μας. Μὰ ὁ Βερίτης, ἢ καλλίτερα ὁ ὀρθόδοξος θεολόγος Ἄλ. Γκιάλας (Α. Ι. Γ., ὡς ὑπογράφεται στὰ θεολογικά του ἄρθρα), κατ' ἐξοχὴν ἐργάτης τῆς ἀνθρωπιστικῆς θεολογίας, δὲν μποροῦσε ν' ἀφήσῃ ἔξω ἀπὸ τὴν ἔρευνά του τοὺς μεγάλους τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας Πατέρας. Στὰ ἄρθρα του γιὰ τὸν Μ. Βασίλειο καὶ τὸν Χρυσόστομο – «Ἐνας ἀληθινὸς κοινωνιστὴς» ὁ τίτλος τοῦ πρώτου, «Τὸ κοινωνικὸ ἔργο τοῦ Χρυσοστόμου» τοῦ δευτέρου, παρουσιάζει τὴν κοινωνικὴ ἐργασία τῶν δύο Μεγάλων Ἱεραρχῶν, μὲ τὸν ζωντανὸ χριστιανισμὸ τῆς πράξεως, πού μπροστά του κί ὁ πιὸ δύσκολος σημερινὸς «ἐργάτης κοινωνικῆς ἐργασίας» μὲ σεβασμὸ ἀποκαλύπτεται. Ἐγκύπτει στὴν ἱεραποστολικὴ τους πολιτιστικὴ δρᾶσι, στοὺς ἀγῶνες τοῦ Βασιλείου, ἰδίως στὴν κοινωνικὴ ἀναμορφωτικὴ τοὺς ἐπίδρασι πάνω στοὺς μισοβαρβάρους λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς.

Ἐνα περισπούδαστο ντοκουμέντο γιὰ τὴν θέσι τῆς γυναίκας στοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, πού δείχνει τί ἔκανε ἢ πίστις τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, γιὰ νὰ ἀνυψώσῃ τὴν θέσι τῆς γυναίκας, ἀποτελεῖ τὸ ἄρθρο τοῦ Βερίτη γιὰ τὴν «Γυναῖκα στὸ Βυζάντιο». Ὁ χριστιανικὸς φεμινισμὸς τοῦ Βυζαντίου, χωρὶς ν᾿ἀχη τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τὸ φεμινισμὸ τῆς ἀρνήσεως, ἔχανε τόσα, γιὰ νὰ ἐξυψώσῃ τὴν γυναῖκα, πού καμμιά ἀπὸ τὶς σημερινὲς φεμινίστριες δὲν μπορεῖ νὰ διανοηθῆ. Ἀνεκτίμητες ὑπηρεσίες προσέφερε καὶ στὸ κεφάλαιο αὐτὸ τὸ συκοφαντημένον Βυζάντιο πού «σήμερα, ὕστερα ἀπὸ θαυμαστὲς προσπάθειες, κυρίως τὶς τελευταῖες πέντε - ἕξι δεκαετίες, μπορεῖ τὸ "Χριστιανικὸ Βυζάντιο,, νὰ ἀτενίζῃ μὲ καθαρὸ τὸ μέτωπο τοὺς

συκοφάντες του, περήφανο για την αποκατάστασι τῆς τόσο ἀδίκῃ προσβλημένης τιμῆς του».

Ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους ἔχει ἀσχοληθῆ ὁ Βερίτης. Οἱ ἀναγνώστες τοῦ πανηγυρικοῦ τεύχους τῶν Ἀκτίνων τοῦ 1943 θυμοῦνται πολὺ καλὰ τὴν ἐργασία του γιὰ τοὺς «Νεομάρτυρες» καὶ τὸ ἄρθρο του γιὰ τὸ χριστιανικὸ βιβλίον στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας (ὑπογραφή Ἀ. Λαμπρινός). Στὴν πρώτη, σὲ λίγες γραμμές, μᾶς δίνει μιὰ εἰκόνα τοῦ ἠρωϊσμοῦ καὶ τῆς πίστεως τῶν τόσο κοντὰ στὰ χρόνια μας νεομαρτύρων. Ἄγνωστες σελίδες τῆς ἱστορίας μας, ποὺ τὴν γεμίζουν τὰ χριστιανικὰ νειᾶτα, τὰ νειᾶτα ποὺ μαρτυροῦν γιὰ τὴν πίστι τὴν ἀγία καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ. Στὸ δεύτερο ἄρθρο ὁ λόγιος, ὁ βιβλιογράφος Βερίτης, μᾶς παρουσιάζει τί ἔκαναν γιὰ τὸ γένος, γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀπελευθέρωσι τοῦ ἔθνους οἱ ἀπλοὶ καλόγεροι τοῦ Ἰθω κί' οἱ χριστιανοὶ λόγιοι τῆς Βενετιᾶς, ποὺ μὲ τὸν τόσο πλούσιο ἐκδοτικὸ ὄργανό τους τροφοδότησαν ἐπὶ γενεὲς γενεῶν τὸν ὑπόδουλο τουρκοκρατημένο ἑλληνισμό.

* * *

Δίπλα στὸ φίλον τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας ὑπάρχει ὁ φίλος τῆς ἱστορίας **[σελ. 14]** τῆς λογοτεχνίας. Ὑπάρχει ὁ φιλόλογος Βερίτης. Ἡ τετάρτη αὐτῆ πλευρὰ τοῦ πολυτάλαντου Βερίτη, καθὼς δὲν εἶναι ὀλότελα μακριὰ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ του φλέβα, ἀγαπᾷ νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν πρόσφατη ἱστορία τῶν λογοτεχνῶν τοῦ τόπου μας. Ὁ Ἄγγελος Βλάχος, ὁ Σπύρος Ζαμπέλιος, ὁ πρῶτος σὰν ἀγωνιστὴς καὶ ὁ δεύτερος σὰν ἱστορικὸς ποὺ ἐνδιαφέρθηκε γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἐνότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ – «Χωρὶς τὸν Βυζαντινὸ Ἑλληνισμό οὔτε ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνισμὸς οὔτε ὁ νεώτερος ἐξηγοῦνται καὶ φωτίζονται. Γκρέμισε τὸ γεφύρι καὶ θὰ δῆς τοὺς δύο κόσμους νὰ στέκωνται ἀπόμετρα».

Ὁ Ἄγγ. Βλάχος εἶναι γιὰ τὸ Βερίτη ἓνας πρόδρομος τῆς κριτικῆς τῶν χρόνων μας. Εἶναι ἀπὸ τοὺς πρῶτους ποὺ στὸν τομέα τῆς Τέχνης χτύπησε τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἀρνήσεως, ποὺ «ἀγωνίστηκε νὰ ἀνακόψῃ τὸ κατρακύλισμα, δείχνοντας θολὰς τὶς πηγὲς ποὺ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴν ἔμπνευσή τους. Κύτταξε νὰ τοὺς φέρῃ σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ νὰ τοὺς κἀνῃ ν' ἀφήσουν τὰ δανεικὰ καὶ τὰ ξένα, ποὺ τοὺς ὀδηγοῦσαν σὲ αἰσθήματα πλαστὰ καὶ ψεύτικα».

Γιὰ τὸν ὑλιστὴ Ροῖδη, τὸν σκωπτικὸ καὶ εἴρωνα Ροῖδη, ὁ Βερίτης κάνει ἀποκαλύψεις. Ἐπικαλεῖται τὸν Ἄγγελο Βλάχο καὶ τὸν Παπαδιαμαντόπουλο, τὸν μετέπειτα Jean Moreas, γιὰ νὰ δείξῃ πῶς, ὅπως ὅλα τὰ παιδιὰ τῆς ἀρνήσεως, κί' ὁ Ροῖδης «διαστρέφει ἀνοικίως τὰ χωρία τῶν συγγραφέων τοὺς ὁποίους ἐπικαλεῖται».

Ἀπέναντι ὅμως στὸν Λαπαθιώτη, τὸν παραστρατημένο ποιητὴ, ὁ Βερίτης δὲν παίρνει τὴν ἴδια στάσι. Εἶναι γλυκός, ἤρεμος, γεμᾶτος συμπάθεια. Ἔρχεται νὰ συμπονέσῃ καὶ νὰ κλάψῃ, γιὰτὶ μιὰ τέτοια λεπτὴ ψυχὴ, ποὺ ἄξιζε καλλίτερη τύχη, πῆγε ὀλότελα χαμένη. Χωρὶς νὰ κἀνῃ καμμιά ὑποχώρησι στὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἀνθρώπου ποῦζησε «μέσ' στὴν ἀνάστερη νυχτιὰ τῆς ἀπιστίας, μακριὰ ἀπὸ τὸ Θεὸ

καὶ τὸ φῶς Του», πονᾷ γιὰ τὸν ποιητὴ καὶ γιὰ τοὺς ὅμοια μ' αὐτὸν παραστρατημένους λογοτέχνες μας.

Ὁ Βερίτης γενικὰ πονεῖ γιὰ τὸ ἠθικὸ κατάντημα πολλῶν ἀνθρώπων τῶν Γραμμάτων μας. Πονεῖ γιὰ τὰ «δεσμὰ» τους. Ἡ λογοτεχνία μας, τονίζει, ὕστερα ἀπὸ τόσα κηρύγματα λευτεριᾶς κατήντησε στὰ δεσμὰ. «Ἄν οἱ ποιηταὶ ἐπιμένουν σώνει καὶ καλὰ νὰ τοὺς ἀναγνωρισθῆ πὼς εἶναι οἱ μεγαλύτεροι ἄνθρωποι τοῦ αἰῶνα μας, θὰ πρέπη τότε νᾶναι ἀπὸ κάθε ἄποψι μεγάλοι, καὶ προπάντων ἀπὸ τὴν ἄποψι τοῦ χαρακτῆρα καὶ τῆς ἠθικῆς προσωπικότητος».

Μὰ ἐκεῖ πού τὸ κριτικὸ πνεῦμα τοῦ Βερίτη βρῆκε τὴν πλήρη ἀνάπαυσί του, εἶναι ὅταν σὰν κριτικὸς συναντᾷ τὸν Παπαδιαμάντη. Ὁ Παπαδιαμάντης, ποῦναι τόσο συγγενικὸς στὴν ἰδιοσυστασία τοῦ ποιητῆ Βερίτη –νησιῶτες κ' οἱ δυό, ἔχουν κ' οἱ δυό κοινὴ σχεδὸν ἀνατροφή στὰ παιδικὰ τους χρόνια, παιδιὰ ἱερέων πού «κοντὰ στὰ ἀκροθαλάσσια» ἔνωσαν κι οἱ δυό τὴν ποίησι [σελ. 15] τῆς λειτουργίας στὸ ξωκκλήσι καὶ σκίρτησε ἡ ψυχὴ τους μπροστὰ στὴν ἀτμοσφαῖρα τῆς ἀκολουθίας καὶ τοῦ ἔσπερινοῦ– βρῆκε στὸ πρόσωπο τοῦ ἀρθρογράφου τὸν ἀπολογητὴ του. Ἀνασκευάζει κάθε κριτικὴ πού θέλει νὰ ἐμφανίσῃ τὸν «ἅγιο» τῆς λογοτεχνίας μας πὼς εἶχε «πίστιν οὐ κατ' ἐπίγνωσιν». Ὅταν ἀναλύῃ τὰ Πασχαλινὰ διηγήματά του «Ἐξοχικὴ Λαμπρὴ» καὶ «Στὴν Ἁγί' Ἀναστασιά» –τὸ δεύτερο μαζί μὲ τὸ «Λαμπριάτικος Ψάλτης» τὰ θεωρεῖ τὰ καλλίτερα τῆς λογοτεχνίας μας– ὑποστηρίζει πὼς ὁ Παπαδιαμάντης στάθηκε ἕνας «Χριστιανὸς ψυχογράφος». Θεωρεῖ τὸν Παπαδιαμάντη «εἰσηγητὴ τοῦ χριστιανικοῦ ψυχογραφήματος στὴν Ἑλλάδα». Ἡ ἀγάπη του γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, πού ἐρμηνεύεται κ' ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ ποιητὴς Βερίτης ἔβρισκε μέσα στὸ πεζὸ ἔργο του πολὺ περισσότερο ποίησι –τὴν ποίησι τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος πού τόσο τὸν ἔθελγε– ἦταν καὶ κάποια ἀδυναμία ἀνθρώπινη, πού ξέροντάς την οἱ φίλοι πολλὰς φορές τὸν πείραζαν, κατηγορῶντας ἐπίτηδες σ' ἄστεῖα τὸν μεγάλο Σκιαθίτη. Αὐτό, ἐννοεῖται, ἐζωντάνευε τὴν συνηγορία!

* * *

Μὰ ὁ Βερίτης δὲν ἔβλεπε τὸν Παπαδιαμάντη σὰν παράξενη αὐτόματη μονάδα, πού τυχαῖα παρουσιάστηκε στὸν κόσμον τῶν Γραμμάτων μας. Δὲν ξεχώριζε τὸν λογοτέχνη ἀπὸ τὶς ρίζες του. Παπαδιαμάντης χωρὶς Σκιάθου, χωρὶς τὴν πνευματικὴ ἀτμοσφαῖρα τῶν πιστῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, χωρὶς τὴν μορφὴ τοῦ γέροντα- Διονυσίου, χωρὶς τοὺς Κολλυβάδες, δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῆ. Αὐτὲς τὶς ρίζες τῆς παπαδιαμαντικῆς ἱστορίας παρουσιάζει στὴν ἐξαιρετικὴ μελέτη γιὰ τὸ «Ἀναμορφωτικὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων» καὶ «τοὺς δυὸ Ἀλεξάνδρους τῆς Σκιάθου». Ἀλληλένδετο σύνολο ὁ κύρ Ἀλέξανδρος, «ὁ ἀπόκοσμος τραγουδιστὴς π' ἀγάπησαν οἱ μοῦσες», κ' οἱ γεμᾶτοι χριστιανικὴ πίστι καὶ ζωὴ Σκιαθίτες, οἱ «κοινοβιακῶς βιοῦντες σκουφοφόροι λόγιοι» τῆς μονῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, καὶ μαζί μ' ὅλους καὶ τὸ «Μελαχρῶ τὸ Δόμικο, τὸ Μαθηνιώ καὶ τὸ Λαληῶ» κ' ὅλες «αὐτὲς πού τὶς ἀπλοϊκὰς τους μᾶς ἔλεγε ἱστορίες».

Καὶ ὁ μὲν Βερίτης, ζῶντας τὸν ζωντανὸ Χριστιανισμὸ τῆς ἐποχῆς του, τὸν ὀλοκληρωμένο Χριστιανισμό, ξεπέρασε τὸν φιλακόλουθο Χριστιανισμό τοῦ Παπαδιαμάντη, μὰ ποτὲ οἱ σχέσεις σεβασμοῦ πρὸς τὴ μεγάλη μορφή τῶν Γραμμάτων μας δὲν ἀλλοίωσαν τὸ εὐλαβικὸ προσκύνημα τοῦ ποιητοῦ τῆς «Ῥοδῆς» πρὸς τὸν μεγάλο πρόδρομο τῶν χριστιανικῶν μας Γραμμάτων.

* * *

Μὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ φιλολόγου δὲν σταματοῦσε μόνο στὴν Ἑλληνική [σελ. 16] λογοτεχνία. Τὰ γαλλικὰ χριστιανικὰ Γράμματα τράβηξαν πολὺ τὴν προσοχή του. Μιὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες ἐπιθυμίες του εἶναι νὰ γνωρίσῃ στὸ Ἑλληνικὸ κοινὸ τὶς μεγάλες μορφές τῆς Τέχνης ποὺ βρῆκαν «στὸ δρόμο τῆς Δαμασκοῦ», στὸ δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς, τὴν πηγὴ τῆς μεγάλης ἐμπνεύσεως. Στὸ πρόσωπο τοῦ P. Claudel καὶ τοῦ Ἑρνέστου Ψυχάρη βρίσκει ἐκεῖνο ποὺ θέλει. Γιὰ τὸν πρῶτο γράφει –«Ὁ ποιητὴς ποὺ βρίσκει τὴν ἀλήθεια» εἶναι ὁ τίτλος τοῦ ἄρθρου του– μιὰ ἀπ’ τὶς πιὸ καλές μελέτες του καὶ μεταφράζει σὲ ωραίους στίχους κομμάτια ἀπὸ τὶς «πέντε μεγάλες ᾠδές του». Γιὰ τὸν δεύτερο, τὸν γιὸ τοῦ δικοῦ μας Γιάννη Ψυχάρη, γράφει ἕνα ἀπὸ τὰ καλά του ποιήματα καὶ μιὰ διονυχιστικὴ μελέτη ἀπόλυτα ἐνημερωμένη. Στὰ κατάλοιπά του βρέθηκε ὀλόκληρο μεταφρασμένο τὸ Ταξίδι τοῦ *Ταξίδι τοῦ Ἑκατοντάρχου*, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ βιβλία τοῦ Γάλλου διανοουμένου. Κι’ οἱ μελέτες του γιὰ τὸν Fr. Mauriac καὶ τὸν Pierre L’Ermite καθὼς κι’ οἱ λιγοστὲς μεταφράσεις τῶν ποιημάτων τοῦ P. Valery-Radot, τοῦ L. Lefevre, τῆς H. Charasson τὸν ἴδιο σκοπὸ ἐπιδιώκουν, νὰ γνωρίσουν οἱ Ἕλληνες, ἰδίως οἱ νέοι, τὶς μεγάλες μορφές ποὺ ἐπιστρέφουν στὸν Χριστό.

Αὐτὸ τὸ μεγάλο θέμα τῆς ἐπιστροφῆς ἀπασχολεῖ τὸν Βερίτη καὶ στὶς πρωτότυπες, τὶς καθαρὰ λογοτεχνικὲς ἐργασίες του. Τὰ δύο ἀπὸ τὰ τρία διηγήματά του ποὺ μὲ τὸ φιλολογικὸ ὄνομα Ἀ. Λαμπρινὸς δημοσίευσε στὶς Ἀκτῖνες τὸ 1939 τὴν ἐπιστροφή εἶχαν γιὰ θέμα. Καὶ στὸ Ἀθηναϊκόν, τὸ «Κάθε Πάσχα», καὶ σ’ ἐκεῖνο τὸ νησιώτικο, «Ὁ Φαροφύλακας», ποὺ μαζί μὲ τὸν «Γησίλα» δίνουν τόσο ωραῖα τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ νησιοῦ, τὴν ἐπιστροφή ἀναπτύσσει. Ἕνα παιδί τοῦ Κατηχητικοῦ σχολείου, ποὺ σὲ μιὰ γιορτὴ ἐπισκέπτεται μ’ ἄλλα παιδιὰ ἕνα νοσοκομεῖο τῆς Ἀθήνας, γίνεται ἀφορμὴ νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν πίστι καὶ ἔπειτα στὰ παιδιὰ του καὶ στὴν γυναῖκα του ὁ Δημήτρης, ὁ ἥρωας τοῦ «Κάθε Πάσχα». Κι’ ὁ «Φαροφύλακας», μὲ τὴν παπαδιαμαντικὴ ἀτμόσφαιρα τῶν ἐξωκκλησιῶν καὶ τῶν πιστῶν ψαράδων τοῦ νησιοῦ, τὴν ἐπιστροφή τοῦ μπεκρο-Παναγιῆ περιγράφει, τοῦ ρεμαλιοῦ τῆς ταβέρνας, ποὺ γίνεται ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή του ὁ ἄνθρωπος τῆς θυσίας, καὶ φαροφύλακας στὸ ξερονῆσι τοῦ Ἀη-Στυλιανοῦ. Κι’ ὁ Ἀλέξανδρος Γκιάλας, ὅπως κι’ ὁ μεγάλος δάσκαλός του, ὁ ἄλλος κύρ Ἀλέξανδρος, στὰ διηγήματά του κάνει ψυχογραφία, ἐνῶ ἠθογραφεῖ, ζωντανεύει μ’ ἀπλοὺς διαλόγους τοὺς ἥρωές του, ποὺ ὁ καθένας ἔχει τὸ δρᾶμα του καὶ βρίσκει τὴ λύτρωσι στὴν Πίστι.

* * *

Κί ἄν μὲ τόσο λίγα λόγια μιλῆσαμε γιὰ τὸν ποιητή, τὸν φίλο τῆς ἱστορίας, τὸν φιλόλογο, τὸν λογοτέχνη, καὶ σημειώνουμε καὶ τὴν ἀξιόλογο λαογραφικὴ **[σελ. 17]** του ἐργασία –συλλογὴ καὶ ἀνάλυσι παροιμιῶν καὶ μελέτη τῶν δημοτικῶν μας τραγουδιῶν ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ σκοπιὰ –, πῶς νὰ μιλῆσουμε σύντομα γιὰ τὸν αἰσθητικὸ Βερίτη: Κί ὅμως, ἀναγκαστικὰ λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ χώρου σύντομα κί ἐδῶ μὲ δυὸ λόγια εἶναι ὑποχρεωμένος κανεὶς νὰ μιλήσῃ. Ὁ Βερίτης, σὰν στοχαστὴς τῶν προβλημάτων τῆς τέχνης, σὰν χριστιανὸς διανοούμενος ποῦχει ἀπόψεις ἀπάνω στὰ ζητήματα τῆς τέχνης, μὲ καταπληκτικὴ δύναμι κτυπᾷ τὸ δόγμα «ἡ Τέχνη γιὰ τὴν Τέχνη», καὶ στὴ θέσι του προβάλλει τὴν ἄποψι «ἡ Τέχνη γιὰ τὸν ἄνθρωπο», ποῦ δὲν ἔχει βέβαια πρώτη φορὰ εἰπωθῆ, ἀλλὰ πρώτη φορὰ ἔχει τόσο καλὰ διατυπωθῆ: «Ἡ τέχνη γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἔγινε, καὶ ὄχι ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὴν τέχνη», διατυπώνει ὁ Βερίτης, μεταπλάσσοντας τὴν φράσιν τοῦ Κυρίου «Οὐχ ὁ ἄνθρωπος ἐγένετο διὰ τὸ Σάββατον, ἀλλὰ τὸ Σάββατον διὰ τὸν ἄνθρωπον». Ὁ Βερίτης μὲ τὰ αἰσθητικὰ τοῦ ἄρθρου «Ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία καὶ ὁ καλλιτέχνης», «Ἡ Τέχνη γιὰ τὸν ἄνθρωπο», «Ὁ ποιητὴς χθὲς καὶ σήμερα», «Ὁ θάνατος τοῦ λυρισμοῦ» καὶ «Ὁ λυρισμὸς θὰ ξαναζήσῃ», ἀποτελεῖ ἓνα κεφάλαιο σημαντικὸ γιὰ τὴν φιλολογικὴ ζωὴ τοῦ τόπου μας. Ὁ αἰσθητικὸς Βερίτης εἶναι ἐξ ἴσου σημαντικὸς ὅπως κί ὁ ποιητὴς Βερίτης. Στὰ αἰσθητικὰ τοῦ ἄρθρου δούλεψε πολὺ μέσα του τὴ θέσι τῆς χριστιανικῆς σκοπιᾶς ποῦ ἀπὸ τὴν κίνησι τῶν «Ἀκτίνων» ἀναπτύχθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια στὴ χώρα μας καὶ ποῦ δίδει τὶς πρῶτες ἐκφάνσεις τῶν γραμμῶν τῆς χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας.

* * *

Αὐτὲς εἶναι οἱ πολύπλευρες ἐκδηλώσεις τοῦ Γ. Βερίτη. Αὐτὸς εἶναι μὲ δυὸ λόγια ὁ ποιητὴς καὶ ὁ διανοούμενος Βερίτης. Τὸ σύντομο αὐτὸ ἄρθρο γιὰ τὸ ἔργο του – ποῦ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ματιὰ –ἀγαποῦσε αὐτὸν τὸν χαρακτηρισμὸ στοὺς τίτλους τῶν ἄρθρων του– στὴν πολύμοχθη καὶ ποικίλη ἐργασία, δὲν ἔχει ἀξίωσι νὰ ἐξαντλήσῃ τὴν Μορφὴ τῶν νεοελληνικῶν χριστιανικῶν γραμμάτων ποῦ λέγεται Γ. Βερίτης. Προσπάθησε νὰ δώσῃ μιὰ σκιαγραφία τοῦ δημιουργοῦ τῆς «Ἐδῆς τοῦ Ἀγαπητοῦ».

Μὰ αὐτὸ ποῦ θᾶθελε νὰ τονίσῃ, τελειώνοντας αὐτὴ ἢ σκιαγραφία, εἶναι ὁ Βερίτης σὰν παράδειγμα. Παράδειγμα στοὺς νέους. Τριάντα ἐτῶν νέος ἀφήνει πίσω τοῦ ἓνα ὀλόκληρο ἔργο, ποῦ τὴν ἀπήχησί του θὰ τὴν νιώσουν εὐεργετικὴ ἐπάνω τους ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν γενεὲς ὀλόκληρες ἀνθρώπων. Ἀπὸ τῆς ἡλικίας τῶν 18 ἐτῶν τὸ νεαρὸ ἐπαρχιωτόπουλο ποῦρχεται στὴν Ἀθήνα μὲ διάθεσι προσκυνήματος τοῦ κέντρου αὐτοῦ, ποῦ κατεργάζεται τὴν πορεία τῶν χριστιανῶν, ποῦ ἐκπαιδεύει καὶ καταρτίζει ἐργάτες τοῦ ἀπροσώπου χριστιανικοῦ ἔργου, μὲ τὸ νὰ διατηρῆ ζωντανὴ μέσα του τὴ φλόγα τῆς μαθητείας, **[σελ. 18]** γίνεται ἀμέσως μιὰ ὄντοτης. Κί ὅσο πάει ὁ καιρὸς, μὲ τὸ νὰ ταυτίζῃ τὶς ἐπιδιώξεις του, τὸ ἀτομικὸ του θέλημα, τὰ ὄνειρά του, τοὺς ὄραματισμοὺς του μὲ τὶς ἐπιδιώξεις τοῦ ἀπροσώπου χριστιανικοῦ

ἔργου, ἡ ὄντοτης γίνεται Μορφή. Τὸ πνεῦμα αὐτὸ τῆς μαθητείας καὶ τῆς ὑποταγῆς στὸ θέλημα τοῦ Κυρίου μέσα σὲ λίγα χρόνια δίνει τὰ φτερὰ στὶς δυνατότητές του, ἐμπνέει καὶ ἀναπτύσσει τὸ πολύπλευρο ταλέντο του καὶ τὸν δημιουργεῖ συνδιαμορφωτὴ τῆς κοινῆς πορείας, ἡγέτη στὰ τριάντα του χρόνια. Ποιὸς ἀπὸ τοὺς συνομηλίκοις του –ἐκείνους πού, ζῶντας μακριὰ ἀπὸ τὴν Πίστι, τόσο τσακίζονται κυριολεκτικὰ, γιὰ νὰ δημιουργήσουν καριέρα– ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τὸ ἔργο καὶ τὸ κῦρος τοῦ Βερίτη; Αὐτὴ ἡ ἐργατικότητα του, αὐτὴ ἡ προσήλωσις πρὸς τὸ καθῆκον, αὐτὴ ἡ σωστὴ δουλειὰ ποῦκανε –κί' ὅσοι εἶχαν τὴν τιμὴ, ὅπως ὁ γράφων, νὰ γνωρίσουν τὸ πῶς ἐργαζόταν μποροῦν νὰ μαρτυρήσουν γιὰ τὴν ποιότητα τῆς δουλειᾶς του– εἶναι ἐκεῖνο πὸ νέοι καὶ παλαιότεροι μπορεῖ νὰ μιμηθοῦν. Αὐτὴν τὴν μίμησι στὸ εὐσυνείδητο καὶ πολύμοχθο τῆς ἀφιερωμένης δουλειᾶς θᾶθελε ἀπ' ὅλους μας σὰν μνημόσυνο, ἀληθινὰ πνευματικὸ καὶ χριστιανικὸ, ἡ ἀείμνηστη μορφή τοῦ ἀγαπημένου φίλου, συνεργάτου κι' ἀδελφοῦ Ἀλεξάνδρου Γκιάλα.

Σ. ΚΑΛΗΣΠΕΡΗΣ

ΑΙΣΘΗΤΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ Ο ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΗΣ (*)

Ἡ καλλιτεχνική δημιουργία εἶναι μιὰ πράξη προσωπικότητας. Ὁ καλλιτέχνης δημιουργῶντας καλλιτεχνικὰ ἀγγίζει τὶς λεπτότερες χορδὲς τῆς προσωπικότητός του σὲ μιὰ ἀπ' τὶς ὑψηλότερες εὐκαιρίες γιὰ τὴν ἐκδήλωση τῆς θεοδώρητης αὐτῆς χάρις. Μέσα ἀπ' τὶς χιλιάδες τῶν ἤχων ἀρπάζει ὁ συνθέτης κάθε φορὰ τὸν ἕνα ποῦ τοῦ ταιριάζει, αἰχμαλωτίζει τοὺς δυό, τοὺς τρεῖς, τοὺς τέσσερεις στὴν ἀρμονία καὶ στὴ συμφωνική δημιουργία. Ἀνάμεσα ἀπ' τοὺς ἀναρίθμητους συνδυασμοὺς τῶν χρωμάτων διαλέγει ἐκείνους ποῦ τοῦ πᾶνε καλλίτερα, κι' ἂν δὲν τοῦ κάνει κανένας, τὰ πετάει ὅλα, γιὰ νὰ ἐπινοήσῃ ἕνα καινούργιο. Ὁ ποιητὴς κινεῖται μέσα σὲ μιὰ ἀπεραντωσύνῃ λέξεων καὶ εἰκόνων. Φτιάχνει τὸ στίχο του κατὰ δέκα καὶ εἴκοσι τρόπους. Χαλάει καὶ ξαναπλάθει μιὰ στροφή κι' ἕνα ποίημα κατὰ ἀναρίθμητες ποικιλίες μορφῶν. Τί μορφή θὰ πάρῃ μέσα στὴ φαντασία τοῦ ποιητῆ τὸ ποίημα ποῦ αὐτὴ τὴ στιγμή γεννιέται; Ἀνυπολόγιστες εἶναι οἱ δυνατὲς μορφὲς ποῦ θὰ τοῦ δώσῃ, καὶ μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι καμιὰ ἀπ' αὐτὲς ποῦ ἔχετε ὑπ' ὄψει σας. Εἶναι ἐλεύθερος. Ξεκινᾷ γιὰ κάπου, γιὰ τὴν πραγμάτωση μιᾶς μορφῆς. Θὰ βαδίσῃ πρὸς τὸ τέλος ἀπὸ χίλιους δρόμους καὶ μονοπάτια. Μπορεῖ καὶ νὰ σταματήσῃ ξαφνικὰ καὶ ν' ἀλλάξῃ σκοπὸ. Μπορεῖ καὶ νὰ καταργήσῃ τελείως τὸ σκοπὸ του. Γι' αὐτὸ οἱ ἀναρίθμητες σχολὲς στὴν ποίηση, στὴ ζωγραφική, στὴ μουσική, στὶς πλαστικὲς τέχνες.

Ἄς πάρουμε πρῶτα τὸν καλλιτέχνη σ' ἂν ἄτομο ἐν σχέσει μὲ τὸν ἑαυτό του. Ἄνθρωπος εἶναι ὁ καλλιτέχνης – δὲν εἶναι Θεός! Ὑπάρχει καμιὰ πνευματικὴ ἢ σωματικὴ του ἰκανότητα ποῦ νὰ τὴν ἔχῃ στὸν ὑπέρτατο βαθμό; Ὁχι, φυσικά. Οὔτε κι' αὐτὴ τὴ δύναμη τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ποῦ ὑποτίθεται πὼς εἶναι ἡ ἰσχυρότερη ἔκφραση τῆς προσωπικότητός του. Πῶς λοιπὸν θὰ ἔχῃ ἀπόλυτη τὴν ἐλευθερία;

Ἐπειτα, ὁ καλλιτέχνης, σ' ἂν πνευματικὸς ἄνθρωπος ποῦ εἶναι, [σελ. 22] παραδέχεται βέβαια γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ κάθε ἀληθινὸ ἄνθρωπο ἕναν ἀνώτερο σκοπὸ. Κι' αὐτὸ κυρίως εἶναι ποῦ χωρίζει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὰ ζῶα. Ποιὸς εἶναι ὁ σκοπὸς αὐτός; Παρὰ τὶς διαφωνίες στὰ ἐπὶ μέρους, ὅλα συμφωνοῦνε στὴ γενικὴ ἀρχή, πὼς ὁ σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ τελείωση. Ἡ τελείωση τῆς

* *Ἀκτῖνες*, τ. 1947, σ. 102 καὶ 153.

προσωπικότητός του. Πώς θα πετύχη ο σκοπός αυτός; Κι' ἐδῶ διαφωνίες υπάρχουν στις λεπτομέρειες. Ὑπάρχει ὅμως κοινή συμφωνία πάνω σὲ τοῦτο τὸ κεντρικὸ σημεῖο: ὁ δρόμος πρὸς τὴν τελειοποίηση εἶναι δρόμος ἀρετῆς, δρόμος ἠθικῶν ἀγωνισμάτων. Καὶ ὑπέρτατη ἐκδήλωση, ὁ ἀλτρουϊσμός, ἡ αὐτοθυσία, ἡ ἄσκηση τῆς ἀγάπης στὴν χριστιανικὴ τῆς πληρότητα. Αὐτὰ ὅμως προϋποθέτουν μιὰ πρόθυμη θυσία δικαιωμάτων, καὶ πειθαρχία στὴν ἀνώτερη κείνη θέληση ποὺ κάθε ἠθικὴ προσωπικότητα τὴν ἀκούει συχνὰ νὰ τῆς λέη «ναί» ὕστερα ἀπὸ κάθε πράξη τῆς, ἢ νὰ τῆς φωνάζη ἐπιτακτικά: «Ὁχι». Ἄν τώρα ὁ καλλιτέχνης μας, σὰν ἀληθινὸς ἄνθρωπος, ἔταξε στὸν ἑαυτὸ του ἕναν ἀνώτερο σκοπὸ, ἔπεται ὅτι θὰ ἀκολουθήσῃ κι' αὐτὸς τὸν ἴδιο δρόμο: Ὑποταγὴ σὲ ἀνώτερες ἠθικὲς ἐπιταγές, πειθαρχία στὸν ἠθικὸ νόμο, σ' αὐτὴ τὴν μυστηριώδη προστακτικὴ, ποὺ ὁ Κάντιος τὴ θεωροῦσε μιὰ ἀπ' τὶς πρωταρχικὲς, τὶς καθαρές, τὶς a priori ἔννοιες, κι' ἔλεγε: «*Δυὸ πράγματα γεμίζουν πάντα τὴν ψυχὴ μου μὲ ἄπειρο θαυμασμό: ὁ ἕναστρος οὐρανὸς ἐπάνω μου, κι' ὁ ἠθικὸς νόμος μέσα μου*». Σ' αὐτὸν τὸν ἠθικὸ νόμο θὰ πειθαρχήσῃ κι' ὁ καλλιτέχνης, ἂν θέλῃ νὰ πετύχη τὸν ἀνώτερο σκοπὸ – τὴν τελείωση τῆς προσωπικότητός του. Γιατί, φυσικὰ, τελειοποιημένη προσωπικότητα καὶ ἀνήθικη εἶναι δυὸ πράγματα ποὺ μόνο σὲ τρελλοῦ κεφάλι θὰ μποροῦσαν νὰ συμβιβαστοῦν. Νὰ λοιπὸν ποὺ κι' ἐδῶ ὁ καλλιτέχνης δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἐλεύθερος. Ἄλλο τώρα τὸ ζήτημα ὅτι ὁ περιορισμὸς αὐτὸς τῆς ἐλευθερίας του εἶναι μιὰ πράξη ἐθελουσία, γιατί θεληματικὰ καὶ αὐτόβουλα θὰ ὑποτάξῃ τὸν ἑαυτὸ του σὲ ἀνώτερες ἠθικὲς ἀρχές.

Ἀλλὰ τὸ ὅτι ἡ ἐλευθερία του δὲν εἶναι ἀπόλυτη, θὰ πεισθῇ γι' αὐτὸ ὁ καλλιτέχνης κι' ἀπ' τὴν ἀτομικὴ του πεῖρα τὴν εἰδικὰ καλλιτεχνικὴ. Εὐθύς μόλις ἀρχίσει ὁ καλλιτέχνης νὰ κινῆται μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, θὰ δῇ ἀμέσως μπροστά του ἕνα σύνολο ἀπὸ νόμους καὶ ρυθμοὺς ποὺ πρέπει νὰ συμμορφωθῇ καὶ νὰ τοὺς ἐφαρμόσῃ. Τὸ ὠραῖο ἔχει κι' αὐτὸ τοὺς νόμους του. Ἡ πραγμάτωση τοῦ ὠραίου μέσα στὴν τέχνη δὲν γίνεται μὲ τὴν ἀναρχία. Ἡ ἀναρχία φέρνει σύγχυση, ἡ σύγχυση φέρνει τὸ χάος, καὶ τὸ χάος δὲν εἶναι τὸ ὠραῖο, ἀλλὰ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ὑπῆρχε **[σελ. 23]** προτοῦ ὑπάρξῃ ἡ ὁμορφιά – ὁ κόσμος μὲ τὴν ἀρχαία ἔννοια τῆς λέξεως. Μόνο μὲ τὴν ἀρμονία καὶ μὲ τὴν τάξη καὶ μὲ τὸ ρυθμὸ πραγματώθηκε ἀπ' τὸν Ὑπέρτατο Καλλιτέχνη μέσ' στὴν δημιουργία τὸ ὠραῖο, καὶ μόνο μ' αὐτὴν μπορεῖ νὰ πραγματωθῇ καὶ στὸ ἔργο τῆς τέχνης. Ἀλλὰ ἀρμονία χωρὶς ρυθμὸ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἔλεγε εἰρωνικὰ ὁ Ροῖδης: σκορδαλιὰ χωρὶς σκόρδο! Μιλᾶμε γιὰ τὴ μουσικὴ ἀρμονία· καὶ δὲν θᾶπρεπε νὰ ξεχάσουμε μέσα σὲ πόσους περιορισμοὺς κινεῖται ὁ καλλιτέχνης μουσικός, ἀφοῦ ὄχι μόνο σὰν νεαρὸς μαθητευόμενος ὑποχρεώνεται νὰ πειθαρχήσῃ σὲ μιὰ ὀλόκληρη σειρὰ κανονισμῶν καὶ νόμων, ἀλλὰ κι' ὅταν ἀκόμη φθάσῃ νὰ γίνῃ κάποτε ἕνας μεγαλοφυῆς συνθέτης, θὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐξαρτᾶ τὴν ἐπιτυχία του ὄχι ἀπ' τὴ μεγαλοφυΐα τῆς συλλήψεως μονάχα, ἀλλὰ κι' ἀπ' τὶς χορδές ἀκόμη τοῦ βιολιοῦ ἢ τὴν ποιότητα τοῦ δοξαριοῦ του!

Τὸ ἴδιο κι' ὁ ζωγράφος. Ρωτήστε τὸν μεγάλου καλλιτέχνη. Ἐκεῖνο ποὺ παρουσίασε τελικὰ στὸν πίνακά του δὲν εἶναι παρὰ μιὰ μερικὴ ἔκφραση ἐκείνου

πού συνέλαβε ή καλλιτεχνική ψυχή του. Από τή στιγμιαία καλλιτεχνική σύλληψη, πού γίνεται καμιά φορά σέ κλάσμα δευτερολέπτου, ως τήν τελική πραγμάτωσή της σέ συγκεκριμένη μορφή έργου, πόσοι άλλοι παράγοντες θα μεσολαβήσουν! Η καλή ή κακή ποιότητα τών χρωμάτων, ή καλή ή κακή ποιότητα τών χρωστών, ή καλή ή κακή διάθεση τοῦ καλλιτέχνη σέ κάθε μιὰ στιγμή τῆς ἐργασίας του, ή κούραση ή ή βιασύνη τῆς πολλῆς δουλειᾶς, πού ἔκανε ἕναν Ραφαήλ λόγου χάρη νὰ ἐμπιστεύεται τή συνέχιση τών πινάκων του πολλές φορές στους μαθητές του – τόσοι άλλοι παράγοντες, αἰσθητοί ή ἀδιόρατοι, σοβαροί ή ἀνεπαίσθητοι, πάντως ὅμως περιοριστικοί τῆς ἀπόλυτης δημιουργικῆς ἐλευθερίας τοῦ καλλιτέχνη.

Κί ἂν θέλατε νὰ ρωτήσετε τόν ποιητή, αὐτός θα εἶχε νὰ σᾶς διηγηθῆ μιὰν ὀλόκληρη ὀδύσσεια γιά κάθε ἕνα ἀπ' τὰ τέκνα τοῦ πνεύματός του, γιά κάθε ἕνα ποίημά του. Καί μάλιστα θα εἶχε νὰ σᾶς πῆ περισσότερα, ὄχι γιά τὰ ποιήματα πού ἔγραψε, μὰ γιά κείνα πού δέν ἔγραψε ποτέ. Πόσες δυσκολίες, ἀλήθεια, γιά νὰ ὑποτάξῃ ὁ ποιητής τήν ἔμπνευσή του, γιά νὰ τήν ἀναγκάσῃ νὰ πάρῃ μιὰ συγκεκριμένη μορφή, νὰ ὑλοποιήσῃ τήν πνευματική σύλληψη! Ἡ ἰδέα πρέπει νὰ ντυθῆ μέσα σέ λέξεις. Πρέπει νὰ γραφτῆ στό χαρτί. Πρέπει νὰ διαβαστῆ, ν' ἀναδώσῃ ἦχο, νὰ γίνῃ ἀπαγγελία, ἄκουσμα. Θα πετύχῃ ὁ ποιητής τήν κατάλληλη λέξη, ὥστε νὰ ἀναπαραγάγῃ ἀκριβῶς τήν πνευματική του σύλληψη; Θα πλάσῃ μέ τις συλλαβές [σελ. 24] τήν αἰθέρια μορφή πού συνέλαβε στό νοῦ του; Θα μπορέσῃ μέ σύμφωνα καί μέ φωνήεντα νὰ κάμῃ ἀκουστή σέ ὅλους τή μουσική αὐτή πού πλημμυρίζει τήν ψυχή του, τις ἀρμονίες, τόν ἐνθουσιασμό, τήν ἔξαρση, τή μυστηριώδη ἀνάταση τών εὐτυχισμένων καλλιτεχνικῶν του στιγμῶν; Ἀλλοίμονο! Πολλές φορές δέν ἔφθασε νὰ πραγματώσῃ παρά ἕνα ἐλάχιστο μέρος. Καί αὐτό ἀκριβῶς εἶναι πού ἔκανε τὸ Σολωμό νὰ σκίζῃ τὰ χειρόγρατά του ή νὰ ἀποδοκιμάζῃ μέ συντριπτικές κρίσεις δικά του ποιήματα προγενέστερα, γιὰτι κατόπιν τὰ εὑρίσκε πολύ φτωχά, ἀνάξια νὰ θεωρηθοῦν πῶς ἐπραγμάτωσαν τὸ νόημα τῆς τέχνης.

Ἔστερα ἀπ' ὅλα αὐτά, πῶς μπορεῖ νὰ γίνεται λόγος γιά ἀπόλυτη ἐλευθερία τοῦ καλλιτέχνη; Εἶναι ὀλοφάνερο: ή ἀπόλυτη ἐλευθερία στήν Τέχνη εἶναι μιὰ ἀπλή φαντασίωση.

* * *

Αὐτά ὅμως πού εἶπαμε ὡς τώρα ἀφοροῦσαν τόν καλλιτέχνη σάν ἄτομο. Ξεχωρίσαμε τόν καλλιτέχνη ἀπ' τήν κοινωνία κί ἀπ' τόν πολιτισμό, καί τόν πήραμε ἀπλᾶ αὐτόν τόν ἴδιο ἐν σχέσει μέ τόν ἑαυτό του. Ὑπάρχει ὅμως καί μιὰ ἄλλη σκοπιά, ἀπ' ὅπου θα πρέπει νὰ κυττάξουμε καί τόν καλλιτέχνη καί τὸ ζήτημά μας. Εἶναι ή σκοπιά πού μᾶς δίνει τούτη ή καινούργια πρόταση: Τὸ ἄτομο καλλιτέχνης καί τὰ ἄλλα ἄτομα.

Καθένας καταλαβαίνει ὅτι καί ή σκοπιά αὐτή ἔχει τή σημασία της. Ἀπ' τήν ἄποψη μάλιστα τήν κοινωνική, αὐτή ἔχει μεγαλύτερη σημασία παρά ή προηγούμενη. Γιὰτι ή Τέχνη, εἶπαν πολύ σωστά, εἶναι κοινωνικὸ λειτούργημα. Ἄν αὐτό εἶναι ἀληθινό, τότε τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ καλλιτέχνη πρέπει νὰ

έξετασθῆ καὶ στὴν ἀναφορὰ του μὲ τὰ ἄτομα ποὺ τὸν κυκλώνουν, μὲ τὸν κοινωνικὸ ὄργανισμό, ποὺ κι' αὐτὸς θέλει νὰ ἀποτελῆ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ζωντανὰ καὶ τὰ πιὸ ὑπολογίσιμα μέλη του.

Ἄς πάρουμε πάλι στὴν ἀρχὴ τὸν καλλιτέχνη ὄχι σὰν καλλιτέχνη, μὰ σὰν ἄτομο. Μέσα στὴν κοινωνία ποὺ ζῆ, ὑπάρχουν κι' ἄλλα ἄτομα. Χιλιάδες, μυριάδες ἄτομα. Ὅλοι αὐτοὶ εἶναι ἄνθρωποι, θέλω νὰ πῶ, εἶναι προσωπικότητες ἐλεύθερες, τόσο ἐλεύθερες ὅσο κι' ὁ καλλιτέχνης. Καὶ ὅμως ἡ ἐλευθερία τους μπαίνει σὲ ὠρισμένους περιορισμούς. Λόγου χάρη, ὁ ἓνας δὲν μπορεῖ μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι εἶναι ἐλεύθερος νὰ μπαίνει στὸ σπίτι τοῦ ἄλλου σὰν νοικοκύρης, νὰ παίρνη ὅ,τι θέλει, νὰ κάνη ὅ,τι τοῦ γουστάρει. Κι' ἂν μοῦ πῆτε ὅτι αὐτὰ καμιά φορὰ συμβαίνουν, μόνοι σας θὰ ἀναγνωρίσετε ὅτι ἡ [σελ. 25] κοινὴ συνείδηση τὰ καταδικάζει, καὶ πάντως μιὰ ἐλεύθερη κοινωνία δὲν τὰ παίρνει ποτὲ γιὰ ὑποδειγματικὰ πρότυπα, ἀπάνω στὰ ὁποῖα νὰ ρυθμίση τὶς σχέσεις τῶν ἀτόμων. Λοιπὸν, ἡ ἐλευθερία τοῦ καθενὸς περιορίζεται ἀπ' τὴν ἐλευθερία τοῦ ἄλλου-τῶν ἄλλων. Καὶ μόνο στὴν ἀρμονικὴ συνεργασία καὶ στὸν ἀλληλοσεβασμὸ ποὺ δείχνουν ἀμοιβαία ἐλεύθερες προσωπικότητες μπορεῖ νὰ οἰκοδομηθῆ μιὰ ἀληθινὰ πολιτισμένη κοινωνία. Ἄν ὅμως αὐτὸ ἰσχύη γιὰ ὅλα τὰ ἄτομα ποὺ ἀποτελοῦν τὴν κοινωνία, πολὺ φυσικὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν καλλιτέχνη σὰν ἰσοδύναμο καὶ ἰσότιμο, ἀλλὰ καὶ συνυπεύθυνο μὲ τὸ καθένα ἄλλο μέλος τῆς κοινωνίας.

Παίρνουμε τώρα τὸν καλλιτέχνη σὰν καλλιτέχνη μέσα στὴν κοινωνία. Ποιὰ εἶναι ἡ ἀποστολὴ του; Νὰ πραγματώνη σὲ ἔργα τέχνης τὸ ὠραῖο –τό «καλό» κατὰ τοὺς ἀρχαίους. Ἄρα, νὰ καλλιεργῆ καὶ νὰ ἐξυψώνη τὸ καλλολογικὸ συναίσθημα τῶν συνανθρώπων, τῆς κοινωνίας. Ἐπομένως, ἀπευθύνεται σὲ πνευματικὲς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας, ὅπως λόγου χάρη κι' ὁ ἐπιστήμων, ὁ θεολόγος, ὁ δάσκαλος καὶ ἄλλοι. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ οἱ ἄλλοι, ποὺ ἀνταποκρίνονται σὲ ὑλικὲς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων. Αὐτοὶ ὑποχρεώνονται φυσικὰ νὰ προσφέρουν τὸ ψωμί, τὸ φροῦτο, τὸ φάρμακο, ὅλα κατάλληλα γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἀγοραστῶν. Καὶ νομίζω πὼς δὲν ὑπάρχει κανένας ποὺ νὰ τὸ θεωρῆ αὐτονόητο ὅτι θὰ δώση τὰ λεφτά του, γιὰ νὰ πάρη σάπιες ντομάτες, ἀποσυντεθειμένο κρέας ἢ ξυνισμένο ψωμί. Ἴσα - ἴσα, τὸ θεωρεῖ ἀντίθετα πολὺ φυσικὸ νὰ ζητήση τὴν τιμωρία τοῦ ἀσυνείδητου αὐτοῦ ἐμπόρου. Μήπως ἄραγε ὁ ἔμπορος θὰ μποροῦσε ἀπολογούμενος νὰ ἐπικαλεσθῆ τὴν ἐλευθερία του; Κύριοι, θὰ πῆ, ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐξασκήσεως τοῦ ἐπαγγέλματός μου, μπορῶ νὰ πουλάω ὅ,τι θέλω· ἄρα καὶ σάπιο κρέας. Καὶ ὁ φαρμακοποιὸς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἐπικαλεσθῆ τὴν ἐλευθερία του; Κύριοι, θὰ ἔλεγε κι' αὐτὸς, βεβαίως ἐκάμαμε λάθος καὶ ὁ πελάτης μας δυστυχῶς ἐδηλητηριάσθη, διότι ἐδώσαμεν εἰς αὐτὸν στριχνίνην κατὰ λάθος, ἀλλ' ἐπικαλούμεθα τὴν ἐλευθερίαν ἐν τῇ ἐξασκήσει τοῦ ἐπαγγέλματος! Εἶναι βέβαιο πὼς οἱ δικαστὲς θ' ἀρχίσουν νὰ σκέπτονται στὰ σοβαρὰ ἂν ἐδῶ συντρέχη περίπτωση φυλακῆς ἢ φρενοκομείου. Ποιὰ ἐφαρμογὴ ὅμως μποροῦν νάχουν αὐτὰ στὴν περίπτωση τοῦ λογοτέχνη; Πολὺ μεγάλη. Ἄν ἐκεῖνοι ποὺ ἀναλαμβάνουν νὰ ἀνταποκριθοῦν σὲ ὑλικὲς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ προσφέρουν πάντα τὸ κατάλληλο γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ σκοποῦ, δὲν εἶναι

τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό υποχρεωμένος να κάνει το ίδιο κι εκείνος που ανέλαβε να εξυπηρετήσει τις **[σελ. 26]** πνευματικές μας ανάγκες;

Ίσα - Ίσα, αυτός πρέπει να κριθῆ αὐστηρότερα. Κι ὁ λόγος εἶναι φανερός. Ποιὸς τὸν ἔταξε σ' αὐτὴ τὴν ἀποστολή; Κανένας. Μόνος του τὴν ανέλαβε. Μόνος του παρουσιάσθηκε μιὰ μέρα στὴν κοινωνία καὶ τῆς εἶπε: Ἐγὼ εἶμαι ὁ πνευματικὸς ὁδηγός.

Λοιπόν, ἐδῶ θὰ ποῦμε τό «έκ τῶν λόγων σου κρινῶ σε». Ἄν ὁ λογοτέχνης προβάλλῃ μὲ τόσο ὑπέρογκες ἀξιώσεις, ἀνάλογες εἶναι καὶ οἱ ὑποχρεώσεις του. Ἄν εἶναι ὁ πνευματικὸς ὁδηγὸς τοῦ ἔθνους του, πρέπει νὰ ὁδηγῆ τὸ ἔθνος του πρὸς τὸ φῶς, πρὸς τὴν ἠθικὴ ἀνωτερότητα, πρὸς τὴν πνευματικὴ ὁμορφιά. Ἄν ἔχη τὴν ἀξίωση νὰ περνᾷ γιὰ θεὸς ἀνάμεσα στοὺς συγχρόνους του, τότε πῶς θὰ συμβιβᾷ μ' αὐτὸ τὶς ἠθικὲς ἀσχημίες, τὶς πνευματικὲς κατωτερότητες, τὸ χαμῆλωμα τῆς ἠθικῆς στάθμης καὶ κείνη τὴν ἀπαίσια κραυγὴ πού εἶπε κάποτε στὸ Ἀλγέρι ὁ Ὄσκαρ Οὐάιλντ καὶ τὴν εἶπαν δυστυχῶς κι' ἄλλοι πολλοὶ μὲ τὰ ἔργα τους; «Ἐλπίζω νὰ ἔκαμα ἀρκετοὺς ἀνηθίτους σ' αὐτὴ τὴν πόλη». Κι' ἂν οἱ ποιητὲς ἐπιμένουν σώνει καὶ καλὰ νὰ τοὺς ἀναγνωριστῆ πῶς εἶναι οἱ μεγαλύτεροι ἄνθρωποι τοῦ αἰῶνα τους, θὰ πρέπει τότε νὰ εἶναι ἀπὸ κάθε ἄποψη μεγάλοι, καὶ προπάντων ἀπ' τὴν ἄποψη τοῦ χαρακτήρα καὶ τῆς ἠθικῆς προσωπικότητος. Γιατὶ ὁ κόσμος, μὲ ὅλες τὶς μιζέριες του καὶ τὶς ἀθλιότητές του, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ παραδέχεται ἡγετικὲς τάξεις ἀπὸ κατώτερους ἀνθρώπους. Ἐκτὸς ἂν ἀποφασίσῃ τὴν αὐτοκτονία του. Καμιὰ δικαιολογία δὲν χωρεῖ, ἐν ὀνόματι τάχα τῆς ἐλευθερίας τῆς τέχνης. Ὁ καλλιτέχνης –τὸ ξαναλέμε– μόνος του ανέλαβε τέτοιες βαρεῖες ὑποχρεώσεις. Ἡ κοινωνία ποτὲ δὲν τὸν πῆρε μὲ τὴ βία νὰ τοῦ πῆ: «ἐσὺ θὰ εἶσαι ὁ πνευματικὸς μου ἡγέτης». Παρουσιάσθηκε μόνος του. Σὰν ἐλεύθερος καὶ αὐτεξούσιος ἄνθρωπος, ἔκαμε μιὰ συμφωνία. Ὑπέγραψε ἓνα εἶδος συμβολαίου. Ἡ ὑπογραφή του εἶναι σύμβολο τῆς ἐλευθερίας του. Πρέπει νὰ τὴν τιμῆσῃ. Ἀπ' τὴν στιγμή πού παραβαίνει τὴ συμφωνία, ἀτιμᾷ τὴν ὑπογραφή του. Ἐκεῖνο πού πρέπει νὰ κάμῃ εἶναι: διαλύοντας τὴ συμφωνία, νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ἀποστολή πού ανέλαβε. Αὐτὴ θὰ εἶναι ἡ πιὸ τίμια πράξη τῆς ζωῆς του.

* * *

Καὶ τώρα σᾶς παρακαλῶ ν' ἀνεβοῦμε μαζὶ σ' ἓνα ἄλλο σκαλοπάτι. Ἀπ' αὐτὸ δὲν θὰ δοῦμε πιά τὸν καλλιτέχνη εἴτε σὰν ἄτομο εἴτε σὰν μέλος τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Ἀλλὰ θὰ δοῦμε τὴν Τέχνη. Τὴν Τέχνη σὰν ἀξία τοῦ πολιτισμοῦ στὶς σχέσεις της μὲ τὶς ἄλλες **[σελ. 27]** ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ. Ποιὰ θέση θὰ μπορούσε νὰ ἔχη ἐδῶ τὸ δόγμα τῆς ἀπόλυτης αὐτονομίας τῆς Τέχνης;

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ Τέχνη ἀπετέλεσε γιὰ κάθε ἐποχὴ μιὰν ἀπ' τὶς βασικὲς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ. Καμιὰ περίοδος μεγάλων ἐξάρσεων τῆς ἀνθρωπότητος δὲν ὑπάρχει ὅπου ἡ Τέχνη νὰ μὴν ἐπρόσφερε τὴ δική της φωνή, γιὰ ν' ἀπαθανάτισῃ τὰ μεγάλα κατορθώματα. Αὐτὴ ἔκαμε ποίημα καὶ τραγοῦδι τοὺς σαλαμινομάχους, ἔκαμε Παρθενῶνα τὴ χρυσοῦν ἐποχὴ τοῦ Περικλέους, ἔκαμεν

Άκάθιστο Ὑμνο τὶς ἐποποιεῖς τοῦ Ἡρακλείου, ἔκαμεν Ἁγιά Σοφία τὸ Βυζάντιο, ὕψωσε σὲ γοτθικὰ μεγαλουργήματα τὸ Δυτικὸ Μεσαίωνα, ἔκαμε τραγοῦδι τὸ εἰκοσιένα. Ὅλες οἱ ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ βρῆκαν τὴν ἔκφρασή τους κατὰ καιροὺς μέσα στὴν ἀξία Τέχνη.

Τί σημαίνει ὅμως αὐτό; Σημαίνει ὅτι ἡ Τέχνη προσφέρθηκε πάντα, στὶς μεγάλες ἐποχὲς τῆς ἱστορίας, νὰ ὑπηρετήσῃ πρόθυμα τὶς ἄλλες ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ. Μὲ δυὸ λέξεις: τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ Θεό.

Τώρα ὅμως, τὸ δόγμα τῆς ἀπόλυτης ἀνεξαρτησίας, τὸ δόγμα «ἡ Τέχνη γιὰ τὴν Τέχνη», εἶναι φανερό ὅτι κινεῖ σὲ μιὰ ἐπανάσταση ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἀλήθειας.

Ἡ Τέχνη, θεωρῶντας ἀνυπόφορη σκλαβιά τὴν ἀπαίτηση τῶν ἄλλων ἀξιῶν νὰ ὑπολογίζωνται ἀπ' αὐτήν, ἀνατινάζεται, γιὰ νὰ σπάσῃ τὶς ἀλυσίδες, καὶ κηρύττει στὸ σύμπαν μὲ τὸ στόμα τῶν ὀπαδῶν τῆς «πούρας ποίησης» τὴν ἀπέραντη ἐλευθερία τῆς Τέχνης.

Αὐτὸ τὸ κίνημα τῆς ἀνταρσίας εἶναι σχετικὰ νεώτερο – μόλις τοῦ περασμένου αἰῶνα. Ἀλλὰ πρέπει ν' ἀνατρέξουμε ἀρκετὰ παλαιότερα, στὴν ἀρχὴ τῆς Ἀναγεννήσεως, γιὰ νὰ τὸ φωτίσουμε καὶ νὰ τὸ ἐξηγήσουμε ψυχολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ. Εἶναι γνωστὸ ποιὸ ἦταν τὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγεννήσεως, τὸ περίφημο οὐμανιστικὸ πνεῦμα: Ἡ λατρεία τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος λυτρώνεται μόνος του: Ἄρα δὲν ἔχει ἀνάγκη Λυτρωτοῦ. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι αὐτάρκης: Ἄρα δὲν χρειάζεται τίποτα καὶ κανέναν. Ἡ κυρίαρχη θέληση εἶναι ἡ θέληση τοῦ ἀνθρώπου, Κάθε ἄλλη, κί' αὐτὴ ἡ θεϊκὴ, πρέπει νὰ τραβηχτοῦνε στὴν ἄκρη. Κριτήριον τῆς ἀλήθειας εἶναι τὸ ἀνθρώπινο λογικόν· ἄχρηστη λοιπὸν ἡ ἀποκάλυψη. Πηγὴ τοῦ ἠθικοῦ δέοντος καὶ ἀπόλυτος γνώμονας εἶναι ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση καὶ κρίση. Ἄρα εἶναι περιττὸς ὁ ἠθικὸς νόμος τοῦ Εὐαγγελίου.

Ἔτσι, στὸν Μεσαίωνα, ποὺ εἶχε κέντρο τοῦ παντὸς τὸ Θεό, ἡ Ἀναγέννηση ἀπάντησε βάζοντας κέντρο τοῦ παντὸς τὸ Ἐγώ (*). **[σελ. 28]** Ἀλλὰ, μὲ τὸν ἐκτοπισμὸ τοῦ Θεοῦ, τὸ ἐγὼ ἔμεινε χωρὶς τὸ σύ. Ἐμεινε ξεκάρφωτο. Φυσικὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὁ ἐκτροχιασμὸς του, ἡ μοναδικὴ στὴν ἱστορία περιφρόνηση τῆς ἀξίας τοῦ ἀτόμου, ἡ πολτοποίηση τοῦ ἐγώ, ἡ χρεωκοπία τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως. Ἔτσι, ὁ ἀτομισμὸς, τὸ γνησιώτερο δημιούργημα τῆς Ἀναγεννήσεως, κατέληξε στὴν κατάρρευση τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀπέραντη ἐλευθερία στὴν τυραννικώτερη σκλαβιά.

Δυστυχῶς, τὸ διαλυτικὸ αὐτὸ πνεῦμα μπῆκε καὶ στὴν Τέχνη. Ὁ ἀτομισμὸς τὴν κατέκτησε μὲ τὸ δελεαστικὸ κήρυγμα τῆς ἀπεριόριστης ἀνεξαρτησίας. Ἡ Τέχνη αὐτόνομη καὶ λεύτερη στὴ δημιουργία της. Κάθε ἐπέμβαση τρίτων εἶναι βεβήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Τέχνης!

Καὶ ἡ τέχνη τράβηξε δικὸ της δρόμο. Νόμισε πὼς θὰ μποροῦσε νὰ κλειστῆ στὸ καβοῦκι της, νὰ ἀγνοήσῃ τελείως κάθε ἄλλη ἀξία, ἐπιστημονικὴ, ἠθικὴ, θρησκευτικὴ, καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἕνα δικὸ της, καινούργιο σύμπαν. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἀπομόνωση, καρπὸς ὑπερφίαλης καὶ τυφλῆς πεποιθήσεως στὴν αὐτάρκεια τῆς Τέχνης, μεταστράφηκε γρήγορα σὲ μιὰ περιφρόνηση πρὸς τὶς ἄλλες ἀξίες. Καὶ ἡ

* Γι' αὐτὸ τὸ θέμα ἰδὲ τὴ *Διακήρυξη τῆς Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐπιστημόνων*, σελ. 154 ἐπ.

περιφρόνηση αυτή, ὅπως ἄλλως τε φυσικό, δὲν ἄργησε νὰ γίνη ἀμοιβαία. Ἐνας ἀνταγωνισμὸς ἄρχισε τότε ἀνάμεσά τους. Ἐνας ἀκήρυκτος πόλεμος γεμᾶτος πείσμα. Ἡ Τέχνη ξιφούλκησε μὲ ἀδιαλλαξία. Ἡ πεποίθησις πὺς δὲν ἔχει ἀνάγκη κανενὸς τῆς ἔδινε μεγάλον ἀέρα. Καμιὰ κατανόησις πιά, κανένας σεβασμὸς. Τὰ σύνορα καταπατήθηκαν. Βαθειὰ ριζωμένες προκαταλήψεις, ἀντιθρησκευτικές, ἀντιηθικές, θεριεύανε τὶς ἀντιπάθειες. Κί' ἔτσι ἡ Τέχνη, προασπίζοντας τάχα τὴν αὐτονομία της, ἐπιβουλεύτηκε τὴν αὐτονομία τῶν ἄλλων. Ἀπ' τὴν αὐτοτέλεια πέσαμε στὴν ἀσυδοσία, κί' ἀπὸ κεῖ στὴν παρανομία. «Δὲν ὑπάρχει ἠθικὸ καὶ ἀνήθικο στὴν Τέχνη»! φωνάζουν οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἐλεύθερης τάχα Τέχνης. Κί' ἔτσι ἡ Τέχνη ἔγινε ὄργανο τῆς πιὸ ἀνήθικης προπαγάνδας. Εἶδαν τὸ φῶς βιβλία γραμμένα μὲ λέξεις καὶ φράσεις «τὰς ὁποίας ἀποκλείουσιν ὅλων τῶν γλωσσῶν τὰ λεξικά», ὅπως ἔγραφε χαρακτηριστικὰ ὁ Ἄγγελος Βλάχος. Τὸ φαινόμενο εἶναι ἀλγεινόν. Οἱ συγγραφεῖς μετεβλήθησαν σὲ τυμβωρύχους – ὅπως ἔλεγε μὲ θλίψη ὁ Παπαδιαμάντης. Μιὰ ὀλόκληρη σχολὴ λογοτεχνῶν, ποὺ εἶχε τὶς μεγαλύτερες κατακτήσεις τὰ τελευταῖα ἐξῆντα χρόνια – ἡ Νατουραλιστικὴ – δὲν εἶχε ἄλλο ἔργο, παρά, ὅπως λέει ὁ Φρανσουὰ Μωριάκ, «νὰ ρίχνη πιπέρι στὴν ἀμαρτία, παρουσιάζοντάς τὴν μὲ μιὰ ἐσκεμμένη ὠμότητα λέξεων καὶ εἰκόνων». Καὶ φθάσαμε, ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα, στὸ κατάντημα ποὺ [σελ. 29] περιγράφει ὁ καθηγητὴς Γιάννης Ἀποστολάκης, λέγοντας ἀνάμεσα στ' ἄλλα : «Οἱ ποιητὲς μας εἶν' ὄλοι γέροι καὶ νιοὶ ξεγελασμένοι στὸν καιρὸ τους καὶ παραστρατησμένοι. Πῆραν πιά τὸν κατήφορο καὶ τίποτα δὲν τοὺς σταματᾷ στὸ δρόμο τους. Ἡ ποίησίν τους εἶναι τὰ ἀπομεινάρια μιᾶς ταπεινῆς καὶ πρόστυχης νιότης, ἀνάξιας γιὰ ποιητὲς. Στὴν ἐποχὴ μας γιὰ ποιητὴς περνᾷ κάθε νέος ἀγράμματος καὶ ἀδιάντροπος, φτάνει νὰ βγάξη ἔμμετρη τὴ βρῶμα του». Ἡ ποίησίν μας, λέει κριτικῶς, βρίσκεται σήμερα «στὰ δεσμὰ τοῦ Μπωντελαρισμοῦ, τοῦ Ὁσκαρουαϊλισμοῦ, τῆς φιληδονίας, τῶν σατανικῶν θεμάτων καὶ τῆς Φροῦδικῆς ψυχολογίας».

Ἐκεῖ κατάντησε ἡ Λογοτεχνία μας, ὕστερα ἀπὸ τὰ τόσα κηρύγματα τῆς ἀπεριόριστης λευτεριᾶς τῆς: σ τ ἄ δ ε σ μ ἄ .

Ἐν τῷ μεταξύ ὅμως, τὸ ἀποστατικὸ αὐτὸ δόγμα, ἐνῶ κατέστρεφε τὴν ἴδια τὴν τέχνη, σκόρπιζε τὴν καταστροφὴ καὶ μέσα στὸν ὅλο πολιτισμὸ. Αὐτὴ ἡ πολεμικὴ τῆς Λογοτεχνίας ἐναντίον τῶν ἄλλων ἀξιών τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ μάλιστα τῆς Ἠθικῆς καὶ τῆς Θρησκείας, εἶχε τρομερὰ ἀποτελέσματα. Τὸ ἐλκυστικὸ μυθιστόρημα μὲ τὶς γαργαλιστικὰ σκηνὰς ἐσάρωνε μέσα στὶς ψυχὰς, καὶ μάλιστα τῶν νέων, κάθε ἀνώτερη ἀντίληψη τῆς ἠθικῆς. Ἡ θεατρικὴ ἐπιθεώρηση, ποὺ, ὅπως ἔγραφε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ὁ Νῆκος Λάσκαρης, ἐδῶ στὸν τόπο μας «ἀκολασταίνει πέραν παντὸς ὀρίου». Τὸ «ἀστυνομικόν» μυθιστόρημα, καὶ ἡ «αἰσθηματικὴ» νουβέλλα· καὶ ὁ ποιητὴς ποὺ «ἀφέθηκε στὸ διάστροφο ἐρωτικὸ ἔνστικτό του», κατὰ τὴν φράση βιογράφου του· κί' ἡ ποιήτρια ποὺ τραγούδησε τὸ μεγάλο σαρκικὸ πάθος, τὸ τυφλό, τὸ ἀκατάσχετο, ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ ἀνάτασι καὶ δὲν γνωρίζει κανένα ἐξαγνισμό, «ἀλλὰ καίεται καὶ ἐξαντλεῖται ὀλάκερο στὴν νοσηρὰ ἀκόρεστη φλόγα του» – ὅπως γράφει κάπου ὁ Κλέων Παράσχος· μερικοὶ δημοσιογράφοι ποὺ εἶχαν καταντήσει προπολεμικῶς τὸν ἑλληνικὸ τύπο τὸν χειρότερο ὅλου τοῦ κόσμου ἀπ'

τήν ἄποψη τοῦ κιτρινισμοῦ καὶ τῆς ἀπρέπειας· ὅλα αὐτὰ καὶ ὅλοι αὐτοὶ ἔχουνε κάμει τόσο κακό, τέτοιες πνευματικές καταστροφές, τόσα πνευματικὰ γκρεμίσματα, πού ἀσφαλῶς θὰ ἦταν κάτι τὸ ἀφάνταστα φρικιαστικό, ἂν μπορούσαμε νὰ τὰ εἶχαμε σὰν μιὰ εἰκόνα μπροστά μας.

Ἀλλὰ τὸ ζήτημα δὲν εἶναι μόνο στενὰ ἑλληνικό. Εἶναι πανευρωπαϊκὸ καὶ πανανθρώπινο. Αὐτὴ ἡ σύγκρουση τῶν ἀξιῶν, πού ἐκδηλώθηκε, ὅπως σ' ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς, καὶ στὴν Τέχνη, μᾶς ὠδήγησε στὸ σημερινὸ κατάντημα. Ἡ ἀλληλοπεριφρόνηση ἔφερε τὴ διάσταση. Ἡ διάσταση ὠδήγησε στὴ σύγκρουση. Ἡ σύγκρουση **[σελ. 30]** στὴν καταστροφή, στὴν τραγωδία τῶν ἡμερῶν μας. Ἡ Εὐρώπη αὐτοκαταστρέφεται. Δὲν ἦρθαν ξένοι νὰ τὴν καταστρέψουν. Τὴν καταστρέφουν τὰ ἴδια τὰ χέρια της, οἱ δικές της δυνάμεις, οἱ δικές της μηχανές, ἡ δική της ἐξυπνάδα. Κί' αὐτὸ εἶναι πιά τὸ ἀποκορύφωμα τῆς τραγωδίας τῆς σύγχρονης Εὐρώπης: Ἡ Εὐρώπη εἶναι μιὰ τραγικὴ Μήδεια, πού σκοτώνει τὰ παιδιά της μὲ τὰ ἴδια της τὰ χέρια! Αὐτὸς ἦταν ὁ καρπὸς τῆς ἀπέραντης καὶ ἀπόλυτης καὶ ἀπεριόριστης τάχα ἐλευθερίας.

* * *

Καὶ τώρα λοιπόν, τί πρέπει νὰ γίνη; Τὸ τί πρέπει νὰ γίνη εἶναι φανερό. Μόνον ἡ ἀρμονικὴ συνεργασία τῶν ἀξιῶν μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ ἡ ἀρμονικὴ συνεργασία δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῇ, παρὰ μόνο μὲ τὸ σεβασμὸ τῆς ἀτομικότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας τῶν ἄλλων. Δεῖγμα τῶν μεγάλων ἐποχῶν εἶναι ἡ σύνθεση. Γιατὶ ἡ σύνθεση εἶναι ἡ προϋπόθεση κάθε μεγάλης δημιουργίας. Ἀντίθετα, δεῖγμα τῶν μικρῶν ἐποχῶν, δεῖγμα χρεωκοπίας τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι ἡ διάσπαση. Γιατὶ ἡ διάσπαση εἶναι ὁ ἀποχωρισμὸς τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἀποξένωση, ἡ ροπή πρὸς τὴν κατάσταση τοῦ ἀγρίου. Καὶ ἡ ροπή πρὸς τὴν ἀγριότητα, ἡ ἐκφυλιστικὴ τάση, παραμονεύει σήμερα τὶς ψυχές μας καὶ τὶς κοινωνίες. Ἄς τὸ προσέξουμε καλά. Ὁ αἰῶνας μας τέτοια δείγματα μᾶς ἔδειξε. Ὅχι μόνο ὁ αἰῶνας μας, μὰ ὁλόκληρος ὁ νεώτερος πολιτισμὸς, ἀπ' τὴν Ἀναγέννηση καὶ δῶθε. Ἡ μαύρη σκιά της τεντώνει τ' ἄσαρκα χέρια τῆς πρὸς ἐμᾶς, ὁ πολιτισμὸς σφαδάζει κάτω ἀπ' τὰ νύχια της.

Ἀνάγκη λοιπόν ἐπιτακτικὴ νὰ σταματήσῃ τὸ ταχύτερο ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ... Μὰ γιὰ νὰ γίνη αὐτό, ἕνας νέος ρυθμὸς πρέπει νὰ δεσπόσῃ στὴ ζωὴ μας καὶ στὴ σκέψη μας. Μᾶς χρειάζεται μιὰ σύνθεση. Μιὰ μεγάλη, μιὰ καινούργια, μιὰ δημιουργικὴ καὶ δυναμογόνα σύνθεση. Κάποιος πρέπει νὰ συνάψῃ «τὰ διεστῶτα»: Κάποιος πρέπει νὰ μᾶς δώσῃ ἐνότητα κοσμοθεωρίας καὶ βιοθεωρίας, πού εἶναι ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση καὶ βάση γιὰ κάθε ἀξιόλογη πολιτιστικὴ δημιουργία.

Κί' αὐτὸς ὁ κάποιος δὲν εἶν' ἄλλος ἀπ' τὸν Χριστιανισμό,

Ὡστε, λοιπόν, θὰ ἐπιστρέψῃ ἡ Τέχνη στὴ Θρησκεία; Θ' ἀρχίσουμε πάλι νὰ μιᾶμε γιὰ τὰ μεγάλα ἰδανικά πού πρέπει νὰ ἐμπνέουν τὴν τέχνη;

Ἀναμφιβόλως.

Μὰ δὲν ὑπάρχει λοιπὸν κίνδυνος ἀπ’ αὐτό; Καὶ τί θὰ γίνῃ τότε ἡ ἐλευθερία τῆς Τέχνης καὶ τοῦ τεχνίτη;

Ἀλλοίμονο! Ποιὰ ἐλευθερία; Ποῦ τὴ βρῆκε λοιπὸν σήμερα τὴν ἐλευθερία ἢ Τέχνη κί’ ὁ τεχνίτης; Νὰ ἐπαναλάβουμε πάλι ὅσα εἶπαμε μόλις πρὸ ὀλίγου; Νὰ θυμηθοῦμε τοὺς λογοτέχνες ποὺ εἶναι ἔτοιμοι νὰ σκύψουν τὸ κεφάλι στοὺς δυνατοὺς; Νὰ θυμηθοῦμε τὶς ἀτέλειωτες «ποιητικές» συλλογές, ὅπου ἐθελόδουλοι ποιητὲς συνηγωνίζοντο ποιὸς νὰ ἐγκωμιάσῃ περισσότερο τὴ μεσσιανικὴ ἀποστολὴ τῶν ἀρχηγῶν; Νὰ θυμηθοῦμε τὰ σίδερα τῆς φυλακῆς τοῦ Ὁσκαρ Οὐάιλντ; Ἡ τὰ «*μεγάλα καὶ ὑψηλὰ τείχη*» ὅπου ἀσφυκτιοῦσε ἡ ψυχὴ τοῦ Καβάφη; Ἄς ἀφήσουμε τὰ ἀστεῖα. «*Ἡ ἐλευθερία ποὺ φοβᾶται μήπως χάσῃ ὁ καλλιτέχνης πλησιάζοντας τὸ Χριστό*», λέει ὁ Μωριάκ, «*εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ νὰ εἶναι κανεὶς σκλάβος*». Κί’ ἂν ἦταν ἀπὸ μιὰ μεριά ὁ ἀπόστολος Πέτρος καὶ τοὺς ἄκουγε ὅλους αὐτοὺς, θὰ κινοῦσε τὸ κεφάλι καὶ θὰ τοὺς ἐλεεινολογοῦσε, ξαναλέγοντας τὴν περίφημη φράση, ποὺ μ’ αὐτὴν ἐχαρακτήρισε τοὺς παρακμίες μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς, ποὺ τόσο ἔμοιαζε μὲ τὴ δικιά μας: «*Ἐλευθερίαν ἐπαγγελόμενοι, αὐτοὶ δοῦλοι ὑπάρχοντες τῆς φθορᾶς*». Κάνουν τόσο θόρυβο γιὰ τὴν ἐλευθερία, ἐνῶ οἱ ἴδιοι εἶναι δοῦλοι τῆς φθορᾶς.

Ἄς μὴ λέμε, λοιπὸν, ὅτι δὲν μπαίνουμε στὸ Χριστιανισμό, γιατί φοβόμαστε τὴ σκλαβιά. Ἄς ὁμολογοῦμε καλύτερα πὼς δὲν μπαίνουμε στὸ Χριστιανισμό, γιατί μᾶς ἀρέσει ἡ σκλαβιά μας. Ἔτσι θὰ εἶμαστε πιὸ εὐλικρινεῖς. Κί’ ἡ εὐλικρίνεια δὲν παύει ν’ἄναι μιὰ βασικὴ ὑποχρέωση – ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς λογοτέχνες! Ἄν ὅμως ἡ πραγματικότητά εἶν’ ἄλλη, ἂν σ’ ἀλήθεια δὲν μᾶς ἐλκύει πιά ἡ ἐλευθερία τοῦ νὰ εἶμαστε δοῦλοι, ἂν ἐπὶ τέλος σιχαθήκαμε τὴν πνευματικὴ σκλαβιά, ἄς γκρεμίσουμε λοιπὸν αὐτὲς τὶς φυλακὲς τοῦ πνεύματος, ὅπου κλειστήκαμε ἐθελούσια, δεμένοι μὲ τὶς χειροπέδες τοῦ ὑλισμοῦ. Ἄς γκρεμίσουμε λοιπὸν αὐτὰ τὰ μεγάλα καὶ ὑψηλὰ τείχη, ποὺ ὠρθώσανε τριγύρω μας οἱ αἰῶνες τῆς ἀποστασίας.

Ἐνα τέτοιο κίνημα δὲν εἶναι καθόλου κίνημα ὑποδουλώσεως. Ἀντίθετα, θὰ εἶναι τὸ μεγάλο κίνημα τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Τέχνης καὶ τῶν καλλιτεχνῶν. Αὐτὸ εἶναι τὸ μήνυμα τῆς ἐποχῆς μας. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ μήνυμα μᾶς ἔρχεται κί’ ἀπ’ τὴν ἀρχαία κλασσικὴ μας Τέχνη, ποὺ εἶναι τὸ «πρῶτον ἐλληνικὸν θαῦμα», καὶ ἀπ’ τὴ Βυζαντινὴ μας Τέχνη, ποὺ ἡ ἐπιστῆμη τὴν ξέρει πιά μὲ τὸν τίτλο «τὸ δευτερον ἐλληνικὸν θαῦμα», κί’ ἀπὸ κάθε ἄλλη μεγάλην ἐποχὴ. Σκεφθῆτε: Ὅλοι οἱ μεγάλοι καλλιτέχνες καὶ λογοτέχνες τῆς κλασσικῆς **[σελ. 32]** ἐποχῆς τοῦ ἀρχαίου ἐλληνισμοῦ ὑπηρετοῦσαν μὲ τὴν Τέχνη τους τὰ μεγάλα ἰδανικά, τὶς μεγάλες ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Αἰσχύλος, ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Εὐριπίδης, ὁ Φειδίας, ὁ Πίνδαρος – κανένας ἀπ’ αὐτοὺς δὲν ἤξερε τὸ δόγμα «Ἡ Τέχνη γιὰ τὴν Τέχνη». Θέλετε νὰ ποῦμε κάτι ἀκόμη; Θὰ τὸ θεωροῦσαν τὸ δόγμα αὐτὸ προδοσία τῆς Τέχνης. Γιατὶ τὸ δόγμα τοῦ ἀρχαίου κλασσικοῦ ἦταν: Ἡ Τέχνη γιὰ τὸ ἄστυ. Κί’ ὅταν ἔλεγε ὁ κλασσικὸς τὸ ἄστυ, ἔκλεινε μέσα σ’ αὐτὸ ὅτι εὐγενέστερο ἔχει στὸν κόσμον τοῦτον ὁ ἄνθρωπος: πατρίδα καὶ βωμοὺς καὶ ἐστίες – τὸν ἑαυτό του, τὴν οἰκογένεια, τὸ ἔθνος του, τοὺς θεοὺς του. Στὴν ὑπηρεσία ὅλων αὐτῶν τῶν εὐγενῶν ἰδανικῶν ἔβαλαν τὴν Τέχνη τους οἱ μεγαλοφυεῖς ἐκεῖνοι καλλιτέχνες. Ποιό, λοιπὸν, ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα;

Ἐχασαν ἄραγε τὴν ἐλευθερία τους γι' αὐτό; Ἀνελεύθερος λοιπὸν καλλιτέχνης ὁ δημιουργὸς τοῦ Παρθενῶνα; Ἀνελεύθερος ὁ προφητικὸς Αἰσχύλος, τὸ τιτανικὸ αὐτὸ πνεῦμα τῆς παγκόσμιας τραγωδίας; Ἀνελεύθερος ὁ Σοφοκλῆς, ὁ ἱερεὺς τῶν θεῶν του, κί ὁ Εὐριπίδης, ποὺ τὸν ὠνόμασαν χριστιανὸν πρὸ Χριστοῦ, κί ὁ χεῖμαρρος τοῦ λυρισμοῦ, ὁ Πίνδαρος, ποὺ ἔκαυχᾶτο πὼς εἶναι διδάσκαλος τοῦ λαοῦ του καὶ προφήτης τοῦ Ἀπόλλωνος; Σκλάβος λοιπὸν κί ὁ Δάντης, ὁ δεῦτερος μετὰ τὸν Ὅμηρο ποιητὴς τοῦ κόσμου; Ἀνελεύθεροι καλλιτέχνες ὁ Ρωμανὸς ὁ μελωδὸς κί ὁ ποιητὴς τοῦ Ἀκαθίστου κί οἱ πλάστες τῆς Ἁγιᾶς Σοφίᾶς; Μὰ ἂν αὐτοὶ –τὰ μεγαλύτερα ὀνόματα τῆς παγκόσμιας Τέχνης– ἦταν ἀνελεύθεροι, τότε ποιοὶ εἶναι ἐλεύθεροι καλλιτέχνες; Οἱ σουρρεαλιστὲς τῆς ἐποχῆς μας; Ἴσως!

Ἄς ἀφήσουμε τὰ ἀστεῖα. Μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα τῆς Πίστεως ἔζησαν κί ἔδρασαν καὶ δημιούργησαν τ' ἀριστουργήματά τους ὅλοι οἱ μεγάλοι καλλιτέχνες – οἱ πολὺ μεγάλοι, αὐτοὶ ποὺ ὁ Κλωντέλ τοὺς ὠνόμασε «οἱ αὐτοκρατορικοὶ ποιητὲς». Μακρὰ ἀπὸ τοῦ νὰ δεσμεύη τὴν ἐλευθερία τους ἡ Πίστη στὴν Ἠθική καὶ στὴ Θρησκεία, αὐτὴ τοὺς ἐπλούτιζε θαυμαστὰ κί ἔδινε δημιουργικὴ δύναμη στὰ μεγάλα τους ταλέντα.

Ἄς μὴν τρεφόμαστε μὲ ψέματα, καταστρέφοντας τὸ πνεῦμα μας μὲ πλανερὲς ἀντιλήψεις. Μόνο μέτρια ταλέντα φέρνουν σὲ σύγκρουση τὴν Τέχνη πρὸς τὴν Πίστη. Ἀντίθετα, οἱ μεγάλοι, οἱ ἀληθινὰ προικισμένοι καλλιτέχνες, βρίσκουν πὼς μέσα στὸ Χριστιανισμὸ ἡ Τέχνη παίρνει ἓνα θαυμαστὸ μέγλωμα καὶ μιὰ θείαν ἀποστολή. Καὶ σ' αὐτὰ ἀκόμη τὰ χρόνια τῆς Ἀναγεννήσεως, ὅπου ἄρχισε ἡ μεγάλη ἀποστασία, μυαλὰ συνήθως μικρὰ πρωτοστατοῦσαν στὴν ἀποστατικὴ προπαγάνδα· ἐνῶ οἱ ἀληθινὰ μεγάλοι καλλιτέχνες, [σελ. 33] ὅπως ἓνας Λεονάρδος ντὰ Βίντσι, ἓνας Ραφαῆλος, ἓνας Μιχαὴλ Ἄγγελος –αὐτοὶ ποὺ ὠνομάσθηκαν οἱ τιτᾶνες τῆς Ἀναγεννήσεως– καὶ μαζί μ' αὐτοὺς ἓνας Τισιανός, ἓνας Ντονατέλλο, ἓνας Δομίνικος Θεοτοκόπουλος, ἓνας Ρέμπραντ, δὲν εἶναι γνωστοὶ ὡς κολοσσοὶ τῆς Τέχνης, παρὰ μόνο χάρη στὰ θρησκευτικῆς ἐμπνεύσεως καὶ ὑποθέσεως μεγαλουργήματά τους. Καὶ ξεύρομε βέβαια πολὺ καλὰ ὅτι, ἂν ρωτούσαμε καὶ τοὺς μεγάλους μουσουργοὺς, ἀσφαλῶς ἓνας Μπετόβεν, ἓνας Χάϋδν, ἓνας Σοῦμπερτ, κάτι θὰ εἶχαν νὰ μᾶς ποῦν γιὰ τὴν ἐλευθερία ποὺ βρῆκε ἡ Τέχνη τους μέσα στὴν χριστιανικὴ Πίστη. Ἄν οἱ θετικὲς ἐπιστῆμες ἔχουν νὰ μᾶς δείξουν τὴ σεβάσμια παράταξη τῶν προσευχομένων σοφῶν, μέσα στὴν ὁποία ἐξέχουν οἱ μεγάλες μορφὲς ἐνὸς Παστέρ, ἐνὸς Ἀμπέρ, ἐνὸς Λεβερριέ – μὰ ἡ καλλιτεχνία κί ἡ ποίηση ἔχουν νὰ μᾶς δείξουν ἀκόμα μεγαλύτερη καὶ πιὸ συγκινητικὴ παράταξη προσευχομένων καλλιτεχνῶν. Ἀπὸ τὸν ἄγνωστο βυζαντινὸ ζωγράφο, ποὺ ἐτοιμαζότανε σαράντα μέρες μὲ προσευχὴ καὶ νηστεία, προκειμένου νὰ ζωγραφίσῃ τὸν Παντοκράτορα, ὡς τὸν Σολωμό, ποὺ πεθαίνει προσευχόμενος. Ἀπ' τὸν Εὐριπίδη, ποὺ ἀπευθυνόμενος στὸ Θεὸ τοῦ λέγει τὰ συγκλονιστικὰ ἐκεῖνα λόγια: «δὲν σέ ξέρω, δὲν μπορῶ νὰ σέ μάθω, μὰ ὅποιος κί ἂν εἶσαι, προσεύχομαι σέ σένα!», ὡς τὸν Ντοστογιέφσκη, ποὺ ξέρει ποιὸς εἶναι ὁ Θεὸς στὸν ὁποῖον προσεύχεται, γιὰτὶ εἶναι ὁ Ἰησοῦς Χριστός. Κί ἀκόμα, ἀπ' τοὺς δημιουργοὺς τῶν μεσαιωνικῶν γοθικῶν μητροπόλεων –τῆς Παναγίας τῶν Παρισίων λόγου χάρι– ὡς

τὸν σημερινὸ Κλωντέλ, ποὺ γονατιστὸς μέσα σ' αὐτὴν τὴν ἴδια Παναγία τῶν Παρισίων προσευχήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ ζωὴ του, ὅταν ἐπέστρεψε. Ποῦ καιρὸς, γιὰ νὰ τοὺς θυμηθῆ κανεὶς καὶ νὰ τοὺς ἀπαριθμήσῃ ὅλους; Μεγάλοι καλλιτέχνες, ἀλλὰ καὶ μεγάλες ψυχές, αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ θέσουν τὴν Τέχνη τους στὴν ὑπηρεσία τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ, στὴν ὑπηρεσία τῶν ἀδελφῶν τους, τῶν ἀνθρώπων τῆς ἀνθρωπότητος.

Αὐτὴ ἡ ὑποταγὴ τῶν καλλιτεχνῶν στὸν Ὑπέρτατο Καλλιτέχνη εἶναι μιὰ πράξη ἐλευθερίας – ἡ μεγάλη πράξη ἐλευθερίας. Γιατὶ τὴν ἀπόφαση τὴν παίρνουν ἐντελῶς μοναχοὶ τους, αὐτόβουλα κί' αὐτεξούσια, ἐλεύθερες προσωπικότητες, ποὺ διαλέγουν ἀνάμεσα σὲ δυὸ δρόμους τὸν καλλίτερο, ποὺ προτιμοῦν τὸ Ναὶ ἀπ' τὸ Ὅχι καὶ τὸ φῶς ἀπ' τὸ σκοτάδι.

Καὶ γι' αὐτὸ ἡ ζωὴ τοὺς κί' ἡ Τέχνη τους ξετυλίγεται μέσα στὸ ἀδιάκοπο Ναί. Μέσα στὴν ἀκλόνητη θέση. Μέσα στὸ δρόμο τῆς αἰωνίας δημιουργίας. Λυτρωμένες πνευματικὰ προσωπικότητες, [σελ. 34] χαίρονται τὴ λευτεριά τους καὶ τραγουδοῦν τὴν εὐτυχία τους ὑμνῶντας τὸν Λυτρωτὴ τους. Ψάλλουν μαζί μὲ τὸν Κλωντέλ: «*Ἄς εἶσαι εὐλογημένος, ὦ Θεέ μου, ποὺ μὲ λευτέρωσες ἀπὸ τὸ θάνατο. Ἄς εἶσαι εὐλογημένος, Κύριε, ποὺ μὲ λευτέρωσες ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου!*»

Τὰ χελιδόνια τῆς χαρᾶς. Οἱ Χριστιανοὶ καλλιτέχνες. Μὲ τὰ χαρούμενα φτερουγίσματά τους σπαθίζουν τὰ ζαφείρια τοῦ καταγάλανου ἀνοιξιὰτικου οὐρανοῦ καὶ μηνᾶνε τὸ πλησίασμα τῆς ἀτελείωτης ἀνοιξης, ποὺ ἀρχίζει ἀπ' ἐδῶ καὶ συνεχίζεται στὴν ἀθανασία. Ἐλεύθερο τὸ φτερούγισμά τους καὶ τὸ κελάδημα καὶ τὸ τραγοῦδι τους, εἶν' ἓνας ὕμνος στὸ Φῶς, ἓνα ἀσίγαστο Ἀλληλουῖα πρὸς τὸν Θεὸν τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκός, εἶναι μιὰ πρόσκληση ποὺ ἀπευθύνουν στὴν οἰκουμένη, στὰ πλήθη τῶν ἀλύτρωτων ἀδελφῶν, γιὰ νὰ μποῦνε κί' αὐτοὶ στὸ φωτοπλημμύριστο παλάτι τῆς πίστεως, γιὰ νὰ χαροῦνε κί' αὐτοὶ τῆς πνευματικῆς λευτεριᾶς τὸ τρισευφρόσυνο πανηγῦρι. Βλέπουν τὴν Τέχνη σάν «*ἓνα δρόμο πρὸς τὴν πηγὴ τῆς ζωῆς*», ὅπως τὴν εἶπε ὁ Μωριάκ, τὴν βλέπουν νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ νὰ ξαναγυρίζῃ στὸ Θεό, καθὼς τ'ᾔγραψε ὁ Σολωμὸς, συγγράφουν μὲ τὴ συναίσθηση πὼς μπροστά τους βρίσκεται ἡ Παναγία Τριάδα, κατὰ τὴ φράση τοῦ Ἑρνέστου Ψυχάρη, καὶ ὑψώνουν τὴν Τέχνη σὲ ἱερεία τοῦ Θεοῦ, καθὼς ὁ Κλωντέλ τ'ᾔχει γράψει. Πλησιάζοντας τὸ Χριστό, βρῆκαν τὴν ἐλευθερία τῆς Τέχνης τους καὶ τῆς ψυχῆς τους. Ὅσοι ἄλλοι αἰσθάνονται μέσα τους πόθο λευτεριᾶς, παλμούς ζωῆς, ἔρωτα δημιουργίας, ὅσοι ὀραματίζονται μιὰ καινούργια ἀνθρωπότητα καὶ μιὰν ἀναγέννηση τοῦ πολιτισμοῦ μας, ἅς ἔρθουν νὰ ταχθοῦν στὸ πλευρό τους. Οἱ ὀρίζοντες φωτίζονται, οἱ οὐρανοὶ γελᾶνε μέσα στὸ φῶς τῆς νέας αὐγῆς, οἱ κορυφές τῶν βουνῶν διαστίζουν στὸ διάφανο διάστημα, οἱ αὔρες φέρνουν τὴν ἀναστάσιμη μοσχοβολὴ τῆς πασχαλιᾶς καὶ τῶν κρίνων. Ἡ νέα ἡμέρα ξημερώνει στὶς ψυχές τῶν ἀνθρώπων...

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΙΔΑΝΙΚΑ (*)

Σε μιὰ ἐποχή πού ἡ ὀρθολογιστικὴ ἄρνηση εἶχε βάλει γιὰ κύριο σκοπὸ τῆς τὴν μὲ κάθε μέσο ἐξόντωση τοῦ Χριστιανισμοῦ, δὲν εἶναι παράδοξο ὅτι καὶ ἡ Λογοτεχνία χρησιμοποιήθηκε σὰν ὄπλο γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ. Ἐκαλεῖτο κί' αὐτή, ὅπως κί' ἡ Ἐπιστήμη, νὰ βοηθήσῃ τοὺς ἀρνητὲς γιὰ τὸ ξερρίζωμα τῆς Πίστewος καὶ τῆς ἠθικῆς ἀπ' τὶς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων. Ὁ τρόπος πολεμικῆς καὶ προπαγάνδας ὑπῆρξε καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ὁ ἴδιος. Ὅπως ἐπροπαγανδίσθη ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ Ἐπιστήμη δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν Χριστιανικὴ θρησκεία, ἔτσι ἐπροπαγανδίσθη καὶ διεδόθη παράλληλα ἡ ιδέα ὅτι ἡ Λογοτεχνία δὲ μπορεῖ νὰ συμβιβασθῇ μὲ τὴν Πίστη, καὶ εἰδικώτερα μὲ τὴν Ἠθική. Ἐνῶ ὅμως ἡ Λογοτεχνία δὲν συμβιβαζόταν καθόλου μὲ τὴν Ἠθική, συμβιβαζόταν ὅμως, φυσικά, πολὺ καλὰ μὲ τὴν ἀνηθικότητα· καὶ ἐνῶ, ἐν ὀνόματι τάχα τῆς ἐλευθερίας τῆς Λογοτεχνίας, ἀπέφευγαν νὰ τὴν βάλουν στὴν ὑπηρεσία ὑψηλῶν σκοπῶν, γιὰ νὰ μὴ τύχη καὶ χάση τὴν ἀνεξαρτησία της, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως τὴν ἐστραγγάλιζαν κυριολεκτικὰ κάτω ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς κάθε εἴδους κατωτερότητος. Ἐξεμεταλλεύθησαν τὸ δόγμα τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Τέχνης μέχρις ἀηδίας. Ἡ Τέχνη γιὰ τὴν Τέχνη! ἐφώναζαν καὶ φωνάζουν ἀκόμη. Τὸ πρᾶγμα μάλιστα ἔχει φθάσει στὸ βαθμὸ τοῦ γελοίου, γιὰτὶ πολλὲς φορές τυχαίνει νὰ βλέπῃς καὶ νεαροὺς ἀποφοίτους Γυμνασίων νὰ παρουσιάζουν ἔμμετρες ἢ πεζοὺς χυδαιότητες τοῦ χειροτέρου ποιοῦ, καὶ μόλις κάμεις νὰ διαμαρτυρηθῆς, ἔχουν ἀμέσως ἔτοιμη τὴν ἀπάντησιν! «Ἐγὼ κάνω τέχνη!» Δὲ φταῖνε, ἀλήθεια, τὰ παιδιά. Ἄλλοι τοὺς πῆραν στὸ λαϊμὸ τους. Πόσο ὅμως ἐπιτακτικὸ προβάλλει τώρα γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς τὸ καθῆκον τῆς διαφωτίσεως! Πόσο πρέπει νὰ ἐργασθοῦν, γιὰ νὰ δείξουν τὸ ψεῦδος τῶν ἰσχυρισμῶν **[σελ. 36]** αὐτῶν!

Καὶ εὐτυχῶς ἡ δουλειὰ ἔχει ἀρχίσει. Σὲ ἄλλες χῶρες μάλιστα, ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ πολὺν καιρὸ. Μιὰ δουλειὰ συστηματικὴ, δυνατὴ, εὐεργετικὴ, ἕνας γιγάντιος ἄθλος, γιὰ νὰ ξεκαθαρισθοῦν τῆς Τέχνης οἱ περιοχές. Καὶ εἶναι πολὺ παρήγορη ἡ ἐργασία αὐτή, γιὰτὶ ἔρχεται ἴσα - ἴσα στὸν ἴδιο καιρὸ μὲ τὸ τεράστιο κίνημα τῆς Ἐπιστήμης –τῆς θετικῆς ἐννοῶ– ἡ ὁποία ἐτίναξε ἀποφασιστικὰ τὰ δεσμὰ πού τῆς εἶχαν περάσει, καὶ φεύγοντας μακρὰ ἀπ' τὰ τέλματα τῆς ἀπιστίας, βρίσκεται τώρα, καθὼς ὁμολογοῦν οἱ ἐγκυρότεροι ἐκπρόσωποί της, στὸ δρόμο πού φέρνει πρὸς τὴν Πίστη. Κί' ἔρχεται, ἀκόμη, στὸν καιρὸ πού τὸ ἄνθισμα τῶν πνευματικῶν

* Ἀκτῖνες, τ. 1948, σ. 309 καὶ 367. Ἡ λογοτεχνικὴ αὐτὴ μελέτη ἀνήκει στὰ κατάλοιπα τοῦ Γ. Βερίτη καὶ δημοσιεύθηκε στὶς Ἀκτῖνες μετὰ τὸ θάνατό του. Εἶναι μιὰ κάπως παλαιότερη ἐργασία του, στὴν ὁποία περιέχονται καὶ ιδέες πού θὰ τις δῆ σὲ μεταγενέστερες μελέτες τοῦ Βερίτη ὁ ἀναγνώστης.

έπιστημῶν, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, δίνει συντριπτικὰ χτυπήματα στὰ πῆλινα πόδια τοῦ ὑλιστικοῦ ψευτοκολοσσοῦ. Καὶ εἶναι τόσο πιὸ παρήγορο τὸ ξύπνημα τοῦτο τῆς Λογοτεχνίας, ὅσο τῆ μεγαλύτερη ἔνταση καὶ τὶς ὠραιότερες ἐκδηλώσεις του παρουσιάζει ἴσα -ἴσα στὴ χώρα ἐκείνη ὅπου καὶ τὸ παραστράτημά της εἶχε τὴ χειρότερη μορφή. Γιατί, πραγματικά, ἂν ἡ Γαλλία περισσότερο ἀπὸ κάθε χώρα συνέβαλε στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀχαλίνωτης λογοτεχνικῆς αἰσχρολογίας, αὐτὴ ὅμως προσφέρει σήμερα πολλὰ καὶ μεγάλης δυνάμεως λογοτεχνικὰ ταλέντα γιὰ τὴν κάθαρση καὶ γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῆς Τέχνης. Ἀνάμεσα στοὺς εὐγενικοὺς αὐτοὺς ἀγωνιστές, τὰ ὀνόματα τοῦ Paul Claudel καὶ τοῦ François Mauriac ξεχωρίζουν σήμερα μὲ ἰδιαίτερη αἴγλη καὶ μὲ κῦρος παγκόσμιο. Φέρνουν μαζί τοὺς σφραγίδα δυνάμεως καὶ πρωτοτυπίας ὅσα οἱ δυὸ μεγάλοι τοῦτοι συγγραφεῖς ἔχουν κατὰ καιροὺς ἀναπτύξει σχετικὰ μὲ τὴν ἀποστολὴ τοῦ λογοτέχνη καὶ τῆς Λογοτεχνίας. Ἄλλ' ὅμως, καὶ σὲ μᾶς τοὺς Ἕλληνες, παρ' ὅλη τὴν κακομοιριά καὶ τὴν πνευματικὴ φτώχεια τῆς νεώτερης Λογοτεχνίας μας, ὑπάρχει ὡστόσο κί' ἓνας κόσμος ἄξιος ἰδιαίτερης μελέτης, κόσμος καθαρὰ ἑλληνικός. Εἶν' ἐκεῖνος ποὺ ἀντιπροσωπεύουν λίγα φωτισμένα πνεύματα τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, καὶ ποὺ ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν σὰν δυὸ ψηλὲς φωτοπερίχυτες βουνοκορφές ὁ Σολωμὸς κί' ὁ Παπαδιαμάντης. Γύρω ἀπ' τὰ τέσσερα αὐτὰ ὀνόματα ποὺ ἀνέφερα, τῶν δυὸ τούτων Ἑλλήνων καὶ τῶν δύο ἐκείνων Γάλλων διανοητῶν, θὰ περιστραφῆ ἡ μελέτη μου αὐτὴ. Δὲν θὰ ἐξετάσωμε ὀλόκληρο τὸ ἔργο τους. Ἐκεῖνο ποὺ θὰ προσπαθήσωμε νὰ κάμωμε εἶναι νὰ δοῦμε ποιὲς εἶναι οἱ ἀντιλήψεις τῶν μεγάλων αὐτῶν λογοτεχνῶν γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς Τέχνης, γιὰ τὴ σχέση τῆς Τέχνης μὲ τὴν Ἠθική, γιὰ τὴ θέση καὶ τὸ χρέος τοῦ λογοτέχνη μέσα στὸ ἔθνος του καὶ μέσα στὴν κοινωνία.

* * *

[σελ. 37]

Ἀρχίζομε ἀπὸ τὸ Σολωμό. Ὁ Σολωμὸς δὲν ἔχει γράψει ξεχωριστὸ ἔργο ὅπου νὰ πραγματεύεται τὰ θεωρητικὰ προβλήματα τῆς Τέχνης. Ὅμως, μέσα ἀπ' τὸ ποιητικὸ του ἔργο καὶ ἀπ' τὶς σημειώσεις ποὺ ὁ ἴδιος ἔγραφε στὴν ἀρχὴ ἢ στὸ τέλος κάθε μεγάλης του ποιητικῆς συνθέσεως καί, τέλος, ἀπὸ ἀρκετὲς ἐπιστολές του, μποροῦμε νὰ ἀντλήσωμε τὴν «Ποιητικὴ» του.

Εὐθὺς ἀπ' τὴν ἀρχὴ θὰ εἶχαμε νὰ παρατηρήσωμε κάτι τὸ ξεχωριστὸ καὶ βαρυσήμαντο στὴν ποιητικὴ τοῦ Σολωμοῦ. Εἶναι ἡ θαυμαστὴ συνέχεια καὶ συνέπεια τῆς καλλιτεχνικῆς τοῦ δεοντολογίας. Στὰ τριανταπέντε καὶ πλέον χρόνια τῆς ἔντονης λογοτεχνικῆς του ζωῆς, οἱ θεωρητικὲς ἀντιλήψεις τοῦ ποιητῆ μπορεῖ νὰ σημείωσαν ἐξέλιξη καὶ ν' ἀναπτύχθηκαν σὲ πλάτος καὶ σὲ βάθος· τὰ κύρια ὅμως καὶ οὐσιαστικὰ σημεῖα ὅπου ἐβάδισε, οἱ βασικὲς ἀρχές ἀπάνω στίς ὁποῖες στηρίχθηκε, ἔμειναν ἴδιες καὶ ἀναλλοίωτες. Μία εἶναι καὶ μένει ἡ Πίστη τοῦ ποιητῆ, μία ἡ κοσμοθεωρία του καὶ μία ἡ αἰσθητικὴ του, ἀπὸ τὸν «Ὑμνον εἰς τὴν ἐλευθερίαν» ὡς τοὺς «Ἐλεύθερους Πολιορκημένους» καὶ ὡς τὸν «Κρητικὸ» κί' ὡς τὰ στερνὰ ἀποσπάσματα τοῦ «Λάμπρου».

Ὁ καλύτερος ἀπ' τοὺς μαθητὲς τοῦ Σολωμοῦ, ὁ ποιητὴς Πολυλάς, ἔχοντας αὐτὰ ὑπ' ὄψει του, γράφει γιὰ τὸ δάσκαλό του: «Ὅσο ἀνέβαινε εἰς τὸ φῶς τῆς Ἰδέας, τόσο σοβαρότερα αἰσθάνετο τὴν ἀξιοπρέπεια τῆς τέχνης του». Ἀξιοπρέπεια τῆς Τέχνης! Εἶναι μιὰ φράση ποὺ μπορεῖ νὰ χαρακτηρίσῃ λαμπρὰ τὸ σολωμικὸ ἔργο. Ὁ Σολωμὸς δὲν ἔγινε ποτὲ ὁ φωνασκὸς τῶν δρόμων, οὔτε ὁ στιχουργὸς τῶν ἐπιδείξεων, οὔτε ὁ κυνηγητὴς τῶν εὐκόλων ἐντυπώσεων ποὺ ἀποσποῦν φθινὰ χειροκροτήματα καὶ ἠχηρὲς ἐπιδοκίμασιες. Ἦταν ὁ σεμνὸς ἐργάτης ἐνὸς ἐξαιρετικὰ πνευματικοῦ λειτουργήματος ποὺ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ γίνεταί ἔρμαιο τῆς ἀτομικῆς μας ἰδιοτροπίας, ἀλλὰ ἔχει ἀποστολὴ μεγάλη κί' εἶναι ὑπόλογη στὸ ἐθνικὸ σύνολο καὶ στὴν ἀνθρωπότητα γενικά. Ἰερόσυλος εἶναι γιὰ τὸν Σολωμὸ ὅποιος περιφρονεῖ τὸ δόγμα αὐτὸ ποὺ συνοψίζεται στὰ λόγια «ἀξιοπρέπεια τῆς Τέχνης». Καὶ τοῦτο, διότι ἐξεκινούσε πάντοτε ἀπ' τὴν πεποίθησιν ὅτι «ὑψηλότατην ἐντολήν ἔχει ἡ ποιητικὴ», καθὼς τονίζει πάλι ὁ ἴδιος μαθητὴς του. Τὸ ἐγωϊστικὸ καὶ στενόψυχο δόγμα «ἡ Τέχνη γιὰ τὴν Τέχνη» ἦταν ἀκατανόητο γιὰ τὸν Σολωμὸ. Τὸ δόγμα τὸ δικό του ἦταν: ἡ τέχνη γιὰ τὸ Ἔθνος· ἡ τέχνη γιὰ τὸ ἀνθρώπινο σύνολο· ἡ τέχνη γιὰ τὸν Θεό.

[σελ. 38]

Ἄς προσέξουμε τί ἔγραψε κάποτε ὁ Σολωμὸς στὸν ποιητὴ Τερτσέτη. «Τὸ ἔθνος θέλει ἀπὸ ἡμᾶς τὸν θησαυρὸν τῆς ἀτομικῆς μας διανοήσεως ἐνδεδυμένον ἐθνικά». Ἄν ὁ ποιητὴς δὲν ὑπηρετήσῃ τὴν τὴν πατρίδα του καὶ τὸν λαόν του, ποιὸς λοιπὸν θὰ εἶναι ὁ καρπὸς τοῦ ἔργου του; Καὶ ὅταν αὐτὸς θὰ ἔχη περάσει πλέον, τί θᾶχῃ μείνει πίσω του τὸ στερεὸ καὶ μόνιμο καὶ σεβαστὸ ἀπ' τοὺς ἐπιγόνους; Ἡ ἀνησυχία αὐτὴ ἦταν πάντοτε στὸ μυαλὸ τοῦ Σολωμοῦ. Αὐτὸς ὅμως θὰ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ πῆ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του τὰ λόγια ἐκεῖνα ποὺ ἔβαλε στὸ στόμα τῆς Ἑλληνίδας μητέρας, στὸ ὁμώνυμο ἀριστουργηματικὸ ποίημά του:

Πέφτουμ' ἐμεῖς, τὸ ἔργο μας γιὰ τὴν Πατρίδα μένει

Ἡ τέχνη λοιπὸν γιὰ τὸ Ἔθνος. Κί' ὕστερα ἡ τέχνη γιὰ τὸ ἀνθρώπινο σύνολο· ἡ Τέχνη γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ποὺ πρέπει νὰ τὸν βοηθήσῃ, κί' ὄχι νὰ τὸν χαντακώσῃ: ποὺ πρέπει νὰ τὸν ὀδηγήσῃ πρὸς ἀνώτερη ζωὴ, κί' ὄχι νὰ τὸν σκλαβώσῃ καὶ νὰ τὸν παραδώσῃ ἀλυσσοδεμένον στὰ πάθη του. Στὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ Σολωμὸς συμφωνοῦσε ἀπόλυτα μὲ τὴν ἄποψιν ποὺ ἀνέπτυξε στὴν *Πολιτεία* του ὁ Πλάτων, καὶ τοῦ ἄρεσε μάλιστα νὰ ἐπαναλαμβάνῃ συχνὰ τὰ λόγια ἐκεῖνα τοῦ μεγάλου φιλοσόφου, ὅτι ἀποστολὴ τῆς Τέχνης εἶναι νὰ μᾶς βοηθῇ ὥστε νὰ γινώμεθα «*βελτίους τε καὶ εὐδαιμονέστεροι ἀντὶ χειρόνων καὶ ἀθλιωτέρων*» καὶ νὰ μᾶς ἐνισχύῃ στὸ νὰ ὑποτάσσωμε καὶ νὰ συμπνίγωμε τὰ πάθη, καὶ ὄχι ἀντιθέτως «*νὰ τρέφῃ ταῦτα ἄρδουσα*». Γιὰ τὸν Σολωμὸ, λοιπόν, ἦταν ἓνα αἶτημα τῆς ποιητικῆς τὸ νὰ ἐξυπηρετῆται διὰ μέσου τῆς Τέχνης ἡ ἠθικὴ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ δυναμώνεται χάρις σ' αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος στὸν εὐγενικὸ ἀγῶνα γιὰ τὴν τελείωσιν τῆς προσωπικότητός του. Αὐτὸ ἔχει κάμει ἐντύπωση σὲ ὅλους τοὺς κριτικούς, ποὺ τὸ τονίζουν ἰδιαίτερος, σὰν ἓνα κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς

σολωμικής τέχνης. Διαλέγω ανάμεσα στις πολλές σχετικές κρίσεις εκείνη του Παλαμᾶ: «Σὰν ἓνα θεῖο ναὸ ἐφιλοδόξησεν ὁ φιλόσοφος ποιητῆς νὰ χτίσῃ τὸ ἔργο του γιὰ τοῦ ἰδανικοῦ τῆ λατρεία, κι' ὄχι γιὰ τὸ φανέρωμα τῆς εὐαισθησίας του τῆς ὑποκειμενικῆς». Γιὰ τὸ Σολωμὸ τὸ νόημα τῆς Τέχνης –ἐξακολουθεῖ ὁ Παλαμᾶς– ἦταν «τὸ νόημα ποὺ θέλει τὴν ἀπολύτρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ πάθη, ὄχι τὸ σκλάβωμα στὰ πάθη· ποὺ θέλει νὰ νικᾷ ὁ Λόγος τὸ κράτος τῶν αἰσθήσεων, καὶ θέλει τὸ Πνεῦμα νὰ κυριεύῃ ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ ἐνάντια, καὶ θέλει τὸ Νοῦ νὰ θριαμβεύῃ κατὰ τῆς ὕλης, καὶ τὴν ἰδέα νὰ τὰ ἐξαυλῶνῃ τὰ πάθη, καὶ διψᾷ τὴ φιλέρευνη δίψα γιὰ [σελ. 39] τὰ μυστήρια τοῦ Παντός, καὶ ταιριάζει τὰ μερικὰ πρὸς τὰ καθολικὰ, καὶ τὰ ἀτομικὰ πρὸς τὰ παγκόσμια». Καὶ ἀληθινά, μόνον ἓνας ἀγνὸς ἄνθρωπος σὰν τὸ Σολωμὸ μποροῦσε ν' ἀντληφθῆ ἔτσι βαθὺ τὸ νόημα τῆς Τέχνης· μόνον ἓνας ποιητῆς ποὺ συγκίνησέ του καὶ ὀραματισμὸς του παντοτεινὸς ἦταν ἓνας

ὁμορφος κόσμος ἠθικὸς ἀγγελικὰ πλασμένος

γιὰ νὰ θυμηθῶ ἓναν ἀθάνατο στίχο του.

Τέλος, ἡ Τέχνη γιὰ τὸν Θεό. Ἀγγίζουμε ἔτσι τὴν ὑψηλότερη κορυφὴ καὶ τὴ μεγαλύτερη κατάκτηση τῆς σολωμικῆς Τέχνης. Ἡ Τέχνη γιὰ τὸν Θεό! Μὲ τὴ σύλληψη τούτη βλέπουμε τὸ Σολωμὸ νὰ πλησιάζῃ πρὸς τὸν ἀθάνατο συνθέτη τῶν ψαλμῶν, ὁ ὁποῖος μαζὶ μὲ τὴν πλειάδα τῶν θεοπνεύστων βάρδων τῆς Βίβλου μᾶς ἔχει δώσει τὸ πρῶτο μὰ καὶ πανέκλαμπρο δεῖγμα τοῦ λυρισμοῦ ποὺ ὑψώνεται καὶ ἀπλώνεται, ἀκράτητος, ἀδέσμευτος, μεγαλόστομος, γιὰ ν' ἀνυψώσῃ μαζὶ του τὸ ἔθνος, ν' ἀγνίσῃ τὸν ἄνθρωπο καὶ νὰ καταλήξῃ τέλος σὲ ἓνα ὀλοκληρωτικὸ δόσιμο πρὸς τὸν μόνον ἀληθινὸ Ποιητῆ. «Σκέψου βαθειὰ καὶ σταθερά, μιὰ φορὰ γιὰ πάντα –λέει ὁ Σολωμὸς– τὴ φύση τῆς ἰδέας, πρὶν πραγματοποιήσῃς τὸ ποίημα. Εἰς αὐτὸ θὰ ἐνσαρκωθῆ τὸ οὐσιαστικώτερο καὶ ὑψηλότερο περιεχόμενον τῆς ἀληθινῆς ἀνθρωπίνης φύσης: ἡ Πατρίδα καὶ ἡ Πίστις». Καὶ πιὸ πέρα προσθέτει: «Τὸ ποίημα ἂς ἔχῃ ἀσώματη ψυχὴ, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἀπὸ τὸν Θεό, καὶ ἀφοῦ σωματοποιηθῆ εἰς τὰ ὄργανα καιροῦ, τόπου, ἐθνικότητος, γλώσσης τέλος ἐπιστρέφει εἰς τὸν Θεό».

Ἀπ' τὴν πηγὴ λοιπὸν τῆς ἀληθινῆς ἐμπνεύσεως πρέπει ν' ἀντλῆ τὴν ἔμπνευσή της ἡ λυρική ψυχὴ, ἀπ' τὸν ὑπέρτατο Τεχνίτη θὰ παίρῃ τὸ ξεκίνημα ἢ καλλιτεχνικὴ φύση, καὶ περνῶντας μέσα ἀπ' τὰ ἐγκόσμια καὶ τὰ προσωρινὰ, ψαύοντας τίς ἐπιφάνειες τῶν προσκαιρίων, τῶν ἐν τόπῳ καὶ τῶν ἐν χρόνῳ, θὰ καταλήγῃ καὶ πάλι πρὸς τὸν ἄναρχο καὶ τὸν ἄχρονο καὶ τὸν ὑπερούσιο.

Ἀπὸ τέτοιες βασικὲς ἀρχὲς ξεκινῶντας ὁ Σολωμὸς, μᾶς δίνει πλῆθος αἰσθητικὰ διδάγματα πολὺ μεγάλης ἀξίας. Τὰ διδάγματα αὐτά, διατυπωμένα μὲ τὸ λιτὸ καὶ αὐτοσχεδιαστικὸ ὕφος τοῦ ἰδιωτικοῦ σημειώματος ἢ τῆς φιλικῆς ἀνακοινώσεως, ἔχουν ἐν τούτοις σχεδὸν πάντοτε μιὰ φιλοσοφικὴ βαθύτητα ποὺ λίγες φορὲς ὡς τὰ σήμερα τὴν ξανασυναντήσαμε σὲ Ἑλληνα λογοτέχνη.

Είπαμε πιό πάνω για τή σχέση που ήθελε ό Σολωμός νά δένη τó καλλιτέχνημα μέ τήν έθνική συνείδηση. Ξαναγουρίζει όμως στο **[σελ. 40]** σημείο αυτό. Τó ποίημα ποιάν άξία μπορεί νά έχη, όταν κανένα δέν συγκινή, όταν άφήνη άδιάφορη τήν ψυχή του έθνους; Ό ποιητής δέν γράφει για τά σύννεφα. Τó ποίημά του πρέπει νά ναι ή συνισταμένη τών πόθων και τών ψυχικών άνησυχιών αυτού και του λαού του. «Ό θεμελιώδης ρυθμός –γράφει ό Σολωμός– άς συλωθή εις τó κέντρο τής Έθνικότητας και άς ύψώνεται κάθετα». Δέν θά σκλαβωθή κι' ούτε θά χάση τó ποίημα, όταν αυτό γίνη. Έλεύθερο θά ύψώνεται. Θά έχη τήν έλευθερία του κορυδαλλού, για ν' άνεβαίνη σ' αίθέρια ύψη, και μαζί, σαν άληθινό δημιούργημα, θά επιβάλλεται και θά κερδίζει τήν ψυχή του έθνους.

Καλεϊται όμως τώρα και ή ψυχή του καλλιτέχνη νά συνεργασθή, νά δώση κι' αυτή τόν πλοῦτο τής, τó πνευματικό περιεχόμενό της. Και τó περιεχόμενο τής ψυχής καθρεφτίζεται όχι μονάχα στην ούσία του ποιήματος, αλλά και στη μορφή του. Γιατί «ή άρμονία του στίχου», λέει ό ποιητής μας, «δέν είναι πράγμα όλο μηχανικό, αλλά είναι ξεχείλισμα ψυχής». Και ήταν άσφαλώς ό Σολωμός άρμοδιώτατος νά θίξη τó ζήτημα τουτο τής άρμονίας του στίχου, αυτός που ξεπερνά όλους στην άρμονικότητα, στη γλυκύτητα τών ήχων, στη μουσικότητα τών στίχων. Κι' αυτός άκόμη ό δυσκολώτερος κριτής του Σπυρίδων Ζαμπέλιος δέν έλειψε νά τονίση «τήν ρυθμικήν άρμονίαν», «τήν συνδρομήν εύφώνων λέξεων», «τήν λυρικήν εύωδίαν» τών στίχων του. Ήταν αυτό, καθώς λέει άλλος κριτικός (ό Φάνης Μιχαλόπουλος) άποτέλεσμα «τής άγνότητος» και «του άσκητισμού του», που «άπελέπτυναν μέ τó χρόνο τó νευρικό του σύστημα σέ βαθμό άπίστευτο».

Άλλ' είναι φυσικό ό πλοῦτος τής ψυχής του ποιητή, «τό μέσα πλοῦτος», όπως τó έλεγε ό Σολωμός, νά έκδηλωθή κυρίως μέσα στο ποίημα ως πλοῦτος περιεχομένου. Ό Σολωμός δέν ένδιαφέρεται μόνο για τó πώς θά έκφρασθή –δέν έκαμε τήν τέχνη ένα άπλό παιχνίδι λέξεων, όπως ζήτησαν πολλοί τά τó κάμουν στίς ήμέρες μας, για νά καταντήσουν τήν ποίηση σέ ματαιοσχολία–, αλλά τόν ένδιέφερε προπάντων τó τί θά έκφράση μέ τά μέσα και τά όργανα που ήταν προικισμένη ή καλλιτεχνική του φύση. Για τουτο τήν άρμονία του στίχου άκολουθει έπειτα ή άρμονία τών ιδεών. Τó ποίημα πρέπει νά ναι «μία μεστή δημοκρατία ιδεών», λέει ό ποιητής. Και τονίζει: «Τότε είναι άληθινό ποίημα». Ένας κόσμος ξεχωριστός, ένα σύνολο άπαρτισμένο και τέλειο είναι και τó ποίημα. Πρέπει νάχη λοιπόν άρτια τήν όργάνωσή του, νά ναι προικισμένο μέ πλοῦτο και βάθος, και άρμονία και όμορφιά. «Όλο τó ποίημα, γράφει ό Σολωμός, **[σελ. 41]** άς έκφράζη τó Νόημα, ωςάν ένας αυτούπαρχτος κόσμος, μαθηματικά βαθμολογημένος, πλούσιος και βαθύς». Και ξέρουμε καλά πώς ή φροντίδα του ποιητή για τó νόημα του ποιήματος, και γενικώτερα για «τó Νόημα τής Τέχνης», ήταν φροντίδα του ισόβια και άδιάκοπη άνησυχία του.

Όλων αυτών τών βασικών αισθητικών αρχών του Σολωμού βρίσκομε τήν έφαρμογή μέσα στο ποιητικό του έργο. Είναι ένας γνήσιος λυρικός ποιητής, που μετήγγισε τó πλούσιο και πολύτιμο περιεχόμενο τής εύγενικιάς ψυχής του μέσα σέ στίχους σπανίου κάλλους. Και ποτέ ή τεχνική άρτιότης δέν του έγινε έμπόδιο στο νά

χρησιμοποίησή τὴν τέχνη του, γιὰ νὰ μεταδώσῃ στὸ ἔθνος του φρόνημα ὑψηλό, ὑποθῆκες πολύτιμες, ποὺ τὸν ἀνέδειξαν τὸν κατ' ἐξοχὴν Ἑλληνα ποιητὴν τῆς ἐποχῆς του, τὸν ἀληθινὸ ποιητὴ, ποὺ συγκινεῖ καὶ συγκινεῖται, ποὺ κατανοεῖται καὶ κατανοεῖ, ποὺ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο τοῦ λαοῦ του, ἀλλὰ καὶ τὸν φρονιματίζει καὶ τὸν ποδηγετεῖ γιὰ νέες δόξες. Ὑπέροχες εἶναι, λ.χ., οἱ στροφές ἐκεῖνες τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν», ὅπου ὁ Σολωμὸς συμβουλεύει τοὺς ἀγωνιστὲς νὰ προσέξουν τὴν καταστρεπτικὴ διχόνοια καὶ νὰ συμπνίξουν τὴ φιλαρχία, ποὺ μπορεῖ νὰ γκρεμίσῃ ὅ,τι ἔχτιζεν ὁ ἡρωϊσμός τους μὲ τόσα λαμπρὰ κατορθώματα:

*«Ἡ Διχόνοια, ποὺ βαστάει
ἓνα σκῆπτρο, ἢ δολερή,
καθενὸς χαμογελάει,
πάρ' το, λέγοντας, καὶ σύ.*

*Κεῖο τὸ σκῆπτρο, ποὺ σᾶς δείχνει,
ἔχει ἀλήθεια ὠραία θωριά·
μὴν τὸ πιάστε, γιατί ρίχνει
εἰσὲ δάκρυα θλιβερά.*

*Ἀπὸ στόμα, ὅπου φθονάει,
παλληκάρια, ἄς μὴν πωθῆ,
πῶς τὸ χέρι σας χτυπάει
τοῦ ἀδελφοῦ τὴν κεφαλή.*

*Μὴν εἰποῦν στὸ στοχασμό τους
τὰ ξένα ἔθνη ἀληθινά:*

[σελ. 42]

*ἂν μισοῦνται ἀνάμεσὸ τους,
δὲν τοὺς πρέπει ἐλευθεριά».*

(144–147).

Καθὼς ἐπίσης εἶναι μοναδικές σὲ δύναμη συλλήψεως οἱ στροφές ἐκεῖνες, ὅπου ἡ Ἑλλάδα, μὲ τὴ μορφή τῆς Ἐλευθερίας, φθάνει στὸ Μεσολόγγι τὴν ἡμέρα τῶν Χριστουγέννων, κί' ἡ Θρησκεία, βγαίνοντας ἀπ' τὸ ναό, τὴν ἀγκαλιάζει θερμὰ καὶ τὴν φιλεῖ σὰν ἀδελφὴ τῆς:

*«Πῆγες εἰς τὸ Μεσολόγγι
τὴν ἡμέρα τοῦ Χριστοῦ,
μέρα ποὺ ἄνθισαν οἱ λόγγοι
γιὰ τὸ τέκνο τοῦ Θεοῦ.*

Σοῦ ἴλθε ἐμπρὸς λαμποκοπῶντας

ἡ Θρησκεία μ' ἓνα σταυρό,
καὶ τὸ δάκτυλο κινῶντας
ὁποῦ ἀνεῖ τὸν οὐρανό,

“σ' αὐτό, ἐφώναξε, τὸ χῶμα
στάσου ὀλόρθη Ἐλευθεριά”.
καὶ φιλῶντας σου τὸ στόμα,
μπαίνει μέσ' στήν Ἐκκλησιά».

(88 –90).

Κί' ἔτσι τὸ μεγάλο αὐτὸ ποίημα, τὸ ὁποῖο, ἄς σημειωθῆ, ἔγραψε ὁ ποιητὴς νέος ἀκόμη εἰκοσιπέντε χρόνων, δὲν εἶναι μόνον ὁ ὕμνος, δὲν εἶναι μόνο τὸ ποίημα ποὺ μετεφράσθη ἀμέσως σὲ ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες καὶ κρίθηκε μὲ θαυμασμό, ἀλλὰ εἶναι, μποροῦμε νὰ ποῦμε, ἡ πολιτικὴ καὶ ἐθνικὴ διαθήκη τοῦ μεγάλου μας ποιητῆ.

Ἀλλὰ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο φρονηματίζει τὸ ἔθνος καὶ στὸ ποίημα «Εἰς τὸν θάνατον τοῦ λόρδου Μπάϋρον», καθὼς ἐπίσης καὶ μὲ ἄλλα μικρότερα ἢ ἐκτενέστερα ποιήματά του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἀγνότης τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος καὶ ἡ ψυχικὴ σεμνότης ποὺ μᾶς παρουσιάζει ὁ ποιητὴς στὸ ἔργο του εἶναι κάτι τὸ θαυμαστὸ καὶ τὸ ἀνακουφιστικὸ συγχρόνως – ὅταν μάλιστα τὸν πάρη κανεὶς στὰ χέρια του ὕστερα ἀπ' τὴν ἀνάγνωση ἄλλων νεοελλήνων ποιητῶν καὶ πεζογράφων, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν! Ποιὸς δὲν συνεκινήθη, λ.χ., ἀπὸ τὴν ἀπαράμιλλη ἐκείνη Ἰδὴ εἰς μοναχὴν; Καὶ ποιὸς θὰ διαβάσῃ τὸ ἐκτενὲς ἐκεῖνο ἄσμα εἰς τὴν «Καταστροφὴν τῆς [σελ. 43] Ἱερουσαλήμ» καὶ δὲν θὰ νιώσῃ τὴν αὔραν ἑνὸς ἀγνοῦ Χριστιανισμοῦ νὰ ἀναδίνεται ἀπὸ τοὺς ἀνάγλυφους στίχους του; Καὶ πόση συγκίνησις δὲν θὰ δοκιμάσῃ ἡ ψυχὴ μας, ὅταν, κλεισμένη στὸν ἑαυτὸ της, ψιθυρίσῃ μυστικὰ τὸν βαθὺ σὰν πέλαγος στίχο ἐκεῖνο: *Γλυκὸ 'ναι τῆς Παράδεισος νὰ μελετᾷς τὰ κάλλη!...*

Ἦ ὅταν ἀκούῃ τὴν μουσικὴ ἐκείνη ποὺ ἔρχεται σὰν ἀπὸ ἄλλους κόσμους, γιὰ νὰ μᾶς φέρῃ μηνύματα αἰωνιότητος καὶ ἀθανασίας :

*Στὴν πύλη τὴν ὀλόχρυσον τῆς Παντοδυναμίας
πνεύματα μύρια παλαιά, πνεύματα μύρια νέα,
σὲ καρτεροῦν γιὰ νὰ σοῦ ποῦν πὼς ἄργησες νὰ φθάσῃς.*

Δὲν εἶχε ἄδικο κάποιος κριτικὸς ποὺ ὠνόμασε τὸν Σολωμὸ «τὸν χριστιανικώτερο ποιητὴ τῆς νεώτερης Ἑλλάδος».

Καὶ ὅμως, μᾶς λέν πὼς ἡ θρησκεία κί' ἡ ἠθικὴ δεσμεύουν τὴν ἐλευθερία τῆς τέχνης καὶ βάζουν ἐμπόδια στὸ ἔργο τοῦ καλλιτέχνη. Λόγια φτωχῶν ἀνθρώπων καὶ μικρῶν ταλέντων, ποὺ θέλουν νὰ κρύβουν τὴ φτώχεια τους πίσω ἀπὸ φωνακλάδικες διαμαρτυρίες. Τί ζητᾶνε νὰ δικαιολογηθοῦν, μιλῶντας τάχα γιὰ «καθαρὴ Τέχνη»; Μήπως δὲν ἦταν καθαρὴ ἡ τέχνη τοῦ Σολωμοῦ; Δὲν ἦταν αὐτὸς

πού σέ ηλικία μόλις εικοσιπέντε ἐτῶν ὠνομάσθη ἀπὸ τὸν Γκαῖτε μέγας ποιητής; Δὲν εἶναι αὐτὸς πού ἐγκωμιάστηκε ἀπ' τὸν Οὐγκὼ καὶ τὸν Λαμαρτῖνο; Γι' αὐτὸν δὲν εἶπε ὁ Παλαμᾶς ὅτι «*θὰ περάσουν τὰ χρόνια καὶ οἱ καιροί.. κι' ἀκόμα ὁ Σολωμὸς θὰ στέκεται στὴν κορφή*»;

* * *

Κί' ἐρχόμαστε τώρα στὸν Παπαδιαμάντη. Εἶναι ὁ μεγαλύτερος πεζογράφος μας ὁ Παπαδιαμάντης; Ὅποια γνώμη κι' ἂν δεχθῆτε, τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι τὸ κῦρος τοῦ Παπαδιαμάντη γίνεται ὅλο καὶ πιὸ μεγάλο στοὺς λογοτεχνικούς μας κύκλους, καὶ ὅτι γύρω ἀπὸ τὸ ἔργο του καὶ τὴν προσωπικότητά του ἔχουν γραφῆ καὶ γράφονται τόσα ὅσα γιὰ κανέναν ἄλλο νεοέλληνα λογοτέχνη, οὔτε καὶ γι' αὐτὸν ἀκόμη τὸν Σολωμό. Πῶς ἐξηγεῖται τὸ φαινόμενο αὐτό; Ὁ ἀποτραβηγμένος ἀπὸ τὸν κόσμον ἐρημικὸς αὐτὸς λογοτέχνης, πού μεγάλη του φροντίδα ἦταν νὰ μὴ διεγείρη ποτὲ τὴν περιέργεια τοῦ κοινοῦ, ὅπως εἶπε κάποτε στὸν Παῦλο Νιρβάνα, αὐτὸς πού δὲν μπόρεσε ποτὲ νὰ ἐκδώσῃ οὔτε ἓναν τόμον διηγημάτων του καὶ τ' ἄφησε πεθαίνοντας σκορπισμένα σὰν τοῦ λαγοῦ τὰ παιδιὰ, πῶς κατῶρθωσε, **[σελ. 44]** λοιπόν, νὰ ἐπιβληθῆ τόσο πολὺ καὶ νὰ κατακτήσῃ μιὰ τέτοια θέση ἀνάμεσα στοὺς λογοτέχνες τῆς Ἑλλάδας; Μὲ τὴ δύναμη τῆς περιγραφῆς; μὲ τὴ γοητεία τῆς γλώσσας; μὲ τὴ ζωντάνια τῶν εἰκόνων; μὲ τὸ σπινθηροβόλο πνεῦμα; Ὅλα αὐτὰ, προσόντα τοῦ Παπαδιαμάντη ἀναμφισβήτητα, βαρύνουν ἀσφαλῶς πολὺ στὴν κρίση μας γιὰ τὸ μεγάλο πεζογράφο. Ἀλλὰ μόνον αὐτὰ δὲν θὰ ἦσαν ἀρκετά, γιὰ νὰ τὸν ἐπιβάλουν τόσο. Ὑπάρχουν κι' ἄλλοι πεζογράφοι μας πού διαθέτουν στὸν ἴδιο βαθμό, ἂν ὄχι ὅλα μαζί, τουλάχιστον μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ χαρίσματα, κι' ἄλλοι τὸν ξεπερνοῦν στὴν τεχνικὴ ἐπεξεργασία τῆς μορφῆς καὶ τῆς πλοκῆς τῶν διηγημάτων.

Ποῦ λοιπόν ὀφείλεται ἡ ἐπιβολή; Κυρίως στὴν οὐσία. Τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη ἐπεβλήθη, γιατί εἶναι ἔργο μὲ περιεχόμενο. Ἡ ἀξία του ἐγκείται στὸ ὅτι ἔχει κλείσει μέσα του αἰώνιες ἀξίες. Καὶ ποτὲ δὲν ἐφαντάσθηκε τὴν Τέχνη διαφορετικὰ ὁ Παπαδιαμάντης, παρὰ σὰν μιὰ ἀδιάκοπη προσπάθεια καλλιιεργείας καὶ ἐπιβολῆς ἰδανικῶν. «*Ναὸς εὐβουλίας*» – ἔτσι ὀνομάζεται ἀπ' τὸν Παπαδιαμάντη ἡ Τέχνη. Καὶ τὸ ἐνιωθε βαθειά, πολὺ βαθειά αὐτὸ πού ἔλεγε. Σὲ ὅλη του τὴ λογοτεχνικὴ σταδιοδρομία δὲν ἔπαψε οὔτε μιὰ στιγμὴ νὰ θεωρῆ τὴν Τέχνη ναό, καὶ τὸ ὑπόργημα τοῦ λογοτέχνη νὰ τὸ ἐξασκῆ σὰν ἓνα ὑψηλὸ καὶ ἱερὸ λειτούργημα. Διαβάζοντας τὰ διηγήματά του, βρίσκομε σὲ πολλὲς μεριὲς διατυπωμένο τὸ λογοτεχνικὸ του πιστεύω.

Ἐνα ἀπ' τὰ πρῶτα του δόγματα ἦταν ἡ «*βαθειὰ τῶν πραγμάτων μελέτη*». Δὲν μποροῦσε νὰ χωνέψῃ τὴν ἡμιμάθεια καὶ τὴν ἀμορφωσιὰ πολλῶν, πού θέλουν νὰ ἐμφανίζονται μὲ τὴ φήμα τῶν διανοουμένων, ἐνῶ τὸ χαρακτηριστικὸ των εἶναι ἀκρισία καὶ ἐπιπολαιότης. Δὲν ἐχώνευε καθόλου τούς «*ψιττακοὺς ἠθικολόγους τῶν ἐφημερίδων*». Ἐξω ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Τέχνης πρέπει νὰ μείνουν ὅλοι αὐτοί, ὅσοι δὲν ἔχουν τὴν διάθεση νὰ δαπανηθοῦν κυριολεκτικὰ στὴν περισυλλογὴ καὶ στὴ μελέτη.

Ἄλλο του δόγμα ἡ ἀγάπη τῆς ἀλήθειας. Λογοτέχνης πού δέν ἀγαπᾷ τὴν ἀλήθεια καὶ δέν ἀναλαμβάνει τὸν ἀγῶνα πρὸς χάριν τῆς εἶναι ἀνάξιος τοῦ λειτουργήματός του. Μέσα του πρέπει νᾶναι πάντα καθαρὴ καὶ λαμπρὴ ἢ φωνὴ τῆς, τὴν ὁποία καμιὰ δύναμη δέν εἶναι σὲ θέση νὰ τὴν ὑποδουλώσῃ καὶ πού «ὄσον καὶ ἂν πιεσθῆ, ὄσον καὶ ἂν συμπνιγῆ, λαλεῖ πάντοτε καὶ σπανίως ἐπιστομίζεται».

Ἀγῶνας ὅμως γιὰ τὴν ἀλήθεια ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἠθική. Στὸν ἀγῶνα αὐτὸν εἶχε ριχτῆ ὁ Παπαδιαμάντης καὶ σ' αὐτὸν προσκαλεῖ καθένα λογοτέχνη πού θέλει νᾶναι ἄξιος τῆς [σελ. 45] ἀποστολῆς του. Ὅπως ὁ Σολωμός, ἔτσι καὶ ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε τὴν ἀντίληψη ὅτι «ἡ συγγραφικὴ τέχνη παρὰ τοῖς λογίοις πολὺ ἀπέχει τοῦ νὰ εἶναι ἔκφρασις ἀτομικῶν αἰσθημάτων». Δέν ἤρνεῖτο βέβαια τὴν ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως καὶ ἐπομένως καὶ τὴν ἐλευθερία τῶν πεποιθήσεων, εἶχε ὅμως παράλληλα τὴ γνώμη ὅτι δέν ἐπιτρέπεται νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν τέχνη γιὰ τὴ διαφθορὰ τῶν ἀναγνωστῶν: «Δύνασαι νὰ πιστεύῃς (ὅτιδῆποτε) ἀλλὰ δέν δύνασαι, δέν πρέπει, δέν εἶναι θεμιτὸν οὐδὲ ὄσιον, τὸ νὰ κηρύττῃς τὰ διδάγματα ταῦτα εἰς τὸν κόσμον». Ἦθελε μάλιστα νὰ παιδαγωγῆσῃ καὶ τὸ κοινὸν νὰ ζητᾷ ἀπ' τοὺς συγγραφεῖς ἔργα μὲ ὑγεία καὶ μὲ ἠθικὸ περιεχόμενον. «Ζητεῖτε ἠθικὰ βιβλία; Ἀλλὰ ποῦ θὰ εὔρητε τὴν ἠθικὴν; Προτιμᾶτε τοὺς φαρμακεῖς τοὺς παρασκευάζοντας ὑμῖν πρὸς σιτισμὸν τὰς ἰδίας ὑμῶν κακίας, τὰ ἴδια ὑμῶν πάθη κεκοσμημένα; Προτιμᾶτε τὴν ἐποποιΐαν τῶν βδελυριῶν καὶ αἰσχροτήτων ἢ τὸν σατυρισμὸν αὐτῶν;»

Καὶ στρέφοντας ἄλλοῦ τὸ λόγο, στοὺς συγγραφεῖς, λέγει : «Ἀπαγορεύεται εἰς τοὺς γράφοντας μυθιστορήματα νὰ παρακολουθοῦν πιστῶς τοὺς τυμβωρύχους τοῦ μεσαίωonos».

Ἀκριβῶς δὲ ἐπειδὴ ὁ σκοπὸς του εἶναι νὰ διδάξῃ καὶ νὰ μορφώσῃ ψυχικῶς τὸν ἀναγνώστη του, γι' αὐτὸ σὲ πολλὰ του διηγήματα παρεμβάλλει μικροδιηγήσεις ἢ κάνει παρεκβάσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες δέν παραλείπει κάπου-κάπου καὶ νὰ σημειώσῃ ὅτι δημοσιεύονται «ἀπλῶς πρὸς διδακτικὸν σκοπὸν». Ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρα διηγήματά του πολλές φορές ἐγράφοντο, γιὰ νὰ διδάξουν μιὰ ἀρετὴ, γιὰ νὰ προτρέψουν σὲ ἓνα χρέος ἢ γιὰ νὰ καυτηριάσουν μιὰ κοινωνικὴ πληγὴ. Εἶναι ἀμείλικτος ὁ Παπαδιαμάντης, ὅταν χτυπᾷ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν ἀδυνάτων ἐκ μέρους τῶν ἰσχυρῶν, ὅταν καυτηριάζῃ τοὺς διεφθαρμένους πολιτικούς πού ἐρήμαζαν τὸν τόπο καὶ ὑπεδαύλιζαν τὰ πάθη καὶ παρέδιναν χωριὰ καὶ ἐπαρχίες στὴν ἐξαθλίωσιν. Μὲ πόνον κατεβαίνει στὶς καλύβες καὶ στὰ φτωχόσπιτα τῶν παραστρατημένων ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, τῶν «Ἀθλίων» αὐτῶν πού ἔχει κάθε κοινωνία, καὶ εἶναι τότε γεμᾶτος συμπόνια γιὰ τὸ κατάντημά τους καὶ ὅλος ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ σωτηρία τους. Οἱ «Χαλασοχώρηδες», τὰ «Χριστούγεννα τοῦ τεμπέλη», πλῆθος ἄλλα διηγήματά του ἐντάσσονται μέσα στὴν κατηγορία αὐτή.

Ἀλλὰ γιὰ τὴν ἠθικοποίησιν τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνίας ἀπαραίτητη προϋπόθεσις εἶναι τὸ ἄνθισμα τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Ὁ Παπαδιαμάντης τὸ εἶχε νιώσει βαθειά. Κι' εἶχε ἀκόμη τὴν πεποίθησιν πὼς εἰς τὸ ἄνθισμα τοῦτο μεγάλη μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ συμβολὴ [σελ. 46] τῆς Λογοτεχνίας. Ἡ Τέχνη στὴν ὑπηρεσία τοῦ Χριστοῦ! Αὐτὸς ἦταν ὁ εὐγενέστερος πόθος του. «Κατεβαίνοντας στὴν ἄξενη

πολιτεία –έγραφε τελευταία ένας κριτικός– ήταν αποφασισμένος να γίνη στρατιώτης του Χριστού. Το όνειρο του Παπαδιαμάντη ήταν να αγωνισθῆ για τὴ βασιλεία του Χριστού». Τὸν σκοπὸ αὐτὸν τὸν ἐπεδίωξε μὲ πολλοὺς τρόπους. Ἐγραψε ἄρθρα θρησκευτικὰ καὶ ἀπολογητικὰ, μετέφρασε τὸν Βίο του Ἰησοῦ του Φρειδερ. Φαρράρ, ἔγραψε ποιήματα καὶ ὕμνους θρησκευτικούς. Ἀλλὰ ὁ θησαυρὸς ποὺ μᾶς ἐχάρισε στὸ κεφάλαιο αὐτὸ εἶναι τὰ ἑορταστικὰ του διηγήματα, ποὺ μένουν ὡς σήμερα ἀξεπέραστα καὶ θὰ μένουν ἴσως γιὰ πολὺ ἀκόμη. Σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα ὁ Παπαδιαμάντης δὲν φαίνεται ἀπλῶς σὰν ἕνας θρησκὸς ἄνθρωπος μὲ λαϊκὴ εὐσέβεια, χωρὶς διάκριση πυρῆνος καὶ φλοιοῦ, οὐσιώδους καὶ ἐπουσιώδους στὴν θρησκεία, ἀλλὰ δειχνεται μιὰ ψυχὴ θερμὴ ἀπὸ πίστη, ψυχὴ ποὺ τὴν φλογίζει ἡ ἀγάπη τοῦ Χριστιανισμοῦ κί ὁ ζῆλος γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς εὐαγγελικῆς ἀλήθειας καὶ γιὰ τὸ μεγαλεῖο τῆς Ἐκκλησίας. «Αὐτόμολοι καὶ δραπέται» ὀνομάζονται ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη οἱ ἄρνητὲς τῆς χριστιανικῆς πίστεως. «Ὁ πόθος τῆς μωρᾶς ἐπιδείξεως, ἡ μανία τοῦ καινὰ ἐκάστοτε λέγειν, ἡ δοκησιοσοφία, ὁ τυφὸς καὶ ἡ οἴησις, ἄγουσιν εἰς τὰς συγχρόνους ἀθεϊστικὰς θεωρίας».

Πολεμικὴ κατὰ τῆς ἀθεΐας εἶναι στὴ βάση καὶ τὸ μυθιστόρημά του «ἡ Γυφτοπούλα», μαστίγωμα ὄχι μόνον τοῦ φιλοσόφου Πλήθωνος, ποὺ ὕστερα ἀπὸ 15 αἰῶνες Χριστιανισμοῦ ἠθέλε νὰ ξαναγυρίσουμε στὴν εἰδωλολατρία, ἀλλὰ καὶ ὄλων τῶν νεωτέρων ἀρχαιοπλήκτων, ποὺ στὸν καιρὸ τοῦ Παπαδιαμάντη ἦσαν πάρα πολλοί. Ἄρνηση τοῦ Χριστιανισμοῦ κί ἐπιστροφή στὴν εἰδωλολατρία ἦταν τὸ κήρυγμα τῶν ἀνεδαφικῶν αὐτῶν καὶ παραστρατημένων ἐγκεφάλων μὲ τὶς ἔξω τόπου καὶ χρόνου θεωρίες, οἱ ὁποῖες ὅμως τόσο μεγάλο κακὸ ἔκαμαν κί ἐξακολουθοῦν δυστυχῶς νὰ κάνουν στὸν ταλαίπωρο τόπο μας. Ἀπὸ κάτι τέτοιους στενοκέφαλους, ποὺ ἐν τούτοις παρουσιάζονταν ὡς μεγάλα μυαλὰ καὶ ὡς ἀναμορφωτὲς, ὁ Παπαδιαμάντης συνήνησε μεγάλη ἀντίδραση. Ἔστρεψαν ἐναντίον του τὰ βέλη τους, καὶ ἡ πολεμικὴ, φανερὴ εἴτε ὕπουλη, τὸν ἐνοχλοῦσε ἀδιάκοπα. Τὰ Πασχαλινὰ καὶ Χριστουγεννιάτικα διηγήματά του τοὺς ἐχτυποῦσαν στὰ νεῦρα. Ἡ θρησκευτικότης ποὺ ἐξεδηλώνετο σ' αὐτὰ τοὺς ἦταν ἀνυπόφορη. Καὶ τὸν εἰρωνεύοντο, γιὰτὶ τάχα, «ἐνῶ καθ' ὄλον τὸν ἄλλον χρόνον σιωπᾶ, παρουσιάζεται δις τοῦ ἔτους οὔτος, τὰ Χριστούγεννα καὶ τὸ Πάσχα, κατ' ἀποκοπὴν διηγηματογράφος». «Τὸ πρᾶγμα ἤρχισε νὰ γίνεται κάπως φορτικόν» – γράφει ὁ ἴδιος ὁ [σελ. 47] Παπαδιαμάντης, συνοψίζοντας σ' ἕνα διήγημά του τὶς κατηγορίες. «Μὴ μᾶς σκοτίζης καὶ σύ. Πόθεν ἔλαβες ἀφορμὴν νὰ ὑποθέσης ὅτι τὸ κοινὸν θέλγεται ἀπὸ τὰς ἀναμνήσεις σου ἢ συγκινεῖται ἀπὸ τὰ αἰσθήματά σου; Τὸ ἔκαμες μίαν φορὰν ἢ δύο. Ἀρκεῖ. Παῦσε πλέον». Δὲν σᾶς θυμίζουν οἱ φωνὲς αὐτὲς τὶς κραυγὲς τῶν βατράχων τῆς παροιμίας, ποὺ προσπαθοῦν νὰ σκεπάσουν τὸ κελάδημα τοῦ ἀηδονιοῦ; Καὶ οἱ κραυγὲς ἐξακολουθοῦσαν : «Μὴ θρησκευτικὰ, πρὸς Θεοῦ! Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος δὲν εἶναι βυζαντινοί, ἐννοήσατε; Οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες εἶναι κατ' εὐθεΐαν διάδοχοι τῶν ἀρχαίων. Ἐπειτα, ἐπολιτίστησαν, προώδευσαν καὶ αὐτοί. Συμβαδίζουν μὲ τ' ἄλλα ἔθνη. Ποίαν ποίησιν ἔχει τὸ νὰ γράψης ὅτι ὁ Χριστὸς “δέχεται τὴν λατρείαν τοῦ πτωχοῦ λαοῦ” καὶ ὅτι πτωχὸς ἱερεὺς “ἐπροσέφερε τῷ

Θεῶ θυσίαν αἰνέσεως”;... Δέν τὰ ἐννοοῦμεν αὐτὰ ἡμεῖς. Θέλομεν διήγημα τὸ ὁποῖον νὰ εἶναι ὄλον ποιήσις, ὄχι πεζὴ πραγματικότης».

Καὶ νὰ σκέπτεται κανεὶς ὅτι ὄλ’ αὐτὰ τὰ ἔλεγαν γιὰ τὸν μεγαλύτερο λυρικό τῆς ἑλληνικῆς πεζογραφίας – ποιοί; Ἄνθρωποι ποὺ σήμερα δὲν ξέρομε οὔτε τὰ ὀνόματά τους πλέον! Συγγραφίσκοι καὶ δημοσιογράφοι ἀσήμαντοι. Τὰ βιβλία τους – ἂν ἔχουν γράψει βιβλία – τὰ ἔχει σκεπάσει ἡ λήθη καὶ ἡ σκόνη στὰ ὑπόγεια τῶν βιβλιοθηκῶν· κί ἐν τῷ μεταξύ τὰ βιβλία τοῦ Παπαδιαμάντη ὅσο ἐκδίδονται τόσο κί ἐξαντλοῦνται, καὶ οἱ κριτικοὶ θυσιάζουν μερόνυχτα καὶ μῆνες ἐργασίας μὴν τύχη καὶ τοὺς ξεφύγη παραρριγμένο τίποτε ἀπὸ ὅσα ἔγραψε ὁ «κατ’ ἀποκοπὴν διηγηματογράφος!» Καλύτερη ἀπάντηση δὲ μποροῦσε νὰ δοθῆ στους κούφιους αὐτοὺς φωνασκοὺς ἀπ’ αὐτὴν ποὺ τοὺς ἔδωσε ὁ χρόνος κί ἡ πραγματικότης.

Ἀλλά, ἔννοια σας. Βρῆκαν ἄνθρωπο νὰ εἰρωνευθοῦν. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἐχάριζε κάστανα. Πῆραν ἀμέσως τὴν ἀπάντησιν ποὺ τοὺς χρειαζόταν. «Τὸ σημερινὸν ἔθνος δὲν ἐπῆγε δυστυχῶς τόσον ἐμπρός, ὅσον λέγουν αὐτοί. Τὸ ἔθνος τὸ ἑλληνικόν, τὸ δοῦλον τούλάχιστον, εἶναι ἀκόμη πολὺ ὀπίσω, καὶ τὸ ἐλεύθερον δὲν δύναται νὰ τρέξῃ ἀρκετὰ ἐμπρός, χωρὶς τὸ ὄλον νὰ διασπαραχθῆ, ὡς διασπαράσσεται, φεῦ! ἤδη. Ὁ τρέχων πρέπει νὰ περιμένῃ καὶ τὸν ἐπόμενον, ἐὰν θέλῃ νὰ τρέξῃ· ὁ ἐλεύθερος πρέπει νὰ βοηθῆ τὸν δεσμώτην ἢ πρέπει νὰ τὸν ἀνακουφίξῃ. Ὅσον παρέρχεται ὁ χρόνος, τόσον τὸ ἐλεύθερον ἔθνος καθίσταται, οἴμοι! ἀνικανώτερον ὅπως δώση χεῖρα βοηθείας εἰς τὸ δοῦλον ἔθνος. Ἄγγλος ἢ Γερμανὸς ἢ Γάλλος δύναται νὰ εἶναι κοσμοπολίτης ἢ ἀναρχικὸς ἢ ἄθεος ἢ ὅτιδήποτε. Ἐκαμε τὸ πατριωτικὸν χρέος του, ἔκτισε μεγάλην [σελ. 48] πατρίδα. Τώρα εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἐπαγγέλλεται, χάριν πολυτελείας, τὴν ἀπιστίαν καὶ τὴν ἀπαισιοδοξίαν. Ἀλλὰ Γραικύλος τῆς σήμερον, ὅστις θέλει νὰ κάμῃ δημοσίαν τὸν ἄθεον ἢ τὸν κοσμοπολίτην, ὁμοιάζει μὲ νᾶνον ἀνορθούμενον ἐπ’ ἄκρω ὀνύχων καὶ τανυόμενον νὰ φθάσῃ εἰς ὕψος καὶ φανῆ καὶ αὐτὸς γίγας. Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, τὸ δοῦλον, ἀλλ’ οὐδὲν ἦττον καὶ τὸ ἐλεύθερον, ἔχει καὶ θὰ ἔχῃ διὰ παντὸς ἀνάγκην τῆς θρησκείας του».

Καὶ τελειώνει τὴν ἀπάντησίν του αὐτὴν μὲ μίαν δήλωσιν παλληκαριοῦ, ποὺ ἔχει ἀκράδαντη πίστιν εἰς τὰ ἰδανικά γιὰ τὰ ὁποῖα μάχεται καὶ πλήρη συνείδησιν τῆς ὑπεροχῆς των: «Τὸ ἐπ’ ἐμοί, ἐνόσω ζῶ καὶ ἀναπνέω καὶ σωφρονῶ, δὲν θὰ παύσω πάντοτε, ἰδίως δὲ κατὰ τὰς πανεκλάμπρους ταύτας ἡμέρας, νὰ ὑμνῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστὸν μου, νὰ περιγράψω μετ’ ἔρωτος τὴν φύσιν καὶ νὰ ζωγραφῶ μετὰ στοργῆς τὰ γνήσια ἑλληνικὰ ἦθη». Δήλωσιν παλληκαριοῦ, ἀλλὰ καὶ συνεπτυγμένη θεωρία περὶ Τέχνης, πρωτοφανῆς στὴ συντομίαν τῆς καὶ τῆ σαφήνειά της. Τρία τὰ ἀντικείμενα τῆς καλλιτεχνικῆς του μελέτης: Ὁ Χριστός, ἡ φύσις, ὁ λαός. Τρεῖς ἀξίες πολύτιμες, καὶ στὴν κορυφὴν ὄλων ἢ ὑπερτάτη ἀξία, ὁ «Χριστὸς μου». Λατρεία γιὰ τὸν ἀρχηγὸ τῆς Πίστεως καὶ δημιουργὸ τοῦ παντός, ἔρωτος γιὰ τὴ φύσιν, ποὺ εἶναι τὸ ἀριστούργημα τῆς παντοδυναμίας του, στοργὴ γιὰ τὸν ἑλληνικὸν λαόν, νὰ τὸ τρίπτυχο τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἀσφαλῶς, τὴν στιγμὴν ποὺ ἐγράφετο τὸ τρίπτυχο αὐτὸ ἀπὸ τὸν μεγαλύτερο πεζογράφου τῆς νέας Ἑλλάδος, σκίρτημα εὐφροσύνης θὰ ἐδοκίμασε τὸ πνεῦμα τοῦ Σολωμοῦ ἐκεῖ ἐπάνω, τοῦ μεγαλυτέρου ποιητοῦ μας.

Άπάνω σ' αυτές τις άρχες έβάδισε ό Παπαδιαμάντης. Μέ αυτές οικοδόμησε, μέ αυτές έδημιούργησε. Καί μέ αυτές έπεβλήθη. Καί έπεβλήθη σε τέτοιο βαθμό, ώστε να έπισκιάση όλους τους άλλους, προγενεστέρους και συγχρόνους του και μεταγενεστέρους. Ώς ένα δείγμα της έπιβολής του, ως είναι και οι λίγες αυτές κρίσεις που πήρα πρόχειρα, ανάμεσα σε πολλές:

Ό Παλαμας άναγνωρίζει στο έργο του Παπαδιαμάντη σαιξπηρική πνοή.

Ό Ίωάννης Καμπούρογλους τον συγκρίνει μέ τους μεγάλους μυθιστοριογράφους της Άμερικης και της Άγγλίας, τον Πόε και τον Ντίκενς.

Ό Κακλαμάνος τον παρομοιάζει μέ τον Μάξιμ Γκόρκυ.

Ό Νιρβάνας τον θεωρεί πρώτο και μοναδικό της έποχής μας, και την «Φόνισσάν» του έργο από τα όλίγα της παγκοσμίου [σελ. 49] φιλολογίας. Ό Ξενόπουλος λέγει: «Διηγηματογράφος δυνατός, ιδιόρρυθμος, πρωτότυπος, κατ' έξοχήν έθνικός, τον όποϊον τα μεγάλα του προτερήματα θα κατέτασσαν μεταξύ των πρώτων, είς οίανδήποτε φιλολογίαν και αν άνήκε». Ό Βαλέτας γράφει : «Ό Παπαδιαμάντης ως προσωπικότης καλλιτεχνική άποτελεί τον καθολικότερο, θετικότερο και ζωντανότερο άνθρωπο της έποχής του... Ώς άνθρωπος, μοναδικό άπόκτημα των μετεπαναστατικών μας χρόνων, ψυχική κορυφή που δεσπόζει κι' επιβάλλεται μέ το πρώτο πλησίασμά της». Τέλος, ό Μαλακάσης κι' ό Όλλανδός Έσσελικ τον παρωμοίασαν προς τον μεγαλύτερον Ρώσον μυθιστοριογράφον, τον Ντοστογιέφσκη.

* * *

Η συσχέτιση που κάνουν ό δικός μας Μαλακάσης και ό Όλλανδός Έσσελικ, του Παπαδιαμάντη μέ τον Ντοστογιέφσκη μου δίνει άφορμή, για να θυμηθώ πάλι τώρα τον σύγχρονό μας Γάλλο μυθιστοριογράφο Φρανσουά Μωριάκ. Το έργο του, κατά τους κριτικούς, έχει τόση συγγένεια και όμοιότητα προς το έργο του μεγάλου Ρώσου μυθιστοριογράφου, όση ίσως κανενός άλλου από τους σημερινούς Γάλλους συγγραφείς.

Ό Mauriac έγεννήθη στο Μπορντώ είς τα 1885. Το λογοτεχνικό του στάδιο αρχίζει πολύ νωρίς. Στα 1909 έδημοσίευσε την πρώτη του ποιητική συλλογή *Τά ένωμένα χέρια*, που τόσο ένθουσίασε τον άκαδημαϊκό Μωρίς Μπαρές, ώστε να γράψη στην *Ηχώ των Παρισίων* ότι ένας νέος μεγάλος ποιητής έγεννήθη. Στα 1925 του άπενεμήθη το Μέγα βραβείον του μυθιστορήματος από την Γαλλική Άκαδημία, Στα 1932 έξελέγη πρόεδρος της εταιρείας των Γάλλων λογοτεχνών. Στα 1933 έξελέγη μέλος της Γαλλικής Άκαδημίας.

Είναι ένα πνεύμα έκπληκτικής γονιμότητος. Και πολυμερέστατος: Ποιητής, μυθιστοριογράφος, κριτικός, αισθητικός, δοκιμιογράφος. Κυρίως όμως ό Μωριάκ έχει διακριθί ως μυθιστοριογράφος. Έχει δημοσιεύσει ως τώρα είκοσι περίπου μυθιστορήματα κι' εξακολουθεϊ να εργάζεται μέ την ίδια παραγωγικότητα.

Παράλληλα μέ το μυθιστόρημα, δόθηκε μέ την ίδια έπιτυχία στην κριτική. Μας έχει δώσει ως τώρα πλέον από τριάντα πραγματείες, όπου, μέ μιá σπάνια

είσοδικότητα και κριτική όξύνσια, καταπιάνεται με τά ζωτικώτερα προβλήματα, κοινωνικά, θρησκευτικά, λογοτεχνικά, φιλοσοφικά, που μποροῦν ν' άπασχολοῦν ένα σύγχρονο πνευματικό άνθρωπο.

[σελ. 50]

Ποιές εἶναι, λοιπόν, οι άντιλήψεις του μεγάλου αυτού τεχνίτη επάνω στο ζήτημα του σκοπού και του προορισμού της Τέχνης; Ό Μωριάκ τις έχει έκφοάσει επανειλημμένως. Ειδικώτερα τον άπησχόλησε, λόγω της ειδικότητός του, ή άποστολή του μυθιστορήματος και του μυθιστοριογράφου. Έχομε πολλές μελέτες του σχετικές με τὸ ζήτημα τουτο. Οι σπουδαιότερες εἶναι τρεῖς. Η μία έχει τίτλο «Τὸ Μυθιστόρημα»· ή άλλη «Ό Μυθιστοριογράφος και οι ήρωές του» και ή άλλη «Θεός και Μαμμωνάς».

Άπ' αυτά κυρίως τὰ βιβλία του συνάγομε τή θεωρία του. Έσημειώσαμε ότι οι αισθητικές αρχές του Μωριάκ έχουν στενή σχέση με τις αρχές του Ντοστογιέφσκη. Άκριβέστερα, ο Μωριάκ έχει επιτύχει μιὰ σημαντική σύνθεση. Έχει συνθέσει τήν σχολή της λατινικής σαφηνείας με τήν σλαυική και βόρειο σχολή, όπου χαρακτηριστικό εἶναι τὸ πολύπλοκο. Στον Μωριάκ συναντοῦμε τήν τάξη του Μπαλζάκ με τὸ πολυσύνθετο του Ντοστογιέφσκη.

Αυτὰ ως πρὸς τήν καταγωγή της θεωρίας του. Όσο για τήν μέθοδο που ακολουθεῖ ο Μωριάκ στα μυθιστορήματά του, πρέπει νὰ σημειωθοῦν τὰ εξής:

Ό σκοπός που επιδιώκει με τὸ μυθιστόρημα εἶναι νὰ φέρη στο φῶς τὸ πιὸ άτομικό μέρος μιᾶς καρδιάς, τὸ πιὸ ειδικό, τὸ πιὸ ξεχωριστό. Θέλει με τὸν τρόπο αυτό νὰ κάμη τὸν άνθρωπο νὰ σπουδάση καλά τὸν εαυτό του, νὰ μάθη τὰ ένστικτά του, νὰ γνωρίση ὅλες τις καλές και κακές δυνάμεις και τάσεις της ψυχής του. Άλλὰ ή γνώση της ψυχής του άτομου οδηγεί στη γνώση του συνόλου. Η γνώση αυτή εἶναι άπαραίτητη. Γι' αυτό, άπ' ὅλα τὰ εἶδη του μυθιστορήματος ο Μωριάκ προτιμᾷ εκείνο που μᾶς δίνει τήν πιστή εξεικόνιση τῶν ήθῶν. «Άφοσιωνόμαστε στην έσωτερική ανακάλυψη –γράφει ο Μωριάκ–. Κάνομε δικό μας τὸν μεγάλο εκείνο λόγο ένός ρώσου μυθιστοριογράφου που εἶπε: παρηκολούθησα τή ζωή μέσα στην πραγματικότητα και ὄχι στα όνειροπολήματα της φαντασίας, και έφθασα έτσι πρὸς Έκεῖνον που εἶναι ή άληθινή Πηγή της ζωής».

Στην τελευταία αυτή φράση δέν έχομε μόνο τή μέθοδο, αλλά και τήν άποστολή του μυθιστορήματος. Δρόμος πρὸς τήν πηγὴν της ζωής. Νὰ ο σκοπός του μυθιστορήματος και του μυθιστοριογράφου.

Πῶς ὅμως θὰ επιτύχη τὸν σκοπὸ αυτόν; Πρῶτα - πρῶτα με τήν άγνότητα του ὕφους. Τὸ ζήτημα τουτο έχει άπασχολήσει πολὺ τὸν Μωριάκ. Έρωτᾶ : «Πῶς θὰ ζωγραφίζωμε, ὅπως εἶναι, τὰ άμαρτωλά αισθήματα, χωρίς νὰ έμπνεύσωμε τήν άηδία και χωρίς νὰ έπιτελέσωμε έργο διαφθορέως;». Και άπαντᾶ : «Με τήν καθαρότητα, με τήν [σελ. 51] άγιότητα του ὕφους. Ένῶ ή νατουραλιστική σχολή έρριχνε πιπέρι στην άμαρτία, παρουσιάζοντάς τήν με μιὰ έσκεμμένην ώμότητα λέξεων και εἰκόνων, ή σύγχρονη σχολή σκεπάζει τὸν κυνισμό τῶν προθέσεων και τῶν πράξεων κάτω άπὸ τήν διακριτική χρήση τῶν ὄρων και τήν λιτότητα τῶν σκηνῶν».

Άλλ' ὅπως εἶναι φυσικό, ἡ ἀγνότης τοῦ ὕφους πρέπει νὰ συμβαδίζη καὶ μὲ τὴν καθαρότητα τοῦ περιεχομένου. Ἀφοῦ ὅμως, κατὰ τὸν Μωριάκ, ὁ συγγραφεὺς πρέπει νὰ εἰκονίζη, ὅπως εἶναι, τὰ ἥθη τῆς κοινωνίας καὶ τὰ ἔνστικτα τοῦ ἀτόμου, πῶς θὰ καταφέρη νὰ ἔχη ἀγνὸ περιεχόμενον στὸ μυθιστόρημά του; Τὸ πρόβλημα τὸ ἔλυσε ὁ Μωριάκ, καὶ θὰ τὸ λύση κάθε συγγραφεὺς μὲ ἄρτια ἠθικὴ συνείδηση. Μπορεῖς νὰ μιᾶς γιὰ τὸ ἔγκλημα μὲ τρόπο πού νὰ ἐκφράζη τὸν ἀποτροπιασμό σου, καὶ μπορεῖς νὰ μιᾶς γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ἀμνηστεύοντας ἢ καὶ θαυμάζοντας τὸν ἐγκληματία καὶ τὴν πράξη του. Στὴν πρώτη περίπτωση διδάσκεις καὶ φωτίζεις, στὴν δεύτερη γκρεμίζεις καὶ κάνεις ἔργο διαφθορέως. Ὁ Μωριάκ δὲν δέχεται στὸ ζήτημα τοῦτο κανένα συμβιβασμό. Εἶναι ἀνένδοτος καὶ ἀμειλικτος. Μαστιγώνει τὸ πάθος, χτυπάει ἀλύπητα τὴν διαφθορά. Ἡ μεγαλύτερή του αὐστηρότης δείχνεται ἀπέναντι τῆς ἀνηθικότητος, μὲ τὴν στενὴ τῆς λέξεως σημασία. Ἡ γαλλίς κριτικὸς Amélie Fillon σὲ ὀγκώδη τόμο, ὅπου ἀναλύει καὶ κρίνει θαυμάσια τὸ ἔργο του, ἔχει τονίσει ξεχωριστὰ ὅτι ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ ἔχει ἀποκλεισθῆ, ὅσο εἶναι δυνατό, ἡ ἀνθρώπινη φιληδονία. Παράξενα θὰ φανοῦν αὐτὰ σὲ πολλοὺς ἔλληνες μυθιστοριογράφους! Ὑπάρχουν, λοιπόν, καὶ τέτοια παράδοξα ὄντα στὸν κόσμον, πού γράφουν μυθιστορήματα χωρὶς σαρκολατρεία; Καὶ ὅμως ὑπάρχουν καὶ ζοῦν καὶ γράφουν δεκάδες μυθιστορημάτων καὶ εἶναι μέλη διασῆμων ἀκαδημιῶν, καὶ ἡ φήμη τους ὡς συγγραφέων εἶναι κάπως μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ φήμη μερικῶν, πού γεμίζουν ἀηδίες τὰ βιβλία τοὺς κί' ὕστερα φωνάζουν: Ἐγὼ κάνω Τέχνη!

Κάποιος κριτικὸς παρετήρησε ὅτι, ἂν ὁ Μωριάκ φορτώνη μὲ αἰσχύνη τοὺς ἥρωές του, αὐτὸ τὸ κάνει, γιὰτὶ ἐλπίζει νὰ τοὺς ὀδηγήσῃ σὲ μιὰ τόσον ὀλοκληρωτικὴ περιφρόνηση τοῦ ἑαυτοῦ των, ὥστε ἡ μόνη δυνατὴ διέξοδος νὰ εἶναι γι' αὐτοὺς ἡ μεταμέλεια.

Ἀλλά, φυσικά, μαζί μὲ τοὺς ἥρωες, ὀδηγοῦνται πρὸς τὰ ἐκεῖ καὶ οἱ ἀναγνώστες. Γιὰτὶ ὁ Μωριάκ αὐτὸν τὸν σκοπὸ θέτει στὴ λογοτεχνία. Νὰ βοηθήσῃ τὸν ἀναγνώστη νὰ ξαναβρῆ τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ βαδίσῃ πρὸς μιὰν ἀνώτερη καὶ ἠθικώτερη ζωὴ. Ἐγκληματίες θεωρεῖ τοὺς συγγραφεῖς ἐκείνους πού, μὲ τὰ μυθιστορηματὰ τους, **[σελ. 52]** παρασύρουν στὸν κατήφορο τῆς διαφθορᾶς καὶ συντελοῦν στὴν κατάπτωση τῆς κοινωνίας. Συχνὰ βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσῃ γιὰ τὴν ἀνησυχία τῆς ψυχῆς του καὶ τὸν φόβο του μήπως τυχὸν ταράξωμε τίς ψυχὰς καὶ τίς ἐξοικειώσωμε μὲ τὴ διαφθορὰ καὶ μὲ ἁμαρτίες πού δὲν εἶχαν τολμήσει καν νὰ φανταστοῦν. Φυσικά, μιὰ τέτοια ἀνησυχία καὶ τέτοιες τάσεις ὑψηλὲς προϋποθέτουν συγγραφέα πού διαθέτει κάτι περισσότερο ἀπὸ ἓνα ἰσχυρὸ ταλέντο: προϋποθέτουν συνείδηση χριστιανικὴ καὶ ψυχικὴ ἀνωτερότητα.

Φθάνομε ἔτσι στὴν ἀνάγκη τῆς ἐμφανίσεως χριστιανῶν μυθιστοριογράφων, συγγραφέων μὲ λεπτὴ συνείδηση καὶ μὲ τὴν συναίσθηση τῆς εὐθύνης καὶ τοῦ χρέους. Δὲν ὑπάρχει ἴσως ἄλλος χριστιανὸς πεζογράφος στὴ Γαλλία πού νὰ ἠσχολήθη τόσο μὲ τὰ θεωρητικὰ προβλήματα τῆς Χριστιανικῆς μυθιστοριογραφίας, ὅσο ὁ Μωριάκ. Στὰ 1930 ὁ Μωριάκ ἔθεσε μὲ νέα μορφή τὸ πρόβλημα τοῦ χριστιανοῦ συγγραφέως. Ὑπέβαλε, δηλαδή, στὸν ἑαυτό του τὸ ἐρώτημα: Τί θὰ ἀπαντοῦσε, ἂν ἦταν ἱερεὺς, στὸν εὐσεβῆ μυθιστοριογράφο πού θὰ τοῦ ἐξέθετε τίς

άνησυχίες του και τις άμφιβολίες τής συνειδήσεως του: «*Η λύση τοῦ προβλήματος, θὰ τοῦ ἔλεγα –γράφει ὁ Μωριάκ– βρίσκεται μέσα στὰ λόγια τοῦ Σωτῆρος: “οὐ δύναται δένδρον ἀγαθὸν καρποὺς πονηροὺς ποιεῖν”. “Ενας συγγραφεὺς ποὺ εἶναι ἀποφασισμένος νὰ μὴν προδώσῃ τὸν Θεὸ μῆτε στὸ παραμικρὸ πρέπει, πρῶτα - πρῶτα, νὰ παρατήσῃ τὸ γράψιμο γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα καὶ νὰ μὴν ἐργάζεται παρὰ μόνο γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ του τελειοποίηση, μέχρις ὅτου νιώσῃ τὸν ἑαυτὸ του γερὰ στηριγμένον στὴν πίστη τοῦ Θεοῦ».* Ἀλλὰ οἱ δυσκολίες, συνεχίζει ὁ Μωριάκ, θὰ παρουσιασθοῦν κυρίως τότε ποὺ θ' ἀρχίσῃ νὰ ξαναγράφῃ. Ὁ Μωριάκ τὸν συμβουλεύει τότε «*νὰ ξαναρχίσῃ τὸ γράψιμο μὲ τὴν συναίσθηση τῆς παρουσίας τῆς Παναγίας Τριάδος –σύμφωνα μὲ τὴν φράση τοῦ Ἑρνέστου Ψυχάρη– χωρὶς νὰ παύσῃ οὔτε στιγμὴ νὰ προσεύχεται*». Πρόκειται, βέβαια, γιὰ ἓνα δύσκολο ρόλο. Τὸ ξέρεῖ ὁ Μωριάκ καὶ γράφει: «*Ποιὸς χριστιανὸς μυθιστοριογράφος δὲν ἐξαντλεῖται σὲ ἀγῶνες ἐναντίον τῶν θυγατέρων καὶ τῶν υἱῶν τοῦ πνεύματός του, τρέμοντας μήπως, ἐξ αἰτίας τους, ἔλθῃ τὸ σκάνδαλο;*» Καὶ προσθέτει ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουν οἱ εὐσεβεῖς ἄνθρωποι «*τὴν προσπάθεια ποὺ καταβάλλει ὁ χριστιανὸς καλλιτέχνης, γιὰ νὰ παραμείνῃ συγχρόνως ἀληθινὸς καὶ ἀγνός*». Ἀκριβῶς δὲ μιὰ τέτοια λεπτότητα τῆς συνειδήσεώς του τὸν ὤθησε ν' ἀποκηρύξῃ ὁ ἴδιος δύο - τρία παλαιὰ μυθιστορήματά του, λέγοντας ὅτι δὲν πρέπει νὰ τὰ διαβάσουν οἱ νέοι.

[σελ. 53]

Ἡ εὐσυνειδησία του αὐτὴ μᾶς δίνει λαβή, γιὰ νὰ σημειώσωμε μερικὰ καὶ γιὰ τὴν ἠθικὴ προσωπικότητά του. Μολονότι εἶχεν ἀπὸ μικρὸς τὴν τύχη νὰ μορφωθῇ χριστιανικά, ἐπέρασεν ὅμως καὶ αὐτὸς τὴν περίοδο ποὺ δοκιμάζονται οἱ χαρακτῆρες μὲ τὴν ταλάντευση ἀνάμεσα στὸν κόσμον καὶ στὸν Θεό. Τέλος ἐβγήκε νικητής. Μὰ εἶναι ἀμείλικτος καὶ μαστιγώνει ἀλύπητα τὸν ἑαυτὸ του, κάθε φορὰ ποὺ θὰ θυμηθῇ ὠρισμένα σφάλματα τοῦ παρελθόντος. Μὲ τὴν αὐστηρότητα τοῦ χαρακτῆρος του συμβαδίζει καὶ ἡ μεγάλη του πίστη. Ὁ Μωριάκ πιστεύει. Πιστεύει ἀκράδαντα στὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ καὶ στὴν ἀπολυτρωτικὴ δύναμη τῆς σταυρικῆς του θυσίας. «*Ἡ ἔνωση μὲ τὸ Θεὸ –γράφει στὸ βιβλίο του Θεὸς καὶ Μαμμωνᾶς– δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ παρὰ μόνο μὲ τὴν ταπείνωση. Ὑποδούλωση; Ὁχι! Εἶναι μᾶλλον θαυμαστὴ ἀπελευθέρωση, ὅταν τὴν συγκρίνωμε μὲ τὶς προηγούμενες ἀλυσίδες. Ἐκεῖνο ποὺ χάνει ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ἡ ἐλευθερία, εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ νὰ εἶναι δούλη. Ὁ χριστιανός, γιὰ νὰ μιλήσωμε ἀληθινά, ζῆ πάντα μέσα στὴν προσδοκία... Προσμένει τὴν ἄγνωστη αὐτὴ Μορφή, τὴν γεμάτη ἀπὸ αἷμα καὶ ἀπὸ γλυκύτητα τρομερή. Εἶναι ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ».*

Στὸ βιβλίο του *Θλίψεις καὶ εὐτυχία τοῦ χριστιανοῦ* γράφει: «*ὁ Θεὸς τῶν χριστιανῶν δὲν θέλει ἀπλῶς νὰ εἶναι ὁ ἀγαπημένος, θέλει νὰ εἶναι ὁ μόνος ἀγαπημένος. Δὲν ἀνέχεται νὰ τοῦ ὑποκλέψωμε οὔτε μιὰ μόνη μας πνοή, γιατί κάθε ἄλλη ἀγάπη εἶναι εἰδωλολατρεία*». Καὶ διακηρύττοντας τὴν πίστη του μὲ τὴν ἀφέλεια παιδιοῦ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν σταθερότητα ἀποστόλου, γράφει: «*Πιστεύω σὲ κάθε τι ποὺ διδάσκει ἡ Ἐκκλησία*». Τέλος, ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα βιβλία του, ἀφιερωμένο στὸν Μυστικὸ Δεῖπνο καὶ τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ, ἐχαρακτηρίσθη σὰν «*ποίημα τῆς θείας ἀγάπης καὶ τραγοῦδι τῆς πίστεως*».

Αυτό είναι, με κάθε συντομία, τὸ ἔργο καὶ τὸ λογοτεχνικὸ σύστημα τοῦ Μωριάκ. Εἶναι σήμερα ἓνας ἀπὸ τοὺς δυναμικώτερους ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς μας, μιὰ δόξα τῶν γαλλικῶν γραμμάτων καὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ μεγάλους ἀναμορφωτὲς τῆς χριστιανικῆς πεζογραφίας. Πρέπει νὰ τονισθῆ: τῆς πεζογραφίας. Γιατὶ γιὰ τὴν χριστιανικὴ ποίηση τὰ σκῆπτρα τὰ ἔχει ἓνας ἄλλος συμπατριώτης του, ὁ Πῶλ Κλωντέλ, γιὰ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ ἀφιερῶσωμεν τώρα λίγα λόγια.

* * *

Εἶναι σήμερα 80 ἐτῶν. Κατέκτησε τοὺς ἀνώτερους βαθμοὺς τῆς [σελ. 54] διπλωματικῆς καριέρας, ὑπηρετήσε ὡς πρεσβευτὴς στὸ Τόκιο, στὴν Οὐάσιγκτων, στὴν Κοπεγχάγη, στὴ Ρώμη. Ἀλλὰ ἡ μεγάλη δόξα τοῦ Κλωντέλ ὀφείλεται, κυρίως, στὴν ἄλλη του ιδιότητα. Ἐξῆντα χρόνια τώρα, συνεχίζει μιὰ ἐντατικὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή κι' ἔχει ἀναδειχθῆ ἓνας ἀπ' τοὺς πολυγραφώτερους ποιητὲς τοῦ κόσμου. Οἱ διανοούμενοι τῆς Γαλλίας, ἀλλὰ προπάντων οἱ χριστιανοὶ διανοούμενοι, ὀφείλουν σ' αὐτὸν τὸν πρεσβύτερό τους πάρα πολλά. Μᾶς φθάνει αὐτὴ τὴ στιγμή ἢ μαρτυρία τοῦ Μωριάκ, πού ἔγραψε τελευταῖα : «*Στις ἀρχὲς τοῦ αἰῶνος μας, σὲ μιὰ ἐποχὴ πού ἡ πίστη μας φαινόταν ἐντελῶς χρεωκοπημένη καὶ ὑπὸ ἐκκαθάριση, ἢ λαμπάδα τοῦ Κλωντέλ, πού ἔρριχνε γιὰ μᾶς φῶς ἐπάνω στὴν προσωπικότητα τοῦ Χριστοῦ, μᾶς ἐδίδασκε τὴν Πίστη. Ἐάν, παρ' ὅλα τὰ καλὰ καὶ τὰ κακὰ μιᾶς φτωχῆς ζωῆς, μείνωμε πάντοτε στὴν παράταξη ἐκείνων πού οἱ ἀντίπαλοί τους λένε ὅτι "καὶ οὗτοι ἦσαν μετὰ τοῦ Ἀνθρώπου Ἐκείνου", αὐτὸ τὸ ὀφείλομε κατὰ μέγα μέρος στὸν Κλωντέλ*».

Ἄν ὅμως ὁ Κλωντέλ σὰν χριστιανὸς εἶν' ἓνας πρώτης δυνάμεως πνευματικὸς ἐργάτης, ὡς ποιητὴς παρουσιάζεται στὴν ἐποχὴ μας μὲ διαστάσεις γίγαντος. «*Αἰσθάνομαι μεγάλη τιμὴ –ἔγραφεν ὁ γνωστὸς κι' ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα ἀκαδημαϊκὸς Duhamel–, ὅταν λογαριάζω μετὰ τῶν συγχρόνων μου τὸν Κλωντέλ, ὅταν σκέπτομαι ὅτι ἀναπνέει συγχρόνως μὲ μένα πάνω στὴ γῆ. Ἡ σκέψη αὐτὴ δὲν μπορεῖ νάρθῃ στὸ νοῦ μου, χωρὶς νὰ μοῦ ἐμπνεύσῃ χαρὰ καὶ ὑπερηφάνεια*».

Ποιὸς ἄλλος, λοιπόν, θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς μιλήσῃ σήμερα αὐθεντικώτερα γιὰ τὰ προβλήματα τῆς Τέχνης, καὶ μάλιστα τῆς ποιητικῆς; Τὰ προβλήματα αὐτὰ δὲν τὰ ἔχει πραγματευθῆ μόνο σὲ ἄρθρα καὶ μικρὲς μελέτες, ἀλλὰ καὶ σὲ ξεχωριστὸ βιβλίον, πού τὸ ἐπέγραψε *Ποιητικὴ Τέχνη*.

Ὁ Κλωντέλ ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι, ὅπως ὁ φιλόσοφος, ἔτσι καὶ ὁ ποιητὴς ὀφείλει νὰ ἀγκαλιάσῃ τὸ Σύμπαν. Ὁ ποιητὴς δὲν εἶναι ὁ κομψευόμενος διαβάτης, πού κάνει τὸν περίπατό του καὶ μαζεύει στὴν ἀμμουδιὰ κάποιο ὠραῖο κογχῦλι, τριανταφυλλὶ καὶ μαργαριταρένιο, καὶ διασκεδάζει κάνοντάς το νὰ γυαλίξῃ μιὰ στιγμή μέσα στὰ δάχτυλά του. Εἶναι ὁ ἀκούραστος ψαράς, πού ξαναφέρνει μέσα στὸ δίχτυ του ὅλη τὴν πανίδα καὶ τὴν χλωρίδα τοῦ Ὠκεανοῦ.

Μέσα στὸ ἔργο του πρέπει νὰ αἰσθανώμαστε νὰ κινῆται καὶ νὰ σπαρταρᾷ ὀλόκληρη ἡ Δημιουργία. «*Τὸ ἀντικείμενο τῆς ποιήσεως –γράφει ὁ Κλωντέλ– δὲν εἶναι, ὅπως λένε συχνά, τὰ ὄνειρα, οἱ χίμαιρες, οὔτε οἱ ιδέες. Ἀλλὰ εἶναι ἡ ἀγία αὐτὴ*

πραγματικότητας, [σελ. 55] δοσμένη μιὰ φορά για πάντα, που στο κέντρο της είμαστε τοποθετημένοι. Είναι τὸ σύμπαν τῶν ὁρατῶν πραγμάτων, στο ὁποῖο ἡ Πίστη προσθέτει τὸν κόσμο τῶν ἀοράτων. Ὅλο αὐτὸ εἶναι ἔργο τοῦ Θεοῦ, που δίνει τὸ ἀνεξάντλητο ὑλικὸ τῶν διηγήσεων καὶ τῶν τραγουδιῶν τοῦ πιὸ μεγάλου ποιητοῦ, καθὼς καὶ τοῦ πιὸ φτωχοῦ μικροπουλιοῦ... Ἔνα ἀπ' τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τῆς μεγάλης ποιήσεως εἶναι ἡ καθολικότης». Τῆς μεγάλης ποιήσεως. Ὁ Κλωντέλ ἔχει ὑπ' ὄψει του τοὺς ποιητὲς τῆς παγκοσμίου ἐπιδράσεως, τοὺς αὐτοκρατορικοὺς ποιητὲς, ὅπως τοὺς ὀνομάζει. Οἱ ποιητὲς αὐτοί, γράφει, «ἔχουν πάρει ἀπὸ τὸν Θεὸ τόσο πλατειὰ πράγματα για νὰ ἐκφράσουν, ὥστε ὁ κόσμος ὀλόκληρος τοὺς εἶναι ἀναγκαῖος, για νὰ ἐπαρκέση στο ἔργο τους. Ἡ δημιουργία τους εἶναι μιὰ εἰκόνα τῆς ὅλης δημιουργίας, ἀπ' τὴν ὁποία οἱ κατώτεροι συνάδελφοί τους δίδουν μόνον μεμονωμένες ὄψεις».

Ἄλλ' ὅπως ἐσημειώσαμε, ὁ ποιητὴς δὲν κάνει ἀντικείμενο τῆς ποιήσεώς του τὴ φύση, μόνο καὶ μόνο για τὴ φύση. Στο κέντρον τοῦ σύμπαντος αὐτοῦ, που συλλαμβάνει καὶ κλείνει μέσα στο τραγοῦδι του, εὐρίσκεται ὁ Θεός. Καὶ σ' αὐτὸν καταλήγει ὁ ποιητὴς. «Ὀλόκληρο τὸ δραματικὸ καὶ λυρικὸ ἔργο τοῦ Κλωντέλ εἶναι μιὰ πορεία πρὸς τὸ Θεό», γράφει ὁ Duhamel. Κι' ὁ κριτικὸς Bindel προσθέτει: «Τὸ ἔργο τοῦ Κλωντέλ δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ὠραῖο ἐργαλεῖο σὲ χέρια χριστιανικά. Τὸ κάνει σπονδὴ στο Θεό».

«Θέλω νὰ χαράξω ἓνα δρόμο θριαμβευτικὸ ἀνάμεσα στὴ γῆ», ἔκραζε κάποτε ὁ Κλωντέλ σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες Ὁδὲς του. Καὶ τὸν ἐχάραξε τὸν δρόμο αὐτόν. Εἶναι δρόμος θριάμβου, γιατί ὀδηγεῖ πρὸς τὸ Θεό. Ἀλλὰ ὁ ποιητὴς, ὁ ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὴ θεία Ἀποκάλυψη, δὲν ἀρκεῖται νὰ χαράξη τὸ δρόμο του μόνο μέσα στὴ γῆ καὶ στὸν κόσμο τῆς ὕλης. Ἡ ἐμπνευσή του ἐκτείνεται πέραν ἀπὸ τὸ ὑλικὸ περίγραμμα, στὰ ἔξω τόπου καὶ χρόνου, στὰ αἰώνια. Ὑπάρχει ἡ ἄλλη Γῆ, ὁ ἄλλος κόσμος, τῶν πνευμάτων καὶ τοῦ φωτός. Ὁ ποιητὴς ὑψώνεται ὡς ἐκεῖ. Χαιρετίζει μὲ ὕφος θριαμβευτικὸ καὶ μὲ λόγια θερμὰ καὶ γεμᾶτα ἀπὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα καὶ βιβλικὸ λυρισμὸ τὴν μεγαλειώδη πομπὴ τῶν ἀγίων καὶ τῶν μαρτύρων, που τὸ ὄραμά της παρελαύνει μπροστά του. Ἔτσι, ἡ καθολικότης τῆς ποιήσεως ὀλοκληρώνεται στὸν ὑπέρτατο βαθμὸ. Κόσμος ὑλικὸς καὶ κόσμος πνευματικὸς, στρατευομένη Ἐκκλησία καὶ Ἐκκλησία θριαμβεύουσα, πράγματα ὑλικά καὶ πράγματα ἀφθάρτα καὶ ἀθάνατα, ὅλα κλείνονται μέσα στο ποιητικὸ αὐτὸ οἰκοδόμημα καὶ προσφέρονται ὡς θυσία στο Θεό. Γύρω ἀπ' ὅλα καὶ μέσα σ' ὅλα καὶ στο [σελ. 56] κέντρο τοῦ παντός, ὁ Θεός. Αὐτὸς πρέπει ν' ἀποτελεῖ καὶ τὸ κέντρο τῆς ποιήσεως, ὄχι κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο που συμβαίνει στὴ Θεολογία, ἀλλὰ μὲ ἓναν τρόπο που ἰδιάζει στὴν Τέχνη, που αὐτὴ δὲν προχωρεῖ μὲ μιὰ διανοητικὴ καὶ τεχνικὴ περιγραφή, ἀλλὰ μὲ τὰ δικά της μέσα, μὲ τὴν εἰκόνα καὶ μὲ τὸ σύμβολο. Ἔρχεται λοιπὸν ἡ Τέχνη ν' ἀνταποκριθῆ σὲ ἓναν βαθύ, τὸν βαθύτερο πόθο τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως: «Δὲν εἶναι μονάχα ἡ ψυχὴ μας, γράφει ὁ Κλωντέλ, δὲν εἶναι μονάχα τὸ πνεῦμα μας που ποθεῖ τὸ Θεό, εἶναι ἡ καρδιά μας, εἶναι τὸ ἐσωτερικὸ μας, εἶναι ὅλες μας οἱ δυνάμεις, ἐνεργητικὲς καὶ παθητικὲς, εἶναι ὀλόκληρη ἡ ὑπόστασή μας. Ζητάει ἀπ' τὸ Θεὸ ἓνα μέσον για νὰ διαβῆ πρὸς Ἐκεῖνον».

Και τὸ μέσον αὐτὸ ἔρχεται νὰ τὸ ὑποδείξη μὲ τὸ δικό της τρόπο καὶ ἡ Τέχνη, ὄχι ἡ Τέχνη τοῦ δρόμου καὶ τῆς κατωτερότητος, ἀλλὰ ἡ Τέχνη ἐκείνη ποὺ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Θεοῦ, ὅπως γράφει ὁ Bindel.

Πολὺ ὑψηλὴ ἡ ἀποστολὴ αὐτῆ τῆς Τέχνης. Νὰ γίνῃ συνεργάτις τῆς Χάριτος, ν' ἀνοίξῃ στὸν ἄνθρωπο τὸν δρόμο γιὰ τὴ συνάντησιν μὲ τὸ Θεό, γιὰ τὴν ἔνωσιν μαζί Του. Ποιὰν ἄλλῃ ὑπηρεσίᾳ πολυτιμότερη θὰ εἶχαμε νὰ τῆς ζητήσουμε παρὰ αὐτήν;

«Ὡ σὺ, ἰέρεια τοῦ Θεοῦ, γεμάτη ἀπὸ Χάρη!», φωνάζει πρὸς τὴν Μοῦσα ὁ Κλωντέλ. Ἰέρεια τοῦ Θεοῦ, λειτουργικὸν πνεῦμα καὶ ἡ Μοῦσα. Ἀπ' ὅσους κραυγάζουν καὶ κόπτονται δῆθεν γιὰ τὴν Τέχνη, ποῖος τῆς ἔδωσε τόση τιμὴ καὶ ἱερότητα; Νὰ εἶναι ἡ Μοῦσα ὑπηρέτρια τοῦ Αἰωνίου. Νὰ εἶναι ὁ ποιητὴς ἱερεὺς τοῦ Ὑψίστου, δέκτης τῶν θεϊκῶν του ἐμπνεύσεων, μεταλαμπαδευτὴς τῆς θεϊκῆς φλόγας, ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους. «Ὡ Θεέ μου – κράζει πάλι ὁ Κλωντέλ—, δόσε μου ἕναν πόθο, κατὰ τὸ μέτρο τῆς εὐσπλαχνίας σου, γιὰ νὰ δώσω κι ἐγὼ μὲ τὴν σειρὰ μου σὲ κείνους ποὺ μποροῦν νὰ τὸ δεχθοῦν ὅ,τι εἶναι καὶ σὲ μένα τὸν ἴδιον δοσμένο!»

Κι' ἔχει νὰ δώσῃ τόσα πράγματα ὁ χριστιανὸς ποιητὴς στοὺς ἀδελφούς του! Θὰ τοὺς φέρῃ πρῶτα τὸ κήρυγμα τῆς εὐτυχίας: «Εὐτυχισμένος ὅποιος ἔμπηξε τὸ Σταυρὸ καταμεσίς στὸ σταυροδρόμι του! Εὐτυχισμένος ὅποιος ἔβαλε τὸ Θεὸ νὰ κατοικήσῃ στὴν καρδιά του, κι' ὅλες οἱ σκέψεις του ξαναγυρίζουν πρὸς Ἐκεῖνον ἐφτὰ φορὲς τὴν ἡμέρα!» Θὰ στραφῇ ὕστερα πρὸς τοὺς νέους καὶ θὰ τοὺς φωνάξῃ: «Τὰ νιάτα δὲν εἶναι καθόλου φτιαγμένα γιὰ τίς ἀπολαύσεις. Εἶναι καμωμένα γιὰ τὸν ἠρωϊσμό!» Θὰ σκύψῃ πρὸς τὴν ἀμαρτωλὴ ἀνθρωπότητα, ποὺ ἐσάπισε στὴν ἀμαρτία, καὶ θὰ τῆς κράξῃ: «Ὁρθός, μελανιασμένε παραλυτικέ! Ἐπάνω, σάπιο πτώμα! Ἐπάνω, [σελ. 57] σκουληκι! Ὁρθός, ἀμαρτωλέ! Ἐβγα ἔξω, σήκω, φάντασμα! σήκω, ἀδελφέ! Σήκω, γυιέ μου! Λάζαρε, δεῦρο ἔξω!» Καὶ θὰ φωνάξῃ ἀκόμα, γιὰ νὰ χτυπήσῃ τὴν ἀπιστία, γιὰ νὰ στιγματίσῃ τὴν ἄρνησιν, γιὰ νὰ προτρέψῃ στὴν μετάνοιαν, γιὰ νὰ τονώσῃ τὴν ἀρετὴν, γιὰ ν' αὐξήσῃ τὴν ἱερὴ στρατιὰ ἐκείνων ποὺ ἀγωνίζονται τὸν καλὸν ἀγῶνα!

Καὶ ἐνῶ θὰ δίνῃ ὁ ποιητὴς ὅ,τι μπορεῖ στὸν ἀδελφὸ του ἀπὸ τὰ μεταλλεῖα τῆς πλούσιας τέχνης του, θὰ ὑψώσῃ μὲ ἔκστασιν τὸ νοῦ πρὸς τὸ θρόνον τοῦ Ἀθανάτου, γιὰ νὰ ὑμνήσῃ τὴ δόξαν Του, καὶ νὰ ψάλλῃ τὰ μεγαλεῖα τῆς τροπαιοῦχου δεξιᾶς Του: «Ἀγγίζεις τὰ βουνὰ καὶ καπνίζουν μέσα στὸν ἀνατέλλοντα ἥλιο! Ποδοκυλᾶς τοὺς ἐχθρούς σου θριαμβευτικὰ, καθὼς πετᾷ τὸ τετράδιπλο ἄρμα σου! Στὸ φύσημα τοῦ στόματός σου ξεσκεπάζονται ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ! Τὸ ἔργο τῶν ἑπτὰ ἡμερῶν σου εἶναι μπροστὰ μας ὀλοκληρωμένο μέσα σ' ἕνα πανέκλαμπρο φῶς! Τὰ ἑκατομμύρια τῶν πλασμάτων σου Σὲ ὑμνοῦν καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι καθισμένος μέσα στὸ ἡλιοφῶς!»

Καὶ ξεχειλίζει ἡ ψυχὴ τοῦ ποιητῆ ἀπὸ ἀγάπης καὶ λατρείας αἴσθημα! «Ὡ Θεέ, ἀκούω τὴν ψυχὴ μου, τρελλὴ μέσα μου ἀπὸ χαρὰ, νὰ κλαίῃ καὶ νὰ ψάλλῃ! Ὅσο εἶν' ἀκόμη μέρα καὶ δὲν ἔφτασε ἡ νύχτα, ἀκούω τὴν ψυχὴ μου μέσα μου σὰν εὐθυμοπουλάκι, ὀλομόναχῃ κι' ἔτοιμῃ νὰ φύγῃ, σὰν ἕνα χελιδόνι γεμᾶτο χαρὰ!»

Πώς να φύγει πια μακριά ο ποιητής, που η ψυχή του έχει πλημμυρίσει απ' το θεϊο φώς, την εύτυχία και την αγάπη; Ποῦ θὰ πάη, τί ἄλλο θὰ τραγουδήσῃ; Ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι πια τόσο πίσω, τόσο χαμηλά, τόσο ἄθλια! Ὁχι! θὰ μείνῃ ἐκεῖ, ψηλά, ἱερουργός, ὑμνητής, ἐπόπτης καὶ δοξολογητής τῆς θείας μεγαλειότητος. «Καὶ νὰ με, ἐγώ, σὰν ἱερεὺς, σκεπασμένος μὲ τὸν φαρδὺ χρυσὸ μανδύα του, ποὺ στέκει ὀλόρθος μπρὸς στὸ φλεγόμενο θυσιαστήριον...!» Στέκει, γιὰ νὰ δοξολογήσῃ τὸ Θεό, νὰ τοῦ ξεχύσῃ τὸν θερμὸ ψαλμὸ τῆς εὐγνωμοσύνης του, γιὰτὶ εἶναι ὁ Λυτρωτής.

«Ἄς εἶσαι εὐλογημένος, ὦ Θεέ μου, ποὺ μὲ λευτέρωσες ἀπὸ τὰ εἴδωλα! Ἄς εἶσαι εὐλογημένος, ποὺ μὲ λευτέρωσες ἀπὸ τὸ θάνατο! Ἄς εἶσαι εὐλογημένος, Κύριε, ποὺ μὲ λευτέρωσες ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν μου!»

Καὶ θὰ κράξῃ τὴ φωνὴ τοῦ θριάμβου, γιὰτὶ βρῆκε τὸ Θεό, τὸν ἀνεκτίμητο θησαυρό!

«Κύριε! σὲ ἔχω βρῆ!»

Καὶ θὰ ζητήσῃ τὴ χάρη, τώρα πια ποὺ τὸν βρῆκε, ἀφοῦ πλανήθηκε πρῶτα στῆς ἀπιστίας τὸ δρόμο, νὰ μείνουν μιὰ γιὰ πάντα [σελ. 58] ἐνωμένοι κι ἀχώριστοι:

«Μεῖνε μαζί μου, Κύριε, γιὰτὶ ζυγώνει τὸ βράδυ, καὶ μὴ μὲ ἐγκαταλείψῃς! Μὴ μὲ ἀπολέσῃς μαζί μὲ τοὺς Βολταίρους καὶ τοὺς Ρενὰν καὶ τοὺς Μισελέ καὶ τοὺς Οὐγκώ... Γιὰτὶ διεσκόρπισες τοὺς ὑπερηφάνους καὶ δὲν μποροῦν ν᾿ἄναι μαζί, μήτε νὰ καταλαβαίνουν, ἀλλὰ μόνο νὰ γκρεμίζου καὶ νὰ σκορπίζου.»

Ἱερουργὸς λοιπὸν τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν θεϊκῶν ἀποκαλύψεων ὁ ποιητής. Ἱερουργός, ποὺ ἄλλον πόθον δὲν ἔχει, παρὰ νὰ ἐκπληρώσῃ πιστὰ τὸ ὑψηλὸ λειτούργημα καὶ νὰ κλείσῃ κάποτε τὰ μάτια του ἐπάνω στὴν ἐκπλήρωσή του: *«Ἄς βρῶ μονάχα τὸ λόγο τὸ σωστό, ἄς ξεχύσω μονάχα τὸ λόγο αὐτὸν ἀπ' τὴν καρδιά μου, κι ἄς πεθάνω κατόπιν, σὰν θὰ τὸν ἔχω πεῖ, κι ἄς κρεμάσω κατόπιν τὸ κεφάλι στὸ στῆθος μου, σὰν θὰ τὸν ἔχω πεῖ, καθὼς ὁ γέροντας παπαῆς ποὺ πεθαίνει ἱερουργῶντας!»*

Ἀμφιβάλλω ἂν μπόρεσα νὰ δώσω μιὰ ἰδέα, ἔστω καὶ ἀμυδρή, τοῦ πλούτου καὶ τῆς δυνάμεως καὶ τοῦ ἱεροῦ πνεύματος ποὺ ἔρχεται νὰ χύσῃ ἄφθονα, ἀπεριόριστα, μέσα στὴν Λογοτεχνία, μὲ τὸ σύστημά του καὶ μὲ τὸ ἔργο του, ὁ μεγάλος αὐτὸς νοῦς τῆς ἐποχῆς μας. Ἡ ἀπήχησή του εἶναι ἐξαιρετική, τὸν θαυμάζου, τὸν μελετοῦν, τὸν ἀκολουθοῦν. Τὰ βιβλία του κυκλοφοροῦν σὲ ἑκατοντάδες ἐκδόσεων, τὰ δράματά του προκαλοῦν ρίγη, τὸ κῦρος του εἶναι μεγάλο, κυρίως, ἀνάμεσα στοὺς κύκλους τῶν διανοουμένων, ὄχι μόνον τῆς Εὐρώπης, μὰ καὶ τῆς Ἀμερικῆς, κί' αὐτῆς τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς.

«Ὁ Κλωντέλ εἶναι φοβερὸς καὶ τρομερὸς – ἔγραψε γι' αὐτὸν ὁ Ζὰκ Ριβιέρ. Ρίχνεται κατεπάνω μας μὲ τὴν ἴδια ὀρμητικότητα ποὺ ἔχει κί' ὁ Θεός του. Ἐκεῖνο ποὺ ἐπιθυμεῖ δὲν εἶναι ἡ συγκατάθεση τοῦ γούστου μας, ἀλλὰ ζητάει τὴν ψυχὴ μας, γιὰ νὰ τὴν προσφέρῃ στὸ Θεό». «Πρέπει ν' ἀνεβοῦμε μέχρι τοῦ Δάντη, ἔγραψεν ὁ Vallery-Radot, γιὰ νὰ βροῦμε ἕναν ποιητὴ ποὺ ν᾿ἄχῃ σὲ τόσο ἔντονο βαθμὸ τὸ βαθὺ αἴσθημα καὶ τὴν πνευματικὴ ἀφή τῆς θείας Παρουσίας». «Τὸ ἔργον του –γράφει ἡ Madame de Noailles–, σὰν παθητικὴ ὑπόκρουση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὄργανου, δημιουργεῖ μιὰν ἀτμόσφαιρα ρωμαλέας καὶ ὑπερτάτης εὐγενείας». «Ὁ Πῶλ

Κλωντέλ είναι ο μεγάλος, ο μοναδικός ποιητής τῆς ἐποχῆς μας», ἔγραψε κί ὁ Λέον Daudet, κί ὁ René Johannet προσθέτει: «Ὁ Πῶλ Κλωντέλ εἶναι γιά μᾶς συγχρόνως ὁ ἴψεν καί ὁ Αἰσχύλος μας, ὁ Ὅσσιαν καί ὁ Θεόκριτος, ὁ Τέννυσον κί ὁ Ἡσαΐας».

Θά χρειαζόταν χῶρος πολὺς, γιά νά προχωρήσω στήν παράθεση [σελ. 59] ἄλλων κρίσεων. Σημειῶνω μόνο τήν κρίση τοῦ Charles Dubos, πού δίνει συγχρόνως καί τήν ἐξήγηση τῆς μεγάλης τοῦ Κλωντέλ ἐπιτυχίας: «Ὁ Κλωντέλ εἶναι τὸ μεγαλύτερο πνεῦμα πού διαθέτει σήμερα ἡ Δύση. Καί τὸ πνεῦμα αὐτὸ χρωστάει τὰ πάντα στή χριστιανικὴ του πίστη. Τὸ ξέρει καί δὲν παύει νά τὸ ἀναγνωρίζη καί νά ἐκφράζη γι' αὐτὸ τὶς εὐχαριστίες του».

* * *

Παρουσιάζοντας τὸ σκοπὸ καί τήν ἀποστολὴ τῆς Λογοτεχνίας, δὲν ἀκολούθησα θεωρητικὴ καί συλλογιστικὴ ἀνάπτυξη τοῦ θέματος. Ἐπροτίμησα νά ἐμφανίσω τήν πολύτιμη πείρα τεσσάρων μεγάλων ἐργατῶν τῆς Τέχνης, πού ὄχι μόνο ἐσκέφθησαν ἐπάνω στὰ προβλήματά της, ἀλλὰ καί τὰ ἔζησαν καί τὰ ἔλυσαν, καί ἡ λύση πού ἔδωσαν τοὺς ἐστεφάνωσε μὲ δάφνες. Καί δὲν εἶναι μόνον οἱ τέσσερεις αὐτοί, πού ἔταξαν ὅμοια τήν ἀποστολὴ τῆς Τέχνης κί ἐδημιούργησαν ἔργο μεγάλο. Ὁ κατάλογος θά μποροῦσε νά γίνη πολὺ ἐκτενής, ἂν θέλαμε νά ζητήσουμε κί ἄλλες μορφές, ὄχι μόνο στήν Γαλλικὴ Λογοτεχνία, ἀλλὰ καί στήν Ἀγγλοσαξωνικὴ, στήν Σκανδιναυικὴ καί στή Γερμανικὴ, γιά νά μὴν ἀναφέρω καθόλου τήν ἀρχαία κλασικὴ τῆς Ἑλλάδος καί τῶν Λατίνων. Ἀλλὰ καί μόνον ἀπὸ ὅσα ἐσημείωσα, βγαίνουν καθαρὰ μερικὰ συμπεράσματα, πού, ὄση προσπάθεια κί ἂν καταβάλουν, δὲν θά μπορέσουν νά τὰ κλονίσουν μερικοί, πού, στὸν τόπο μας, δείχνουν τέτοιες προθέσεις.

Εἶναι ψέμα ὅτι ἡ Τέχνη δὲν συμβιβάζεται μὲ τήν ἠθικὴ καί τὴ Θρησκεία.

Ἡ Λογοτεχνία δὲν χάνει τήν ἀνεξαρτησίαν της, ὅταν μπαίνει στήν ὑπηρεσίαν τῶν ἰδανικῶν.

Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν δεσμεύει τὴν Τέχνη καί δὲν ἐμποδίζει τὴν πρόοδό της.

Ὅχι! Ἡ πίστη δὲν ὑποδουλώνει, ἀλλὰ λυτρώνει. Ἡ πίστη δὲν κάνει σκλάβους, ἀλλὰ ἐλευθέρους. Θέλει νά σπάσῃ τὰ δεσμὰ πού ἐχάλκευσαν γύρω ἀπὸ τὴν Τέχνη ἡ ἄρνηση, ἡ βλασφημία, ὁ ὕλισμὸς. Ἀνοίγει δρόμους νέους καί φωτεινοὺς ὀρίζοντες σὲ κάθε λογοτέχνη. Τοῦ προσφέρει ἀνεξάντλητες πηγές ἐμπνεύσεως, ἄρρητη εὐωδία ἀγνότητος, βαθύτητα ψυχικῆς διεισδύσεως, ὕψος φαντασίας, ὑγεία αἰσθήματος, δροσιὰ ζωῆς καί ἀθανασίας. Ποιοὶ εἶπαν ὅτι ἡ Πίστη σκλαβώνει τὸ πνεῦμα καί ζημιώνει τὴν Τέχνη; Ψέματα εἶπαν! Κανένας δὲν τιμᾷ τὴν Τέχνη τόσο πολὺ, ὅσο ὁ Χριστιανισμὸς. Ὁ ὕλισμὸς, ἡ ἀθεΐα, ὁ φροῦδισμὸς, ἡ σαρκολατρεία, ἐμόλυναν, [σελ. 60] ἐβρώμισαν, κυριολεκτικὰ, τὴν Τέχνη. Ἐρχεται πάλι ὁ Χριστιανισμὸς νά τὴν ἀγνίσῃ, νά τὴν ὑψώσῃ. Τῆς δίνει οὐσία καί περιεχόμενο. Τῆς δίνει ἀποστολή. Κάνει τὴν Μοῦσα πνεῦμα ὑμνητικὸν τῆς θείας μεγαλειότητος. Τὴν κάνει πνεῦμα λειτουργικόν, «εἰς διακονίαν ἀποστελλόμενον διὰ τοὺς μέλλοντας κληρονομεῖν σωτηρίαν». Τὴν τοποθετεῖ στὸ κέντρον τοῦ παντός, θεατὴ τῶν

ἐγκοσμίων καὶ τῶν ὑπερκοσμίων. Ποιὰν ἄλλη θέσις πιὸ τιμητικὴ ἢ ποιὰν ἀποστολὴ
πιὸ ὑψηλὴ θὰ εἶχαν νὰ τῆς δώσουν;

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΧΘΕΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ (*)

Ένας απ' τούς πιό τραγικούς ανθρώπους τῆς ἐποχῆς μας εἶναι ὁ ποιητής. Μέσα στὴν κοσμοχαλασιὰ πού τὸν κυκλώνει, εἶναι ὁ σαστισμένος, ὁ βαθειὰ παραγμένος. Βρέθηκε μπροστὰ στὴν τρομαχτικὴ σύγκρουση τῶν στοιχείων ἀπροετοίμαστος. Εἶχεν ἐξαντλήσει τὸ πνευματικὸ τοῦ ἀπόθεμα τραγουδῶντας καὶ ρεμβάζοντας. Ζοῦσε μέσα στὴ λεπτὴ ἀτμόσφαιρα τῶν ὀπτασιασμῶν, σὲ πολύχρωμα δειλινὰ πλαστῆς ἡρεμίας – στὴν ἀπάτη. Ἔφτιαχνε κάποιον κόσμο, πού δὲν ἦταν αὐτὸς ἐδῶ, μὰ δὲν ἦταν κί' ὁ ἄλλος. Κάποιον κόσμο, πού δὲν ἦταν αὐτὸς τῆς ὑλικῆς πραγματικότητος, μὰ οὔτε καὶ κεῖνος τοῦ πνεύματος, πού τὸν ἀποκαλύπτει ἡ Πίστη.

Μὰ, ξαφνικά, ἡ οἰκουμένη ἀναστατώθηκε. Ὁ κόσμος τῆς ὑλικῆς πραγματικότητος συντριβεται καὶ συντρίβει. Ὅσο κί' ἂν θέλησε νὰ τὸν ἀγνοήσῃ ὁ ποιητής, αὐτὸς ὅμως δὲν ἐννοεῖ ν' ἀγνοήσῃ τὸν ποιητή. Κανένας δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ ξεφύγῃ, νὰ ξεφύγῃ τὴ σύγχρονη ἀνθρώπινη τραγωδία, ἃς εἶναι καὶ ποιητής. Ἡ φυγὴ, ἡ περίφημη φυγὴ, εἶναι ἄχρηστη τώρα. Νὰ φύγῃ ὁ ποιητής; Πρὸς τὰ ποῦ, λοιπόν; Ὁ κόσμος τοῦ πνεύματος, πού ἀποκαλύπτει ἡ Πίστη, τοῦ στάθηκε ἄγνωστος. Ἡ, σωστότερα, ὁ ποιητής στάθηκε ξένος σὲ κεῖνον. Τοῦ μένει ὁ κόσμος τῶν ρεμβασμῶν. Ὁ κόσμος τῆς αὐταπάτης. Ἀλλὰ δὲν τοῦ μένει οὔτ' αὐτός. Μέσα στὴν ἀνεπάντεχη κοσμοχαλασιὰ καὶ στὸν κατακλυσμὸ τῶν ἡμερῶν μας, οἱ γυάλινοι πύργοι γινήκανε σκόνη. Ἡ ἀντοχὴ τους ἦταν ἴση μὲ τὸ μηδέν. Ὁ ὄνειροπόλος ὑποχρεώνεται νὰ προσγειωθῇ. Αὐτὸς πού ἔπλαθε μὲ τὴ φαντασία του παλάτια, γιὰ νὰ κατοικῇ, ἀντιλήφθηκε ξαφνικά πὼς ἔχει μείνει ἄστεγος.

Ἀλλὰ τοῦ μένει τὸ τραγοῦδι του. Τοῦ μένει ἡ τέχνη του, νὰ φτιάγῃ μὲ ὠραῖες λέξεις ὠραῖα ποιήματα. Τὸ ποίημα εἶναι λέξη – δὲν εἶπε ὁ Valéry; Μὲ τίς ὠραῖες λέξεις, ἀλήθεια, φτιάγῃ κανεὶς ἓνα ὠραῖο ποίημα. Κί' ὁ ποιητής μας ξέρει ὠραῖες λέξεις. Πολλὲς [σελ. 62] ὠραῖες λέξεις. Ἐνα τετράδιο ὀλόκληρο, τῶν ἑκατὸ φύλλων, τόχει γεμίσει μὲ ὠραῖες λέξεις, χιλιάδες ὠραῖες λέξεις. Τὶς μάζεψε ἀπὸ τόσα βιβλία πού ἔχει διαβάσει. Λέξεις γιὰ χτυπητὲς ρίμες, λέξεις γιὰ ἐσωτερικὴ ἁρμονία. Λέξεις γιὰ πλαστικότητα, λέξεις γιὰ μουσικότητα, λέξεις ὑποβλητικὲς – τόσες ὠραῖες λέξεις!

Τί κρῖμα ὅμως! Ὁ ποιητής μας, σήμερα, καθὼς ξανακυττάζει τὸ τετράδιο μὲ τίς ὠραῖες λέξεις, δὲν νοιώθει τὴ δυστυχία του νὰ γίνεταί πιό λίγη. Διαβάζει κί' αὐτὸς ὁ ἴδιος τὰ ποιήματά του, τὰ φτιασμένα ἀπὸ ὠραῖες λέξεις, μὰ δὲν τοῦ λένε

* *Ακτῖνες*, τ. 1945, σ. 77.

τίποτα. Τίποτα. Ούτε καν την κολακεία που του ἔλεξαν ανάμεσα στις γραμμές τους, πώς εἶναι ποιητής. Ούτε αὐτὸ καν. Κι' ἔπειτα, εἶναι καὶ οἱ τρίτοι, εἶναι οἱ ἄλλοι. Αὐτοὶ οἱ τρίτοι τοῦ τὰ λένε ἀκόμη χειρότερα. Τοῦ λένε πὼς αὐτὰ τὰ ποιήματα, ὅπου ἀραδιάστηκαν τόσες χιλιάδες ώραϊες λέξεις, πέρασαν ἀπ' τὴν ψυχὴ τους, χωρὶς ν' ἀφήσουν τὸ παραμικρὸ ἴχνος. Καὶ κεῖνες οἱ λέξεις τοὺς φανήκανε σὰν κούφια καρύδια. Σὰν στρατιωτάκια χωρὶς ὄπλισμὸ καὶ χωρὶς σπονδυλικὴ στήλη. Κι' ἄλλος εἶπε πὼς τοῦ μοιάζουνε σὰ χιλιάδες γυναικόπαιδα σ' ἓνα ὑπερωκεάνειο, τὴν ὥρα που σκάζουν στὰ πλευρά του δυὸ τορπίλλες.

Κι' ὁ ποιητὴς τ' ἄκουσε καὶ δὲν ἀπάντησε τίποτα. Δὲν μπορούσε νὰ τοὺς ἀπαντήσῃ τίποτα, γιατί εἶχανε δίκη. Ἀφοῦ καὶ σ' αὐτὸν τὸν ἴδιο τὰ ποιήματά του δὲ λένε πιά σήμερα τίποτα – κι' ἄς εἶναι φτιασμένα μὲ ώραϊες λέξεις!

* * *

Καὶ τώρα λοιπόν, τί νὰ κάμῃ ὁ ποιητὴς; Ὅλες οἱ πολιτεῖες χαμένες. Καὶ ποιὸς θὰ γράψῃ τὸ χρονικό τους; Ὅλες οἱ φωληές τῶν τρυγониῶν σκορπισμένες στοὺς ἀνέμους. Καὶ ποιὸς θὰ κλάψῃ τὸ χαμό τους; Τὸ θέαμα τοῦ συντριμμένου κόσμου τὸν τσακίζει. Ἐρείπια, καπνός, ἀντάρια. Ἐδῶ βροντοῦν χιλιάδες κανόνια. Πέφτουν οἱ βόμβες ὀγκόλιθοι, καὶ προκαλοῦν σεισμούς. Τὸ ποιητικὸ του κατασκεύασμα γκρεμίζεται, ὅσο τούλάχιστο καὶ τὰ σπίτια. Κι' ὁ ταλαιπωρημένος ποιητὴς κυκλοπετᾷ σὰν τὸ χαμένο πουλί. Εἶναι τὸ περιστέρι τοῦ κατακλυσμοῦ, πού δὲ βρῆκε μέρος νὰ σταθῇ.

Οὔτε ἓνα κλωνάρι. Οὔτε μιᾶς πατημασιᾶς γῆ. Γιατὶ ὅλα τᾶχε σκεπάσει ὁ κατακλυσμὸς. Καὶ κάτωθε ροχθίζανε οἱ ὄγκοι τῶν νερῶν, ἀπειλητικά, τὸ καταστρεπτικὸ στοιχεῖο.

Μὰ ὁ ποιητὴς θέλει κάπου ν' ἀκουμπήσῃ, νὰ ξαποστάσῃ. Καὶ [σελ. 63] νὰ παρηγορηθῇ. Νὰ πάρῃ θάρρος. Θάρρος γιὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς – γιατί εἶναι ἄνθρωπος. Καὶ γιὰ τὸν ἀγῶνα τῆς τέχνης – γιατί εἶναι ποιητὴς.

Καὶ γυρίζει στὸν ἑαυτὸ του.

Γέρνει πάνω στὴν ψυχὴ του ὁ ποιητὴς, πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ λυρισμοῦ. Ἦταν καιρὸς πιά νὰ βρεθοῦνε κάποτε οἱ δυὸ τους, ἡ ψυχὴ τοῦ κι' αὐτός. Ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς μας ἔχασε τὴν ἐπαφὴ μὲ τὴν ψυχὴ του. Ἀπορροφήθηκε ἀπ' τὰ ἔξω. Τὸν συνεπῆραν ἡ κίνηση, ὁ θόρυβος, τὰ χτυπητὰ χρώματα. Αὐτὸς κι' ὁ ἑαυτὸς του καταντήσανε δυὸ ξένοι. Ὁ ἓνας δὲν γνώριζε τὸν ἄλλο. Ἦ κάποτε ντρεπόντουσαν ν' ἀντικρύσουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον. Ἦ καὶ τὸ ξεχνοῦσαν. Τραγικὴ διάσπαση τῆς προσωπικότητος, σύμπτωμα τοῦ πολιτισμοῦ μας.

Καὶ τώρα, λοιπόν, ὁ ποιητὴς, πού εἶχε πέσει στὸ ἴδιο κρῖμα, ἀναγκάζεται νὰ πάρῃ τὴν ἀπόφαση τοῦ γυρισμοῦ στὸν ἑαυτὸ του. Μὰ τί βρίσκει; Ἐνα χάος. Ἦ ἀποξένωση τόσων χρόνων ἀπ' τὴν ψυχὴ μας δὲν μένει δίχως συνέπειες. Παντοῦ σημάδια τῆς ἐρημώσεως. Ἄδεια ἡ ψυχὴ, χωρὶς ἰδανικό. Φαουστικά κενά, πού χαίνουν στὴν ἄβυσσο. Προσπαθοῦν ν' ἀναγνωριστοῦν, ὁ ποιητὴς μὲ τὴν ψυχὴ του.

Ἀκατόρθωτο. Αὐτὴ τὴν ψυχὴ τὴν εἶχε κάποτε ἀρνηθῆ, καὶ γιὰ πολλὰ χρόνια. Τὴν κήρυξε μάλιστα σὲ ἀνυπαρξία. Προσπάθησε νὰ πείσῃ τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς ἄλλους πὼς εἶναι δίχως ψυχὴ, καὶ πὼς τὸ νᾶναι ὁ ἄνθρωπος δίχως ψυχὴ ἔρχεται καὶ καλλίτερο, πιὸ βολικό, πιὸ ἄνετο καὶ πιὸ πολιτισμένο. «Μὰ ἂν ὁ ποιητὴς μείνῃ δίχως ψυχὴ, τότε τί θὰ εἶναι ἡ ποίησις;», εἶχε τολμήσει κάποιος νὰ τὸν ρωτήσῃ. Κι' αὐτὸς ἀπάντησε: «Ἄ, αὐτὸ δὲν ἔχει καμμιά σημασία, ἀπολύτως καμμιά σημασία».

Μὰ ὅμως εἶχε κάποια σημασία. Κι' ὅταν ὁ ποιητὴς μας τὸ κατάλαβε, σὰν εἶδε τ' ἄψυχα κατασκευάσματά του χωρὶς καμμιά πέραση στὸν σύγχρονο, ταλαιπωρημένο κόσμο, σὰν εἶδε τὸν ἑαυτό του ἕνα κούφιο κουφάρι ἀπὸ τόσα κιλά κρέας –πὸ κί' αὐτὰ λιγοστέψανε πολὺ τὸν τελευταῖο καιρὸ– τραβήχτηκε πίσω συγχυσμένος, τρομαγμένος, ἄβουλος καὶ πικρός. Καὶ σταμάτησε πάνω ἀπ' τὸ χεῖλος μιᾶς ἀβύσσου. Κι' ἡ ἀβυσσὸς ἦταν ἡ ψυχὴ του.

Θεέ μου! πὼς τὴν κατάντησε ὁ ποιητὴς τὴν ψυχὴ του! Παραμορφωμένη, πλαστογραφημένη, προδομένη, τὸν κυττάζει, μὲ ἀπέραντη θλίψη. Ὁ ὕλισμὸς τὴ μαράζωσε, ἡ ἀπουσία ἰδανικοῦ τὴν κατάντησε ἀναιμική, ἐτοιμοθάνατη. Τῆς ἔλειψε τὸ φῶς, ἡ πίστη, τὸ **[σελ. 64]** ὀξύγονο τοῦ πνεύματος – ζωὴ. Χρόνια εἶχε ν' ἀντικρύσῃ ὁ ποιητὴς τὴν ψυχὴ του. Καὶ τώρα τὴν βλέπει μιὰν ὕπαρξη ξένη, μιὰ θλιβερὴ καὶ ἀπέραντα δυστυχημένη ξένη ὕπαρξη. Σὰν νὰ μὴν εἶχανε ἰδωθῆ ποτέ. Ἀδύνατο ν' ἀναγνωριστοῦν. Εἶναι σὰν τὸν ἄνθρωπο πὸς ἔχασε τὴ μνήμη του καὶ μαζὶ τὴν ταυτότητά του. Καὶ γέρνει νὰ πεθάνῃ μέσα στὴ δυστυχία του, γιατί δὲν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος, δὲν ὑπάρχει ἄλλη ἐλπίδα, δὲν ὑπάρχει «ἄλλη πόλις», ὅπως τοῦ τῶπε ἐδῶ καὶ χρόνια ὁ Καβάφης. Καὶ ψιθυρίζει καταπικραμένος τοὺς στίχους αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ :

*Κι' εἶν ἡ καρδιά μου, σὰ νεκρός, θαμμένη...
Ὅπου τὸ μάτι μου γυρίσω, ὅπου κί' ἂν δῶ,
ἐρείπια μαῦρα τῆς ζωῆς μου βλέπω ἐδῶ,
ποὺ τόσα χρόνια πέρασα καὶ ρήμαξα καὶ χάλασα!...*

* * *

Κι' ὅμως, ὁ ποιητὴς πρέπει νὰ ζήσει! Τί θὰ γίνῃ ἡ ζωὴ μας χωρὶς ποίηση, κί' ἡ ποίηση χωρὶς τὸν ποιητὴ; Πρέπει νὰ ζήσει! Μὰ πὼς θὰ ζήσει; Γιατί δὲν φτάνει ἀπλῶς νὰ ζήσει. Πρέπει νὰ ξαναζήσει, νὰ ξανασυνδεθῆ μὲ τὴν πηγὴ τῆς ζωῆς. Πὼς λοιπόν;

Ἀλλά, νά, φωνές ἄξαφνα τοῦ ἔρχονται ἀπ' τ' ἀντίπερα. Μιὰ πολιτεία δὲν εἶναι χαμένη. Μιὰ πολιτεία ὑπάρχει. Λάθος ἔχει κάμει ὁ Καβάφης. Ὑπάρχει γιὰ τὸν ποιητὴ ἡ «ἄλλη πόλις». Γιὰ τὸν ποιητὴ καὶ γιὰ καθένα πὸς ἐπιστρέφει. ὦ, εὐλογημένη ἃς εἶναι ἡ «ἄλλη πόλις». Εὐλογημένες ἃς εἶναι κί' οἱ χαρούμενες φωνές πὸς τοῦ μηνᾶνε τὴν ὕπαρξή της. Ἄ, ναί! τὴν ξέρει τὴν πόλη αὐτή. Ἐκεῖ ἔχει γεννηθῆ! Ἐκεῖ μένει ὁ Πατέρας του! Εἶναι ἡ πατρικὴ του χώρα!

Ὁ ποιητής, λοιπόν, δὲν θὰ πεθάνῃ. Θὰ μείνῃ ἀθάνατος, κί' αὐτὸς κί' ἡ τέχνη του. Θὰ μείνῃ ἀθάνατος σὰν τὸν Πατέρα του, ἀθάνατος σὰν τὴν Πατρίδα του, σὰν τὸ πνεῦμα ποὺ δίνει τὴ ζωὴ στὴ γῆ τῆς ἐπιστροφῆς.

Νὰ ξαναγυρίσῃ μόνο!

Καὶ θὰ ξαναγυρίσῃ. Γιατὶ ἄλλοῦ δὲν ἔχει νὰ πάῃ, δὲ θέλει νὰ πάῃ. Τὸν ἀποπῆραν ὅλοι, τὸν ἀπατῆσαν ὅλοι, γέλασε καὶ γελάστηκε, ἔβλαψε καὶ βλάφτηκε, κατάστρεψε καὶ τὸν καταστρέψανε. Θὰ πάῃ λοιπὸν πρὸς αὐτὲς ἐκεῖ τὶς χῶρες τὶς φωτοπλημμύριστες, ἀπ' ὅπου φτάνουν οἱ χαρούμενες φωνές, τ' ἀδερφικὰ καλέσματα. Ὁ ποιητής θὰ γυρίσῃ στὴ χώρα τοῦ πνεύματος.

[σελ. 65] ... Τὴν ὥρα ποὺ ξεκινοῦσε, κάποια φτωχὴ ψυχὴ λυπημένη φτερούγιζε πλάι του, κί' ἡ αὐρα πῆρε τὸν ἦχο κάποιου μελαγχολικοῦ τραγουδιοῦ της. Ὁ ποιητής ξεδιάλυνε αὐτοὺς τοὺς στίχους :

*Γιατ' εἴμαστε σὰν κάποια ρόδα
πεσμένα μέσ' στὴν παγωνιά,
ρόδα ποὺ τᾶλυωσε μιὰ ρόδα
καθὼς περνοῦσε στὴ γωνιά.*

*Ποὺ ἂν καὶ κομμένα κί' ὄλο χῶμα
καὶ κυλισμένα καταγῆς,
δὲν ξέρω τί θυμίζει ἀκόμα
πὼς ἦσαν ἄνθη τῆς αὐγῆς!*

* * *

Ὁ ποιητής ξαναγυρίζει στὴ χώρα τῆς ψυχῆς. Ξαναγυρίζει στὸ Θεό. Ἦρθε ὁ καιρὸς νὰ καταλάβῃ τὸν πλουτισμὸ ποὺ παίρνει τὸ πνεῦμα του ἀπ' τὴν ἐπαφὴ μὲ τὸ Πνεῦμα. Τώρα θὰ νιώσῃ τὸ ἀνυπολόγιστο κέρδος τῆς τέχνης του, καθὼς θὰ τὴν ζωντανεύῃ ἡ πνοὴ τοῦ ὑπέρτατου Τεχνίτη.

Ξαναβρίσκοντας τὸ Θεό του ὁ ποιητής, ξαναβρίσκει τὴν ἐνότητα τοῦ ἀντικειμένου – τοῦ κόσμου· καὶ μαζί, τὴν ταυτότητα τοῦ ὑποκειμένου – τὸν ἑαυτό του. Ἐν τῷ Θεῷ. Κάτω ἀπ' τὴν πανάγια σκιὰ τῆς θεϊκῆς παρουσίας, ὁ κόσμος γίνεται «κόσμος», γίνεται στολίδι, ἔργο τέχνης, ἔργο «Ποιητοῦ». Κί' ὁ ποιητής μας δὲν βλέπει πιά τὸν κόσμο κομματιασμένο οἰκτρά, ὅπως τὸν κατάντησε ἡ «ἐπιστημονικὴ» ἀνάλυση τῶν τελευταίων καιρῶν· οὔτε τὸν βλέπει σὰν κάτι ξένο πρὸς αὐτόν, ἀδιάφορο, ἢ κί' ἐχθρικό ἀκόμη. Ὁ ποιητής σεναδελφώνεται μὲ τὸν κόσμο. Γιατὶ εἶναι κί' οἱ δυὸ ποιήματα τοῦ ἴδιου Πλαστουργοῦ, καὶ γιατὶ τὸ δεύτερο – ὁ ποιητής – πῆρε ἀπ' τὸν Πλάστη τὸ χάρισμα νὰ ξαναπλάθῃ αὐτὸν τὸν κόσμο, ἀποδίνοντάς τον σὲ ἔργα τέχνης. Καὶ καθὼς τὸν κάνει ἔργο τέχνης, καθὼς τὸν ἐξωραίζει μὲ τὴν τέχνη του, ἀνεβάζοντάς τον πρὸς κάποιες καθαρὲς κί' ἀμόλυντες ὁμορφιές, ἔρχεται νὰ φτιάσῃ μὲ τὴν ποιήσῃ του ἕναν κόσμο καινούργιο, ποὺ ὅμως δὲν εἶναι καινούργιος, γιατὶ ὁ ποιητής ἀναθυμᾶται πὼς καὶ κάπου ἄλλοῦ εἶχε

γνωρίσει έναν τέτοιο κόσμο. Καί στή μνήμη του, σκαλίζοντας, φέρνει πραγματικά αυτόν τόν κόσμο. Κί' ό κόσμος αυτός εἶναι ό χαμένος Παράδεισος.

[σελ. 66]

Ναί, κάποτε ό άνθρωπος κί' ό κόσμος ἦταν σάν αδέρφια. Ὑστερα ό άνθρωπος κί' ό κόσμος γίνηκαν έχθροί. Τώρα ό ποιητής ξαναδερφώνεται μέ τόν κόσμο: έν τῷ Θεῷ. Ό ποιητής γίνεται θεατής τῆς δημιουργίας. Τό μάτι του ἀγκαλιάζει τώρα τό Σύμπαν. Κί' ή ποίησή του ἀπηχεῖ τήν παναρμόνια μουσική ὄλων τῶν κόσμων καί τῶν ἀστρων, τή μουσική πού ἀναπέμπουν σάν ὕμνο πρὸς τόν Κύριο, πανηγυρίζοντας τήν ἐνότητά τους «έν τῷ Θεῷ», χίλια - μύρια πλάσματα, χίλιες - μύριες ὑπάρξεις :

*«Ἥλιος καί σελήνη
καί πάντα τὰ ἄστρα καί τὸ φῶς.
Πῦρ, χάλαζα, χιών, κρύσταλλος,
πνεῦμα καταιγίδος.
Τὰ ὄρη καί πάντες οἱ βουνοί,
ξύλα καρποφόρα καί πᾶσαι κέδροι.
Τὰ θηρία καί πάντα τὰ κτήνη,
έρπετὰ καί πετεινὰ πτερωτά.
Οἱ οὐρανοὶ τῶν οὐρανῶν
καί τὸ ὕδωρ τὰ ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν!»*

Ἄλλά, κοντὰ στοῦ Θεοῦ ξαναβρέθηκε κί' ή ταυτότητα τοῦ ὑποκειμένου. Ό ποιητής ξαναβρῆκε τόν ἑαυτό του. Ἀναγνώρισε τήν ψυχή του. Κί' ή ψυχή του δέν εἶναι πιά ή πλαστογραφημένη κείνη καί κακόμορφη ψυχή. Δέν εἶναι πιά ό φυλακισμένος κατάδικος πού στριφογυρίζει μέσα στὰ σίδερα τῆς φυλακῆς του. Ἔχει σπάσει τὰ σίδερα καί πετάχτηκε λυτρωμένη στον ἐλεύθερο κόσμο. Ψάλλει, καθὼς ό Claudel: «Σ' εὐχαριστῶ, Θεέ μου, πού μέ λευτέρωσες ἀπ' τὰ εἶδωλα! Σ' εὐχαριστῶ, Θεέ μου, πού μέ λευτέρωσες ἀπ' τόν ἑαυτό μου!» Εἶναι ή λυτρωμένη προσωπικότητα: «ἀπελεύθερος Κυρίου»! Εἶναι τὸ πνεῦμα πού ξαναβρῆκε τήν καταγωγή του κοντὰ σέ Κεῖνον πού τόχει πλάσει μέ τήν πνοή Του. Τώρα εἶν' ἐλεύθερη, καί τραγουδάει. Μπορεῖ πιά νὰ τραγουδήση. Νὰ τραγουδήση τή λευτεριά της, νὰ τραγουδήση τόν ἐλευθερωτή της. Τὸ ποίημά της τώρα ἀγκαλιάζει τόν κόσμο καί τόν κοσμοποιό. Μπορεῖ τώρα νὰ τραγουδήση τό σύμπαν καί Κεῖνον πού εἶναι μεγαλύτερος ἀπ' τό σύμπαν. Θὰ τραγουδήση ἀκόμη καί τόν ἑαυτό της!

Γιατί ή ψυχή τοῦ ποιητῆ ἔχει τώρα νὰ πῆ πάρα πολλά γιά τόν ἑαυτό της. Τὸ ξαναγύρισμα στοῦ Θεοῦ μᾶς ξαναγυρίζει καί σέ κάποιον ἄλλο χαμένο παράδεισο: στήν ἀπλότητά μας, στήν παιδικότητά **[σελ. 67]** μας. Νόμος, βαλμένος ἀπ' τόν Πρωτεργάτη κάθε ἐπιστροφῆς, ή ἐπιστροφή πρὸς τήν παιδικότητά μας: «Ἐὰν μὴ στραφῆτε καί γένησθε ὡς τὰ παιδιά, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τήν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν». Κί' ό ποιητής, ἐπιστρέφοντας στοῦ Θεοῦ, ἐπιστρέφει στοῦ παιδί, στον παιδικό ἑαυτό του. Γυρίζει στήν ἀπλότητα, πού δέν εἶναι διάσπαση. Γυρίζει στήν

ἀγνότητα, ποὺ δὲν εἶναι φθορά. Γυρίζει στὸ πνεῦμα, ποὺ δὲν εἶναι σκλαβιά. Γυρίζει
στὶς ἀστείρευτες πηγές τῆς λυρικότητος, ποὺ εἶναι ἡ αἰώνια ἀλήθεια.

* * *

Ἄς τραγουδάη, λοιπόν, τώρα χαρούμενος ὁ ποιητής. Ὁ χρυσοῦς κύκλος
ὀλοκληρώθηκε. Ξαναβρῆκε τὸ Θεό: καὶ πιά δὲν εἶναι χωρὶς πατέρα. Ξαναβρῆκε τὸν
οὐρανό: καὶ πιά δὲν εἶναι χωρὶς πατρίδα. Ξαναβρῆκε τὴν ψυχὴ του, τὸν κόσμο, τὸ
λυρισμό. Καὶ τώρα ἡ ὕπαρξή του βρίσκεται ὀλάκαιρη μέσα στὸν κόσμο τοῦ
Πνεύματος. Καὶ χαίρεται τὴν ἀπεραντωσύνη τῆς λευτεριάς του σὲ τρισχαρούμενα
φτερουγίσματα μέσ' στὰ ζαφείρια τῶν γλαυκῶν οὐρανῶν. Γιατὶ τὸ Πνεῦμα εἶναι
πανελεύθερο: «*Τὸ Πνεῦμα ὅπου θέλει πνεῖ*» – κί' ἐμπνέει κί' ἐμπνέεται.

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΛΥΡΙΣΜΟΥ (*)

Είχε τελειώσει μόλις τή μακρότατη δημηγορία του ο «έμβριθέστατος εκπρόσωπος τῶν θετικῶν καὶ ἐφηρμοσμένων ἐπιστημῶν» ἐκεῖνο τὸ ἀλησμόνητο ἀπόγευμα, ἐδῶ καὶ πενήντα χρόνια. Τέλειωνε ὁ δέκατος ἕνατος αἰῶνας. Τὰ γυαλιὰ τοῦ ὀμιλητῆ εἶχανε κατεβῆ ὡς τὴν ἄκρη τῆς μύτης. Λίγο ἀκόμα καὶ θὰ πέφτανε. Κί οἱ τορνεμένες καὶ βαρύγδουπες δοτικὲς ἀχνίζανε ἀκόμη στὰ στεγνὰ μὰ λαλίστατα χεῖλια του:

«Καὶ τυφλῶ δῆλον, κύριοι, ὅτι σήμερον τὰ ὑπερκόσμια καὶ τὰ μεταφυσικὰ παρήκμασαν, ὠχρίασαν, ἀπέθανον καὶ ἐβαλσαμώθησαν, καὶ μόνον οἱ ζῶντες νεκροὶ τῆς ἐπιστήμης δύνανται λόγῳ συγγεγείας νὰ συναναστρέφονται μετὰ τοιούτων πτωμάτων ἐν τοῖς μουσείοις τῆς ἱστορίας. Κύριοι! ἡ περὶ ἐνότητος τοῦ ἐγὼ καὶ τῆς συνειδήσεως πεποιθήσις τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι πλάνη καὶ φρεναπάτη καὶ ψευδαίσθησις. Δεῖξον ἡμῖν ἀνώτερόν τι τῶν μαθημάτων τούτων, δηλαδὴ ἀληθέστερον!»

Ἔφερε τὸ χέρι στὸ πεντάσκληρο κολλάρο ποῦ τὸν ἔπνιγε, τέντωσε τὸ λαιμό του γιὰ λίγον ἀγέρα, καὶ κάθησε. Στὸ βῆμα τὸν διαδέχεται ἄλλος «έμβριθέστατος» σύνεδρος. Μιὰ καινούργια ἡρωϊκὴ ἐξόρμησις ἐναντία στὰ «τοιαῦτα πτώματα», ποῦ δὲν τὰ γλυτώνει ἀπ' τὸ ἡρωϊκὸ μένος τοῦ ἀγορητῆ οὔτε τὸ ὅτι εἶναι πτώματα! Ὑστερα ἀπὸ πολῦωρο καταγισμό μὲ δοτικὲς καὶ μετοχές, τὰ «μεταφυσικὰ» εἶχαν γίνει συμπαράλια....

* * *

Ἀλησμόνητε, μακάριε καὶ ἀγύριστε Γιῶτα - Θῆτα! Αἰῶνα τῆς μονοκοντυλιᾶς καὶ τῆς ἀφέλειας, ρητορικώτατε καὶ θριαμβολόγε! Θὰ τὸν θυμᾶστε, ἀσφαλῶς. Μερικοὶ ἀπὸ προσωπικὴ γνωριμία. Πολλοὶ ἄλλοι ἀπ' τὰ βιβλία. Τὰ ἀναρίθμητα, ὀγκωδέστατα, βερμπαλιστικά, καὶ γι' αὐτὸ χαριτωμένα, βιβλία τῶν ἀνθρώπων του, τῶν **[σελ. 69]** ἀνθρώπων τῆς ματεριαλιστικῆς διανοήσεως ἐκείνου τοῦ καιροῦ.

Μιὰ φορὰ κί ἕναν καιρό!... Τὸ παραμῦθι εἶναι ἐφιαλτικό, γιὰτὶ δὲν εἶναι παραμῦθι: ξετυλίχτηκε πραγματικά, μέσα στὸ φῶς ἀναρίθμητων ἡμερῶν, στὶς χῶρες τὶς πολιτισμένες, μὲ τὰ πολλὰ πανεπιστήμια καὶ τὶς πολλὰς ἀκαδημίες. Στὰ χρόνια τὰ μελλοντικά, οἱ γιαγιάδες ποῦ θὰ διηγοῦνται ἀνατριχιάζοντας αὐτὸ τὸ παραμῦθι θὰ λένε πὼς στὰ νειᾶτα τοὺς ἡ τραγικὴ του συνέχεια ἐξακολουθοῦσε ἀκόμη. Καὶ τὰ ἐγγονάκια, ξυπνῶντας ἀπὸ ἕνα ἐφιαλτικὸ ὄνειρο, ὅπου τὰ εἶχαν

* *Ἀκτῖνες*, τ. 1945, σ. 129.

βυθίσει οι άφηγήσεις τής γιαγιᾶς, θά κάνουν τὸ σταυρό τους καὶ θά δοξάζουν τὸν καλὸ Θεό, γιατί δὲν ζούσανε στὰ μαῦρα χρόνια τοῦ παραμυθιοῦ.

Τί νὰ ποῦμε ὅμως ἐμεῖς, πὺ ζοῦμε μέσα σ' αὐτὰ τὰ χρόνια; Καὶ τί νὰ πῆ ὁ ποιητής, ὁ ταλαίπωρος ὁ ποιητής, ἡ τραγικὴ αὐτὴ μορφή τής ἐποχῆς μας;

Θυμᾶται κ' αὐτός. Θυμᾶται τὶς θριαμβολογίες τῶν ἐπιστημονόπληχτων. Μὲ τί περιφρόνηση, Θεέ μου, μὲ τί περιφρόνηση μιλούσανε τότε γι' αὐτὸν καὶ γιὰ τὴν ποίηση καὶ γιὰ ὅτι δὲν ἦταν θετικὴ ἐπιστήμη! Θυμᾶται κείνον τὸν καθηγητὴ τῶν μαθηματικῶν, πὺ ἀφοῦ διάβασε κάποιον ποίημα, γύρισε σὲ κείνους πὺ τοῦ τῶχαν δώσει καὶ τοὺς ρώτησε ξερά: «Ἐ, καὶ τί ἀποδεικνύει αὐτὸ τὸ ποίημα;»

Ὁ ποιητὴς τὸ θυμᾶται κ' ἀνατριχιάζει. Ὅλα τότε εἶχανε πεταχτῆ στὸ καλάθι τῶν ἀχρήστων. Σ' ἓνα πελώριο καλάθι πὺ βρισκόταν στὰ γραφεῖα τῶν ὑλιστῶν. Ὅλα – ἐκτὸς ἀπ' τὶς πέντε αἰσθήσεις. Μὲ τὸν ὑλιστὴ εἶχε συμμαχήσει τότε κ' ὁ θετικιστὴς κ' ὁ αἰσθησιοκράτης. Ἀκόμα κ' ὁ ὀρθολογιστὴς, κ' ἄς μὴν ἤθελε ἴσως νὰ παραδεχτῆ πὺς ἐκεῖ κατέληγε, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὅλη του ἡ ἀρνητικὴ φιλολογία γύρω στὰ βασικὰ προβλήματα τής γνώσεως καὶ τοῦ κόσμου. Ὁ «ὀρθὸς λόγος» ἦταν τὸ πᾶν. Τὸ ἀνθρώπινο λογικὸ ἦταν μέτρο στὰ πάντα. Βωμοὶ στὸν ὀρθὸ λόγο ὑψώνονταν. Ὁ ἐγκέφαλος, ἡ γνώση, ἡ «θετικὴ» ἐπιστήμη, νὰ οἱ μοναδικοὶ πόλοι τής ὑπάρξεώς μας. Ἡ παρατήρηση καὶ τὸ πείραμα, νὰ οἱ μοναδικὲς πηγὲς τής γνώσεως. Ἡ γνώση τὸ πᾶν. Ἀκόμα καὶ πολλοὶ θεολόγοι τρέχουν ἀσθμαίνοντας καὶ κραυγάζουν τὸ μοντέρνο σύνθημα: «Ἀναγωγή τής πίστεως εἰς γνῶσιν!» Ὁ ψυχολόγος πασκίζει νὰ κάμη ψυχολογία χωρὶς ψυχὴ, γιὰ ν' ἀρέση στὴν αἰσθησιοκρατία. Ὁ ἀνθρωπολόγος γίνεται κτηνολόγος. Ὁ φυσιολόγος γίνεται νεκροθάφτης. Ὁ θεολόγος κάνει θεολογία χωρὶς Θεό – κ' ὁ Ροῖδης θυμᾶται τὴ σκορδαλιὰ χωρὶς σκόρδο!

* * *

[σελ. 70]

Διχτατορία τοῦ μυαλοῦ. Καὶ μάλιστα τοῦ μυαλοῦ πὺ τὸ μετρούσανε μὲ τὸ ζῦγι! Τόσα γραμμάρια τὸ μυαλὸ τοῦ ἀνθρώπου, τόσα τὸ μυαλὸ τοῦ οὐρακοτάγκου, τόσα τὸ μυαλὸ τοῦ πετεινοῦ.

Καὶ τ' ἀποτελέσματα; «Ἀλλοίμονο στὸν ἀνθρωπο πὺ εἶναι μόνο κεφάλι», εἶχε πεῖ ὁ Πασκάλ. Ἄν ζοῦσε σήμερα, θ' ἄβρισκε τὸ δίκηο του πολὺ εὐκολώτερα. Ὁ ἀνθρωπος πὺ λάτρεψε τὸ κεφάλι του, τὸ «λογικὸ» του, μπῆκε σ' ἓνα κλουβί. Ἀντὶ νὰ γίνῃ πανελεύθερος, καθὼς τὸ πίστεψε, δέθηκε ἀπ' τὰ σκοινιὰ μιᾶς φανταστικῆς ἐμπειρίας. Ὁ κύκλος τώρα στένεψε ἀφόρητα. Πέντε τοῖχοι ὠρθώθηκαν ψηλοί, μουντοί, ἀδιαπέραστοι, ἦταν οἱ πέντε αἰσθήσεις. Κ' ὁ καταγάλανος ὀρίζοντας χάθηκε. «Ἀπαγορεύεται ἡ διάβασις!» Αὐτὴ τὴν πινακίδα βάλανε κεῖ πὺ ἄρχιζε ἡ περιοχὴ τοῦ ἔξω ἀπ' τὴν ἀφή καὶ τὴν ὄραση πραγματικοῦ. Πόσο μίκρυνε ὁ κόσμος!

Κ' ὡστόσο, οἱ πνευματικὲς ἐπιστῆμες χαμήλωσαν ὡς τὸν ἀφανισμό. Ποῦ νὰ τολμήσουν νὰ ξεμυτίσουν! Ἡ Ἠθικὴ καὶ ἡ Θρησκεία βρεθήκανε σὲ μιὰ βαθειὰ περιφρόνηση: Τὶς ἔβαλαν «ὑπὸ ἐκκαθάρισιν». Ἡ Θρησκεία τής Ἐπιστήμης θά ἀντικαταστήσῃ καὶ τὴ Θρησκεία καὶ τὴν Ἠθικὴ – φωνάζει ὁ Ρενάν. Καὶ τρίβει

ένθουσιασμένος τὰ χέρια του ὁ «προφήτης», πού βλέπει ἔτσι λαμπρὸ τό «Μέλλον τῆς ἐπιστήμης». Ἡ Ἠθική; λέει ὁ Οὐγκώ. Ἄ, ἡ Ἠθική δὲν μᾶς χρειάζεται. Ἀρκεῖ ἡ μάθηση. Ἀνοίξτε σχολειά, πολλὰ σχολειά. «Ὅσα σχολειά ἀνοίγετε, τόσες φυλακὲς κλείνετε!» Κι' ἀνοίξανε γιὰ χατῆρι του ἀναρίθμητα σχολειά. Μὰ οἱ φυλακὲς; Κρίμα πού δὲν ζῆ ὁ Οὐγκώ σήμερα, νὰ μᾶς τὶς μετρήσῃ, καὶ τὶς φυλακὲς καὶ τὰ σχολειά, καὶ νὰ μᾶς κάμῃ τὸ λογαριασμό. Μὰ θᾶπρεπε νᾶναι γερός στὰ Μαθηματικά..

Κι' ἦρθε τὸ τρίτο ἀποτέλεσμα: Ἡ ἄχαρη ζωὴ μας. Σὰν μᾶς στενέψανε τὸν κόσμον τόσο πολὺ, σὰν μᾶς στερήσανε τὶς χαρὲς τῶν ἠθικῶν ἀγωνισμάτων καὶ τὴ λυτρωτικὴ ἀνάταση τῆς προσευχῆς, δεθήκαμε σὰ ζωντανὰ στὸ μάγγανο τῆς γνώσεως. Καὶ γυρίζουμε, ὀλοένα γυρίζουμε, μὲ τὶς δυὸ παρωπίδες πλάϊ στὰ μάτια. Κι' ἡ ψυχὴ μας «φοβισμένη τρέχει μέσα στὸ κενό, κυνηγῶντας τὴν ἐλπίδα», ὅπως τὔλεγε γιὰ τὸν ἑαυτό του ὁ Alfred de Musset. Ὁ δυστυχισμένος δεσμώτης, πῶς νὰ χαρῆ μέσα στὸ φρικτὸ κάτεργο πού τὸν ἔχουν κλείσει;

«Μεγάλα καὶ ὑψηλὰ τριγύρω μου ἔκτισαν τείχη!», φωνάζει ἀπελπισμένος ὁ Καβάφης. Δὲν ἔχει τίποτ' ἄλλο νὰ κυττάξῃ, παρὰ μόνο τοίχους καταθλιπτικούς.

«Καὶ κάθομαι καὶ ἀπελπίζομαι τώρα ἐδῶ». Καὶ τὸ φῶς ὀλοένα [σελ. 71] καὶ λιγοστεύει. Οἱ κάμαρες σκοτεινιάζουν ἀπελπιστικά. Κι' ἄδικα ψάχνουν – ὁ δεσμώτης μὲ τὸν Καβάφη– γιὰ κανένα παράθυρο! Χάμω τὸ πάτωμα εἶναι γεμᾶτο ἀπὸ κομμένα φτερά. Φτερὰ ψυχῶν ἦσαν αὐτὰ κάποτε. Τώρα κυλιοῦνται στὶς λάσπες. Δυστυχισμένε Λαπαθιώτη, καλὰ τὔχες μοιρολογήσει κάποτε πού σὲ πῆρε τὸ παράπονο – καὶ σ' ἔπαιρνε συχνὰ τὸ παράπονο:

*Λυπήσου αὐτοὺς πού, μιὰ φορά,
μὲ φτερὰ ζοῦσαν καὶ τὰ χάνουν.
Καὶ δὲν τοὺς μένει ἄλλη χαρὰ,
παρὰ ἡ χαρὰ πῶς θὰ πεθάνουν...*

Ἄλλοίμονο! Ἡ ψυχὴ δὲν φτερουγίζει πιά, γιατί φτερὰ δὲν ἔχει. Κοντεύει νὰ πάψῃ καὶ νὰ ζῆ. Γιατὶ τὸ λογικὸ δὲν τὴν πιστεύει. Κάτω ἀπ' τοὺς βάνουσους ὄγκους τῆς ὕλης ὅλα βουβάθηκαν. Ἔσβησε τὸ αἶσθημα. Ἔπαψε τὸ κελάδημα τῶν πουλιῶν μέσα στοὺς ἀνθρώπους. Μιὰ κοσμοθεωρία ξερακιανή, σὰ γριὰ ξεδοντιασμένη, μᾶς ἐπιβλήθηκε, στ' ὄνομα τῆς ἐπιστήμης. Ἐνα δέντρο ἄφυλλο, ἄχαρο, σκουληκοφαγωμένο. Κι' ἡ καρδιὰ ἔπαψε νὰ χτυπάῃ μέσα μας. Δυὸ καὶ δυὸ κάνουν τέσσερα. Τί χρειάζονται ὅλα τ' ἄλλα; Διχτατορία τοῦ μυαλοῦ, ἀφόρητος δασκαλισμός, νούμερα καὶ πάλι νούμερα!

* * *

Ἔτσι σκοτώθηκε ὁ λυρισμός.

«Τί ἀποδεικνύει αὐτὸ τὸ ποίημα;», ρωτοῦσε ὁ «σιαντίστας», ὁ στενοκέφαλος μαθηματικός. Κι' ἐπειδὴ τὸ ποίημα δὲν ἀποδεικνύει ὅτι «τὸ ἄθροισμα τῶν γωνιῶν

παντός τριγώνου ίσοῦται καὶ τὰ λοιπά», γι' αὐτὸ τὸ ποίημα πετάχτηκε στὸ τεράστιο καλάθι τῶν ἀχρήστων.

Ἡ «ἐπιστήμη» ἔφαγε τὸ ποίημα!

Ἡ θετικὴ «ἐπιστήμη» κατάντησε στὸν ὕλισμό. Τὴν καταντήσανε; Τὸ ἴδιο κάνει. Ἡ ἱστορία τοῦ πνεύματος θὰ δικάση κι' αὐτοὺς καὶ κείνην. Αὐτῶν ἂν καταμετρήσῃ τὸ ἔγκλημα. Ἐκείνης θὰ βυθομετρήσῃ τὴ δυστυχία. Καὶ θὰ προσθέσῃ τὴν τελικὴ φάση:

Ὁ ὕλισμὸς σκότωσε τὸ λυρισμό.

Κάποτε στὴν Εὐρώπη ἓνας τεράστιος ὁδοστρωτῆρας πέρασε – θὰ λένε οἱ μελλούμενες γενιές. Τσάκισε τὰ φτερά τῶν ψυχῶν, ἔλυωσε τὶς καρδιές τῶν ἀνθρώπων, σκότωσε μέσα τοὺς τὸ αἶσθημα καὶ πολτοποίησε τὴν ὕπαρξή τους. Τότε στείρεψε οἱ πηγές τοῦ [σελ. 72] λυρισμοῦ. Γιατὶ οἱ ἄνθρωποι μείνανε χωρὶς ψυχὴ καὶ χωρὶς Οὐρανό.

Ὁ ὁδοστρωτῆρας αὐτὸς ἦταν ὁ ὕλισμὸς....

* * *

Κί' ὁ ποιητής; Τί ἔκαμε ὁ ποιητής; Παραγκωνισμένος, παραγνωρισμένος, παραπεταγμένος, ἔψαξε γιὰ κανένα σανίδι σωτηρίας. Καὶ τὸ βρῆκε!

Ποιὸ ἦταν αὐτό; Ἡ μέθοδος «τῆς λαμπρᾶς ἀπομονώσεως». Ὁ ποιητής κλειδώθηκε στὸ φιλολογικὸ σαλόνι. Καὶ τὸ σαλόνι γίνηκε μαντεῖον γρίφων. Γιὰ ἔμπνευση μασοῦσε φύλλα πικροδάφνης. Κί' ἡ ποιήσή του γίνηκε «φύλλα» ἢ «τετράδια», γιὰ τοὺς λίγους, γιὰ τὸν «κύκλο» τῶν μυημένων. Ὁ ποιητής εἶχε ξοφλήσει. Τόβλεπε πὼς πάει γιὰ σβήσιμο.

Βρέθηκε ὁμως κι' ἡ «μέθοδος τῆς συμμορφώσεως». Ἐπιστήμη θέλετε σεῖς; Κί' ἐγὼ ἐπιστήμη! Κοσμογονίες καὶ ὕλογονίες σᾶς ἐνδιαφέρουν ἐσᾶς; Κί' ἐμένα τὸ ἴδιο. Γράφω τὴν Ἡλιογέννητη, γράφω γιὰ τοὺς ἀστερισμοὺς καὶ τὰ πλανητικὰ συστήματα, βάζω μέσα Λαπλάς, Χαϊκελ, Μπύχνερ, Ρενάν, καὶ φτιάνω τὶς ἀπέραντες σαχάρες τῆς «ἐπιστημονικῆς» παλαμικῆς ποιήσεως. Ἔτσι ὁ ποιητής δὲν ἔσβησε, μὰ ψεύτισε. Κί' ἔμεινε ἀληθινός, μόνο ὅταν δὲν ὑποδουλωνότανε στὴ «μέθοδο τῆς συμμορφώσεως». Μόνο ὅταν ξέφευγε ἀπ' τὰ βρόχια τῆς ἐπιστημονοπληξίας. Τότε θὰ τοῦ μιλοῦσε στὴν ψυχὴ κι' ὁ Σολωμός, γιὰ νὰ τοῦ πῆ ἴσως πὼς ἡ δική του ποίηση δὲ θυμίζει πουθενὰ «θετικὲς ἐπιστῆμες»!

Μὰ πολλοὶ ποιητὲς βρῆκανε ἀπ' τὴν πρώτη κιόλας στιγμή μιὰν ἄλλη μέθοδο – τὴν εὐκολώτερη καὶ τὴν ἀπλούστερη ἀπ' ὅλες. Ἦταν ἡ «μέθοδος τοῦ ὡχ ἀδερφέ!» Γιατὶ νὰ πάη ἀντίθετα πρὸς τὸ ρεῦμα ὁ ποιητής; Ἐξαίρεση θ' ἀποτελοῦσε αὐτός;

Κί' ἔτσι ὁ ὕλισμὸς μπῆκε μέσα στὸν ποιητὴ. Στὴ ζωὴ τοῦ ποιητῆ πρῶτα, κι' ὕστερα καὶ στὴν ποίησή του. Ζωὴ χωρὶς Θεό, ποίηση χωρὶς Θεό. Ἡ ἀγάπη ἔπαψε νὰ θερμαίνει τὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ. Τὸ φῶς δὲν τοῦ ἐρχόταν πιά ἀπ' τὰ οὐράνια. Οἱ χρυσογάλανες κορδέλλες τῆς αἰωνιότητος χάθηκαν πίσω ἀπὸ μαύρους καπνοὺς βιομηχανικῆς στιχουργίας. Οἱ πηγές τοῦ λυρισμοῦ ἔπαψαν ν' ἀρδεύουν τὸν κῆπο τῆς ζωῆς καὶ τῆς ποιητικῆς δημιουργίας. Τὰ γεράνια, τὰ γαρούφαλλα, οἱ μενεξέδες,

γέρνουν μαραμένα, ξερά. Καὶ πνεῦμα Θεοῦ δὲν ἐπιφέρεται ἐπάνω τῆς ἀβύσσου. Γιατὶ τὰ νερὰ σαπίσανε, καὶ τὰ βοῦρκα σκεπάζουν τὶς περιοχές, τὶς κιτρινιάρικες κί ἀρρωστημένες. Τὸ πνεῦμα ἔφυγε ἀπὸ τοὺς ποιητὲς, καὶ γινήκανε σάρκες. **[σελ. 73]** Κί εἶπε ὁ Θεὸς ἄλλη μιὰ φορὰ γιὰ τοὺς ποιητὲς τὰ λόγια τῆς ἀποδοκιμασίας, καθὼς τὰ εἶπε κάποτε γιὰ τοὺς Σοδομίτες: «*Οὐ μὴ καταμείνει τὸ πνεῦμα μου ἐν τοῖς ἀνθρώποις τούτοις, διὰ τὸ εἶναι αὐτοὺς σάρκας!*» Κί ἡ σαρκοποίηση, ἄσπονδος ἐχθρὸς τοῦ λυρισμοῦ, σκουληκι τῆς ἐμπνεύσεως, ἐπέβαλε πιά τὴ συχαμερὴ τυραννία τῆς στήν ποίηση. Ἐφυγε ἡ ζωὴ μας ἀπ' τὴν ποίηση, κί ἡ ποίηση ἀπ' τὴ ζωὴ μας. Ὅσμὴ χωματίλας, ὅσμὴ τάφων ἀναδίνεται. Κάποιο πτώμα σαπίζει ἐδῶ μέσα. Καὶ τὸ πτώμα εἶναι ὁ ποιητής.

«Λάζαρε, δεῦρο ἔξω!»

Ο ΛΥΡΙΣΜΟΣ ΘΑ ΞΑΝΑΖΗΣΗ! (*)

Ὁ δέκατος ἕνατος αἰῶνας ἦταν ὁ αἰῶνας τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ εἰκοστός; Τῆς καταστροφῆς των.

Δὲν ἔμεινε κλάδος τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν ποὺ νὰ μὴ χρησιμοποιήθηκε, γιὰ νὰ γίνουν πιὸ ἐξοντωτικοὶ οἱ δυὸ παγκόσμιοι πόλεμοι. Δὲν ἔμεινε γνώση φυσική, πείραμα καὶ παρατήρηση, κατάκτηση τοῦ χημικοῦ, τοῦ μαθηματικοῦ, τοῦ μηχανικοῦ, τῆς Ἡλεκτρολογίας, τῆς Μετεωρολογίας, τῆς Ἀστρονομίας, ἀπ' τὰ πανάρχαια ὡς τὰ πιὸ μοντέρνα κεφάλαια τῆς Φυσικῆς, ποὺ νὰ μὴ δεθήκανε στὸ ἄρμα τοῦ Ἄρη, γιὰ τὸν ἐξολοθρεμὸ τῶν ἀνθρώπων.

Ἔτσι, τὸ δρᾶμα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου καὶ τοῦ νεώτερου πολιτισμοῦ ἔφτασε ὡς τὴν ὀξύτερη μορφή ποὺ μποροῦσε νὰ πάρη. Δὲν εἶναι πιά μιὰ ἀπλῆ καταστροφή. Εἶν' ἓνα φαινόμενο αὐτοκαταστροφῆς. Κι' ἐδῶ βρίσκεται ἡ τραγωδία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου. Ἡ Εὐρώπη δὲν καταστρέφεται ἀπὸ ξένους. Καταστρέφεται ἀπ' τὸν ἑαυτὸ της. Ὁ πολιτισμὸς της συντρίβεται μὲ τὰ δικά του χέρια. Ἡ τεχνικὴ πρόοδος φθείρει τὸν ἑαυτὸ της. Ὁ μηχανικὸς πολιτισμὸς αὐτοκτονεῖ. Ἡ Εὐρώπη εἶναι μιὰ τραγικὴ Μήδεια, ποὺ σφάζει τὰ παιδιά της. Καὶ τὸ τραγικώτερο εἶναι ὅτι συναισθάνεται πολὺ καλὰ τὸ τρομερὸ ἔγκλημά της.

Δραματικώτερο παράδειγμα συντριβῆς πολιτισμοῦ στὴν πανανθρώπινη ἱστορία δὲν θὰ βροῦμε. Ἡ Εὐρώπη ὑψώθηκε ὡς τὰ ἄστρα. Ἐπανελάβε τὴ φράση τοῦ Ἑωσφόρου: Ὑπεράνω τῶν ἄστων θήσω τὸν θρόνον μου! Τώρα, πέφτει.

«Καὶ ἦν ἡ πτώσις αὐτῆς μεγάλη!»

* * *

Ποῦ εἶναι τώρα τὰ τρανὰ λόγια; Ὁ ποιητὴς θυμᾶται τὶς θριαμβολογίες, τὸ «Μέλλον τῆς ἐπιστήμης», τὴν περιφρόνηση γιὰ τὸ ποίημα [σελ. 75] ποὺ δὲ ἀποδεικνύει τίποτα. Καὶ ὀρμᾶ στὸ προσκήνιο ὁ ποιητὴς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Θέλει νὰ πάρη τὴ ρεβάνς!

Ὁ ἀντίπαλος δὲν φαίνεται ἀποφασισμένος «νὰ προασπίση τὸ ἔδαφος σπιθαμὴν πρὸς σπιθαμὴν». Ἐξ οἰκείων τὰ βέλη τώρα. Κι' αὐτοὶ οἱ οἰκείοι τὸν ἔχουν τσακίσει. Εἶναι οἱ μύστες ἐκεῖνοι τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ποὺ ἔχουν πάψει πιά νὰ πιστεύουνε στὴ «θετικότητά» τους. Εἶναι ἀκόμη οἱ φιλόσοφοι σὰν τὸν Μπέρξον καὶ μαθηματικοὶ σὰν τὸν Μπράουερ, ποὺ μᾶς ἀναγκάζουν νὰ δεχτοῦμε τὴ δύναμη τῆς διαισθήσεως καὶ τὴν ἀξία της γιὰ τὴ Φιλοσοφία ὅσο καὶ γιὰ τὴ Φυσική. Εἶναι κι' οἱ

* *Ἀκτῖνες*, τ. 1945, σ. 170.

φυσικοί εκείνοι που ἀηδιάσανε πιά τό «δύο καί δύο κάνουν τέσσερα». Τό κεφάλι τους βαστάει κάπως περισσότερο στή μεταφυσική θεώρηση τοῦ παντός, ἀπό ὅ,τι βάσταγε τό ἀρτηριοσκληρωτικό κεφάλι τῶν «ἐκλαϊκευτῶν» τῆς περασμένης ἐποχῆς. Εἶναι οἱ φυσικοί, οἱ ἀστρονόμοι, οἱ φυσιολόγοι, οἱ κάθε λογῆς σημερινοί φυσιοδίφες, πού δέν συγκατανεύουν πιά νά κάμουν σκέτη Φυσική, ξερῆ Φυσική, «θετική» Φυσική. Ὁ ἀποπνιχτικός «χῶρος» μέ τούς πέντε τοίχους τῶν αἰσθήσεων καί μέ τίς παρωπίδες πλάϊ στά μάτια τούς πνίγει ἀπ' τήν ἀσφυξία. Κάτω οἱ τοῖχοι! Ἡ διάσπαση τοῦ ἀτόμου τῆς ὕλης στά ἐργαστήρια τῶν σοφῶν, μέ τίς τεράστιες συνέπειες, σήμανε τό σπάσιμο τῶν δεσμῶν τῆς ὑλιστικῆς Φυσικῆς. Μιά καινούργια νομοθεσία, τό «ἀπροσδιόριστο», μέ ὅλες του τίς συνέπειες, τίς φυσικές καί μεταφυσικές, φέρνει σέ σύγχυση τούς φυσικούς τῆς ἄτεγκτης ἑτεραρχίας καί τούς φιλόσοφους τῆς σκλαβωμένης βουλήσεως. Τά *μετά τὰ φυσικά* τοῦ Ἀριστοτέλη ξανάρχονται πάλι στήν ἐπιφάνεια. Ὁ Heisenberg ὑψώνει τή φωνή τῆς λευτεριάς, θεσπίζοντας σέ ἡλικία 26 ἐτῶν αὐτή τήν καινούργια νομοθεσία τοῦ ἀπροσδιορίστου. Ὁ Planck θρονιάζει στό κεντρικώτερο σημεῖο τοῦ φυσικοῦ ἐργαστηρίου καί τοῦ παντός τό «*ἰδεῶδες Πνεῦμα*», τόν ὑπερανθρώπινο παράγοντα, τήν ὑπερυλική καί μυστηριώδη Φυσιογνωμία, πού ὁ Λινναῖος εἶχε παρατηρήσει «*τὰ ἴχνη της μέσα στά πλάσματά της*». Καυχᾶται ὁ φυσικός γιά τήν ἀνακάλυψη τοῦ ὑπερφυσικοῦ κόσμου, πού «*εἶναι ἀσυγκρίτως ἀνώτερος ἀπ' ὅλους τούς θησαυρούς τῆς γῆς*», ὅπως λέει. Κί ὁ Eddington, ἀκούγοντας λές τήν μυστική ἀναπνοή τοῦ «*διαστελλομένου σύμπαντος*», φωνάζει πρὸς ὅλους τούς ἀνέμους ἀπ' τήν κορυφή τοῦ ἀστρονομικοῦ του παρατηρητηρίου: «*Εἴμαστε περισσότερο βέβαιοι πὼς ὑπάρχει πνεῦμα, παρά πὼς ὑπάρχει ὕλη*». Ὁ μέγας αὐτός ἀστρονόμος ἐντάσσεται θεληματικά καί μέ καύχηση στήν παράταξη τῶν κορυφαίων ἐκείνων ἀστρονόμων κί ἄλλων φυσιοδιφῶν πού θά **[σελ. 76]** μποροῦσε κανεὶς νά τούς ἀναγνωρίζη μέ τὸν τίτλο: «οἱ προσευχόμενοι σοφοί». Ξαναζεῖ στό πρόσωπό του, καί σέ πολλοὺς ἄλλους σοφοὺς τῆς ἐποχῆς μας, ἡ ποιητική εἰκόνα ἐνὸς Ἀμπέρ, ἐνὸς Λεβερριέ, ἐνὸς Παστέρ, ἐνὸς Μάξγουελλ, πού, μπρὸς στὸν ἐσταυρωμένο τοῦ ἐργαστηρίου των, ἦ κοντὰ στό θυσιαστήριο κάποιας ἀπόμερης ἐκκλησιᾶς, ἀντλοῦσαν τή δύναμη καί τὸν ὑπέρτατο φωτισμό, γιά νά χαρίσουν σέ μᾶς καί στίς ἐρχόμενες γενιές τίς θαυμαστές τοὺς ἀνακαλύψεις.

* * *

Ἔτσι, ἡ ἀναμόχλευση τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, ἡ ἐπανάσταση μέσα στήν «κλασική» Φυσική, ὁ σχηματισμὸς τῆς νέας εἰκόνας τοῦ σύμπαντος, μέσα στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ὄχι μόνο ἀνέτρεψαν νόμους κί ἀντιλήψεις αἰώνων, μὰ σύγχρονα ἔσπασαν τὸ θετικισμό καί τήν ὑλιστικὴ ἀντίληψη τοῦ κόσμου. Ἕνα σαρκαστικό χαμόγελο διαισθάνεται κανεὶς στά χεῖλη τῶν μεγάλων φυσικῶν τοῦ καιροῦ μας, στήν ἀνάμνηση τῆς λατρείας τοῦ «ὀρθοῦ λόγου». Τὸ ἄγνωστο ἐμυριοπλασιάστηκε. Καί τὸ γνωστό, ἀντίθετα, φαίνεται στοὺς σημερινοὺς σοφοὺς ἀκόμη πιὸ λίγο καί φτωχὸ ἀπ' ὅ,τι φαινόταν στό Σωκράτη. Ὁ φυσικός τοῦ

Ιθ' αἰῶνα ἀναπαύοταν στὶς δάφνες του. Ὁ φυσικὸς τοῦ εἰκοστοῦ γελᾷ μ' αὐτὲς τὶς δάφνες καὶ μὲ τὴν ὀλιγάρκεια τῶν προκατόχων του. Δὲν θριαμβολογεῖ «διὰ τὰς ὑψίστας κατακτήσεις ἃς ἐπετύχομεν», οὔτε ξεγελιέται πιά μὲ τὴν κολακευτικὴ σκέψη πὼς ὁ ἄνθρωπος «κατέκτησε τὸ σύμπαν». Ἀντίθετα, τρακόσια χρόνια μετὰ τὸν Νεύτωνα, ἔχει πάλι, ὅπως ἐκεῖνος, τὴ συναισθησιμὴ πὼς μοιάζει μὲ τὸ παιδάκι ποὺ μαζεύει κογχύλια στὴν ἀκρογιαλιά, ἐνῶ ὁ ἀπέραντος ὠκεανὸς ἀπλώνει τοὺς βαθυγάλανους ὄγκους τῶν ὑδάτων του ὡς πέρα καὶ πέρα στὶς ἀθέατες κι' ἄγνωστες ἐκτάσεις. Ἡ ζήτηση, ἡ ἀνησυχία, ἡ προσδοκία, διαδέχτηκαν τὴν ψεύτικη μακαριότητα καὶ τὴ βερμπαλιστικώτατη ἀκράτεια λόγων, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ κύριο καὶ πολλὰς φορὲς τὸ μοναδικὸ γνῶρισμα τῶν «ἐκλαϊκευτῶν» φυσικῶν τοῦ περασμένου αἰῶνα. Καὶ σὰν αὔρα λεπτὴ περνᾷ πάνω ἀπ' τὶς καψαλισμένες περιοχὲς τῶν «θετικῶν ἐπιστημῶν», καὶ κάποια ἐωθινὴ δροσιὰ ξαναζωντανεύει τὰ μαραμμένα φύλλα. Πνεῦμα Θεοῦ ἀρχίζει πάλι νὰ πετᾷ «ἐπάνω τῆς ἀβύσσου». Δειλὰ - δειλὰ ἀρχίζει πάλι ἡ καρδιὰ νὰ βρίσκη τὴ θέση της μέσα στὸν ὑδροκέφαλο ἄνθρωπο τοῦ «ὀρθοῦ λόγου».

* * *

[σελ. 77]

Ἦρθε ἄραγε ἡ στιγμὴ; Ἔτσι φαίνεται. Ὁ ποιητὴς τὸ αἰσθάνεται, κι' ὀρμᾷ στὸ κέντρο. Εἶναι καιρὸς νὰ ξανακερδίση τὸ ἔδαφος ποὺ ἔχασε. Εἶναι καιρὸς νὰ φωνάξη πὼς τὸ ποίημα ἔχει τὴν ἀξία του, κι' ἃς μὴν «ἀποδεικνύει» τίποτα ποὺ νᾶχη σχέση μὲ τὸ ἄθροισμα τῶν γωνιῶν παντὸς τριγώνου. Εἶναι καιρὸς νὰ ἐκδικηθῇ τοὺς μαθηματικούς, τοὺς φυσικούς, τοὺς χημικούς, τοὺς μηχανοκράτες, τοὺς θετικιστές, τὰ μικροσκόπια, τὰ φασματοσκόπια, τὶς χημικὲς ἀντιδράσεις, τὶς τετραγωνικὲς ρίζες καὶ τὶς πολὺπλοκες ὑπερβατικὲς συναρτήσεις.

Τί χρειαζόμαστε ὅλα αὐτὰ τὰ μηδενικά; Ἔργα Τέχνης χρειαζόμαστε! Τὸ πᾶν εἶναι ἡ Τέχνη!

Ἡ «εἰδίκευση» θριαμβεύει καὶ πάλι. Ἀπ' τὴν ἀνάποδη ὅμως. Ἡ ἐπιστήμη πρέπει νὰ πάη στὴν ἄκρη. Ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἀνάλυση· ἐνῶ ἐμεῖς θέλουμε σύνθεση. Ἡ ἐπιστήμη κομματιάζει· ἐμεῖς ζητᾷμε τὰ σύνολα. Ἡ ἐπιστήμη «γνωρίζει»· ἐμεῖς προχωρᾷμε μὲ τὴ «διαίσθηση».

Ὁ ποιητὴς δὲν ξέρει τίποτ' ἄλλο, παρὰ μόνο τὴ μουσικὴ του. Πάρτε τὸν Παλαμᾶ. Μπρὸς στὴν κρίση τοῦ Παλαμᾶ τίποτα δὲν ἔχει τὴν ἀξία ποὺ ἔχει τὸ «βιολί» του. Ἡ «ἰδεατὴ πολιτεία τῆς μουσικῆς του» εἶναι «ἀπάνω ἀπ' ὅλες τὶς πατρίδες». Οἱ ἀξίες δὲν παίρνουν τὴ θέση τους στὴν κλίμακα, παρὰ μόνο γιατί τὶς ἐγκρίνει ἡ ποίηση. Ἄνθρωποι καὶ θεοί, ἀρχαῖοι καὶ νεώτεροι, «ἀθάνατοι καὶ ὠραῖοι», πατρίδες καὶ θρησκευεῖες καὶ ἠθικές, ὅλα πεθαίνουν ἢ ἀνασταίνονται κατὰ τὴ βούληση καὶ τὸ καπρίτσιο τοῦ νιτσεικοῦ βιολιστῆ. Ἀπ' τὸ ἔλεός του κρέμεται ἡ τύχη μας, ἡ τύχη τῶν πάντων. Δὲν ὑπάρχει Λυτρωτής. Τὴ λύτρωση μονοπωλεῖ πιά ἡ Τέχνη. Ἡ Τέχνη λυτρώνει.

Ἀλλὰ ἡ «ρεβάνς» δὲν σταματᾷ ὡς ἐδῶ μόνο. Στὸν ποιητὴ ποὺ φώναξε «ζήτω ἡ καρδιά», ἕνας ἄλλος ποιητὴς ἀπάντησε: «Ἡ καρδιά; Ποιὰ καρδιά; Ζήτω τὸ ὑποσυνείδητο!»

Καὶ γίνηκε σουρρεαλιστής.

* * *

Ὁ σουρρεαλιστὴς κυνηγᾷ τὴν ἀναρχία στὴν Τέχνη. Δὲν τὸν καταλαβαίνετε; Μὰ κί' αὐτὸς δὲν σᾶς ζήτησε τέτοιο πράγμα. Καταλαβαίνει κανεὶς μὲ τὸ λογικό του. Μὰ ὁ σουρρεαλιστὴς δὲν ἀπευθύνθηκε στὸ λογικό σας. Ποτὲ δὲν θὰ τὸ κάμη αὐτό. Ἡ ποίησή του δὲν ἔχει «νόημα». Εἶναι «ἀνόητος», καὶ καυχᾶται γι' αὐτό.

Ἄν δὲν σᾶς ἀρέσει, δὲν θὰ ἐνοχληθῆ. Κουνάει μόνο τὸ κεφάλι [σελ. 78] του, καὶ σᾶς οἰκτείρει. Εἴσαστε κακομαθημένοι! Συνηθίσατε νὰ «σκέπτεσθε», ἐνῶ θᾶπρεπε νὰ μάθετε νὰ αἰσθάνεσθε. Συνηθίσατε νὰ «λογικεύεσθε», ἐνῶ τὸ λογικό εἶναι ἡ ἀπάτη, εἶναι ὁ πλαστογράφος τῆς πραγματικότητας. Τώρα θὰ πάρετε ἄλλους φακούς. Θὰ ξεχάσετε τὸ μυαλό, τὴ σκέψη, τὸν ὀρθὸ λόγο.

Ὁ «ὀρθὸς λόγος»! Ὅταν ἀκούη ὁ σουρρεαλιστὴς πὼς κάποτε χτιστήκανε ναοὶ στὸν ὀρθὸ λόγο, ἀνατριχιάζει. Ἡ λατρεία τοῦ λογικοῦ ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἔλλειψη λογικοῦ. Ἡ προσκύνηση τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἦταν τὸ πιστοποιητικὸ τῆς βλακειᾶς τῶν προσκυνητῶν του.

Τώρα ὁ σουρρεαλιστὴς ὑψώνει καινούργιους βωμούς, σκαλίζει νέα εἰδῶλα. Δίνεται στὴ λατρεία τοῦ ὑποσυνειδήτου, τοῦ ἀσυνειδήτου.

Σᾶς ταραξεὶ ὁ «παραλογισμὸς» του; Κί' ὅμως, ὁ σουρρεαλισμὸς, φιλοσοφικὰ καὶ ψυχολογικὰ, εἶναι δικαιωμένος αὐτὴν τὴ στιγμή, ἢ ἀκριβέστερα δικαιολογημένος. Στὸ κατῶφλι τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, δὲν ἔπρεπε νὰ περιμένουμε τίποτ' ἄλλο, παρὰ μόνο τὴν ἄρνηση τῆς ἀρνήσεως. Δὲν μπορούσαμε νὰ προσδοκοῦμε τίποτ' ἄλλο, παρὰ τὸ τίναγμα γιὰ τὸ σπάσιμο τῶν ἀλυσίδων.

Ὁ σουρρεαλιστὴς σπάζει τὶς ἀλυσίδες τῆς λογιδοκρατίας, τὴν τυραννία τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἡ εἰδωλολατρεία τῶν θετικιστῶν καὶ τῶν ὑλιστῶν τοῦ δίνει σὰ νεῦρα. Αὐτὰ τὰ σκοινιά τῆς «παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος» τὸν ἐρεθίζουν ὡς τὴν τρέλλα. Αὐτοὶ οἱ ἐφιαλτικοὶ τοῖχοι «τῶν πέντε αἰσθήσεων» ἐπαναστατοῦν ὀλόκληρη τὴν ὕπαρξή του.

Σπάζει λοιπὸν τὶς ἀλυσίδες, γκρεμίζει τοὺς τοίχους καὶ φεύγει. Ποῦ πάει;
Στὸ ἄγνωστο.

* * *

Μονομέρειες! Οἱ αἰώνιες μονομέρειες! Αὐτὸ θὰ πῆτε. Καὶ θᾶχετε δίκη. Ἡ ἀγανάκτηση γιὰ τὴν παραγνώριση τοῦ συνόλου μᾶς ἔφερε πάλι στὴν παραγνώριση τοῦ συνόλου. Ἡ ἀντίδραση γιὰ τὴ λατρεία τῆς γνώσεως μᾶς ἔφερε στὴν περιφρόνηση τῆς γνώσεως. Ἡ ἀγάπη γιὰ τὴ λευτεριά μᾶς ὠδήγησε στὴν αὐθαιρεσία καὶ τὴν ἀκαταστασία, ποὺ εἶναι ἄλλης μορφῆς σκλαβιά. Κί' ἡ

άντίδραση για τήν τυραννία τοῦ λογικοῦ μᾶς ἔρριξε στήν τυραννία τοῦ ὑποσυνειδήτου.

Ἡ μέθοδος ἔμεινε ἡ ἴδια. Κομματιάζομε τὸ ἄτομο, καὶ κρατᾶμε πάντα ἓνα μέρος – ὅποιο μᾶς κάνει.

[σελ. 79]

Ἄλλὰ ὁ ἄνθρωπος εἶναι μόνο καρδιά; Ὁ κόσμος μας εἶναι μόνον ὑποσυνειδήτος; Ἡ αἴσθηση δὲν μᾶς δίνει καμιὰ γνώση; Τὸ πείραμα δὲν ἔρχεται ποτὲ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴ θεωρία; Ἡ παρατήρηση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου δὲν πλουτίζει καθόλου τὴν πείρα μας; Παρ' ὅλα τὰ λάθη του καὶ τὶς ὑπερβολές του, τὸ λογικὸ ἔπαψε νὰ ὑπάρχῃ; Τὸ ρολοῖ πού μένει πίσω ἢ πάει μπροστὰ ἔπαψε νὰναι ρολοῖ;

Ἄν τὸ περιεχόμενο τοῦ ὑποσυνειδήτου μας, περνῶντας στὴ συνείδηση, ψευτίζῃ ἂν ἡ νοητικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἀσχημάτιστων καὶ χαωτικῶν ὑποσυνειδήτων κόσμων καταστρέφῃ τὴ γνησιότητα τοῦ κόσμου· ἂν τὸ συνειδητὸ βίωμα δὲν ἔχῃ ἀντικειμενικὴ ἀξία· τότε ὁ κόσμος μας, ὅσο κι' ἂν πλάτυνε, μᾶς εἶναι πάλι μιὰ φυλακὴ. Μιὰ φυλακὴ, μὲ πολλὰ ἴσως παράθυρα αὐτὴ τὴ φορά, φυλακὴ ὅμως πάλι.

Μὰ ὁ ἄνθρωπος δὲν πλάστηκε, γιὰ νὰ ζῆ αἰώνια μέσα σὲ φυλακές. Φτάνει ἡ φυλακὴ τοῦ ὑλικοῦ κόσμου καὶ τοῦ ὑλικοῦ μέρους τῆς ὑπάρξεώς μας. Γιατί νὰ μπαίνωμε πάντα καὶ σὲ μιὰ ἄλλη, χειρότερη; Ἄν ἡ γνώση μας τώρα εἶναι τόσο περιορισμένη, τί θὰ γίνῃ, ὅταν ἀποκλείσωμε ἀπ' τὶς πηγές τῆς γνώσεως ὀλότελα τὴ νόηση; Ὅση ἀξία κι' ἂν ἔχῃ ἡ σύνθεση, ἡ γνωριμία μὲ τὸ φυσικὸ κόσμο δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ, χωρὶς νὰ χρησιμοποιηθῇ κι' ἡ ἀνάλυση. Ὁ θετικὸς ἐπιστήμονας ἀντιπροσωπεύει μιὰν ἀξία. Ἡ ἀνάλυση εἶναι ἓνας δρόμος. Τὸ πείραμα εἶναι «μιὰ ἐρώτηση πρὸς τὴ Φύση». Ἄν ἡ ἀπάντηση εἶναι τὸ ἐπιδιωκόμενο, μὰ ἡ ἐρώτηση εἶναι ἀπαραίτητος τρόπος. Ἄν τὸ ὑποσυνειδήτο εἶναι ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ὑπάρξεώς μας, μήπως ὅμως καὶ τὸ λογικὸ εἶναι κάτι τὸ ξένο πρὸς τὴ φύση μας; Ἡ λευτεριά μας δὲν ἔχει νόημα χωρὶς τὴ λογικὴ. Κι' ἡ λεύτερη ἐκλογή δὲν θᾶχε καμιὰν ἠθικὴ ἀξία, χωρὶς τὸ λογικὸ διαχωρισμό.

Ἄν ὁ Πασκάλ ἔλεγε τότε: «*Ἀλλοίμονο στὸν ἄνθρωπο πού εἶναι μόνο κεφάλι*», σήμερα θὰ ἔλεγε: «*Ἀλλοίμονο στὸν ἄνθρωπο πού δὲν ἔχει κεφάλι*».

Κι' ὁ σουρρεαλισμὸς τραβάει γιὰ κεῖ: Ν' ἀποκεφαλίσῃ τὸν ποιητὴ!

* * *

Κι' ὅμως, ὁ σουρρεαλισμὸς, στήν ἱστορία τοῦ πνεύματος, ἀπ' τὴν Ἀναγέννηση ὡς τὰ σήμερα, πρέπει νὰ σημειωθῇ ξεχωριστά. Εἶναι ἓνα καινούργιο σκαλοπάτι. Εἶναι κάτι ἄλλο. Κάτι πού σημαδεύει μιὰ μορφή σκέψεως, ἓναν τρόπο καὶ μιὰ κατάσταση, πού, ἐνῶ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ποίηση, ξεπερνᾷ ὅμως τὰ ὅρια μιᾶς ἀπλῆς **[σελ. 80]** τεχνοτροπίας. Κι' ἐδῶ εἶναι ἡ δυσκολία τῆς κατανοήσεως τοῦ σουρρεαλισμοῦ ἀπὸ πολλούς. Τὸν παίρνουμε σὰν μιὰ τεχνοτροπία, ἐνῶ εἶναι ἓνας

τρόπος θεωρήσεως τοῦ κόσμου καὶ φτάνει τὰ σύνορα μιᾶς κάποιας κοσμοθεωρίας. Ἄν ὁ θετικιστὴς εἶχε τὴν κοσμοθεωρία του, ὁ σουρρεαλιστὴς ἔχει τὴ δική του.

Φυσικά, ἡ κοσμοθεωρία αὐτή, ὅπως καταλαβαίνουμε, ἔχει μέσα της τὸ στοιχεῖο τῆς ἀρρώστειας. Ἀρρώστεια εἶναι αὐτὴ ἡ μονομέρεια ποὺ προσέξαμε πρὶν πάνω. Γιατὶ σύστημα θεωρίας γιὰ τὸ σύμπαν δὲν γίνεται μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς σχηματικοῦ κόσμου τοῦ ὑποσυνειδήτου, ποὺ τὸ ὑποχρεώνομε ἑμεῖς, θέλοντας καὶ μὴ, νὰ τὸ δεχθῆ· αὐτὰ εἶναι φιλολογία. Θεωρία γιὰ τὸν κόσμο καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἀπαρτισμένη καὶ πλέρια, δὲν μπορεῖ νὰ σχηματιστῆ, ἂν δὲν συντρέξουν ὅλες μας οἱ πνευματικὲς καὶ ψυχικὲς δυνάμεις, ἐνεργητικὲς καὶ παθητικὲς, βουλευτικὲς καὶ νοητικὲς καὶ κάθε ἄλλη. Κί' εἶναι ἀκόμα ἀρρώστεια τοῦ σουρρεαλισμοῦ, τοῦλάχιστον τοῦ δικοῦ μας ἐδῶ, τοῦ ἑλληνικοῦ νὰ ποῦμε σουρρεαλισμοῦ, ὅτι τὶς περισσότερες φορές γιὰ περιεχόμενο τοῦ ὑποσυνειδήτου ἐμφανίζουμε μονάχα τὴ βρωμιά –πού, στὰ τελευταῖα, ἔχει γίνει πιά καὶ συνειδητὸ περιεχόμενο πολλῶν «μοντέρνων» ὁπαδῶν τῆς ἐλεύθερης ἠθικῆς– ἢ μονάχα τὴν ἀσυναρτησία. Κί' ἔτσι ὁ σουρρεαλισμὸς καταντᾷ πολλές φορές μιὰ ἐτσιθελικὴ καὶ σκόπιμη παράταξη ἀνοησιῶν ἢ ἀσυναρτητῶν φαιδρολογημάτων, γιὰ ἐκνευρισμοὺς ἢ γιὰ γέλια!

Ἄν ὅμως θελήσουμε νὰ τὸν πάρουμε κάπως καὶ στὰ σοβαρά, παρ' ὅλες τὶς δυσκολίες ποὺ μᾶς κάνει ὁ ἴδιος νὰ συναντοῦμε γι' αὐτό, θὰ πρέπη νὰ ὑπογραμμίσουμε ξανὰ πὼς ὁ σουρρεαλισμὸς ἔχει τὴ φιλοσοφικὴ καὶ κοσμοθεωριακὴ του βάση.

Κί' ἡ κοσμοθεωρία αὐτὴ εἶναι πρῶτα μιὰ ἀντίδραση, μιὰ κραυγὴ διαμαρτυρίας, ἓνα αἶτημα γιὰ τὸ σπάσιμο τοῦ ὀρθολογισμοῦ – ἓνα σημεῖο τῶν καιρῶν, τῶν καιρῶν μας.

Κί' εἶναι δεύτερο: πόθος λυρισμοῦ. Ζήτηση, ἀνησυχία. Ὁ σουρρεαλισμὸς εἶναι ἡ ἐπίκληση στὸ ἄγνωστο. Εἶναι τὸ πέταγμα σ' ἓναν ἄγνωστο κόσμο. Οἱ χῶρες τοῦ ὑποσυνειδήτου, ὁ κόσμος τοῦ ἀσυνειδήτου, εἶναι τὸ ἀκόμη ἄγνωστο, τὸ ἀκόμη ἀνεξιχνίαστο καὶ μυστηριῶδες, εἶναι οἱ περιοχὲς τοῦ γεωγραφικοῦ χάρτη ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐξερευνηθῆ. Πρὸς αὐτὲς τὶς περιοχὲς τρέχει ὁ σουρρεαλιστὴς. Κινεῖται πρὸς τοὺς κόσμους ποὺ μαντεύονται πέρα ἀπ' τὸν κύκλο τοῦ «αἰσθητοῦ» καὶ τοῦ «συγκεκριμένου».

* * *

[σελ. 81]

Ἔτσι, ὁ σουρρεαλισμὸς μᾶς ἔφερε μπροστὰ στὸ βωμὸ «ἐν ᾧ ἐπιγέγραπται Ἄγνωστω Θεῷ». Κί' αὐτὸ εἶναι ἓνα μεγάλο βῆμα ποὺ ἔκαμε ὁ εἰκοστὸς αἰῶνας ὡς σήμερα, καὶ μάλιστα στὰ χρόνια τοῦ μεσοπολέμου, σὲ σύγκριση μὲ τὸν προηγούμενο αἰῶνα. Ἀπ' τὴν περιφρόνηση τῶν θεῶν, στὴ ζήτηση τοῦ Ἄγνωστου Θεοῦ.

Καὶ τώρα, κάποιος Παῦλος, συνδυαστὴς τῶν δύο κόσμων, συνενωτὴς τῆς πειθαρχίας μὲ τὴ λευτεριά, τῆς δυνάμεως μὲ τὴν ἀγάπη, τῆς χαρᾶς μὲ τὸ δάκρυ, τοῦ λογικοῦ μὲ τὴν καρδιά, τοῦ χειροπιαστοῦ μὲ τὸ φευγαλέο· κάποιος Παῦλος ποὺ κατέχει τὸ μυστικὸ νὰ συνταιριάξῃ τὴ γνώση μὲ τὸ λυρισμὸ, τὴν ἐπιστήμη μὲ τὴν

ποίηση, τὴν ἀνάλυση μὲ τὴν σύνθεση, τὸ πρόσκαιρο μὲ τὴν ἀθανασία· θὰ ὑψώση, μέσα στὸ σημερινὸ σταυροδρόμι τῶν καιρῶν καὶ τῶν πολιτισμῶν, τὴν ἐμπνευσμένη του φωνή, καὶ θὰ κηρύξη στὰ πέρατα τῆς γῆς: «Ὅν οὖν ἀγνοοῦντες εὐσεβεῖτε, τοῦτον ἐγὼ καταγγέλλω ὑμῖν».

Κί ὁ λυρισμὸς θὰ ξαναζήση.

Η ΤΕΧΝΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ (*)

Ὁ σφιχτοκουμπωμένος κύριος πέρασε ἀδιάφορος, κλεισμένος στὸν ἑαυτό του. Πάτησε κάποιον, ἔσπρωξε δύο, καὶ χωρὶς νὰ κυττάξῃ τὴ φτωχεῖα μὲ τὰ δυὸ μικρὰ ποὺ τοῦ ζητοῦσαν βοήθεια, τράβηξε τὸ δρόμο του καλοφτιαγμένος, μεγαλοπρεπῆς καὶ ἀφηρημένος.

Ἕνας ἀπ’ αὐτοὺς ποὺ ἔσπρωξε διαμαρτυρήθηκε ἔντονα, ἀλλὰ δὲν τοῦ ἔδωσε προσοχή. Ὁ πατημένος πέταξε μιὰ βρισιά, κάποιος ἔκλεισε τὸ μάτι σὲ ἄλλον, ἐκφράζοντας ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἰσορροπία τοῦ καλοφτιαγμένου κυρίου. Καὶ τὸ ἀλητάκι μὲ τὴ σκοτωμένη τραγιάσκα φώναξε: «Ἐ, κύριος, εἶναι κί’ ἄλλοι στὸ δρόμο!»

Ὁ τύπος τοῦ ἀτομιστῆ, ποὺ ἀδιαφορεῖ γιὰ ὅλους καὶ συγκεντρώνει τὸ σύμπαν στὸν ἑαυτό του, δὲν εἶναι καθόλου σπάνιος στὸν σύγχρονο κόσμο. Ἡ κοινωνία μας εἶναι γεμάτη ἀπὸ τέτοιους. Ὁ ἀτομιστῆς εἶναι ἡ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὴ μορφή τῆς νεώτερης κοινωνίας.

Αὐτὸ μπορεῖ νὰ φανῆ ὑπερβολικό, ὅμως δὲν εἶναι καθόλου. Τὸ κήρυγμα τῆς «Ἀναγεννήσεως», ὅπως εἶναι γνωστό, δὲν ἦταν τίποτ’ ἄλλο παρὰ κήρυγμα ἀτομισμού. Ἐξαρση τοῦ ἀτόμου, ποὺ κατάντησε στὴ δεσποτεία τοῦ ἀτόμου. Στὴν κοσμοθεωρία ποὺ εἶχε κέντρο τοῦ παντός τὸ Θεό, ἡ «Ἀναγέννηση» ἀπάντησε, βάζοντας κέντρο τοῦ παντός τὸ Ἐγώ. Ἀλλά, μὲ τὸν ἐκτοπισμὸ τοῦ Θεοῦ, τὸ ἐγὼ ἔμεινε χωρὶς τὸ σύ. Ἐμεινε ξεκάρφωτο. Ἀποτέλεσμα, ὁ ἐκτροχιασμὸς του.

Αὐτὸς ὁ ἐκτροχιασμὸς ἦταν ἀναπόφευκτος. Ἡ πρώτη θέληση –τοῦ Θεοῦ– ἔφυγε ἀπ’ τὴ μέση. Ἡ δεύτερη θέληση –τοῦ ἀνθρώπινου ἐγώ– γίνηκε πρώτη καὶ μόνη. Ἡ θέληση τοῦ διπλανοῦ δὲν ὑπολογίζεται καθόλου. Ἀφοῦ ἡ ὑπέρτατη θέληση δὲν μπορεῖ νὰ σταθῆ μπροστὰ στὸ ἐγώ, πῶς θὰ στεκόταν ἡ θέληση τοῦ συνανθρώπου; Ἕνα ἐγὼ ὑπάρχει, κί’ αὐτὸ εἶναι τὸ δικό μου! Συμπέρασμα, ὁ [σελ. 83] «ὑπεράνθρωπος». Δεύτερο συμπέρασμα, ὁ ὀλοκληρωτισμὸς, Τρίτο συμπέρασμα, οἱ ζωτικοὶ χῶροι. Τέταρτο συμπέρασμα, γαῖα μιχθήτω πυρί. Πέμπτο καὶ τελευταῖο, αὐτὸ ποὺ βλέπουμε σήμερα.

Ἀπ’ τὸν «κοντοτιέρε» τῆς Ἀναγεννήσεως ὡς τὸν «βασανιστῆ» τῶν Ἔς-Ἔς, ἄς ποῦμε, ἡ ἀπόσταση εἶναι μηδαμινή. Ἀπ’ τὸν μακιαβελλισμό ὡς τὸν ναζισμό, τὰ ὄρια δὲν διακρίνονται καθαρὰ. Μόνο ποὺ ἡ θέληση τοῦ ἀτόμου ἔγινε θέληση τοῦ συνόλου. Κί’ ἔτσι ἡ «Ἀναγέννηση», μὲ τὴν ἐξέλιξή της, ἔφαγε τὸ παιδί της, τὸ ἄτομο. Γιατὶ τὸ ἄτομο ἔσβησε μέσα στὸ σύνολο. Οἱ πολῖτες δὲν ἔχουν πιὰ «ἐγώ», γιατί ὅλα

* Ἀκτῖνες, τ. 1946, σ. 1.

τὰ ἐγὼ συγχωνεύτηκαν, μὲ μιὰ τραγελαφικὴ συγχώνευση, στὸ ἓνα «ἐγὼ», ποὺ εἶναι τὸ «ἐγὼ» τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ κράτους.

Ἄλλ' αὐτὸ ἦτανε μιὰ φενάκη. Τὸ «ἐγὼ» τοῦ κράτους ταυτίστηκε μὲ τὸ ἐγὼ ἑνὸς ἀτόμου. Κι' ἔτσι τὸ ἄτομο –ἀλλά, ἓνα ἄτομο πιά–ἔφαγε τὸ κράτος, ἔφαγε τὸ σύνολο. Μέσα στὸν νιτσεικὸ ὑπεράνθρωπο, ὅπως τὸν εἶδαμε ὄχι πιά σὲ θεωρίες –ποὺ γράφονταν μεταξὺ φρενοκομείου καὶ ἐξοχῆς– ἀλλὰ στὴ συγκεκριμένη πραγμάτωσή του, ἀπορροφήθηκαν καὶ χάθηκαν ὀριστικὰ κι' ἡ θέληση καὶ τὸ «ἐγὼ» κι' ἡ ἐλεύθερη προσωπικότητα τῶν ἀτόμων.

Ἔτσι ὁ ἀτομισμὸς, τὸ γνησιώτερο δημιούργημα τῆς «Ἀναγεννήσεως» καὶ τοῦ «Οὐμανισμοῦ» της, ἔφερε στὴν κατάρρευση τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

* * *

Δυστυχῶς, τὸ διαλυτικὸ αὐτὸ πνεῦμα δὲν ἄφησε ἀνέπαφη καὶ τὴν Τέχνη. Ὁ σφιχτοκουμπωμένος κύριος, ποὺ σπρώχνει καὶ τσαλαπατᾷ, δὲν εἶναι μόνο μαυραγορίτης ἢ βασανιστὴς ἢ ναζί· εἶναι καὶ ποιητὴς.

Ἡ Τέχνη υἰοθέτησε τὸ οὐμανιστικὸ τέρας. Ὁ ἀτομισμὸς μπῆκε σ' αὐτὴν μὲ τὸ δόγμα «ἡ Τέχνη γιὰ τὴν Τέχνη». Ἦταν ἓνα κήρυγμα αὐτονομιστικὸ, ποὺ ἐμφανίστηκε μὲ πολὺ δελεαστικὲς ἐπαγγελίες: Ἀνεξαρτησία τῆς Τέχνης! Ἡ Τέχνη αὐτόνομη καὶ λεύτερη στὴ δημιουργία της. Κάθε ἐπέμβαση τρίτων εἶναι βεβήλωση τοῦ ἱεροῦ τῆς Τέχνης.

Κι' ἡ Τέχνη τράβηξε δικὸ της δρόμο.

Ὁ δρόμος αὐτὸς εἶχε σταθμούς. Κι' οἱ σταθμοὶ αὐτοί, ὄχι χρονικοὶ οὔτε τοπικοί, μᾶς δείχνουνε μᾶλλον μιὰ ψυχολογικὴ ἐρμηνεῖα τῶν πραγμάτων:

Ἀπὸ ποῦ ξεκίνησε, ψυχολογικά, αὐτὸ τὸ κίνημα τῆς Τέχνης; [σελ. 84] Ἀπὸ κεῖ ποὺ ξεκίνησε τὸ ὄλο κίνημα τῆς οὐμανιστικῆς νέας θρησκείας: ἀπ' τὴν πίστη στὴν αὐτάρκεια τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος λυτρώνεται μόνος του· ἄρα δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ Λυτρωτῆ. Ἡ κυρίαρχη θέληση εἶναι ἡ δική μας· τί χρειάζεται λοιπὸν ἡ θεϊκή; Κριτήριό τῆς ἀλήθειας εἶναι τὸ λογικὸ μας· ἄχρηστη λοιπὸν ἡ ἀποκάλυψη. Τέλος, μᾶς εἶναι περιττὸς κι' ὁ ἠθικὸς νόμος τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀφοῦ πηγὴ τοῦ ἠθικοῦ δέοντος καὶ γνώμονας εἶναι ἡ ἀνθρώπινη κρίση.

Λοιπὸν, αὐτὸ ἦταν καὶ τὸ ξεκίνημα τῆς Τέχνης: Τὸ αἶσθημα τῆς αὐταρκειᾶς. Ὁ ποιητὴς εἶναι κι' αὐτὸς ἄτομο. Ὅσα λοιπὸν ἰσχύουν γιὰ τὸ κάθε ἄτομο, ἰσχύουν καὶ γι' αὐτόν. Καὶ ἐπειδὴ τὸ ἄτομο δὲ μπορεῖ ποτέ, οὔτε ψυχολογικὰ οὔτε ἠθικὰ, νὰ χωριστῆ ἀπ' τὸ ἔργο του, φυσικὰ ὅλ' αὐτὰ ἰσχύουν γιὰ τὸν ποιητὴ, ὄχι μόνο σὰν ἄτομο, μὰ καὶ σὰν τεχνίτη. Συμπέρασμα: ὁ ποιητὴς δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κανέναν ἄλλον – εἶναι αὐτάρκης. Ἡ Τέχνη του εἶναι τὸ πᾶν, κι' αὐτὸ τὸ πᾶν εἶν' ἓνας χῶρος «κλειστός», ποὺ ταυτίζεται ἀπόλυτα μὲ τὸ ἐγὼ του – οὔτε περισσότερο οὔτε λιγώτερο!

Ἄλλ' αὐτὸ τὸ αἶσθημα τῆς αὐταρκειᾶς ἔφερε γρήγορα τὸν ποιητὴ στὴν ἀποξένωση. Ὁ ποιητὴς ἀποξενώθηκε ἀπὸ 'να μεγάλο μέρος τῆς ἠθικῆς καὶ

πνευματικῆς πραγματικότητος, μιὰ καὶ δὲν τὶς εἶχε πιά ἀνάγκη. Τεράστιες περιοχὲς μέσα στὴ σφαῖρα τοῦ πνεύματος ἦτανε πιά γι' αὐτὸν ἕνας ἀνύπαρκτος κόσμος.

Ἐδῶ ὅμως παίχτηκε τὸ παιχνίδι τῆς στρουθοκαμήλας. Ὅταν αὐτὴ κρύβη τὸ κεφάλι της μέσα στὰ φτερά της, παύει φυσικὰ νὰ βλέπη τοὺς κυνηγούς, μὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει κίόλα πὼς οἱ κυνηγοὶ ἔλειψαν. Ὁ ποιητὴς λοιπὸν ἔκρυψε τὸ κεφάλι κί' ἔπαψε νὰ βλέπη τὶς περιοχὲς τοῦ ἠθικοῦ, τοῦ θρησκευτικοῦ, τῆς μεταφυσικῆς, τῆς ἐπιστήμης. Ἀλλ' ἀπ' αὐτὸ ὁ πρῶτος ποὺ ζημιώθηκε ἦταν ὁ ἴδιος – κί' ἡ Τέχνη. Ὅταν ἡ Τέχνη ἀγνοήσῃ τὶς ἄλλες ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ φτώχεια της δὲν θ' ἀργήσῃ νὰ γίνῃ καταφάνερη. Τὰ λαμπρὰ λόγια καὶ τὰ κομψὰ ἐπίθετα δὲν μποροῦν νὰ σκεπάσουν γιὰ πολὺν καιρὸ τὴ βαθύτερη γύμνια της, κί' ἡ φανταχτερὴ ἴσως ἐξωτερικὴ ἐμφάνισή της δὲν θάναί ικανὴ νὰ ἐλαττώσῃ τὴν ἐντύπωσιν τοῦ μαρασμοῦ καὶ τῆς φθίσεως.

* * *

Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ὅμως, τὰ πράγματα ἀγγίζουνε πιά τὴν τραγωδίαν. Ἡ ἀποξένωσις τῆς Τέχνης ἀπ' τὶς ἄλλες ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ γρήγορα μεταστράφηκε σὲ περιφρόνησιν πρὸς αὐτές. Δὲν ἄργησε **[σελ. 85]** ὅμως ἡ περιφρόνησις αὐτὴ, ὅπως ἦτανε φυσικὸ, νὰ γίνῃ ἀμοιβαία. Ἕνας ἀνταγωνισμὸς ἄρχισε τότε ἀνάμεσά τους. Ἕνας ἀκήρυκτος πόλεμος, γεμᾶτος πεῖσμα. Ἡ Τέχνη ξιφούλκησε μὲ ἀδιαλλαξίαν. Ἡ πεποίθησις πὼς δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κανένα τῆς ἔδινε μεγάλον ἀέρα. Καμιὰ κατανόησις, κανένας σεβασμὸς. Τὰ σύνορα καταπατήθηκαν, κί' οἱ φραγμοὶ πέσανε χωρὶς οἶκτο.

Οἱ ὑποψίαι δυνάμωσαν τὶς ἀντιθέσεις. Βαθειὰ ριζωμένες προκαταλήψεις, ἀντιθρησκευτικὲς, ἀντιηθικὲς, θεριεύανε τὶς ἀντιπάθειαι. Ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά, παρεξηγημέναι χριστιανικὲς ἀρχὲς καὶ κακὲς ἐκπροσωπήσεις τῆς Πίστεως ἐρεθίζανε ἀκόμη περισσότερο τὴν ἀδιαλλαξίαν.

Κί' ἔτσι ἡ Τέχνη, προασπίζοντας τάχα τὴν ἀνεξαρτησίαν της, ἐπιβουλεύτηκε τὴν αὐτονομίαν τῶν ἄλλων. Μὲ τὶς κραυγὰς γιὰ τὸ «ζωτικὸ χῶρο» τῆς Τέχνης καταπατήθηκαν περιοχὲς ποὺ ἦταν ὀλότελα στὴ δικαιοδοσίαν τρίτων. Ἀπ' τὴν αὐτοτέλειαν πέρασε στὴν ἀσυδοσίαν, κί' ἀπὸ κεῖ στὴν παρανομίαν. Ἡ φωνὴ τοῦ Ὁσκαρ Οὐάιτλντ στὸ Ἀλγέριο, «ἐλπίζω νὰ ἔκαμα ἀρκετοὺς ἀνήθικους σ' αὐτὴ τὴν πόλιν!», ἔπρεπε νὰ γίνῃ παντοῦ δεκτὴ χωρὶς καμιὰ ἀντίρρηση, γιὰ αὐτὸς ποὺ τὴν ἔλεγε ἦταν ἕνας μεγάλος καλλιτέχνης.

Σιγὰ - σιγὰ ὅμως τὸ πρᾶγμα ἔφτασε καὶ στὴ γελοιότητα. Μποροῦσαι νὰ διαβάζης, λόγου χάριν, ἐξωφρενικὰ γραψίματα νεαρῶν λογοτεχνῶν, καί, σὲ μιὰ ὑπόδειξιν ποὺ θὰ τοὺς γινόταν, γιὰ νὰ λείψῃ κάπως ἡ βρωμιὰ ἀπ' τὶς περιγραφὰς τους, ἄκουγες ἀμέσως μεγαλόφωνες διαμαρτυρίαι σ' ὄνομα τῆς ἐλευθερίας τῆς Τέχνης. Τὸ δόγμα «ἡ Τέχνη γιὰ τὴν Τέχνη» ἐπιστρατεύθηκε πολλὰς φορὰς στὴ χώρα μας, γιὰ νὰ καλύψῃ ἀκόμη καὶ τὶς ἀθλιότητες τοῦ κίτρινου τύπου! Μαθητευόμενοι δημοσιογράφοι τὸ πιπιλίζανε σὰν καραμέλλα, καὶ ἀσήμαντοι ποιητὲς, ἀπ' αὐτοὺς ποὺ κάποιος ὠνόμασε «νιούς ξεγελασμένους στὸν καιρὸ τους καὶ

παραστρατισμένους», άγωνίζονταν νά σκεπάσουνε μ' αυτό ένα σωρό έντυπες άπρέπειες.

Αυτή ή διάσπαση, όπως έκδηλώθηκε στην περιοχή τής Τέχνης, ήτανε κι' αυτή ένα άκόμη χαρακτηριστικό του νεώτερου πολιτισμοϋ, που διαμορφώθηκε άπ' την Άναγέννηση ως τον καιρό μας. Του πολιτισμοϋ που φθείρεται σήμερα με τὰ δικά του τὰ χέρια.

* * *

Καί λοιπόν; Τί πρέπει νά γίνη; Άπλούστατα, εκείνο που θάπρεπε νάχη γίνει άπ' την άρχή. Δηλαδή, ό σφιχτοκουμπωμένος κύριος νάχη υπ' όψει του πώς εΐναι κι' άλλοι στο δρόμο. Μά αυτό τὸ [σελ. 86] εΐπε και τὸ ἀλητάκι. Τὸ ἀλητάκι λοιπόν θά μᾶς δώση τή λύση; Άκριβῶς. Κι' αν ή λύση εΐναι πολὺ ἀπλῆ, τόσο τὸ χειρότερο γιὰ μᾶς, που με ὄλη τήν έξυπνάδα μας και τὶς ἐπισημότητές μας, ἀφήσαμε τήν ἀνθρωπότητα νά χάνεται ὄχι γιὰ σπουδαῖες ἀφορμές, ἀλλὰ μόνο και μόνο γιὰ τήν παράβλεψη μερικῶν ἀπλῶν πραγμάτων!

Βέβαια, στο σύγχρονο ἀνθρωπο, τὸν ἀνυπόταχτο κι' ἐκνευρισμένο, νά τοϋ παρατάξης μιὰ μεγάλη σειρά ἀπὸ «πρέπει», που θυμίζουν ήθική δεοντολογία, εΐναι κάτι ἐνοχλητικό. Κι' ὅμως, πὼς νά τὸ κάνουμε; μερικὰ τέτοια «πρέπει» εΐναι ἀπαραίτητα. Εΐναι δείκτες κατευθύνσεως, πολύτιμοι γιὰ ἕναν πεζοπόρο που δὲν ἔχει σκοπὸ νά χάνεται σὲ ἀτελείωτες περιπλανήσεις. Κι' ἐπὶ τέλους, αν εΐναι δύσκολο νά δεχτοῦμε μερικὲς ἀλήθειες, γιὰ τὴν παίρνουν τή μορφή τής δεοντολογίας, ἄς διατυπώνουμε τὸλάχιστον τή σκέψη μας σὰν εὐχή και σὰν πόθο.

Γιὰ τὴν εὐχή και πόθος ὀλόθερμος κάθε στοχαστικοῦ ἀνθρώπου τής ἐποχῆς μας εΐναι τὸ σταμάτημα τῶν τραγικῶν συγκρούσεων, που ἀπεργάζονται τὸν ὄλεθρο τής οἰκουμένης. Μά ή σύγκρουση τῶν ἀξιῶν τοϋ πολιτισμοϋ τότε μόνο θά σταματήσει, ὅταν ἕνας νέος ρυθμὸς δεσπὸση στή ζωή και στή σκέψη. Ἡ βασική γραμμὴ που θά τὸν ὑπαγορεύη θάναί τούτη: Τὸ ἄτομο θά νιώση πὼς δὲν μπορεῖ νά ζήσει μόνο του, παρὰ μονάχα σὲ μιὰ περίπτωση. Στήν περίπτωση που θά προτιμήσει τήν κατάσταση τής ἀγριότητος. Τὸ ἴδιο λοιπόν κι' ή Τέχνη.

Άγριότητα εΐναι ἀπουσία πολιτισμοϋ. Ἄμα δὲν ὑπάρχει πολιτισμὸς, φυσικὰ οὔτε ἀξίες πολιτισμοϋ ὑπάρχουν. Ἄρα, οὔτε και σύγκρουση ἀξιῶν εΐναι νοητή. Ἄπ' τή στιγμή ὅμως που ἀναγνωρίζονται ἀξίες πολιτισμοϋ, ή συνεργασία τους εΐναι ἀπαραίτητη. Ἄλλιῶς ή ροπή πρὸς τὸ ἄγριο θά ὑπερισχύσει. Ὁ ἐκφυλισμὸς παραμονεύει τήν ψυχή και τήν κοινωνία. Παραμονεύει και κάθε μιὰ ἐκδήλωση τής πνευματικότητός μας. Ἐπομένως και τήν Τέχνη. Ἡ συνάσπιση τῶν δυνάμεων θά τους δώση τήν ἀντοχή, γιὰ ν' ἀποφύγουν αὐτὸν τὸ μεγάλο κίνδυνο. Ἡ ἀντίθεση ὅμως θάναί τρομερὸ ὄπλο στα χέρια τοϋ ὑπουλοῦ ἐχθροῦ που παραμονεύει. Ἡ τέχνη πρέπει νά τὸ καταλάβη πὼς δὲ μπορεῖ νά ζήσει μόνη της. Ἡ ἀποξένωση θά τήν συντρίψει. Πολὺ περισσότερο βέβαια ή σύγκρουση. Τὸ αἶσθημα τής αὐτάρκειας, που ὠδήγησε στήν ἀποξένωση, εΐναι μιὰ αὐταπάτη. Γιὰ τὴν καμιά ἀξία πολιτιστική δὲν εΐναι αὐτάρκης: Ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς, χωρὶς τὸν πνευματικό, εἶν' ἕνα ἄψυχο

κατασκευάσμα· ὁ πνευματικός πάλι, δίχως τὸν τεχνικό, εἶναι καῖκι **[σελ. 87]** χωρίς ξάρτια. Ὅσο γιὰ τὸ σύστημα τῆς περιφρονήσεως καὶ τῆς πολεμικῆς, αὐτὸ πιά εἶναι καταφάνερα ἐγκληματικό.

* * *

Μᾶς χρειάζεται λοιπὸν μιὰ σύνθεση. Κάποιος πρέπει νὰ συνάψῃ «τὰ διεστῶτα». Ἡ κλασικὴ Ἑλλάδα εἶχεν ἐνότητα πολιτισμοῦ, γιὰτὶ εἶχεν ἐνότητα κοσμοθεωρίας. Ὁ Μεσαίωνας εἶχεν ἐνότητα πολιτισμοῦ, γιὰ τὸν ἴδιο λόγο. Στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα ἡ Τέχνη δὲ χτυποῦσε τὶς ἄλλες ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀντίθετα, συνεργαζόταν μαζί τους. Ὑπηρετοῦσε τὸ «ἄστυ», δηλαδή ὑπηρετοῦσε τὸν πολιτισμό, ὑπηρετοῦσε τὸν ἄνθρωπο. Στὸν Μεσαίωνα ἡ ἀρμονικὴ συνεργασία τῆς Τέχνης μὲ τὶς ἄλλες ἀξίες ἔφτασε σὲ μεγαλύτερο ἀκόμη βαθμό. Τὸ Βυζάντιο ἀπ' τὴ μιά, ἡ μεσαιωνικὴ Εὐρώπη ἀπ' τὴν ἄλλη, γνωρίσανε τὴν Τέχνη στὴν ὑπηρεσία τῶν ἀνώτερων ἰδανικῶν. Ἐκεῖ ἡ Τέχνη δημιουργοῦσε πραγματικά. Ὁ τεχνίτης ἦτανε δημιουργός, ἦτανε πλάστης καινούργιων μορφῶν καὶ νέων ψυχῶν. Ἐνσάρκωνε νέες ἀρχές μέσα σὲ νέες φόρμες καὶ συνεργαζόταν γιὰτὴ δημιουργία μιᾶς «καινῆς κτίσεως», συμβάλλοντας αὐτὸς μὲ τὸ ταλέντο του σὲ ὅ,τι οἰκοδομοῦσαν ὅλοι μαζί οἱ ἄλλοι ἐργάτες τοῦ πολιτισμοῦ, Ἡ τέχνη τότε ἦτανε ἰέρεια τοῦ Θεοῦ, στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀνθρώπου. Ἀντὶ νὰ ὑποταχθῇ ὁ ἄνθρωπος στὴν Τέχνη, ὑποτασσόταν ἡ Τέχνη στὸν ἄνθρωπο. Ὁ Πίνδαρος στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα καυχιόταν πὼς εἶναι προφήτης τῶν θεῶν καὶ δάσκαλος τοῦ λαοῦ του. Ὁ μεσαιωνικὸς τεχνίτης, χωρίς νὰ καυχᾶται γι' αὐτό, παίζει τὸν ἴδιο ρόλο, καὶ σὲ ἐντονώτερη κλίμακα. Καὶ τὸ σημαντικὸ εἶναι πὼς κ' ὁ πρῶτος κ' ὁ δεῦτερος νιώθουν τὸν ἑαυτό τους ἐλεύθερο. Γιατί ἡ λευτεριά δὲν ἔγκειται στὴν ἀσυδοσία, μὰ στὴν ἐθελούσια ὑποταγὴ τῆς λογικῆς προσωπικότητος στὶς ἐπιταγές μιᾶς ἀνώτερης θελήσεως κ' ἐνὸς ὑπέρτατου νόμου.

Ὁ σημερινὸς ὅμως τεχνίτης; Ζηλεύει τὴ λευτεριά τους, καὶ πολλές φορές τὴν ἐξυμνεῖ. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ἀρκετό. Ἕνας τρόπος ὑπάρχει μόνον νὰ τὴν ἀποχτήσῃ: Νὰ τραβήξῃ τὸ δικό τους δρόμο. Μᾶς χρειάζεται ἐνότητα πολιτισμοῦ. Γιὰ νὰ τὴν ἀποκτήσουμε ὅμως, μᾶς εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἐνότητα κοσμοθεωρίας. Ἀλλὰ ἡ κοσμοθεωρία χτίζεται μόνον ἀπάνω στὴν πίστη. Χρειαζόμαστε, λοιπὸν, πίστη. Ἡ πίστη θὰ μᾶς ὀδηγήσῃ πρὸς «τὸ ἕν», πρὸς τὸν Ἕνα. Κ' ἀπ' τὸν Ἕνα ὡς τὴν ἐνότητα δὲν ὑπάρχει πιά καμιὰ ἀπόσταση, παρὰ μόνον ὅση ἐνώνει τὴν αἰτία μὲ τὸ ἀποτέλεσμα.

Τότε, μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἐνότητα, οἱ ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ θὰ **[σελ. 88]** καταλάβουν ἢ καθεμιὰ τὴν ἀποστολὴ της. Τότε κ' ἡ Τέχνη θὰ καταλάβῃ τὴ δική της ἀποστολή. Θὰ φροντίσῃ νὰ νιώσῃ τὸν ἄνθρωπο. Νὰ τὸν κυττάξῃ σὰν σύνολο, κ' ὄχι σὰν ἐπὶ μέρος δυνάμεις. Νὰ τὸν δῆ σὰν προσωπικότητα, σὰν πνευματικὴ ὄντοτητα, μὲ ἀνάγκες πραγματικὲς κ' ὄχι φανταστικὲς, μὲ πόνους καὶ μὲ πόθους καὶ μὲ ὄνειρα, μὲ στεναγμούς καὶ μὲ χαρά. Καὶ θὰ φροντίσῃ νὰ θεραπεύσῃ τὶς ἀνάγκες του, μὲ τὸν δικό της τρόπο καὶ στὸ δικό της μέτρο.

Μόνον τότε θα νιώσει κι' ο άνθρωπος την Τέχνη. Θα την αισθανθῆ, ὄχι σαν εἶδος πολυτελείας ἢ σαν ἀπασχόληση τῶν ἀργοσχόλων, μὰ σαν εἶδος πρώτης ἀνάγκης, σαν ψωμί καὶ σαν ἀλάτι. Τότε, θα την νιώσει κι' ο πολιτισμός.

Γιατί ἕνας εἶναι ὁ χρυσὸς κανόνας πὺ θα ἐφαρμοστῆ καὶ σὲ τούτη τὴν περίσταση: Ὁ ἀντίστοιχος μ' ἐκεῖνον πὺ ὤρισε ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου καὶ γιὰ τὸ Σάββατο:

«Ἡ Τέχνη διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐγένετο – οὐχ ὁ ἄνθρωπος διὰ τὴν Τέχνην!»

«ΥΨΗΛΟΙ ΣΚΟΠΟΙ»(*)

Ἡ ἀντίληψη πὼς ἡ Τέχνη δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τίποτ' ἄλλο, παρὰ μόνο γιὰ τὴν Τέχνη, εἶχε διαδοθῆ ἄρκετά, ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια, στοὺς κύκλους τῶν λογοτεχνῶν μας. Ὁ λογοτέχνης, ὁ πεζογράφος ἢ ὁ ποιητὴς δὲν πρέπει νὰ νοιάζεται γιὰ τίποτα, ἔξω ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ ἐμφάνιση τοῦ ἔργου του. Ἔτσι ἡ λογοτεχνία κατάντησε πολλὲς φορές καταφύγιο καὶ μέσο, γιὰ νὰ ἐκφραστοῦν πολλὲς ἀνοησίες καὶ βρωμερότητες. Μπῆκε στὴν ἐξυπηρέτηση τῶν κακῶν ἐνστίκτων καὶ χρησιμοποιήθηκε, γιὰ νὰ παρουσιάσῃ ὁμορφες τὶς ἠθικὲς ἀσχημίες καὶ τὶς ἐκδηλώσεις πνευματικῆς κατωτερότητας. Σὲ κείνους ποὺ δὲν ἐπιδιοκίμαζαν τὴν τακτικὴ αὐτὴ καὶ θέλανε νὰ ὑψώσουν φωνὴ διαμαρτυρίας, οἱ ἐνδιαφερόμενοι εἶχαν πάντα πρόχειρη τὴν ἀπάντηση. «Ἐγὼ κάνω τέχνη. Τὴν τέχνη δὲν τὴν ἐνδιαφέρει τί θὰ πῆς, ἀλλὰ τὸ πῶς θὰ τὸ πῆς». Κι' ἀναλαμβάνοντας ὕστερα κι' ἀντεπίθεση, χτυποῦσαν ὅλους ὅσοι φρονοῦσαν πὼς ἡ τέχνη πρέπει νὰ ἐξυπηρετῇ τὶς ἀνώτερες ἐπιδιώξεις τοῦ πνεύματος καὶ πὼς, χωρὶς νὰ πάψῃ νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ μορφή, πρέπει συγχρόνως νὰ τὴν νοιάζῃ καὶ τὸ τί θὰ πῆ. «Ἱεροσυλία!» ἐφώναζαν πάλι. «Κανεὶς δὲν πρέπει ν' ἀπλώνῃ χέρι βέβηλο στὸ ἀνεξάρτητο βασίλειο τῆς Τέχνης!»

Ἀλλὰ ἀπλωναν πράγματι χέρι βέβηλο πάνω στὴν Τέχνη ὅσοι τὴν ἤθελαν νὰ στέκεται σὲ ὕψος ὁδηγοῦ καὶ φωτιστοῦ τῆς ψυχῆς μας; Στ' ἀλήθεια, σκέφθηκαν τὴν ὑποδούλωση τῆς Τέχνης ὅσοι ποθοῦσαν νὰ τὴν βλέπουν πρωταγωνίστρια στοὺς εὐγενικοὺς ἀγῶνες ποὺ ἀποβλέπουνε στὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἐξύψωση τῶν λαῶν; Φυσικά, αὐτὸ ἦταν τὸ ὑπονοούμενο ὅλων ἐκείνων τῶν διαμαρτυριῶν. Καὶ σύμφωνα μὲ τὴ λογικὴ αὐτὴ, γιὰ νὰ μὴν εἶναι κανεὶς βεβηλωτῆς τῆς Τέχνης, ἔπρεπε νὰ τὴν μεταχειρίζεται γιὰ σκοτιστὴ τοῦ νοῦ μας. Νὰ τὴν ρίχνῃ στὸ βοῦρκο. Νὰ τὴν κάνῃ ὄργανο προπαγανδισμοῦ χίλιων δυὸ ὕλισμῶν καὶ φροῦδισμῶν καὶ μαρξισμῶν. [σελ. 90] Ἔγιναν στὸ παρελθὸν καὶ τέτοιες ἀπόπειρες, μὰ οἱ κραυγὲς τῆς διαμαρτυρίας δὲν ἀκούστηκαν. Λὲς καὶ φάνηκε τὸ πρᾶγμα φυσικό. Μόνο ὅταν μίλησαν γιὰ τὴν ὑψηλὴ ἀποστολὴ τῆς Τέχνης, τῆς Τέχνης ποὺ ζῆ μέσα στὸ λαὸ τῆς καὶ τὸν νιώθει καὶ τὸν ἀγαπᾷ καὶ τὸν πονεῖ καὶ θέλει νὰ τὸν διδάξῃ, τῆς Τέχνης ποὺ τάζει τὸν ἑαυτὸ τῆς στὸ ἱερὸν ὑπόργημα τῆς δημιουργίας ἐνὸς ἀνώτερου πολιτισμοῦ, τότε φάνηκε τὸ πρᾶγμα ἀφύσικο!

Παραξενιές; Προκαταλήψεις; Σφαιερὴ ἐκδοχὴ τοῦ προορισμοῦ τῆς Τέχνης καὶ τοῦ τεχνίτη; Ὅ,τι ἀπ' αὐτὰ ἢ παρόμοιο μ' αὐτὰ κι' ἂν συνέβαινε, σήμερα δὲν θυμήθηκα τὸ θέμα αὐτό, γιὰ νὰ συζητήσω. Ὁ πόλεμος μ' ἔκανε νὰ τὸ θυμηθῶ. Naί,

* Ἀκτῖνες, τ. 1941 σ. 54.

ὁ πόλεμος. Δὲν παραδοξολογῶ. Τοῦτος ὁ πόλεμος, ὁ πόλεμος τῆς Ἑλλάδος, ἦταν πεπρωμένο ν' ἀποδείξη κούφια πολλὰ πράγματα. Ὅχι μονάχα τὶς ρητορεῖες τοῦ μεγαλόστομου ἀρχηγοῦ τῶν φασιστῶν καὶ τὶς ἀπειλὲς τῶν σιδικῶν του καὶ τῶν λεγεώνων του, μὰ καὶ πολλὲς ἄλλες μεγαλοφάνταστες θεωρίες, ποὺ τὶς ἐνέπνεε πάντα μιὰ ἔμμονη καὶ ἀδικαιολόγητη προκατάληψη ἐναντίον τῶν ἀπόψεων ποὺ ξεκινᾶνε ἀπὸ τὴν Πίστη.

Κί ἦρθε λοιπὸν ὁ πόλεμος, καί, καθὼς ἐξύπνησε ὅλες τὶς φανερὲς κί ἀπόκρυφες δυνάμεις τοῦ ἔθνους, καθὼς ἔδωσε στὸν καθένα νὰ καταλάβῃ ποιά εἶν' ἡ θέση του μέσα στὸ ἐθνικὸ σύνολο, ἔτσι μᾶς ἔδωσε νὰ καταλάβουμε ποιά εἶν' ἡ ἀποστολὴ καὶ ποιά ἡ κλήση τῆς Τέχνης καὶ τοῦ τεχνίτη μέσα στὸ ἴδιο σύνολο, ὅπου ζοῦν καὶ κινοῦνται. Ἦρθε ὁ πόλεμος, ὁ πόλεμος κατὰ τῶν βαρβάρων καὶ τῶν ἐχθρῶν τοῦ πολιτισμοῦ, ἦρθε ὁ πόλεμος ποὺ ἐκάλεσε ξανὰ τὸ Ἔθνος μας στοὺς στίβους τῶν μεγάλων πραγματοποιήσεων καὶ στοὺς δρόμους τῆς ἀθάνατης δόξας, γιὰ νὰ μᾶς δώσῃ νὰ νιώσουμε πὼς δὲ μπορεῖ ὁ λογοτέχνης ν' ἀερολογῆ καὶ ν' ἀποξενώνεται ἀπ' τὸ λαό του, ἀπὸ τὶς ψυχὲς ποὺ τὸν κυκλώνουν. Πὼς δὲ μπορεῖ ν' ἀγνοῆ τὶς ἀνάγκες καὶ τὴν πνευματικὴ δίψα τοῦ συνόλου, οὔτε νὰ γίνεται αὐτὸς ὄργανο γιὰ τὴν πνευματικὴ στρέβλωση καὶ τὴν ἠθικὴ κατάπτωση τῶν ἀναγνωστῶν του. Πὼς ἔχει χρέος, ἀντίθετα, νὰ συνεργάζεται κί αὐτός, νὰ συμβάλλῃ μὲ τὸ θεῖο δῶρο τῆς Τέχνης, σὰν ἐργάτης τοῦ πνεύματος ἄξιος τῆς ἀποστολῆς του, γιὰ ν' ἀνεβάσῃ πιὸ ψηλὰ τοὺς γύρω του, τὴν κοινωνία ποὺ σ' αὐτὴν ἀπευθύνεται, τὸ ἔθνος του, ποὺ μαζί του μοιράζεται τὸν πόνο καὶ τὴ δόξα. Καὶ διαβάζουμε ἄρθρα γιὰ τοὺς «ὑψηλοὺς σκοπούς» τῆς Τέχνης. Καὶ βλέπομε τοὺς λογοτεχνικοὺς μας κύκλους νὰ μὴν εἶναι πιά ἔτοιμοι νὰ *«διαρρήξουν τὰ ἱμάτιά τους»*, ὅταν ἀτενίζουν τὴν Τέχνη ὅχι στὴ **[σελ. 91]** στενόκαρδη καὶ στενότοπη ὑπηρεσία τοῦ ἐαυτοῦλη της, ἀλλὰ στὴν εὐγενικὰ προσπάθεια τῶν μεγάλων ἀγώνων ποὺ γεννοῦν τοὺς μεγάλους καιροὺς καὶ τοὺς ἀξέχαστους πολιτισμοὺς. Ἡ Τέχνη δὲν μπορεῖ νὰ μένη ἔξω τόπου καὶ χρόνου – λέει ὁ ἕνας. Ἡ Τέχνη δὲν μπορεῖ νὰ καταντᾶ μιὰ ξερὴ καὶ ἀνεδαφικὴ ἐνασχόληση – προσθέτει ἄλλος. Ἡ λογοτεχνία πρέπει νὰ βρίσκεται στὸ πλευρὸ τοῦ λαοῦ μας σ' αὐτὲς τὶς μεγάλες στιγμὲς – ὑποστηρίζανε τρίτοι.

Μὰ μήπως αὐτὸ ἀκριβῶς δὲν ἔλεγαν τόσον καιρὸ κί ἐκεῖνοι ποὺ χαρακτηρίζονταν «βεβηλωτές» τῆς Τέχνης; Αὐτὸ βέβαια, καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμη. Ὅτι τὴν τέχνη τὴν θέλουνε στὸ πλευρὸ τοῦ λαοῦ, ἐνισχυτὴ, καθοδηγητὴ κί ἐξυψωτὴ, ὅχι μονάχα σὲ τοῦτον τὸν καιρὸ, μὰ καὶ στὸ μέλλον, καὶ πάντα. Γιὰ ἕνα ἔθνος ποὺ ποθεῖ νὰ βρίσκεται στὸ ὕψος τῆς ἀποστολῆς του καὶ ποὺ φιλοδοξεῖ νὰ φέρῃ πάντα τὸ μήνυμα τῆς πνευματικῆς ἀνανήψεως στοὺς λαοὺς, μικρὲς στιγμὲς δὲν ὑπάρχουν.

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ (*)

Ένα έθνος που βρίσκεται σε μιὰ καμπή τῆς ιστορίας του τόσο κρίσιμη σὰν τῆ σημερινή πρέπει πάντα νάχη μπροστά του ὁδηγὸ πολύτιμο τὰ διδάγματα τῆς ιστορίας του. Καὶ ἐννοοῦμε τὴν ιστορία τὴν ἀληθινή, τὴν πλέρια, ὅχι μόνο ἐκείνη που ἐμφανίζεται πιὸ γνωστή, ἢ πιὸ εὐχάριστη, μὰ καὶ τὴν ιστορία τῆς καταπτώσεως, τῶν μικροτήτων, τοῦ ξεπεσμοῦ. Κί' αὐτὴ διδάσκει, κί' αὐτὴν πρέπει νάχουμε ὑπ' ὄψει μας οἱ Ἕλληνες στὴ νέα μας δημιουργία. Νὰ θεμελιώσωμε τὴ νέα μας ζωὴ στὴν ἀλήθεια, χτυπῶντας τὸ ψέμα, ὅσο κί' ἂν ἔχη γίνει πιά κοινότοπο τραγοῦδι.

Μιὰ τέτοια κάθαρση –ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ιστορικὴ μας καθοδήγηση– πρέπει νὰ γίνη καὶ στὶς ἀντιλήψεις που ἔχομε γιὰ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Μᾶς ἔχουν μιλήσει γιὰ τὸ ἐλληνικὸ θαῦμα, που διαρκοῦσε, ὡσπου ἦλθε ὁ Χριστιανισμὸς στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔθεσε τέρμα στὴ λαμπρὰ αὐτὴ ἐποχὴ. Τὸ εἶπαν στὴν ἐποχὴ που ἡ ἀντιχριστιανικὴ ἄρνηση βρισκόταν στὶς δόξες της, μὰ καὶ σήμερα ἀκόμα μπορεῖ κανεὶς ν' ἀκούση ἢ νὰ διαβάση παρόμοιους ἰσχυρισμοὺς, που, μὲ κάποια ἔντεχνη ἐκμετάλλευση τῆς ἐθνικῆς φιλοτιμίας, προκαλοῦν μιὰ πλάνη που σκοτίζει τὸ δρόμο τοῦ ἔθνους. Γιατὶ δὲν ὑπάρχει τίποτε πιὸ πλανεμένο ἱστορικὰ, ἀπὸ τὸ νὰ ὑποστηρίξη κανεὶς πὼς ὁ ἀρχαῖος ἐλληνισμὸς ἔπεσε τάχα ἐξ αἰτίας τοῦ Χριστιανισμοῦ!

Ὅταν μιᾶμε γιὰ τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ὁ νοῦς μας πηγαίνει πάντα σε μιὰ περίοδο αἰγλης καὶ μεγαλείου. Στὴ μνήμη μας ἀναπηδοῦν Μαραθωνομάχοι, Σαλαμινομάχοι, Περικλῆς, Φειδίας, Παρθενῶνες. Ξεχνᾶμε ὅμως πὼς ἡ περίοδος αὐτὴ τῆς ἀκμῆς δὲν βάσταξε πολὺ. Τὴν ἀκολούθησε μιὰ περίοδος παρακμῆς, που ὠδήγησε τὴν Ἑλλάδα κυριολεκτικῶς στὸ χεῖλος τοῦ κρημοῦ. Καὶ ἀκριβῶς στὴν κατάσταση αὐτὴ τὴν βρῆκε ὁ Χριστιανισμὸς, ὅταν τῆς προσέφερε τὸν κοσμοῖστορικὸ ρόλο, νὰ γίνη τῆς πανανθρώπινης σωτηρίας ὁ ἀγωγός.

Πολύ, αἰῶνες ὀλόκληρους πρὶν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος κηρύξη στοὺς Ἀθηναίους τὸν ἄγνωστο Θεό, ἡ παρακμὴ εἶχεν ἀρχίσει στὴν Ἑλλάδα. Ἀπ' τὴν ἐποχὴ κιώλας τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, τῆς τρομακτικῆς ἐκείνης ἀλληλοσφαγῆς, ἡ κατάπτωση χτυπᾶ τὴν πόρτα τῆς Ἑλλάδος. Ἡ μεγαλύτερη κοιτίδα τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ ἔπαθε στὴν ὀλεθριώτατη ἐκείνη σύρραξη τέτοια καταστροφή, που μόνο ἓνας ἐπιδρομέας μὲ τὴ βαρβαρότητα τοῦ Σύλλα θὰ μποροῦσε νὰ τὴν ξεπεράση. Ἡ συνέχεια τῶν ἀνταγωνισμῶν καὶ τῶν ἐξοντωτικῶν πολέμων που ἔκαναν ἀναμεταξύ

* *Ἀκτῖνες*, τ. 1945, σ. 7.

τους οί σημαντικώτερες πολιτείες εἶναι ἀρκετὰ γνωστή, καὶ πρέπει νὰναι κανένας ἐντελῶς ἀνίδεος, γιὰ νὰ μὴν ξέρη τί τρομερὴ ὑλικὴ καὶ ἠθικὴ κατάπτωση ἔφεραν στὸν ἀρχαῖον ἑλληνισμό τέτοιοι ἐμφύλιοι σπαραγμοί. Στὰ χρόνια τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου τὸ ἀλληλοφάγωμα συνεχίζεται, οἱ ὑλικὲς καὶ πνευματικὲς δυνάμεις τοῦ ἔθνους ξοδεύονται σπάταλα, μὲ μιὰν ἀφροσύνη ποὺ προκαλεῖ θλίψη βαθειά. Ἡ ἔθνικὴ κατάπτωση προχωρεῖ μὲ τὸν καιρὸ σὲ σημεῖο ἀφάνταστο, καὶ οἱ ἀπόγονοι τῶν Σαλαμινομάχων, ἐκείνων ποὺ ὠρθώθηκαν ἄλλοτε σὰν γίγαντες μπροστὰ στὸ βάρβαρο ἐπιδρομέα καὶ ἀγωνιστήκανε γιὰ τὴ λευτεριά μὲ ἀφάνταστο ἠρωϊσμό, τώρα φτάνουνε σὲ σημεῖο νὰ καλοῦνε μόνοι τοὺς στὸ ἱερὸ χῶμα τῆς πατρίδος τὸν ἄγριο κατακτητὴ καὶ νὰ προδίνουν τὴν Ἑλλάδα στοὺς Ρωμαίους τυράννους. Γιατὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι δὲν ὑποδούλωσαν οἱ Ρωμαῖοι τοὺς Ἕλληνες, ἀλλ' οἱ Ἕλληνες ὑποδουλώθηκαν μόνοι τους στοὺς Ρωμαίους. Καὶ ὑπάρχει κάποια διαφορὰ. Οἱ μισοὶ Ἕλληνες ἐζητοῦσαν τὴν συμμαχίαν τῶν Ρωμαίων, γιὰ νὰ ἐξοντώσουν τοὺς ἄλλους μισοὺς. Κι' ὕστερα ἀπὸ λίγο, ὅσοι ἔμεναν ἀπὸ τοὺς δευτέρους συμμαχοῦσαν κι' αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους, γιὰ νὰ ἐξοντώσουν τοὺς πρώτους. Καὶ φυσικὰ οἱ μόνοι ποὺ δὲν εἶχαν ἀντίρρηση γιὰ ὅλα αὐτὰ ἦσαν οἱ Ρωμαῖοι. Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι συναγωνίστηκαν γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἑλλάδος καὶ πρὸς ὄφελος τῆς Ρώμης. Ὁ στρατηγὸς τῶν Ρωμαίων Παῦλος Αἰμίλιος ἐλεηλάτησε τὴν Ἡπειρο, κατέστρεψε 70 πόλεις, ἔσφαξε ἢ πῆρε σκλάβους 150.000 ἀνθρώπους. Ἡ καταστροφὴ τῶν Ἀθηνῶν ἀπ' τὸν Σύλλα ἦταν ἀκόμη πιὸ τραγικὴ: *«ἡ πεῖνα ἐτύραννοῦσε τοὺς Ἀθηναίους καὶ ἔτρωγαν ὑποδήματα»*, γράφει ὁ Πλούταρχος. Δὲν μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε τὸν ἀριθμὸ τῶν πεθαμένων. Ὅσο γιὰ τὴ Σπάρτη, αὐτὴ εἶχε πέσει στὰ χέρια κακούργων, ποὺ εἶχαν συμμαχήσει μὲ τοὺς πειρατὲς τῆς Κρήτης καὶ λεηλατοῦσαν ὅλη τὴν Πελοπόννησο. Τὸ ἴδιο οἱ Αἰτωλοὶ δὲν εἶχαν ἄλλο ἔργο ἐκτὸς ἀπὸ ληστεῖες καὶ κακουργήματα. Πολλὲς πολιτείες ποὺ **[σελ. 97]** ἄλλοτε εἶχαν πολλοὺς κατοίκους τώρα εἶναι ἔρημες, πληροφορεῖ ὁ Στράβων. Καὶ ἡ Μεγαλόπολις, ποὺ ἄλλοτε εἶχε συγκεντρώσει 38 ἀρκαδικῶν πόλεων κατοίκους, τώρα ἦταν *«ἐρημία μεγάλη»*, κατὰ τὴ φράση ἀρχαίου κωμικοῦ. *«Πολλαὶ πόλεις ἔρημοι – γράφει ὁ Παπαρρηγόπουλος. Ἐκ τῶν νήσων αἱ πλεῖστα ἔρημοι... Ἡ Ἑλλάς σύμπασα δὲν ἠδύνατο νὰ δώσῃ 3.000 ὀπλίτας, ὅσους πάλαι ποτὲ ἡ μικρὰ τῶν Μεγάρων πόλις ἔπεμψεν ἐν τῇ ἐν Πλαταιαῖς μάχῃ. Ὅποια πραγμάτων ἀλλοίωσις!... Τὸ δὲ ἐμπόριον ἐξέλιπε παντάπασιν»*.

* * *

Μέσα σ' αὐτὴ τὴ λαίλαπα τῆς καταστροφῆς, τὸ τραγικώτερο ἦταν ἡ ἀπουσία κάθε ἀνώτερου ἐθνικοῦ φρονήματος, κάθε γνησίου ἑλληνικοῦ αἰσθήματος. Ἡ ἱστορία μιλάει μὲ θλίψη γιὰ τὴ φοβερὴ αἰσχροκέρδεια τῶν πολλῶν καὶ γιὰ τὶς ἀναρίθμητες προδοσίες. Φίλοι, συγγενεῖς, συμπατριῶτες, ἐπρόδιναν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον στοὺς Ρωμαίους. Οἱ μηνύσεις ἦταν ἀλλεπάλληλες, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ θανατωθοῦν ἢ νὰ τραβηχτοῦν ὄμηροι στὴν Ἰταλία οἱ περισσότεροι ἀπ' τοὺς καλοὺς πολῖτες – ἂν εἶχαν ἀπομείνει πιά τέτοιοι!

Κί ἡ δουλοπρέπεια ἦτανε κάτι τὸ ἀφάνταστο. Ἄλλωστε, ὅπως ὁμολογεῖ ἀπὸ τοὺς νεωτέρους ὁ Βerne, ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία εἶχε πάψει πιά νὰ εἶναι κάτι ποὺ τὸ εἶχε στὰ σοβαρὰ γιὰ σκοπὸ ὁ τότε ἑλληνικὸς κόσμος. Οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ ἀπόγονοι τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς ἐλευθερίας, ἔσκυβαν τώρα δουλικά μπρὸς τοὺς τυράννους κί ἀγωνίζονταν ποιὸς νὰ τοὺς στεφανώσῃ πρῶτος, ποιὸς νὰ τοὺς ὀνομάσῃ πρῶτος ἡμιθέους καὶ θεοὺς. Τὸ Δημήτριον τὸν πολιορκητὴ τὸν ἐστεφάνωσαν μὲ στεφάνια ἀξίας 200 ταλάντων. Τοῦ ἔστησαν χρυσῆς εἰκόνες. Τὸν ἀνακηρύξανε θεὸ κί αὐτὸν καὶ τὸν πατέρα του. Τοὺς ἔχτισαν βωμό. Τοῦ δῶσανε τὸν Παρθενῶνα, νὰ κατοικῇ σ' αὐτὸν μαζί μὲ τὶς ἐταῖρες φίλες του! Ἀργότερα δὲν δυσκολεύθηκαν νὰ ὀνομάσουνε θεὸ καὶ τὸν Πομπήϊο καὶ νὰ τὸν προσκυνήσουν. Κί ὁ Πομπήϊος ἐδιάβαζε στὴν πύλη τῆς πόλεως :

*«Προσεδοκῶμεν, προσεκυνοῦμεν,
εἶδομεν, προπέμπομεν».*

Τὸν Ἀντώνιο, τὸν διαβόητο γιὰ τὶς ἀκολασίες του, τὸν ἀνακηρύξανε «νέον Διόνυσον», τοῦ ἔστησαν ἀγάλματα πάνω στὴν Ἀκρόπολη, καὶ στὸ τέλος τὸν παντρέψανε μὲ τὴν... πολιοῦχον Ἀθηνᾶ, τιμῆς ἔνεκεν! Καί, γιὰ νὰ μὴ μείνῃ κανένας παραπονεμένος, οἱ Ἕλληνες ἐθεοποίησαν κί αὐτὸν ἀκόμη τὸν Νέρωνα. Τὸ ἀνθρωπόμορφο **[σελ. 98]** αὐτὸ τέρας, ποὺ κατέσφαξε τόσους Ἕλληνες, ἔκαψε, ἐλεηλάτησε, ὠργίασε, ἔκαμε στὴν Ἑλλάδα συμφορὲς μεγαλύτερες ἀπ' ὅσες κί αὐτὴ ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Ξέρξη, αὐτὸς ὁ αἰμοσταγῆς καὶ τρελλὸς τύραννος ἐστεφανώθηκε ἀπ' τοὺς ἀπογόνους τοῦ Περικλέους μὲ 75 (ἑβδομηνταπέντε) στεφάνια!

Καὶ δὲ θὰ φανῆ βέβαια παράξενον, ἂν ποῦμε ὅτι στὴν ἀθλιότητα τούτη πρωτοστατοῦσαν οἱ «διανοούμενοι» τῆς ἐποχῆς. Μὴν ξεχνᾶμε ὅτι βρισκόμαστε στὴν ἐποχὴ τῶν σοφιστῶν. Χειρότερη παρακμὴ εἶναι ζήτημα ἂν ἐγνώρισαν ποτὲ τὰ γράμματα στὴν Ἑλλάδα. Ἀνάξιοι Γραικύλοι, φουσκωμένοι καὶ κομπορρήμονες, μὲ λόγια παχειὰ καὶ ἐλάχιστο μυαλό, ἐρπετὰ ποὺ ἐξευτελίζονταν γιὰ ἓνα ἀσημένιον νόμισμα μπροστὰ στὶς ρωμαῖες δέσποινες, εἶχαν γιὰ ἀσχολία τοὺς τὴν «τελειοποίησιν τῆς ἀρχαίας σοφιστικῆς περὶ πᾶσαν ἀγυρτεῖαν», καὶ κατάφεραν νὰ παρουσιάσουν αὐτὸ ποὺ θεωρήθηκε «ὡς ἡ μᾶλλον ἄσκοπος καὶ ἄγονος τοῦ λόγου ἐνάσκησις ἀφ' ὅσας ἀναφέρει ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος» (Παπαρρηγόπουλος). Ἔτσι πλουτίστηκε ἡ παγκόσμια φιλολογία μὲ τὰ «ψιττακοῦ καὶ μυίας ἐγκώμια». Καὶ φυσικά, δὲ θὰ μᾶς κάμῃ πιά ἐντύπωση, ὅταν ἀκούσωμε ὅτι βρισκόνταν ἄνθρωποι πού, γιὰ ν' ἀκούσουν μιὰ φορὰ τέτοιους τσαρλατάνους, πληρώνανε πεντακόσιες χιλιάδες χρυσῆς δραχμῆς!

* * *

Μὰ ποῦ βιάδιζε λοιπὸν αὐτὸς ὁ κόσμος; Γιὰ ποῦ τραβοῦσαν; Ποῦ ὠδηγοῦσαν τὴν Ἑλλάδα; Ποῦ ἄλλοῦ; Στὸν ὀριστικὸ ἐξαφανισμό. Ἄλλωστε, καὶ τόσοι ἄλλοι λαοὶ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ γιὰ κεῖ δὲν εἶχαν τραβήξει; Ὑπῆρχαν λαοὶ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ποὺ

σήμερα μόνο τὰ ὀνόματά τους πιά ξέρουμε. Τίποτα δὲν ἔχει ἀπομείνει ἄλλο, γιὰ νὰ θυμίζη τὸ διάβα τους. Νὰ ποιὸ θὰ ἦταν καὶ τὸ κατάντημα τῆς Ἑλλάδος. Οἱ Ἕλληνες ἐκινδύνευαν νὰ μείνουν χωρὶς ἐθνικὸ φρόνημα, χωρὶς λαχτάρια γιὰ λευτεριά, δουλόφρονες, χωρὶς τίποτε τὸ ἀνώτερο μέσα τους. Τὸ ἔθνος εἶχε ἀρχίσει πιά ν' ἀτενίζη τὸ χάος τῆς ἀβύσσου.

* * *

Ποιὸς τὴν ἐγλύτωσε τότε τὴν Ἑλλάδα;

Ἡ ἱστορία εἶναι ὁ μάρτυς. Ἄν ὁ Χριστιανισμὸς ἔφερε τὴ λύτρωση γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, μὰ γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνες εἶναι δυὸ φορὲς λυτρωτικός. Ἀπ' τὴ στιγμή πού ὁ Ἑλληνισμὸς δέχτηκε τὸ χριστιανικὸ φῶς καὶ μπῆκε μέσα στὸ βασιλεῖο τῆς Πίστεως, τὸ θαῦμα **[σελ. 99]** συντελέσθηκε. Καινούργια ζωὴ, καινούργιο αἷμα μπαίνει στὶς φλέβες τῶν Ἑλλήνων. Καὶ ἐνῶ, ὅσο διαβάσετε τὴν ἱστορία τῆς Ἑλλάδος πρὸ Χριστοῦ, δὲν βλέπετε, τρακόσια χρόνια, ἄλλο ἀπὸ παρακμὴ, μόλις μπαίνετε στὴ χριστιανικὴ ἐποχὴ, ἀρχίζετε νὰ διαβάσετε καινούργιες λέξεις: «ἀναγέννησις τοῦ Ἑλληνισμοῦ», «ἀνάπλασις τοῦ ἔθνους», «συνέχισις τῆς ἀναμορφώσεως», «θαυμαστὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀναβίωσις». Καὶ οἱ καινούργιες αὐτὲς λέξεις δίνουν τὴν ἔκφραση μιᾶς καινούργιας πραγματικότητος. Καὶ τὴν πραγματικότητα αὐτὴν τὴν ἐδημιούργησε γιὰ τὴν Ἑλλάδα ὁ Χριστιανισμὸς. Ὁ Χριστιανισμὸς ἐπροκάλεσε τὴν πνευματικὴ ἐπανάσταση, πού χωρὶς αὐτὴν, καθὼς ἔγραφεν ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος, «τὸ ὄνομα τῆς Ἑλλάδος δὲν ἤθελεν ἴσως ὑπάρχει σήμερον, ἢ ἐντὸς βιβλιοθηκῶν καὶ εἰς σοφῶν τινῶν ἀναμνήσεις». Αὐτὸς ἐδημιούργησε «τὴν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐνότητα, τὴν ὁποῖαν οὐδεμία πολιτικὴ εἶχε κατορθώσει μέχρι τοῦδε νὰ πραγματοποιήσῃ», ὅπως τονίζει ὁ Ἑσσελιγκ. Αὐτὸς ἔκαμε τὴν Κωνσταντινούπολη «Παρίσι τοῦ μεσαίωνα», «παιδαγωγὸ τῆς οἰκουμένης» καὶ «βασίλισσα τοῦ πολιτισμένου κόσμου», κατὰ τοὺς ὠραίους χαρακτηρισμοὺς τοῦ Καρόλου Ντὴλ. Ἀπ' τὴν κατάπτωση, στὰ ὕψη. Ἀπ' τὴν ἄβυσσο, στὴ χαρὰ τῆς ζωῆς. Ἀπ' τὸν ὄλεθρο, στὴν ἀπολύτρωση. «Τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος δὲν διεσώθη», γράφει ὁ Παπαρρηγόπουλος, «εἰμὴ διὰ τῆς μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ συμμαχίας... Δι' αὐτοῦ ἐπρωταγωνίστησεν ἐν τῷ μέσῳ αἰῶνι, καὶ δι' αὐτοῦ ἰδίως ἀνεκαινίσθη ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις». «Ἡ ἰσότης», τονίζει ἄλλοῦ, «ἢ ἐλευθερία, ἢ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη, τὸ περὶ μελλούσης ζωῆς δόγμα, ... ὅλαι αὗται αἱ σωτήριαι ἀρχαί, ἀρεταί, δοξασίαι, ἂν δὲν ἀνεμόρφωσαν ἠθικῶς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, συνετέλεσαν ὅμως εἰς τὸ νὰ ὑψώσωσι πολλῶν τὸ φρόνημα, νὰ κρατύνωσι πολλῶν τὰς ψυχὰς, νὰ ἐξευγενίσωσι πολλῶν τὸν βίον, καὶ ἐν γένει εἰς τὸ νὰ διαχύσωσι θαυματουργὸν δύναμιν εἰς τὰς φλέβας τῆς νέας κοινωνίας, ἐνῶ ἡ ἀρχαία ἐμαραίνετο ὑπὸ ἀλόγου εἰδωλολατρείας ἢ ἀγόνων φιλοσοφικῶν συζητήσεων ἢ τῆς ἠθικῆς ἐξαχρειώσεως ἢ ἐπήγαγεν ἢ ἔλλειψις πάσης θρησκείας».

Καὶ ἡ ἀναγέννηση αὐτὴ ἔδωσε τέτοια πνευματικὴ δύναμη καὶ τόση ζωτικότητα στὶς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων, ὥστε νὰ μπορέσουν, ὅπως τονίζει ὁ

Κρουμπάχερ, νά «διαδραματίσουν κατά τὸν μέσον αἰῶνα τόσον σπουδαῖον πολιτικὸν πρόσωπον, ὅσον οὐδέποτε ἄλλοτε ἐκλήθησαν νά διαδραματίσουν».

* * *

[σελ. 100]

Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν ἀναγέννηση, μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸ θαῦμα, ποὺ εἶναι μιὰ ἀναντίρρητη ἱστορικὴ πραγματικότης, κάθε ἀληθινὸς Ἕλληνας εἶναι ὑποχρεωμένος νά σταθῆ σήμερα μὲ βαθειὰ προσοχή. Σήμερα, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά. Γιατὶ σήμερα βρισκόμαστε σὲ καιροὺς παραλλήλους. Πῶς καὶ σὲ πόσο βαθμὸ εἶναι παράλληλοι, αὐτὸ θὰ εἶναι ἀφόρητος σχολαστικισμὸς νά ζητήσωμε νά τὸ καθορίσωμε. Ἐνα εἶναι βέβαιο: Ὅτι μελετῶντας ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τῆς ἱστορίας μας, αὐτόματα σκεπτόμαστε τὴ σημερινή. Εἶναι τάχα λίγα τὰ παράλληλα γεγονότα; Στὰ χρόνια τῆς κατοχῆς ἔλαμψε, βέβαια, ἡ Ἑλληνικὴ ψυχὴ, καὶ τὴν εἶδαμε τὴ λάμψη της. Μὰ ἀληθινὲς εἶναι κί' οἱ σκοτεινὲς πλευρές. Εἶδαμε τὴν ἀρρώστεια νά ἐκδηλώνεται στὸν ἐθνικὸ μας ὄργανισμὸ. Ὁ ἀτομισμὸς, ἡ κατάπτωση κάθε ἀξίας, ἡ ἀφάνταστη αἰσχροκέρδεια σὲ βάρος κόσμου σκελετωμένου ἀπ' τὴν πεῖνα, ὅταν ὁ λαὸς πέθαινε βογγῶντας στὰ ρεῖθρα τῶν πεζοδρομίων, ἡ δουλοπρέπεια μπροστὰ στὸν ἐγκληματῖα κατακτητὴ, οἱ πρόθυμες ὑπηρεσίαι στοὺς αἱματοβαμμένους τυράννους γιὰ ἓνα ἄθλιο κέρδος, δὲν εἶναι σήμερα στίγματα ποὺ κάνουν τὴ σκέψη μας νά τρέχη στὰ χρόνια ἐκεῖνα τῆς παρακμῆς; Καὶ μήπως μόνο στὰ χρόνια τῆς δουλείας; Μήπως ἡ παρακμὴ δὲν ἦταν κί' ἀπὸ πρὶν, δεκάδες χρόνια; Τὸν εἶχαμε ζήσει ὅλοι μας τὸν ξεπεσμό τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ μας. Ἡ ἄρνηση τῆς θρησκείας ἦτανε, τόσον καιρὸ τώρα, δεῖγμα ἀνωτερότητας. Πολιτισμένος περνοῦσε ὁ περιφρονητὴς τῶν ἱερῶν καὶ ὁσίων. Στὸν ἄνθρωπο ποὺ εἶχε «Θεὸν καὶ σέβασμα» κολλοῦσαν εὐκόλα τὴ ρετινιὰ τοῦ καθυστερημένου. Ὁ νέος ποὺ δὲν ξεπουλοῦσε ὅσο - ὅσο τὸ πνευματικὸ περιεχόμενον τῆς ὑπάρξεώς του κινδύνευε νά χαρακτηρισθῆ ἀπὸ χίλιους - δυὸ τρελλός. Τὴ θρησκεία τὴν ὠνόμαζαν «δολοφονικὴ βλακεία», τὴν Ἁγία Γραφή «παραμύθια», τοὺς νεαροὺς μαθητὲς τοὺς ἔσπρωχναν σὲ κάθε εἶδους ἀκολασία. Ἡ πολιτικὴ μας ζωὴ, καὶ μάλιστα ἀνεξάρτητα ἀπὸ κόμματα, ἔμενε μακριὰ ἀπ' τὸν Χριστιανισμὸ, ἡ κοινωνικὴ μας ζωὴ προσπαθοῦσε ν' ἀποξενωθῆ ἀπ' αὐτὸν ὅσο γινόταν πιὸ πολὺ. Ὅσο γιὰ τὴν περίφημη «διάνοηση», αὐτὴ εἶναι γνωστὸ πόσο ἔμεινε μ' ἐπιμονὴ μακριὰ ἀπ' τὸ χριστιανικὸ φῶς, μακριὰ ἀπ' τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἠθικῆς υἰείας. Οἱ περισσότεροι λογοτέχνες μας ἔπαιζαν ρόλο ἐμπρηστῶν - ὅταν φυσικὰ δὲν ἐπρωτιμοῦσαν νά γράφουν «ψιττακοῦ καὶ μυίας ἐγκώμια» ἢ σουρρεαλιστικὲς ἀκαταληψίες. «Οἱ νεοέλληνες λογοτέχνες ἀσχημονοῦν γύρω ἀπὸ τὰ ἅγια τῶν ἀγίων τῆς φυλῆς τους», ἔγραφε τελευταῖα κάποιος κριτικὸς. Κί' ἓνας ἄλλος ἐπρόσθετε χαρακτηριστικὰ : «Ἡ λογοτεχνία **[σελ. 101]** μας βρίσκεται σὲ ξεπεσοῦρα καὶ πάει κατρακυλῶντας!»

Μέσα σ' ἓνα τέτοιο πνευματικὸ ξεχαρβάλωμα, μέσα σὲ μιὰ τέτοια παρακμὴ, ἓνα μονάχα φῶς χαράζει. Καὶ τὸ φῶς αὐτὸ εἶναι τὸ ἴδιο, τὸ αἰώνιο, τὸ ἀναλλοίωτο, τὸ πασίχαρο καὶ πανέκλαμπρο φῶς, τὸ λυτρωτικὸ, ποὺ ξαναπῆρε κί' ἄλλοτε τὸν Ἑλληνισμὸ ἀπ' τὸ χέρι καὶ τὸν ἐποδηγέτησε καὶ τὸν ἀνέβασε καὶ περπατήσανε μαζί

σὲ ἀνοιχτοὺς ὀρίζοντες δόξας καὶ μεγαλείου. Τὸ φῶς αὐτό, τὸ φῶς τῆς Πίστεως, τραβάει πολλές ἑλληνικὲς ψυχὲς καὶ τώρα – σημάδι παρήγορο, γεμᾶτο χαρούμενες ἐλπίδες. Ἄν στραφῆ πρὸς αὐτὸ ὀλόκληρο τὸ ἔθνος, ἄλλη εὐτυχία μεγαλύτερη δὲν μπορεῖ νὰ γίνη. Μᾶς τὸ βεβαιώνει ἡ ἱστορικὴ μας πραγματικότητα, μὲ τὴν ἀπλῆ, ξάστερη, κατακάθαρη φωνή της.

ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΟΝ ΑΓΝΩΣΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ (*)

Στήν πολεμική πού χρόνια τώρα ή ἄρνηση εἶχε σηκώσει ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἓνα ἀπ' τὰ κυριώτερα ὄπλα της ἦταν ὁ Μεσαίωνας. Τόσο ὁ ἀνατολικός, ὅσο κί ὁ δυτικός. Πρὸ πάντων ὅμως ὁ δεύτερος. Αὐτὸς ἐχρησιμοποιοῦντο σὰν τὸ βαρὺ πυροβολικό, πού θὰ ἔκανε συντρίμματα τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Λέμε: ἐχρησιμοποιοῦντο. Ὁ ἀόριστος αὐτὸς δὲ μπῆκε στήν τύχη. Τέτοια πράγματα μόνο γιὰ μερικοὺς ἀπληροφόρητους μένου ἀκόμη ἐνεστώτες. Σήμερα οἱ ἀτέλειωτες κατακτήσεις τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας ἔχουν φέρι στοὺς φῶς τέτοιο πλοῦτο γεγονότων καὶ φανερώσανε τόσες λαμπρὲς σελίδες, πού κρύβονταν ἄλλοτε μ' ἐπιμέλεια ἀπ' τὰ μάτια τοῦ κοινοῦ, ὥστε μόνο σὲ χρόνους ἀορίστους καὶ παρωχημένους ἀνεβάζουμε πιά τὴν τάση νὰ χρησιμοποιοῦνε τὸ Μεσαίωνα σὰν ἀκαταμάχητο τάχα ἐπιχείρημα εἰς βάρος τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἀλλά, δυστυχῶς, ἐδῶ στὸν τόπο μας οἱ περισσότεροι ἀπ' τοὺς λογίους – δεῖγμα καὶ τοῦτο τοῦ συγχρονισμοῦ των– μένου ἀκόμη ἐντελῶς ἀθῶοι ἀπὸ τέτοιες ἐπιστημονικὲς κατακτήσεις. Τὸ τραγοῦδι τους συνεχίζεται πάντα κοινὸ κί ἀμετάβλητο, καὶ τὸ λένε ὅλοι μὲ τὰ ἴδια λόγια καὶ στὸν ἴδιο σκοπὸ. Ὁ Μεσαίωνας – σοῦ λένε· ἐποχὴ σκοτεινὴ, γεμάτη δεισιδαιμονία, βαρβαρότητα. Ποῦ τὰ κατοπινὰ φῶτα, ποῦ ὁ σημερινὸς πολιτισμὸς; Καὶ γιατί αὐτὴ ἡ ἀντίθεση; Μὰ ἀπλούστατα: γιατί στὸν Μεσαίωνα ἐπικρατοῦσε ἡ θρησκεία, πού ὑπεδούλωνε τὸ πνεῦμα κί ἀποτελμάτωνε τὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες. Ὅταν ὅμως ἡ Ἀναγέννηση σκόρπισε τὸ πλούσιο φῶς της, τότε σήμανε ἡ ὥρα τῆς λευτεριᾶς· τότε οἱ ἀλυσίδες πού χάλκευε γύρω στοὺς ἀνθρώπινος πνεῦμα ὁ Χριστιανισμὸς ἔσπασαν μιὰ γιὰ πάντα· τότε ὁ ἄνθρωπος ἀπηλλάγη τέλος τῆς ταπεινοφροσύνης καὶ τοῦ πόθου τῆς λυτρώσεως καὶ εὐρῆκε τὴν χαράν, ὅπως θριαμβευτικὰ τραγουδᾶνε οἱ ἱστορικοὶ τῶν Γυμνασίων μας.

Φυσικά, τόσο μακρὰ πού ἔχουμε νυχτώσει, μᾶς εἶναι ἀπαραίτητα **[σελ. 103]** τὰ φῶτα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν νέων ἱστορικῶν ἐρευνῶν. Μὲ τὴν καθοδήγησή τους καὶ μὲ τὴν ἀπαλλαγὴ μας ἀπὸ προκαταλήψεις, ὑπάρχει βásiμη ἐλπίδα πὼς θὰ μπορέσουμε καὶ μεῖς νὰ πάρουμε γρήγορα σωστὸ προσανατολισμὸ ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ σημαντικὸ θέμα.

* * *

* *Ἀκτῖνες*, τ. 1944, σ. 62 καὶ 111.

Πολλά πράγματα ἔχουμε συγκεχυμένα στὸ μυαλό τους ὅλοι αὐτοὶ ποὺ κατηγοροῦνε τὸν Μεσαίωνα. Καὶ πρῶτα - πρῶτα, μιᾶνε γιὰ μεσαίωνα. Μὰ ποῦ βρέθηκε ὁ μέσος αἰῶνας στὴν Εὐρώπη; Ξεχνᾶμε ὅτι γιὰ ὅλους σχεδὸν τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης, κεντρικῆς, δυτικῆς, βόρειας, ὁ μέσος αἰῶνας δὲν εἶναι στὴν οὐσία τίποτ' ἄλλο παρὰ πρῶτος καὶ ἀρχικός; Γιατί, πραγματικά, ἡ Εὐρώπη στὸν Μεσαίωνα, ἀπ' τὴν ἄποψη τοῦ πολιτισμοῦ, βρίσκεται στὴν ἀρχὴ τῆς. Τότε κάνει τὰ πρῶτα τῆς βήματα. Ἐντελῶς βρεφικός ἦταν ὁ πολιτισμὸς τῆς Εὐρώπης στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Μεσαίωνα. Ὁ Εὐρωπαῖος μπαίνει σ' αὐτὸν ἀπολίτιστος, βάρβαρος, σχεδὸν ἀνθρωποφάγος. Πρῶτη φορὰ τότε ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν πολιτισμό. Κι' αὐτὸ χάρη στὴ χριστιανικὴ θρησκεία. Μὲ τὴν ὑπεράνθρωπη προσπάθεια τοῦ Χριστιανισμοῦ, οἱ Εὐρωπαῖοι ἀρχίζουν νὰ ξεμακραίνουν ἀπ' τὴν κατάσταση τῆς βαρβαρότητας, καὶ σιγὰ - σιγὰ νὰ καταλαβαίνουν τί ἐστὶ πολιτισμὸς. Οἱ Χριστιανοὶ ἱεραπόστολοι, αὐτοὶ οἱ πρῶτοι καὶ μεγαλύτεροι οἰκοδόμοι τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, βρῆκαν τοὺς Εὐρωπαίους νὰ μὴν ἔχουν τὴν παραμικρὴ ἰδέα γιὰ μόρφωση, γιὰ γράμματα, γιὰ τέχνη. Ἀναλφάβητοι ἦταν ἀκόμα κι' οἱ βασιλιάδες. Κι' ὁ Κάρολος ὁ Μέγας, ἀγράμματος ἦταν κι' αὐτός. Καὶ λαοὶ ποὺ δὲν εἶχαν ἰδέα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀλφαβήτου πρῶτη φορὰ ἀπ' τοὺς ἱεραποστόλους ἐμάθαιναν τί ἐστὶ γραφή⁽¹⁾. Αὐτὸ πιά τὸ ἤξερε ἀκόμα κι' ὁ Ροῦδης. Ἀκοῦστε τον τί λέει στὴν περίφημη *Πάπισσα*: «Ὁ σοφὸς Ἀλκουῖνος ἔλουεν εἰς τὸ ὕδωρ τοῦ βαπτίσματος τοὺς ρυπαροὺς τοῦ Καρόλου ὑπηκόους, ἔκοπτε τὰ κόκκινά των γένεια καὶ τὰ μακρὰ ὀνύχια, καὶ ἀνοίγων αὐτοῖς τῆς ἀνεξαντλήτου σοφίας του τὸν θησαυρόν, ἔτριβε τοῦ ἐνός τὰ χεῖλη διὰ τοῦ μέλιτος τοῦ ἱεροῦ λόγου, ἔτρεφεν ἄλλον μὲ τῆς γραμματικῆς τὰς ρίζας καὶ τρίτον ἐδίδασκεν ὅτι τῶν χηνῶν τὰ πτερά, διὰ τῶν ὁποίων καθίστα ταχύτερα τὰ βέλη, ἦσαν καὶ πρὸς γραφὴν ἐπιτήδεια»⁽²⁾.

[σελ. 104]

Καὶ τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι τοῦτο: κάτω ἀπ' τὴν ἐπίδραση τοῦ Εὐαγγελίου, οἱ βάρβαροι αὐτοὶ ὄχι μόνο δέχονται τὰ σπέρματα τοῦ πολιτισμοῦ, μὰ καὶ φθάνουν σὲ σημεῖο νὰ θέτουν στὸν ἑαυτὸ τους ἕναν ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τόσο μεγάλον, ποὺ ξαφνιάζει: «Θὰ κάμουμε –ἔλεγαν μὲ τὸ στόμα τοῦ σοφοῦ ποὺ ἀνέφερε κι' ὁ Ροῦδης, τοῦ Ἀλκουῖνου– θὰ κάμουμε τίς νέες Ἀθῆνες, ποὺ θᾶναι ὠραιότερες ἀπ' τίς παληές, ἀφοῦ θᾶναι οἱ Ἀθῆνες τοῦ Χριστοῦ».

Ἡ δευτέρη σύγχυση ποὺ γίνεται συχνὰ εἶναι κείνη ποὺ σχετίζεται μὲ τὰ χρονικὰ ὅρια τοῦ Μεσαίωνα. Πολλοὶ ποὺ κατηγοροῦνε τὸν Μεσαίωνα καὶ σπαταλοῦν ἀφθονὰ ἐγκώμια γιὰ τὴν Ἀναγέννηση ἔχουμε γιὰ τὰ χρονικὰ ὅρια ποὺ χωρίζουνε τίς δυὸ αὐτὲς ἐποχὲς μιὰ σύγχυση φοβερή. Ἔτσι, τοὺς βλέπετε ν' ἀνάβουν καὶ νὰ παθαίνονται οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ ἱερὴ ἀγανάκτηση γιὰ στυγερὰ ἐγκλήματα καὶ φοβερὲς κακουργίες, ποὺ τὰ φορτώνουν στὸ παθητικὸ τοῦ Μεσαίωνα, χωρὶς νὰ ὑποπτεύονται κὰν ὅτι μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ἀπαγγέλλουν τὴν καταδίκη τῆς Ἀναγεννήσεως. Τοὺς ἀκοῦτε λόγου χάρη νὰ λένε: Τὰ αἴσχη τῶν Βοργιῶν, τὰ στυγερὰ αὐτὰ ἐγκλήματα τῆς πλέον μαύρης Μεσαιωνικῆς κακουργίας!

(1) Βλ. Bühler, *Die Kultur des Mittelalters*, σελ. 90-92.

(2) *Πάπισσα Ἰωάννα*, σελ. 36.

Καὶ δὲν τοὺς πάει στὸ μυαλὸ ὅτι οἱ Βοργίαι εἶναι ἴσα - ἴσα οἱ πιὸ χαρακτηριστικοὶ τύποι τῆς Ἀναγεννήσεως, ποὺ ἔζησαν μέσα στὴν καρδιά ὄχι τοῦ Μεσαίωνα, ἀλλὰ τῆς «νέας ἐποχῆς», τότε ποὺ τὸ ἄτομο, ἐλευθερωμένο ἀπ' τὰ ἀνυπόφορα δεσμὰ τῆς θρησκείας, «ἐπανεῦρε τὸ ἰδανικὸν τῆς ἐλευθέρως καὶ ἀρμονικῆς ἀναπτύξεως τῶν πνευματικῶν καὶ σωματικῶν δεξιότητων αὐτοῦ!», κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς τῶν ἑλληνικῶν Γυμνασίων⁽³⁾.

* * *

Δυὸ στοιχεῖα, δυὸ ἀντιμαχόμενοι κόσμοι ζητοῦν νὰ κατευθύνουν τὴ ζωὴ καὶ τὴ νοοτροπία τοῦ Μεσαίωνα. Ἀπ' τὴ μιὰ ἔχουμε τὴ βαρβαρότητα, ποὺ κάτω ἀπ' αὐτὴν χιλιάδες χρόνια ὡς τότε ζοῦσε ἡ Εὐρώπη. Ἀπ' τὴν ἄλλη ἔρχεται ἡ Χριστιανικὴ διδασκαλία, ποὺ ἀργὰ - ἀργὰ, μὲ σύστημα, μὲ μέθοδο, μὲ ὑπομονή, προσπαθεῖ, ἀγωνίζεται νὰ διαπλάσῃ τὰ κακομαθημένα αὐτὰ παιδιὰ καὶ νὰ τὰ ὀδηγήσῃ, παρ' ὅλες τὶς δυστροπίες τους, στὸ δρόμο μιᾶς καινούργιας ζωῆς.

Φυσικά, οἱ καρποὶ δὲ μποροῦσαν εὐθὺς ἀμέσως νὰ φανοῦν, οὔτε μποροῦσε ἡ βάρβαρη Εὐρώπη νὰ πάρῃ ξαφνικὰ καὶ μὲ τρόπο μαγικὸ μιὰν ἰδεώδη μορφή, ποὺ νάτανε ἀπόλυτα σύμφωνη μὲ τὴ [σελ. 105] Χριστιανικὴ διδασκαλία. Ἀλλὰ τὸ πρόβλημά μας δὲν εἶν' αὐτό. Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει τώρα εἶναι νὰ δοθῇ ἀπάντηση σὲ τοῦτο τὸ ἐρώτημα: Ἡ Μεσαιωνικὴ Εὐρώπη, ὅταν καὶ ὅπου καὶ σὲ ὅσο βαθμὸ ἐφήρμοσε τὴν Χριστιανικὴ διδασκαλία, ὠφελήθηκε ἢ ζημιώθηκε; Δὲν περιμένουμε ἀπὸ κανέναν ἀπάντηση, γιατί τὴν ἀπάντηση τὴν ἔχει δώσει πιά μ' ἓναν τρόπο ἀποφασιστικὸ κ' ἀναντίρρητο ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη. Αὐτὴ κάνει σήμερα τὴν ἀνακάλυψη τοῦ Μεσαιωνικοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἡ ἀντιχριστιανικὴ ἄρνηση τὸν εἶχε κρύψει πίσω ἀπ' τοὺς καπνοὺς τῆς συγχύσεως καὶ τῆς συκοφαντίας. Ὅχι μόνο Χριστιανοὶ ἐπιστήμονες, μὰ καὶ ἱστορικοὶ ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπ' τὸν Χριστιανισμὸ προσφέρουν συμβολὴ πολὺτιμη, γιὰ νὰ γίνουν τὰ ἀποκαλυπτήρια αὐτά.

Ἐκεῖνο ποὺ τονίζουνε πολὺ, τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ Μεσαιωνικοῦ πολιτισμοῦ ποὺ ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς ὑπογραμμίζουνε ξεχωριστά, εἶναι ἡ ἐνότης. Ἀπ' τὴν κατάσταση τῆς ζούγκλας, ἀπ' τὴν ἀτομιστικὴ μόνωση καὶ τὴν ἄγρια ἐγωπάθεια, πῆρε τὸν Εὐρωπαῖο ὁ Χριστιανισμὸς, καὶ τὸν ἔκανε πραγματικὰ «ζῶον κοινωνικόν» τοῦ ἔδωσε τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ὠργανωμένη καὶ πολιτισμένη κοινωνικὴ ζωὴ.

Τὸ ἰδεῶδες τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ εἶναι ἡ ἐνότης ὅλων σὰν νᾶναι μέλη ἐνὸς σώματος, ἄρχισε σιγὰ - σιγὰ νὰ ἐπιδρᾷ· νὰ γίνεται τὸ ἰδεῶδες τῶν Εὐρωπαϊκῶν λαῶν· νὰ διαμορφώνῃ λίγο - λίγο τὸ πρωτόγονο χάος τῆς Εὐρώπης σὲ μιὰν ἐνότητα κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ. Σὲ μιὰ μεγαλοπρεπῆ ἐνότητα. Ἔτσι τὴν ὀνομάζουν καὶ μὴ χριστιανοὶ συγγραφεῖς⁽⁴⁾. Νὰ πῶς ἐκφράζεται γι' αὐτὴν κ' ὁ μεγάλος φιλόσοφος τῆς ἐποχῆς μας Jacques Maritain στὸ περίφημο βιβλίον του *Humanisme intégral*: «Τὸ πρῶτο ἀπ' τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ Μεσαίωνα εἶναι ἡ

(3) Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ τέλος τοῦ Μεσαίωνα κ' ἡ ἀρχὴ τῆς Ἀναγεννήσεως τοποθετοῦνται γύρω στὰ 1400.

(4) Bühler, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 16, 43, 45.

τάση πρὸς μιὰ ὀργανικὴ ἐνότητα μεγίστου βαθμοῦ, πὺ δὲν ἀποκλείει οὔτε τὴν πολλαπλότητα οὔτε τὴν ποικιλία· αὐτὴ ζητάει νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἐνότητα τῆς παροδικῆς πολιτείας ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ ψηλὰ στὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου, μ' ἄλλα λόγια νὰ τὴν θεμελιώσῃ πάνω στὴν πνευματικὴ ἐνότητα... Ὑπῆρχε τότε μιὰ ἐγκόσμιος χριστιανικὴ κοινότης, ὅπου οἱ ἐθνικὲς ρήξεις ἦσαν οἰκογενειακὲς φιλονεικίαι καὶ δὲν διασποῦσαν τὴν ἐνότητα τοῦ πολιτισμοῦ. Ὑπῆρχε μιὰ Εὐρώπη Χριστιανική»⁽⁵⁾.

[σελ. 106]

Ἦτανε μιὰ ἐνότητα πὺ ποτὲ μέχρι τότε δὲν τὴν εἶχε δεῖ ἡ Εὐρώπη, καὶ πὺ δὲν τὴν ξαναεἶδε, δυστυχῶς, ποτὲ πιά μέχρι σήμερα.

* * *

Ἐνα ἄλλο ἀπ' τὰ βασικὰ γνωρίσματα τοῦ Χριστιανικοῦ Μεσαίωνα εἶναι ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωση, πὺ ξεχωριστὴ τῆς ἐκδήλωση εἶχε τὴ συνεταιριστικὴ κίνηση. Πολλοὶ μιᾶνε καὶ γράφουσι σήμερα γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ τονωθῇ ἡ συνεταιριστικὴ ὀργάνωση. Καὶ μιᾶνε ὁλοένα γιὰ τὴν πρόοδο πὺ σημειώνεται σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ τὴ θεωροῦνε –ὄχι ἄδικα– ἓνα καύχημα τῶν καιρῶν μας. Καὶ ὅμως, γιὰ τὴν πρόοδο αὐτὴ θὰ μπορούσε, πολὺ πρὶν, νὰ καυχηθῇ ὁ Μεσαίωνας. Οἱ συνασπισμοὶ αὐτοὶ εἶχανε μιὰ ἐξαιρετικὴ ἄνθηση στὰ χρόνια κείνα. Μὰ θάταν ἄδικο νὰ λησμονήσουμε σ' αὐτὴν τὴν εὐκαιρία ὅτι μιὰ παρόμοια ὀργάνωση εἶχε φανῆ πολὺ νωρίτερα, στὸ Βυζάντιο. Ἡ δύναμη τῶν συντεχνιῶν στὴ Βυζαντινὴ κοινωνία ἦτανε πολὺ μεγάλη. Ἐδειχνε τὴν ξεχωριστὴ δύναμη πὺ κρατοῦσε στὰ χέρια του, μέσα στὴν Ἑλληνικὴ Βυζαντινὴ πολιτεία, ὁ λαὸς – ὁ λαὸς ἐκεῖνος πὺ πολλοὶ ἔξυπνοὶ δὲν παύουσι νὰ τὸν κατηγοροῦν γιὰ κοιμισμένο, μοιρολάτρη καὶ πολλὰ ἄλλα. Μὰ γι' αὐτὸ τὸ θέμα θ' ἄξιζε νὰ γίνῃ μιὰ ξεχωριστὴ μελέτη. Ἐχει νὰ πῆ κανεὶς τόσο πολλὰ καὶ τόσο ἐνδιαφέροντα πράγματα.

Ἀνάλογη λοιπὸν ἦταν κ' ἡ αὔξηση τῶν συντεχνιῶν στὴν Δύση. Ἦτανε ἡ πιὸ μεγάλη κ' ἡ πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἀντίδραση ἐναντίον τῆς φεουδαρχικῆς πλεονεξίας. Ἔτσι, βλέπουμε τὶς κοινότητες νὰ διοργανώνουσι τὸ ἐμπόριό τους καὶ νὰ συμβάλλουσι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Χριστιανικῆς Δύσεως, ἀνάπτυξη πὺ ἔφθασε σὲ ζηλευτὸ βαθμὸ γύρω στὸ ΙΒ' αἰῶνα. Οἱ ὄροι τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς τροποποιήθηκαν ριζικά, ὥστε ὄχι μόνον νὰ ἐπαρκῇ στὶς ἀνάγκες τοῦ ἡγεμόνος καὶ τοῦ χωρικοῦ, ἀλλὰ νὰ τροφοδοτῇ καὶ τὴν ἀγορὰ τῆς πόλεως.

Ἐκτὸς ἀπ' τὴν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς, γίνεται καὶ ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας, πὺ στηρίζεται πρὸ πάντων στὴ συντεχνία. Αὐτὴ συνενώνει τοὺς ἐργάτες καὶ τοὺς ἐργοδότες κάθε ἐπαγγέλματος καὶ διατηρεῖ τὸ μονοπώλιο τῆς βιομηχανίας. Οἱ συντεχνίες αὐτὲς ἔχουσι πάντα καὶ θρησκευτικὸ χαρακτήρα. Συνοδεύονται ἀπὸ ἀδελφότητες, πὺ βοηθοῦσι τοὺς ἀσθενεῖς ἢ τοὺς ἀδυνάτους,

(5) Βλέπε κυρίως τὰ κεφάλαια: “La Chrétienté médiévale”, σελ. 17 ἐπ., “Chrétienté médiévale et nouvelle Chrétienté”, σελ. 151 ἐπ. καὶ “L'idéal historique de la Chrétienté médiévale”, σελ. 156 ἐπ.

όργανώνουν έορτές κλπ. Παράλληλα υπάρχει, αν όχι τόσο στο όνομα, πάντως όμως στο πράγμα, μιὰ ζηλευτή εργατική νομοθεσία, ποῦχε προσαρμοσθῆ στις χριστιανικές αρχές, ὕστερ' ἀπὸ [σελ. 107] μεγάλους ἀγῶνες τῆς Ἐκκλησίας. Προστατεύει τὸν ἐργάτη. Τοῦ ὀρίζει γιὰ τὸ χειμῶνα ἑπτὰ ὥρες ἐργασίας. Τοῦ δίνει 80 ὡς 95 μέρες ἀργίας τὸ χρόνο, μαζί μὲ τις Κυριακές. Ὅρίζει κατώτερο ὄριο δικαίου ἡμερομισθίου καὶ καταδικάζει τὴν παράνομη κερδοσκοπία. Ἔτσι προλαβαίνονται κοινωνικές συγκρούσεις, γιατί οἱ ἐργοδότες κί' οἱ ἐργάτες ἦσαν ἀλληλέγγυοι μέσα στῆ συντεχνία τους⁽⁶⁾.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι καὶ τὸ ἐμπόριο διοργανώνεται πάνω στις ἴδιες κατευθυντήριες γραμμές. Συνασπίζονται κί' οἱ ἔμποροι σὰν τοὺς τεχνῖτες. Σχηματίζουν ἐμπορικούς συνεταιρισμούς, ποὺ ἔχουν τὸ μονοπώλιο σὲ μιὰ ὠρισμένη περιοχή, συντάσσουν κανονισμούς γιὰ τις ἀνταλλαγές καὶ τιμωροῦν τις παραβάσεις τῆς ἐμπορικῆς ἠθικῆς. Ἀπ' τὸν ἔνατο αἰῶνα τὸ ἐμπόριο σημειώνει μιὰ λαμπρὴ περίοδο ἀνθήσεως⁽⁷⁾.

Εἶναι κρῖμα ποὺ ὁ χῶρος δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐκταθοῦμε περισσότερο ἀπάνω σ' αὐτὸ τὸ τόσο σπουδαῖο ζήτημα, ποὺ γύρω του ἔχει ἀναπτυχθῆ μιὰ πολὺ πλατεῖα βιβλιογραφία⁽⁸⁾. Ἐνα μόνο θὰ θέλαμε νὰ προσθέσουμε ἐδῶ. Ὅτι ἡ κίνηση αὐτὴ δυστυχῶς καταδιώχτηκε καὶ καταπνίγηκε, σὲ τρόπο, ὥστε τὸ ἄτομο, ὁ πολίτης, ὁ ἐργάτης, ὁ παραγωγὸς νὰ ξεμοναχιαστῆ, νὰ μείνῃ ἀδύνατος, ἀνυπεράσπιστος μπροστὰ στὸν ἰσχυρὸ καὶ στὸν τύραννο. Καὶ ποιὸς τὸν ἔκανε αὐτὸν τὸν διωγμὸ; «Ὁ Μεσαίωνας», θὰ βιασθῆ, ὅπως πάντα, ν' ἀπαντήσῃ ἢ ἄρνησῃ. Καὶ ὅμως ὄχι. Αὐτὴ ἡ θαυμασία συνεταιριστικὴ καὶ συντεχνιακὴ ὀργάνωση ἦτανε δημιούργημα τοῦ Μεσαίωνα – τὸ πιὸ ἀγαπημένο παιδί του. Ἐκεῖνος ποὺ τὴν κατέπνιξε ἦτανε ἡ... «Διαφώτιση».

* * *

Σὲ μιὰ κοινωνία πρωτόγονη καὶ βάρβαρη, ὅπως ἦτανε αὐτὴ ποὺ βρῆκε ὁ Χριστιανισμὸς στὴν Εὐρώπη, καταλαβαίνει κανεὶς πόση ἦταν ἡ περιφρόνηση κί' ἡ ἀδιαφορία γιὰ τὸν φτωχὸ καὶ τὸν δυστυχισμένο. Αὐτὴ τὴν ἀδιαφορία, μαζί μὲ τὴν ἄγρια πλεονεκτικὴ τάση τῶν βαρῶνων καὶ τῶν ἄλλων ἀρχόντων εἰς βάρος τῶν χωρικῶν καὶ κάθε ἀδυνάτου, προσπάθησε νὰ γιατρέψῃ μὲ ὅλες του τις δυνάμεις ὁ Χριστιανισμὸς. Σὲ ἀλλεπάλληλες συνόδους ὑψώθηκε φωνὴ [σελ. 108] διαμαρτυρίας, ποὺ τὴν συνώδευαν καὶ ἀνάλογες κυρώσεις τῶν κανόνων. Ἡ κλεψιά, ἡ ἀρπαγὴ, ἡ καταπίεση τοῦ χωρικοῦ στιγματίζονται, καθὼς καὶ ὅλα τὰ ἐγκλήματα ποὺ γίνονται εἰς βάρος τῆς παρουσίας ἢ τῆς ζωῆς τῶν ἄλλων. Ἀμείλικτη ἦταν ἡ Ἐκκλησία καὶ γιὰ τοὺς πολέμους ποὺ συχνὰ ἄνοιγαν μεταξύ τοὺς οἱ εὐγενεῖς γιὰ ἀτομικούς λόγους καὶ ἐγωϊστικές ἐπιδιώξεις. Βέβαια, νὰ τοὺς καταργήσῃ ὁλότελα

(6) A. Fliche, *La Chrétienté médiévale*, Paris 1929, σελ. 470 κ.έ.

(7) Βλέπε *La Civilisation occidentale au moyen âge* τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Henri Pirenne καὶ τῶν καθηγητῶν τῆς Σορβόννης G. Cohen καὶ H. Focillon, ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία.

(8) Βλ. Bühler, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 114, 116, 136, 156-7.

δὲν ἦταν στὸ χέρι της. Ἐπέβαλε ὁμως, μὲ τὴν ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ γιὰ τοὺς παραβάτες, νὰ σταματήσῃ κάθε σύγκρουση τὴν Κυριακὴ. Ἀργότερα ἡ ἀπαγόρευση ἴσχυε γιὰ κάθε ἑβδομάδα, ἀπ' τὴν Τετάρτη βράδυ ὡς τὴ Δευτέρα τὸ πρωῖ, καθὼς καὶ γιὰ τὶς ἡμέρες ποὺ θύμιζαν τὸ θάνατο, τὴν ταφὴ καὶ τὴν ἀνάληψη τοῦ Σωτῆρος. Ἦταν ἡ «εἰρήνη τοῦ Θεοῦ». Τὸ μῖσος ἔσπαζε, οἱ ψυχὲς ἐμαλάκωναν, ἡμέρευαν τὰ ἦθη. Τὸ κήρυγμα τῆς ἀγάπης σιγὰ - σιγὰ καλλιεργοῦσε στοὺς ἄλλοτε βαρβάρους ἕναν ἀνώτερο πολιτισμό. Πόσο θὰ ζήλευεν ὁ εἰκοστὸς αἰῶνας!

Σημαντικώτατη ἦταν πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ κί' ἡ συμβολὴ τῶν κατὰ τόπους ἐπισκόπων, καθὼς καὶ πολλῶν μοναχικῶν ταγμάτων. Ὅχι μόνο μὲ τὸ κήρυγμα τῆς ἀγάπης, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἔμπρακτη ἐξάσκησή της⁽⁹⁾. Ἔτσι, λ.χ., βλέπουμε τὸ τάγμα τοῦ Cluny νὰ πολλαπλασιάσῃ τὶς ἐστίες θρησκευτικῆς ζωῆς, ν' ἀνοίγῃ σχολὰς καὶ ν' ἀναπτύσῃ δράση κοινωνικὴ, τρέφοντας φτωχοὺς καὶ φιλοξενῶντας ταξιδιωτὰς καὶ προσκυνητὰς. Ἀργότερα τὸ τάγμα τοῦ ἀγίου Φραγκίσκου τῆς Ἀσίζης, ποὺ πῆρε μιὰ ἔκταση καταπληκτικὴ, βγῆκε ἀπὸ μιὰ κίνηση φιλανθρωπικὴ. Ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ ἐκκλησιαστικὰ σωματεῖα βοήθησαν ἀρρώστους, αἰχμαλώτους, ὀρφανὰ καὶ ἔκθετα παιδιὰ. Ὑπῆρχαν ἐπίσης εἰδικὲς ἀδελφότητες ἀπὸ ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ποὺ ἀφιερώνανε τὸν ἑαυτό τους στὴν ἀνακούφιση τῆς δυστυχίας. Ἀπ' αὐτὰς τὶς ἀδελφότητες βγῆκε τὸ μεγάλο τάγμα τοῦ Φραγκίσκου, ποὺ ἔργο του ἦταν τόσο ἡ καλλιέργεια τῶν χριστιανικῶν γραμμάτων, ὅσο καὶ τὸ ἔμπρακτο κήρυγμα ποὺ γίνεται μὲ τὰ ἔργα τῆς ἀγάπης. Πλήθος ἀπὸ πολῦτιμες πληροφορίες μᾶς δίνει ὁ L. Lallemant στὸ τετράτομο ἔργο του γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀγάπης καθὼς καὶ ἄφθονη σχετικὴ βιβλιογραφία⁽¹⁰⁾, ὅπως ἐπίσης κί' ὁ S. Reicke στὸ δίτομο βιβλίον του *Τὸ γερμανικὸ ξενοδοχεῖο καὶ τὸ δίκαιόν του στὸν Μεσαίωνα* ⁽¹¹⁾. Ἰδιαίτερη ἦταν ἡ φροντίδα **[σελ. 109]** γιὰ τοὺς ἀρρώστους, καὶ μάλιστα γιὰ τοὺς δυστυχισμένους λεπρούς. Γιὰ τὴν προστασία τους εἶχαν χτισθῆ μεγάλα ἱδρύματα. Ἐφρόντιζαν γι' αὐτοὺς κί' ἡ ἐκκλησία κί' ἡ πολιτεία. Ἔτσι, λ.χ., ξέρουμε πὼς ὁ Λουδοβίκος Θ' τῆς Γαλλίας ἄφησε στὴ διαθήκη του χρήματα καὶ ἐντολὴ γιὰ τὴν ἵδρυση πολλῶν λεπροκομείων. Ἐπίσης, ἐσχηματίσθηκαν εἰδικοὶ σύλλογοι ἀπὸ κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς, ποὺ ἀνέλαβαν τὸ βαρὺ ἔργο τῆς περιθάλψεως τῶν λεπρῶν μέσα στὰ λεπροκομεῖα. Ὅπως ὁ Λουδοβίκος, καὶ ἄλλοι ἔστρεψαν τὸ ἐνδιαφέρον τοὺς στοὺς λεπρούς, ὅπως λ.χ. ὁ ἅγιος Κάρολος Βορρομαῖος, ὁ ἅγιος Φραγκίσκος τῆς Ἀσίζης, ἡ ἀγ. Αἰκατερίνη τῆς Σιέννης, καὶ πρὸ πάντων τὸ τάγμα τοῦ ἀγ. Λαζάρου⁽¹²⁾. Μὲ τὸν καιρὸ τὸ κήρυγμα τῆς ἀγάπης ἐπιδρᾷ γενικώτερα στὴν κοινωνικὴ ζωὴ, κί' αὐτὸ συντελεῖ πολὺ καὶ στὴν καλλιέργεια τῆς ζωῆς τῶν γεωργῶν. Ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 16' αἰῶνα, οἱ γεωργοὶ ποὺ καλλιεργοῦσαν τὶς ἀγροτικὲς περιοχὰς ἦσαν σὲ μιὰ μεγάλη πλειονότητα δοῦλοι. Ἀπ' τὴ μιὰ μεριά ὁμως ἡ ἐπίδραση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπάνω στὰ ἦθη τῶν ἀρχόντων, ἀπ' τὴν ἄλλη τὸ γεγονὸς ὅτι μέσα στὴ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία οἱ δοῦλοι ἦταν ἴσοι μὲ τὸν ἄρχοντα καὶ

(9) Βλ. Ch. Petit-Dutaillis καὶ P. Guinard, *L'essor des états d'occident*, σελ. 46 ἐξ.

(10) *Histoire de la Charité*, Paris 1900-12.

(11) *Das deutsche Spital und sein Recht im Mittelalter*, 1932.

(12) Ludwig Berg, *Christliche Liebestätigkeit in den Missionsländern*, 1935, σελ. 122.

μετείχαν έξ ίσου στα μυστήρια, συντελοῦσαν ὥστε σιγά - σιγά ἡ κατάσταση νὰ διορθώνεται. Μάλιστα, ἀπ' τὰ τέλη τοῦ ΙΒ' αἰῶνα, χάρις στὴν πρωτοβουλία τῆς Ἐκκλησίας, ἔγινε μιὰ πολὺ ζωηρὴ κίνηση, γιὰ νὰ ἐλευθερωθοῦν μεγάλες μάζες δούλων, κι' αὐτὸ εἶχε ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία. Ἐπίσης, ἡ Ἐκκλησία ἀγωνίστηκε πολὺ, γιὰ νὰ περιορίσῃ τὸ ἐμπόριο τῶν δούλων καὶ νὰ προστατέψῃ τὴ ζωὴ τους ἀπ' τὸ δεσποτισμὸ τῶν κυριῶν των. Ἐπέβαλε μάλιστα κι' ἀφορισμὸ γιὰ ὅποιον γινόταν αἴτιος τοῦ θανάτου ἐνὸς δούλου. Ἡ ζωὴ τῶν δουλοπαροίκων καὶ τῶν χωρικῶν γινόταν συχνὰ πολὺ στενόχωρη, ἀπ' τὶς πολλὰς ἐπιδημίες, τοὺς συχνοὺς λιμούς καὶ τοὺς πολέμους ποὺ ἔκαναν οἱ εὐγενεῖς μεταξύ τους. Ἡ Ἐκκλησία ἀγωνίστηκε νὰ περιορίσῃ αὐτοὺς τοὺς πολέμους κι' ἔλαβε ξεχωριστὴ φροντίδα γιὰ τὴν καλλιτέρευση τῆς ζωῆς ὅλων αὐτῶν ποὺ δυστυχοῦσαν. Οἱ φροντίδες αὐτὲς ἦταν πολὺ ἐντονώτερες καὶ συστηματικὲς στὴ Γαλλία, καὶ ἦσαν τόσοι οἱ καρποὶ τους, ὥστε ὁ ἱστορικὸς A. Fliche, καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Montpellier, ποὺ τὸ ἔργο του χρησιμοποίησαμε καὶ πιὸ πάνω, μιλάει γιὰ «ἐποχὴ πραγματικῆς εὐδαιμονίας, ποὺ ἔφθασε στὸ ἀπόγειό της τὸν ΙΓ' αἰῶνα». Νὰ πῶς περιγράφει ὁ ἴδιος ἱστορικὸς τὴ **[σελ. 110]** ζωὴ τοῦ χωρικοῦ τότε: «Ὁ χωρικὸς ἐγνώρισε τότε μιὰ ἀληθινὴ εὐμάρεια. Ἡ κατοικία του εἶναι ἀπλῆ... Ἡ ἐπίπλωση δείχνει κάποιον κομφορ... Τὰ ροῦχα, χιτῶνες, παπούτσια ἀπὸ δέρμα, γοῦνες, δίνουν τὴν ἴδια ἐντύπωση, καὶ τὸ γυναικεῖο ροῦχο δὲν στερεῖται ἀπὸ κάποια κομψότητα. Ἡ τροφὴ εἶναι ἀφθονή... τρῶνε ψωμί ἀπὸ σίκαλη, σκοτώνουν γουρνόπουλα, τρῶνε κρέας σφαχτό... πίνουνε μηλίτη στὴ Νορμανδία, ἀλλοῦ μύρα ἢ κρασί... γιορτάζουν πλουσιοπάροχα τὰ μεγάλα περιστατικὰ τῆς ζωῆς, ὅπως τὸ βάπτισμα, τοὺς ἀρραβῶνες, τὸ γάμο, καθὼς καὶ τὰ ἐπίσημα θρησκευτικὰ γεγονότα» ⁽¹²⁾. Μὲ μιὰ λέξη, τὸ κήρυγμα τῆς ἀγάπης, μὰ πρὸ πάντων ἡ ζωὴ τῆς ἀγάπης –τῆς Χριστιανικῆς ἀγάπης–, ὑπῆρξε γιὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἡ μεγαλύτερη πηγὴ ἐκπολιτισμοῦ, κι' αὐτὴ ἄνοιξε τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἐξημέρωση καὶ τὸν εὐγενισμό. Στὴ δύση πιά τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τότε ποὺ βάρβαρα φύλα κατέστρεψαν ὀριστικὰ ὅ,τι εἶχε χτίσει ἡ ἀρχαιότης, ἦρθε μὲ στοργὴ ἢ θρησκεία τῆς ἀγάπης νὰ καθίση στὸ προσκέφαλο τοῦ ἐτοιμοθανάτου. Κι' ὅπως ὠραιότατα τὸ γράφει ὁ Dr. G. Uhlhorn, «ἡ Ἐκκλησία κάθισε βοηθὸς καὶ παρήγορος στὸ νεκρικὸ κρεβάτι τοῦ ἀρχαίου κόσμου, κι' ἐφώτισε τὶς τελευταῖες του στιγμὲς μὲ τὸ ἑσπερινὸ φῶς μιᾶς ἀγάπης τέτοιας, ποὺ ὅμοια δὲν ἐγνώρισε ἡ ἀρχαιότης μὲ ὅλη τὴν ἀκμὴ της... Στὸ νοσοκομεῖο ἡ ἀγάπη, στὸ μοναστήρι ἡ ἐργασία, αὐτὲς ἦσαν οἱ δυνάμεις ποὺ παιδαγωγοῦσαν... Καμιὰ ἐποχὴ δὲν ἔκαμε τόσο πολλὰ γιὰ τοὺς δυστυχημένους, ὅσα ὁ Μεσαίωνας!» Στὸν ἴδιο τόνο κι' ὁ Dr. Heinrich Merz γράφει: «Ποῦ νὰ βρῶ χρώματα, γιὰ νὰ παραστήσω τὴ φλογερὴ ἐκείνη ἀγάπη καὶ τὸ διάπυρο ζῆλο καὶ κείνη τὴν ὁρμὴ ποὺ κάνει τὸν ἀνθρώπο νὰ δαπανᾶται καὶ νὰ θυσιάζεται, καὶ μὲ τὴν ὁποῖαν μιὰ σειρὰ ἀληθινῶν ἡρώων καὶ ἡρωίδων τῆς αὐταπαρνήσεως ἐβάδισαν ἀπάνω στα ἴχνη ἐνὸς Ἰερωνύμου, ἐνὸς Χρυσοστόμου, ἐνὸς Αὐγουστίνου!» ⁽¹⁴⁾

(12) A. Fliche, *La Chrétienté médiévale*, σελ. 469.

(14) Στὸ ἴδιο βιβλίον τοῦ Ludwig Berg, σελ. 123.

Ύστερα από όλα αυτά, έμεϊς εξακολουθοῦμε νὰ διαβάζωμε τὴν τελευταία λέξη τῆς ἐπιστήμης, στὰ φιλολογήματα τοῦ Ροῦϊδη, γραμμένα πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων. Ἀπ’ αὐτὰ πληροφοροῦμεθα ὅτι «*ἡ ἐξ ἀνατολῶν εἰσβαλοῦσα θεοκρατία εἶχεν ἐκβαρβαρώσει (μάλιστα!) τοὺς ὑπηκόους τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας!*» Ἐπίσης, ὅτι κατὰ τὸν μεσαίωνα «*ὁ ἱερεὺς, κατεχόμενος ὑπὸ ὑπερφυσικῆς νοσταλγίας, θεωρῶν τὸν κόσμον ὡς σκῆνωμα δαιμόνων καὶ τὸν ἄνθρωπον ὡς φύσει πονηρόν, ἔμενεν ἀνάληγτος εἰς τὰς θλίψεις του, προσφέρων [σελ. 111] ὡς φάρμακον τὴν ἐγκαρτέρηση καὶ τὴν ἐλπίδα τοῦ θανάτου!*» Ἐπίσης, ὅτι «*ὁ μεσαίων ὑπῆρξεν ἐν τῇ Δύσει πρὸ πάντων ἐποχῆ ἀπελπισίας: ἡ πεῖνα, ἡ ἐπιληψία, ἡ λέπρα, ἡ δουλεία, καθίστων τὸν λαὸν ψωραλέαν ἀγέλην (sic!)*». Καὶ τέλος ὅτι, σύμφωνα μὲ αὐτὰ καὶ ἄλλα, ἡ ψυχὴ τοῦ νεοέλληνοσ πρέπει νὰ ἐξαναστῆ μαζί μὲ τὸν Ροῦϊδην κατὰ «*τῆς ἠθικῆς ἀποκτηνώσεωσ ἣν ἐπέβαλεν ἡ Ἐκκλησία τότε!!*» ⁽¹⁵⁾

Ὁ δὲ ἀρθρογράφος τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας πληροφορεῖ τοὺς ἀναγνώστεσ του μὲ χαρακτηριστικὴν ἐνημερότητα. «*Αἱ λαϊκαὶ μᾶζαι εὐρίσκοντο εἰς χαμηλότατον πνευματικὸν καὶ ὑλικὸν ἐπίπεδον καὶ δὲν ἐδείκνυον κανέν σημεῖον προόδου... Ὀλόκληρον τὸ Μεσαιωνικὸν κοινωνικὸν σύστημα ἦτο εἰς τὸ ἔπακρον συντηρητικόν, ἄνευ οὐδεμιᾶσ προοδευτικῆσ τάσεωσ*» ⁽¹⁶⁾. Καϋμένη Ἱστορία!

* * *

Ἡ Εὐρωπαϊά πού χαλάει τὸν κόσμο σήμερα γιὰ τὰ δικαιώματά της καὶ πού νομίζει πὼσ στὴ Χριστιανικὴ θρησκεία βρίσκει τὸν μεγαλύτερο ἀντίπαλο γιὰ τὶσ φεμινιστικέσ τῆσ ἐπιδιώξεισ θὰ ἦταν μεγάλο πρᾶγμα, ἂν κατῶρθωνε νὰ καταλάβῃ ὅτι ἴσα - ἴσα μέσα ἀπ’ τὸ Χριστιανισμὸ ξεπήδησε τὸ μεγαλύτερο κήρυγμα τῆσ λευτεριᾶσ τῆσ, κί’ ἀπ’ αὐτὸν ἐτράφηκαν οἱ γονιμώτερεσ προσπάθειεσ γιὰ τὸ κοινωνικὸ καὶ πνευματικὸ ἀνέβασμά της. Ἡ συμβολὴ τοῦ περιφρονημένου Χριστιανικοῦ Μεσαίωνα καὶ πρὸσ αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ὑπῆρξε ἀνεκτίμητη – καὶ ἂσ τὸ ἀγνοοῦνε ὅσο θέλουν οἱ ἀρνηταί.

Ἦσ φαντασθοῦμε πρῶτα - πρῶτα πόσεσ δυσκολίεσ ἔπρεπε νὰ ὑπερνικήσῃ ἡ Ἐκκλησία, γιὰ νὰ ἐπιβάλη τὸ γάμο σὰ μιὰ ἰσόβια ἔνωση μέσα σὲ κεῖνα τὰ βάρβαρα κί’ ἀνυπότακτα φύλα. Ἡ ἀντίδραση μάλιστα τῶν διεφθαρμένων ἀρχόντων ἦτανε φοβερή· μὰ στὸ τέλος ὁ θεσμὸσ ἐπεβλήθη. Μέσα στὰ ἱερὰ δεσμὰ τοῦ γάμου ὁ ἄντρασ ἔμαθε νὰ δεσμεύῃ τὴν αὐθαιρεσία του. Σύνοδοι πού ἔγιναν στὸ Anger, Vannes, Agde καὶ στὴν Ὁρλεάνη, ἀπ’ τὰ 453 ὡσ τὰ 533, εἶχαν σὰν ἓνα ἀπ’ τὰ κύρια μελήματά τουσ νὰ ἐπικρατήσῃ ὁ ἀδιάλυτοσ γάμοσ, ἀπαγορεύσανε τὴν παλλακεία καὶ καταδικάσανε κάθε σύνδεσμο ἐκτὸσ τοῦ γάμου. Ὅτι ἡ προσπάθεια αὐτὴ ὠφελοῦσε [σελ. 112] κυρίωσ τὴ γυναῖκα, οὔτε εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ ποῦμε. Βέβαια, στὴ μεσαιωνικὴ οἰκογένεια ἡ γυναῖκα ἤξερε πὼσ ὁ ἄντρασ εἶναι ὁ ἀρχηγόσ, μὰ κί’ ὁ ἄντρασ ἐμάθαινε μὲ τὴ σειρά του πὼσ ἡ ἀρχηγία αὐτὴ δημιουργοῦσε ὑποχρεώσεισ.

(15) Ἐμ. Ροῦϊδου, *Μελέται*, ἐκδ. Καιροφύλα, σελ. 21, 22.

(16) Τόμοσ ΙΖ’, σελ. 931–932, ἀρθρον «Μεσαίων».

Ἡ ἐγκατάλειψη γυναικῶν καὶ παιδιῶν ἀπροστατεύτων, ἡ θηριωδία ἀπέναντι τῆς γυναίκα, ἡ ἀδιάντροπη καὶ δημόσια καταπάτηση τῆς συζυγικῆς πίστεως, ὅλα αὐτὰ τὰ ὠραῖα πράγματα, ποὺ ἐστόλισαν τὶς ἐπόμενες «χρυσές» ἐποχές, ὅπως τὸ παρατηρεῖ μὲ ὅλη τοῦ τὴν αὐθεντία ἕνας Burckhardt⁽¹⁷⁾, δὲν ἀποτελοῦσαν χαρακτηριστικὰ φαινόμενα στὸ Μεσαίωνα. Παρουσιάζονταν καὶ τότε, μὰ ἦσαν ἐγκλήματα, καὶ σὰν τέτοια τ' ἀντιμετώπιζε ἡ μεσαιωνικὴ κοινωνία. Φθάνοντας μάλιστα τὸ ΙΓ' αἰῶνα, βρίσκουμε ὄχι μόνο τὸν ἀπλοϊκὸ ἄνθρωπο, μὰ καὶ τὸν ἄλλοτε αὐθαίρετο, βίαιο καὶ ἡδονιστὴ ἄρχοντα, νὰ θεωρῆ σὰν μιὰ ἀπ' τὶς κυριώτερες ἀρετές του τὴν ἵπποτικὴ συμπεριφορὰ ἀπέναντι τῆς γυναίκα. Γι' αὐτὸν ἡ σύζυγος ποὺ διαλέγει μπροστὰ στὸ Θεὸ δὲν εἶναι πιά ἡ ταπεινὴ δούλη, ἀλλ' ἡ καλὴ σύντροφος: Στὴν ἀπουσία του αὐτὴ φροντίζει γιὰ ὅλα· ἀκόμη καὶ γιὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τὸν πύργο μὲ θάρρος ἀνδρικό, ἂν ἡ ἀνάγκη τὸ καλέσῃ. Ὁ σύζυγός της θεωρεῖ μεγάλη εὐτυχία νὰ τῆς ἐκδηλώνη ὅσο μπορεῖ συχνότερα τὴν ἀγάπη καὶ τὴ στοργή του. Ἡ γυναῖκα δὲν ἦταν πιά ἕνα ἀπλὸ ἀντικείμενο διασκεδάσεως, ὅπως τὴν ἔβλεπαν στὰ παλιὰ χρόνια καὶ στὴν πρώτη μεσαιωνικὴ ἐποχὴ – ὅπως δὰ κι' ἀργότερα, στοὺς αἰῶνες τοῦ φεμινισμοῦ καὶ τῶν φώτων. Τὰ ἄλλα, τὰ σαχλὰ παρατράγουδα, ποὺ μὲ τὶς περιγραφές τους μᾶς ἔχουν συνηθίσει πολλὰ ἵπποτικὰ μυθιστορήματα, ἀνήκουν στοὺς ἱππότες τῆς Ἀναγεννήσεως, καὶ ὄχι τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων. Ἐπαιξε τὸ ρόλο τῆς κι' ἐδῶ ἡ σύγχυση τῶν χρονικῶν ὁρίων, ποὺ γι' αὐτὴν μιλήσαμε καὶ στὴν ἀρχή. Ἀλλὰ καὶ στὴν κοινωνία μέσα ἡ θέση ποὺ πῆρε ἡ γυναῖκα ἦταν ἀνάλογη μ' αὐτὴν ποὺ εἶχε στὴν οἰκογένεια. Ἡ συμβολὴ της μάλιστα στὴν ἐξάσκηση τῆς φιλανθρωπίας καὶ στὴν ἐπούλωση τῆς κοινωνικῆς δυστυχίας ἦτανε κάτι τὸ ἐξαιρετικό. Τέλος, ἄς μὴ ξεχάσουμε πῶς καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ ἡ θέση της ἦτανε πολὺ τιμητικὴ. Τὰ μοναστικὰ τάγματα γυναικῶν σημειώνουν ἀξιόλογη ἄνθηση. Στὴν ὑπηρεσία τοῦ Χριστιανισμοῦ συμβάλλουν τὸ ἴδιο ἄνδρες καὶ γυναῖκες. Ἡ Ἐκκλησία λατρεύει χωρὶς προτιμήσεις τὶς ἅγιες γυναῖκες, ὅσο καὶ τοὺς ἄνδρες ποὺ φημίστηκαν γιὰ τὴν ἀρετὴ τους. Καὶ δὲν μᾶς ξεφεύγει βέβαια τὸ γεγονός ὅτι ἀνάμεσα σὲ ὅλους **[σελ. 113]** τὴν πρώτη θέση τὴν ἔχει μιὰ γυναῖκα: ἡ μητέρα τοῦ Κυρίου.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἕνα εἶναι βέβαιο, καὶ θὰ μπορούσα νὰ στοιχηματίσω, ὅτι καμιὰ ἀπ' τὶς φεμινίστριες τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα δὲν θὰ ἦταν ἀντικείμενο ζήλειας γιὰ τὴν γυναῖκα ποὺ ἔζησε στοῦ ἵπποτισμοῦ τὰ χρόνια.

* * *

Ὁ ἱππότης εἶναι ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ μορφή αὐτῶν τῶν χρόνων. Τοὺς ξέρομε ὅλοι τοὺς ἱππότες τοῦ Μεσαίωνα, θὰ μοῦ πῆτε ἴσως. Τοὺς ξέρομε ἀπ' τὰ διάφορα μυθιστορήματα, ἀπ' τὶς κινηματογραφικὲς ταινίες... Ἀλλὰ οἱ ἱππότες αὐτοὶ δὲν εἶναι ἱππότες. Εἶναι ἕνας ἀλλαγμένος, ἕνας ἐκφυλισμένος τύπος, ἕνας χαλασμένος καὶ γελοῖος τύπος ἱππότη τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως. Ὁ ἱππότης τοῦ Μεσαίωνα

(17) *Die Kultur der Renaissance in Italien*, ἰδίως σελ. 416 ἐξ. (ἔκδ. 1940).

είναι κάτι άλλο. Είναι μιὰ μεγάλη κι' εὐγενικιά μορφή. Εἶν' ἓνα πρόσωπο συγχρόνως ἱερὸ καὶ ἡρωϊκό. Ἡ ἀποστολή του εἶναι ἱερή. Ἀφιερώνει τὴ ζωὴ του στὴν πραγμάτωση ὑψηλῶν σκοπῶν. Τὸ ἰδεῶδες του εἶναι ἡ αὐταπάρνηση, ποὺ φθάνει ὡς τὴν αὐτοθυσία, εἶναι ὁ ἡρωϊσμός καὶ μαζὶ ἡ σωφροσύνη, ἡ αὐτοκυριαρχία, ἡ σεμνότης. Δύναμη μαζὶ καὶ ταπεινοφροσύνη, ἀνδρεία μαζὶ καὶ καλοκαγαθία. Μέσα στὴν κοινωνία τοῦ Μεσαίωνα ὁ ἱππότης εἶναι ὁ φρουρὸς τῆς ἠθικῆς, τὸ σπαθὶ τῆς δικαιοσύνης. Ἀναλαμβάνει τὴν ἀποστολή του μ' ἓναν τρόπο ποὺ θυμίζει τὴ χειροτονία τῶν ἱερέων. Ἐτοιμάζεται μὲ νηστεία καὶ ἀγρυπνία, περνάει μιὰ νύχτα προσευχῶν μέσα στὴν Ἐκκλησία, παρακολουθεῖ τὴ Λειτουργία, κοινωνεῖ. Ὕστερα ὁ ἐπίσκοπος, δίνοντάς του τὰ ὄπλα, προσεύχεται: «*Κύριε, σὲ ἱκετεύομε· ἄκουσε τὶς προσευχῆς μας καὶ εὐδόκησε νὰ εὐλογῆσῃς αὐτὸ τὸ σπαθί, ποὺ θέλει νὰ ὀπλισθῇ ὁ δοῦλος σου, γιὰ νὰ μπορῇ νὰ ὑπερασπίσῃ καὶ νὰ προστατέψῃ τὶς ἐκκλησίες, τὶς χῆρες, τὰ ὄρφανὰ καὶ ὄλους τοὺς δούλους τοῦ Θεοῦ ἀπ' τὴ σκληρότητα τῶν ἀπίστων*». Κι' ὁ ἱππότης, παίρνοντας τὰ ὄπλα, ὀρκίζεται νὰ εἶναι γενναῖος, θαρραλέος, τίμιος, νὰ προστατεύῃ τὴ χήρα καὶ τὸ ὄρφανὸ καὶ νὰ τρέχῃ πάντα νὰ βοηθήσῃ κάθε ἀδύνατο καὶ καταπιεζόμενο, κάθε φτωχὸ καὶ δυστυχισμένο. Ἄν τὸ ἰδεῶδες τους δὲν τὸ πραγματοποιοῦσανε στὸν τέλειο βαθμὸ οἱ ἱππότες τοῦ μεσαίωνα, ὅμως πλησίαζαν σ' αὐτὸ πάρα πολύ. Γι' αὐτὸ καὶ τοὺς τραγούδησαν τὰ τραγούδια ὄλων τῶν λαῶν, κι' ἡ μορφή τῶν ἱπποτῶν ἔχει ἐπιβληθῆ μὲ σεβασμὸ καὶ μ' ἀγάπη σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη. Μὰ εἴπαμε: μιᾶμε γιὰ τὸν ἱππότη τοῦ Μεσαίωνα κι' ὄχι γιὰ τὴν **[σελ. 114]** καρικατοῦρα ποὺ μᾶς παρουσίασε κατόπιν ἡ Ἀναγέννηση ⁽¹⁸⁾.

Μιλήσαμε μ' ὅλη τὴ δυνατὴ συντομία. Μὰ τὸ θέμα εἶναι τόσο πλατὺ. Μένουν τόσα ἄλλα σημεῖα, ποὺ οὔτε τὰ θίξαμε κάν. Μένει νὰ μιλήσῃ κανεὶς γιὰ τὰ γράμματα, γιὰ τὴν τέχνη, γιὰ τὰ πανεπιστήμια, γιὰ τὴν ὅλη πνευματικὴ κίνηση τοῦ Μεσαίωνα, γιὰ τόσα ἄλλα λαμπερά, γιὰ μερικά, ἀκόμη, θλιβερά σημεῖα.

* * *

Μιλήσαμε ὡς τώρα γιὰ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση καὶ τὴ βαθμιαία πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ σημειώθηκε στὴν κεντρικὴ καὶ δυτικὴ Εὐρώπη τὸν μεσαίωνα. Περιορίσαμε τὴν ἔρευνά μας μόνο στὴ Δύση, γιὰτὶ ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωση καὶ ἡ πολιτιστικὴ ἀνθήση τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, οἱ κατακτήσεις του στὸ δίκαιο, στὶς καλὲς τέχνες, στὴν πολιτικὴ, εἶναι ζητήματα ποὺ ἀξίζει τὸν κόπο νὰ μελετηθοῦν ξεχωριστά, μὲ ὄλο τὸ πλάτος ποὺ ἀξίζει σὲ τέτοιο μεγάλο θέμα. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο καὶ τώρα, μιῶντας γιὰ τὰ γράμματα καὶ τὴν Τέχνη τοῦ δυτικοῦ μεσαίωνα, θ' ἀφήσωμε κατὰ μέρος τὸ Βυζάντιο, καὶ θὰ τὸ θυμηθοῦμε ἀργότερα μόνο, γιὰ νὰ δοῦμε ἂν οἱ καλλιτεχνικὲς του δημιουργίες καὶ γενικὰ ὁ πολιτισμὸς του ἀσκήσανε καμιά ἐπίδραση, καὶ ποιὰ, στὴ δημιουργία ποὺ παρουσίασε ἡ λοιπὴ Εὐρώπη.

Μὰ εἶχε λοιπὸν γράμματα καὶ τέχνη ἡ Εὐρώπη στὸ μεσαίωνα; Ὁ μεσαίωνας δὲν εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν σκοταδιῶν καὶ τῆς βαρβαρότητος; Ἀσφαλῶς! Ἀλλὰ τῶν

(18) Bühler, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 180 ἐξ., Fliche ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 456-459.

σκοταδιών που σιγά - σιγά διαλύονται· τῆς βαρβαρότητας που ἀργὰ καὶ μὲ ρυθμὸ ἐκπολιτίζεται.

Εἶδαμε κίολας πιὸ πάνω ὅτι δυὸ στοιχεῖα μάχονταν στὸ μεσαίωνα, ποιὸ νὰ ἐπικρατήσῃ: ἡ βαρβαρότης ἀπ' τὴ μιά, ὁ Χριστιανισμὸς ἀπ' τὴν ἄλλη. Ἡ βαρβαρότης ἔσερνε μαζί ὅλα τῆς τὰ παρεπόμενα: ἀγριότητα στὴν ψυχὴ· πλεονεκτικὲς τάσεις τῶν ἀρχόντων· διαφθορὰ στὰ ἥθη· ὑλοφροσύνη καὶ σαρκολατρεία, πουὶ πιὸ πολὺ ἐκδηλωνόταν στοὺς βαρῶνους· περιφρόνηση τῆς ἠθικῆς τάξεως· ἀγραμματσούνη, παχυλὴ ἀμάθεια καὶ τόσα ἄλλα.

Ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά, τὸ νέο στοιχεῖο: ἡ Ἐκκλησία. Κί' ἐννοοῦμε, φυσικά, τοὺς εἰλικρινὰ χριστιανούς, καὶ ὄχι τοὺς ψεύτικους. Τοὺς ἀληθινούς πιστούς, πουὶ ἀφιέρωσαν τὴ ζωὴ τους στὴν ἀνάπτυξη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Ὅλοι αὐτοὶ ἦσαν ἐργάτες τοῦ πολιτισμοῦ τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης· ἀπ' τὸν ἐπίσκοπο, μέχρι **[σελ. 115]** τὸν πιὸ ἄσημο μικρὸ ἱεραπόστολο καὶ τὸν ἀνώνυμο πιστὸ χωριάτη. Καὶ μάλιστα, πολλὰς φορές, περισσότερο ὁ δεῦτερος καὶ λιγώτερο ὁ πρῶτος, πουὶ συχνά, δυστυχῶς, προσέφερε καὶ ἀρνητικὴ, καταστρεπτικὴ ὑπηρεσία στὸν Χριστιανισμὸ καὶ στὸν πολιτισμὸ τότε.

Γιὰ τὶς κακὲς αὐτὲς ἐκπροσωπήσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ, πρώτη ἡ συνείδηση τοῦ χριστιανοῦ ἐρευνητῆ ἐξεγείρεται· καὶ ὄχι μόνο ἐμεῖς, μὰ καὶ καθολικοὶ πιὰ συγγραφεῖς ἐκφράζονται γι' αὐτὲς σήμερα μὲ λόγια αὐστηρῆς κριτικῆς καὶ φανερῆς ἀποδοκιμασίας. Παρ' ὅλες ὅμως αὐτὲς τὶς βλαβερὲς ἐκπροσωπήσεις, ἡ σύγχρονη ἐπιστῆμη παραδέχεται ἀνεπιφύλακτα ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς, σὰν πίστη στὸν ἀληθινὸ Θεό, σὰν κήρυγμα τῆς ἀγάπης, σὰν θρησκεία τοῦ φωτὸς καὶ ἠθικῆ τῆς προόδου καὶ τοῦ ἐξευγενισμοῦ, ἦτανε στὰ κρίσιμα ἐκεῖνα χρόνια ἡ μοναδικὴ ἀντίδραση ἐναντίον τῆς βαρβαρότητας πουὶ βρῆκε ὁ Χριστιανισμὸς, ὅταν ἔκαμε τὴν ἐμφάνισή του στὴν Εὐρώπη. Εἶδαμε πὼς οἱ ἔρευνες μεγάλων ἐπιστημόνων τῆς ἐποχῆς μας βρίσκονται πιὰ σύμφωνες ἀπάνω στὸ κεντρικὸ αὐτὸ σημεῖο: ὁ Maritain μᾶς μίλησε γιὰ μιὰν «ὀργανικὴ ἐνότητα μεγίστου βαθμοῦ», πουὶ χαρακτήριζε τότε τὴ χριστιανικὴ Εὐρώπη· ὁ Bühler τὴν εἶπε «μεγαλοπρεπῆ ἐνότητα»· ὁ Fliche μᾶς μίλησε γιὰ μιὰ «ἐποχὴ πραγματικῆς εὐδαιμονίας»⁽¹⁹⁾.

Ἄν ὅμως τέτοια ἦταν, κάτω ἀπ' τὴν ἐπίδραση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξη τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, ποιὰ ἦταν ἄραγε ἡ δημιουργία του στοὺς δυὸ ἄλλους τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ, στὰ Γράμματα καὶ στὴν Τέχνη; Ἄς δοῦμε τί ἔχει νὰ μᾶς πῆ καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἔρευνα τῆς ἐπιστῆμης.

* * *

Ἀρχίζομε ἀπ' τὴ Λογοτεχνία. Γιὰ μιὰ ἐποχὴ πουὶ ἄλλα, πολὺ διαφορετικὰ ἔχομε συνηθίσει νὰ φρονοῦμε, θὰ μᾶς κάμη ἀσφαλῶς ἐντύπωση μεγάλη, ὅταν μάθωμε τὸν ἀπροσδόκητο πλοῦτο τῆς λογοτεχνικῆς τῆς παραγωγῆς. Σὲ βαρυσήμαντη μελέτη του γιὰ τὸν Μεσαίωνα, ὁ ἀκαδημαϊκὸς J. Bédier τονίζει

(19) *Ἀκτῖνες*, Μάρτιος 1944, σελ. 62-68.

ξεχωριστά ότι γύρω στα 1100 μ.Χ. παρουσιάστηκαν «τά πιά πολλά άπ' τά λογοτεχνικά είδη που γνώρισαν οί άρχαίοι, αλλά άναγεννημένα, υπό νέες μορφές, χριστιανικές κλπ.». Καί υποστηρίζει ότι όλα τά σύγχρονα λογοτεχνικά ρεύματα είχαν καί στο μεσαίωνα τούς άρχηγούς των, καί ότι θέματα, πρόσωπα, ιδέες, έμπνεύσεις εκείνης τής λογοτεχνίας έχουν **[σελ. 116]** καί σήμερα τήν έπιβίωσή τους, στη λογοτεχνία τής έποχής μας ⁽²⁰⁾.

Φυσικά, μιά τέτοια λογοτεχνική άνθηση δέν παρουσιάστηκε ξαφνικά καί άπότομα. Ήταν άποτέλεσμα πολυχρόνιας προεργασίας. Θα ζητήσουμε τήν προεργασία αύτή προπάντων στα χρόνια του μεγάλου Καρόλου, τρακόσια χρόνια νωρίτερα. Μά καί πριν άπ' τον Κάρολο υπήρχαν άρκετές σχολές έπισκοπικές καί μοναστικές. Στην περίοδο, μάλιστα, των φοβερών βαρβαρικών έπιδρομών, που σκέπασαν τό πρόσωπο τής Εύρώπης, είναι γνωστό ότι οί έκκλησίες καί τά μοναστήρια χρησίμευσαν για καταφύγια του πολιτισμού. Ο Κάρολος όμως θέλησε νά δημιουργήση μιά παρόμοια σχολή καί στο παλάτι του, που νά ναι ή καλλίτερη άπ' όλες, καί συγχρόνως ύπεστήριξε τή μόρφωση προς όλες τες διευθύνσεις. Κί έτσι έγινε ή περίφημη Παλατινή Άκαδημία. Για τήν ίδρυσή της ο Κάρολος κάλεσε στην αύλή του, τό 782, τον μοναχό τής Υόρκης Άλκουίνο, μαζί γραμματικό, ποιητή, άστρονόμο, θεολόγο καί ιστορικό. Οί μαθητές του Άλκουίνου δημιούργησαν έπισκοπικές καί μοναστικές σχολές, που σκόρπισαν σ' όλη τήν αύτοκρατορία τή γνώση καί τή μέθοδο του δασκάλου των ⁽²¹⁾.

Δυστυχώς, ή καλή άρχή που έκαμε ο Κάρολος δέν συνεχίστηκε άπ' τούς διαδόχους του. Άκολούθησαν δυο περίπου έκατονταετίες, που ή βαρβαρότης διεκδικούσε επικίνδυνα τήν κυριαρχία. Σκοτάδι στο λαό, άναρχία στην πολιτεία, άκαταστασίες καί παραστρατήματα στην άνώτατη έκκλησιαστική διοίκηση. Στον τρομερό κατήφορο, που φάνηκε για μιά στιγμή νά φέρνη στην καταστροφή τή Δύση, αντίρροπη στάθηκε ξανά ή δύναμη του Χριστιανισμού. Άνθρωποι με ζήλο άληθινά άποστολικό κινούνται τότε για ένα ήθικό καί θρησκευτικό ξύπνημα των λαών. Οργανώνονται σε τάγματα, άνοίγουν πάλι σχολές, χτίζουν ιδρύματα φιλανθρωπικά, πολλαπλασιάζουν τες έστίες τής θρησκευτικής ζωής. Η έπίδραση όλης αύτης τής άναμορφωτικής προσπάθειας ήταν άμέσως έκδηλη καί στη λογοτεχνία.

* * *

Έκτός άπ' τή μόρφωση, που ή καλλιέργειά της γινόταν ολοένα πιά έντατική, στη δημιουργία αξιόλογης λογοτεχνικής παραγωγής **[σελ. 117]** βοήθησε πολύ αύτό που ώνομάσανε γλωσσοπλαστική δύναμη του μεσαίωνα. Πολλοί άπ' τούς συγχρόνους εύρωπαϊκούς λαούς, που καμαρώνουν τή γλώσσα τούς έξειλιγμένη σε βαθμό ζηλευτό, ξέρουν ότι ή δημιουργία αύτης τής γλώσσας κι' ή πρώτη καλλιτεχνική έπεξεργασία τής έγινε στα χρόνια κείνα. Ο καθηγητής του

(20) Joseph Bédier, "Le moyen âge", στον XVI τόμο. τής *Encyclopédie Française*.

(21) A. Fliche, *La Chrétienté médiévale*, Paris 1929, σελ. 165-166.

πανεπιστημίου της Σορβόνης G. Cohen σε ειδική μελέτη του για τη Γραμματολογία του μεσαίωνα, τονίζει ότι στον 11ο, 12ο και 13ο αιώνα, περίοδο που την ονομάζει «*έποχή όλων των γενέσεων*», έδημιουργήθηκαν «*σε μια θαυμαστή γονιμότητα, όλες οι δυτικές σύγχρονες γλώσσες μας, της ρωμαϊκής ομάδος –γαλλική, προθηγγιανή, ιταλική, καταλανική, ισπανική, πορτογαλλική–, της γερμανικής ομάδος κλπ. Όλοκληρος ο εύρωπαϊκός κόσμος, στο μέρος του ειδικά το δυτικό, ανανεώνει τότε ολοκληρωτικά, είτε με τη ριζική μεταμόρφωση μιας ντόπιας γλώσσας είτε με τον δανεισμό μιας ξένης... τον τρόπο που χρησιμοποιεί για την έκφραση της σκέψέως του, στη φωνητική του, στη μορφολογία του, στο λεξιλόγιο, στη σύνταξή του*». Και προσθέτει: «*Δέν θά μπορούσε κανείς να φαντασθῆ ἑπανάσταση πὸ βαθιὰ, ἀνάλογη μὲ κείνη τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, καὶ πὸ συνοδεύεται μὲ μιὰ μετατόπιση τοῦ ἄξονα τοῦ εύρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ*» ⁽²²⁾.

Πολλοί, συνηθισμένοι να εξαίρουν την Αναγέννηση εις βάρος του Μεσαίωνα, αναγράφουν στο ένεργητικό της πρώτης πολλά απ' τα στολίδια και τα κατορθώματα εκείνου, και μαζί μ' αυτά και την καλλιέργεια της γλώσσας. Ο άκαδημαϊκός Bédier απορρίπτει ἀδίστακτα ἕναν τέτοιο ἰσχυρισμό. «*Όχι*», λέει, «*δέν είναι οι ούμανιστές της Αναγεννήσεως που ἐπροίκισαν, μὲ τὰ ὄργανά των τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἐκφράσεως, τοὺς νεώτερος καλλιτέχνες... Πολὺ πρὶν ἀπ' αὐτοὺς ἄλλοι χαλκιάδες ἐχάλκευσαν τὸν πεζὸ λόγος, καλὸ ἐργαλεῖο, καὶ καλλίτερο στὰ γερὰ χέρια, καὶ, ἐκτὸς αὐτοῦ, κατεσκεύασαν τὰ ἐργαλεῖα τοῦ ποιητῆ, ἔπλασαν ὅλους τοὺς τύπους τῶν στίχων καὶ τῶν στροφῶν, ἐδοκίμασαν ὅλους τοὺς συνδυασμοὺς τῶν στροφῶν, ὅλους τοὺς ρυθμοὺς κι' ὅλα τὰ μέλη*» ⁽²³⁾.

* * *

Μιά τέτοια δύναμη γλωσσοπλαστική και δημιουργική ρυθμῶν [σελ. 118] και μορφῶν χρησιμοποιήθηκε για την έκφραση ἀναλόγου σε πλοῦτο περιεχομένου.

Ἐκεῖνο πὸ κάνει εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐντύπωση στὸ μελετητὴ τῶν μεσαιωνικῶν τραγουδιῶν εἶναι ἕνα γενικὸ σχεδὸν χαρακτηριστικὸ: ἡ ἀνωθυμία. Ὁ ποιητῆς, ὅπως κι' ὁ καλλιτέχνης τοῦ μεσαίωνα, δέν ἐργάζεται για τὸ ἄτομό του, για νὰ ἐπιδείξη τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ κάμη θόρυβος γύρω ἀπ' τ' ὄνομά του. Ἐργάζεται για τὴν κοινότητα. Ἐκφράζει τὰ αἰσθήματά του, πὸ εἶναι συγχρόνως αἰσθήματα, ἀνησυχίες, πόνοι, πόθοι, λῦπες καὶ χαρές, ἀγῶνες καὶ προσπάθειες τῶν γύρω του, τοῦ τόπου του, τῆς κοινωσίας του. Σ' αὐτὸν ἀληθινὰ πραγματώνεται ὅ,τι ἔγραψε κάποτε ὁ Παλαμᾶς: «*ποιητῆς τοῦ καιροῦ του καὶ τοῦ γένους του*» ⁽²⁴⁾, ἀλλὰ μὲ μιὰ ἔννοια ἀκόμη πλατύτερη, γιατί ὁ μεσαιωνικὸς ποιητῆς τὶς πιότερες φορὲς γένος του θεωρεῖ ὄχι μόνο τοὺς ὁμοεθνεῖς του, μὰ κι' ὅλους ὅσοι ἀνήκουνε σε μιὰ εὐρύτερη οἰκογένεια:

(22) Louis Réau et Gustave Cohen, *L'art du moyen âge et la Civilisation Française*, Paris 1935, σελ. 281-282.

(23) Joseph Bédier, ἔνθ' ἄνωτ.

(24) Κ. Παλαμᾶ, «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου», ἐκδ. γ', σελ. 15.

στή Χριστιανωσύνη. «Στ' ἀλήθεια, καμιά Τέχνη δὲ στάθηκε ποτὲ τόσο κοντὰ σὲ ὄλους τοὺς ἀνθρώπους», γράφει ὁ G. Huisman ⁽²⁵⁾.

Δεύτερο χαρακτηριστικό, ἡ ἐνότης στὴν ἔμπνευση. Ἐκεῖνο ποὺ ὁ Bühler ὠνόμασε μεγαλοπρεπῆ ἐνότητα τοῦ μεσαίωνα, ἔχει κι' ἐδῶ τὴν ἐκδήλωσή του. Ὅποιοσδήποτε κι' ἂν ἦσαν οἱ διαφορὲς τῶν ἐθνικῶν γλωσσικῶν ἰδιωμάτων, γράφει ὁ καθηγητὴς Cohen, ὅμως χάρη στὴν κοινὴ λατινικὴ παιδεία, τὴ μισοκλασικὴ καὶ τὴν ἀρχαία, χάρη στὴν κοινὴ ἀκόμη μόρφωση, τὴ θρησκευτικὴ καὶ τὴ σύγχρονη, ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπῃ τὴν χαρακτήριζε «μιά σχετικὴ ἐνότης ἐμπνεύσεως, μιὰ ἰκανότης στὸ νὰ δέχωνται παντοῦ τὶς ἴδιες ἐπιδράσεις» ⁽²⁶⁾.

Εἰδικώτερα ἡ κοινὴ θρησκευτικὴ παιδεία, ἡ κοινὴ πίστη, ἐπέδρασε πάρα πολὺ στὴν ποίηση τοῦ μεσαίωνα, ὅπως ἀναγνωρίζει ὁ ἴδιος συγγραφεὺς, ποὺ θεωρεῖ σὰν ἓνα ἀπ' τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν ποιημάτων αὐτῶν τὸ ὅτι «εἶναι διαποτισμένα ἀπ' τὸν Χριστιανισμό» ⁽²⁷⁾. Καὶ ὁ Henri Berr, προλογίζοντας τὸν τεσσαρακοστὸ τόμο τῆς μεγάλης καὶ πολύτιμης συλλογῆς *L'évolution de l'humanité*, ποὺ τὴν ἔκδοσή της διευθύνει, γράφει πῶς «ἡ ἀρχαϊκὴ μεσαιωνικὴ τέχνη εἶν' ἓνα ἄνθος μοναστικό», καὶ ὑπογραμμίζει ξεχωριστὰ κάτι ποὺ παλαιότερα ἢ ἐπιστήμη δὲν τῷχε προσέξει : τὴν τεραστία **[σελ. 119]** ἐπίδραση ποὺ εἶχαν εἰδικῶς τὰ θρησκευτικὰ ταξείδια, οἱ ἱερὲς ἀποδημίαι, γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν καλῶν τεχνῶν καὶ τὴν ποιητικὴ ἄνθηση τῶν χρόνων ἐκείνων. «Μιὰ ἀπ' τὶς πιὸ πρόσφατες κατακτήσεις, λέει, τῶν ἱστορικῶν μελετῶν, εἶναι τὸ ὅτι ἀνεκάλυψαν τὸν τόσο σημαντικὸ ρόλο καὶ τὶς ποικίλες συνέπειαι ποὺ εἶχαν οἱ ἱερὲς ἀποδημίαι, τὰ λαϊκὰ θρησκευτικὰ προσκυνήματα» ⁽²⁸⁾.

Ἄμεση συνέπεια τῆς χριστιανικῆς αὐτῆς ἐπιδράσεως εἶναι κι' οἱ καθάραιες ἠθικὲς ἀρχὲς ποὺ διέπουν τὴ μεσαιωνικὴ ποίηση. Ἡ Τέχνη αὐτὴ, λέει ὁ Huisman, εἶχε τὴν ἠθικὴ της καὶ τὴ φιλοσοφία της. Ἔζησε μ' αὐτές ⁽²⁹⁾. Ἄς δοῦμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ μερικὰ συγκεκριμένα παραδείγματα. Ἄξιζει τὸν κόπο, μολονότι αὐτὸ θὰ γίνῃ φυσικὰ σὲ πολὺ μικρὴ κλίμακα – γιὰτὶ πῶς ν' ἀναλύσῃ κανεὶς ἐδῶ τῶρα ποιήματα ποὺ ἀνεβαίνουν σὲ ἑκατοντάδες ὀλόκληρες, καὶ ποὺ καθένα τους ἀπαρτίζεται συχνὰ ἀπὸ χιλιάδες στίχους;

* * *

Ἔτσι λοιπόν, στὰ τραγούδια τοῦ κύκλου τῶν «ἐπαναστατημένων βαρῶνων» βρίσκομε πάντα ἓνα βασικὸ νόημα ποὺ διέπει ὅλη τὴ σχετικὴ παραγωγή: Οἱ ἥρωες εἶναι πάντα οἱ ἄνθρωποι τοῦ ἐγωϊσμοῦ, ποὺ ἐπαναστατοῦν ἐναντίον ὅχι μόνο τῶν κοσμικῶν, μὰ καὶ τῶν θείων νόμων. Καίουν, καταστρέφουν, ἀρπάζουν, σκοτώνουν. Περιφρονοῦν ἀκόμη καὶ τὸ μητρικὸ φίλτρο, κι' εἶναι σκληροὶ πρὸς ὄλους. Τέτοιος

(25) Georges Huisman, "L'art médiévale", *Encyclopédie Française*, τόμ. XVI.

(26) G. Cohen, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 284.

(27) Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 283, 310-317, 333 κ.ἄ.

(28) Henri Berr, *L'évolution de l'humanité*, τόμ. XI, σελ. XIII.

(29) G. Huisman, ἐνθ' ἄνωτ.

είναι κι' ο ήρωας στο τραγοῦδι "Raoul de Cambrai". Ἡ μάνα του τὸν καταριέται, αὐτὸς τὴν περιφρονεῖ. Καταστρέφει σπίτια, καίει ἀνθρώπους ζωντανούς. Εἶναι ἕνας παράξενος νιτσεϊκὸς τοῦ μεσαίωνα, ὅπως παρετηρήθη, μὲ μιὰν ἀδάμαστη θέληση, μ' ἕναν ἀτομισμὸ πὺ φθάνει τὴν παραφροσύνη, πὺ δὲ φοβᾶται «μήτε διάβολο μήτε Θεό!» Κι' ὅμως, ἔρχεται τέλος ἡ στιγμή πὺ ἡ «ἀδάμαστη» θέληση δαμάζεται. Ὁ ὑπερφίαλος ἐγωῖσμὸς συντρίβεται, καὶ τὸ ἀγέρωχο κεφάλι θὰ σκύψη σὲ προσκύνηση τοῦ «*Δοξασμένου Πατέρα*».

Στὸ ποίημα "Girard de Roussillon", ὁ ήρωας, πὺ εἶναι πάλι ἀπ' τὴν ἴδια ράτσα, θ' ἀκούση κάποιον νὰ τοῦ φωνάζη: «*Ὅποιος δείχνεται πολὺ ἐγωῖστής, τὸν ἐγκαταλείπει ὁ Θεός*». Στὸ σημεῖο αὐτό, ποιὸς δὲν συλλογίζεται ὅτι ὁ μεσαιωνικὸς ποιητὴς συναντᾶται μὲ τοὺς ἀρχαίους τραγικούς; «*Ζεὺς μεγάλης γλώσσης κόμπους ὑπερεχθαίρει*», θὰ μᾶς πῆ ὁ κλασικὸς. Καὶ θὰ μᾶς δείξη τὸν [σελ. 120] «*ὕβριστήν*» Καναπέα νὰ πέφτη κεραυνωμένος καὶ νεκρὸς ἀπ' τὴ θεία δίκη. Ὁ μεσαιωνικὸς ὅμως ποιητὴς, ἀφοῦ μᾶς θυμίση πὺς «*ὁ Θεὸς στή μεγαλωσύνη του ταπεινώνει τὸν ἐγωῖσμὸ καὶ ὑψώνει τὴν ταπεινοφροσύνη*», θὰ προχωρήση σὲ ἕνα σκαλί πολὺ ψηλότερο ἀπὸ κείνο τοῦ ἀρχαίου τραγικοῦ: τίς πιότερες φορὲς ὁ ήρωάς του δὲν θὰ καταστραφῆ οὔτε θὰ πέση κεραυνωμένος; θὰ τοῦ δοθοῦν εὐκαιρίες πολὺτιμες, καί, μέσα ἀπὸ μιὰ παιδαγωγία μακροχρόνια καὶ συνεχῆ, πὺ τοῦ κάνει τὸ πατρικὸ χέρι τοῦ Θεοῦ, θὰ γυρίση κάποτε στὸ σπίτι τοῦ Πατέρα ταπεινωμένος, συντριμμένος, μὰ γιὰ νὰ σωθῆ. Εἶναι, ἀσφαλῶς, μιὰ ὑψηλὴ σύλληψη στή λύση τῶν ἐσωτερικῶν ψυχικῶν δραμάτων, πὺ μ' αὐτὴν ἐπλούτισε τὸν ποιητὴ ἡ χριστιανικὴ του ἀντίληψη τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ζωῆς.

Ἀκόμη ἀνώτερο σὲ σύλληψη καὶ λογοτεχνικὴ ἐκτέλεση εἶναι τὸ περίφημο «τραγοῦδι τοῦ Ρολάνδου» αὐτὸ τὸ «μαργαριτάρι» τῆς Γαλλικῆς ποιήσεως, πὺ παριστάνει στὸν ὑψηλότερο βαθμὸ «*τὴν ἱερὴ συμφωνία τῆς πατρίδος καὶ τῆς πίστεως, τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ*»⁽³⁰⁾. Τὸ τραγοῦδι αὐτό, «*σοφὸ στὴν ἐμπνευσή του καὶ στὴ σύνθεση*», «*λούζεται ὀλόκληρο μέσα στὸ θαῦμα τὸ χριστιανικὸ*». Ὁ Θεὸς εἶναι πάντα παρὼν, εἶναι παρὼν καὶ δρᾷ, προστατεύει τὸν ήρωά του. Συγκινεῖται ἡ φύση στὸ θάνατό του. Τέλος, οἱ ἄγγελοι τῶν οὐρανῶν ἔρχονται, γιὰ νὰ πάρουν τὴν ψυχὴ του.

Πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὸν ἰπλότη. Ὁχι γιὰ τὸν γελοῖον ἰπλότη τῆς παρακμῆς, οὔτε γιὰ τὸν τυχοδιώκτη πὺ παρίστανε τὸ σταυροφόρο, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα πήγαινε γιὰ τὴν ἀναζήτηση μιᾶς καλλίτερης τύχης – πόσο θλιβερὰ τοὺς ἔνωσε τοὺς τέτοιους τύπους σὲ κρίσιμες γιὰ τὴν ἱστορία του στιγμὲς τὸ ἑλληνικὸ Βυζάντιο! Ἀλλὰ πρόκειται γιὰ τὸν ἄνθρωπο τῆς αὐταπαρνήσεως, πὺ ἀνέλαβε μὲ ὄρκο νὰ ὑπερασπίζη τὸν ἀδύνατο καὶ τὸν ἀδικούμενο, καὶ νᾶναι αὐτὸς «*τὸ σπαθὶ τῆς δικαιοσύνης*», ἔτοιμος νὰ θυσιάσῃ γιὰ τὴν πατρίδα, γιὰ τὴ δικαιοσύνη καὶ γιὰ τὴν Πίστη: «*Ὑψώσετε τὴν ἁγία Χριστιανωσύνη!*» νὰ ἡ φωνὴ τῶν ήρώων αὐτῶν. Ὁ κίνδυνος πὺ πέρασε ἡ χριστιανικὴ Εὐρώπη ἀπ' τὸν κατακλυσμὸ τοῦ ἰσλάμ, ὅταν αὐτὸ ξεχύθηκε στὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Γαλλία, καὶ τὸ ήρωικὸ πνεῦμα πὺ ἐνέπνευσε ἡ

(30) Δίτομη ἔκδοση ἔκαμε ὁ J. Bédier, «*ὁ ἐπιφανέστερος ἐκδότης καὶ σχολιαστὴς τοῦ διασήμου Τραγοῦδιοῦ*», Paris 1922-1927 (G. Cohen, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 333 ἐξ.)

πίστη στους προασπιστές του Χριστιανισμού και του πολιτισμού, όλα είναι φανερά στο έπος.

Αλλά είπαμε : ή ποιητική αυτή παραγωγή είναι τεράστια στην **[σελ. 121]** έκτασή της, και πώς να μιλήση γι' αυτήν κανείς, έστω και συντομώτατα, στα στενά όρια ενός άρθρου; Στην εποχή αυτή έχουμε τα ποιήματα του Chrétien de Troyes, και μάλιστα εκείνο το κυκλώπειο τραγούδι του Περσεβάλ (πολύ συγγενικός μ' αυτόν ο περίφημος Πάρσιφαλ του Βάγνερ), που οι στίχοι του, με τις μεταγενέστερες προσθήκες, αριθμοούνται σε εξηντατρείς χιλιάδες! Στην ίδια εποχή έχουμε τη Γερμανική δημώδη ποίηση, απέραντη στην έκτασή της και τολμηρότατη στις συλλήψεις της. Σ' αυτήν επίσης τα κοσμικά τραγούδια της Προβηγκίας, την αρχή της ισπανικής, πορτογαλικής, σκανδιναυικής και αγγλικής λογοτεχνίας, με κορυφαίο της εκπρόσωπο τον Τσώσερ, κι' άπάνω απ' όλα την υπεροχώτερη ποιητική σύνθεση της μεσαιωνικής Ευρώπης, τη *Θεία Κωμωδία* του Δάντη, που την είπαν «άνθος υπέροχο του μεσαιωνικού πνεύματος». Ο «αυτοκρατορικός αυτός ποιητής», όπως τον ονομάζει ένας άλλος κορυφαίος, ο Κλωντέλ⁽³¹⁾, έθεσε μια για πάντα στον Μεσαίωνα τη σφραγίδα της μεγάλης τέχνης και της μεγαλόπνευστης ποιητικής δημιουργίας. Στην άκμή του μεσαίωνα, ο πλουσιώτατα προικισμένος αυτός ποιητής αναλαμβάνει να εκφράση «τά πιο ύψηλά μυστήρια της γής και των ούρανων», να κλείση μέσα στην Τέχνη του την πίστη, τους πόθους και τά ιδανικά της εποχής του. «Δέν πιστεύω» –διαβάζομε στον όγδοο τόμο της *Ιστορίας του Μεσαίωνα*, που τον έγραψε ο Βέλγος ακαδημαϊκός Pirenne με συνεργασία των καθηγητών της Σορβόννης Cohen και Focillon⁽³²⁾– «δέν πιστεύω πως ή ανθρώπινη δύναμη θά μπορούσε ν' άνέβη πιο ψηλά, και πως υπάρχει ποίηση πιο δυνατή, πιο μεγαλοπρεπής, πιο παγκόσμια, που παραμένει έν τούτοις συχνά, σε βαθμό όξυ και τραγικό, γήϊνη. Και ο Μεσαιώνας είν' εκείνος που, ένσαρκωμένος στον φλωρεντίνο Δάντη Αλιγκέρι, ύψωσε σ' αυτό το ύψιστο σημείο την ποίηση... Άδικα θέλησαν να τον τραβήξουν προς την Άναγέννηση και να της αποδώσουν αυτό το άριστούργημα... Στην πραγματικότητα, άν θέλωμε να καταλάβωμε τη “Θεία Κωμωδία” στο πνεύμα της, το Μεσαίωνα και μόνο το Μεσαίωνα πρέπει να επικαλεσθοῦμε... Με τον Δάντη ο Μεσαιώνας άγγιξε την ύψηλότερη καλλιτεχνική προσπάθεια που μπορούσε: όλόκληρη ή θρησκευτική και φιλοσοφική του σκέψη βρίσκεται εκφρασμένη μέσα σ' ένα σύμβολο και χυμένη μέσα σε μια τέλεια φόρμα, που είναι ή φόρμα του άριστουργήματος».

[σελ. 122] Τέλος, επαναλαμβάνομε ότι, εκτός απ' την ποίηση, στο Μεσαίωνα καλλιεργήθηκαν έντατικά κι' όλα τ' άλλα λογοτεχνικά είδη. Το θέατρο, που σε κατοπινούς αιώνες απέτέλεσε το καύχημα των εύρωπαϊκών λογοτεχνιών, στο Μεσαίωνα κυρίως έχει την γένεσή του και τις πρώτες καταβολές δια την κατοπινή εξέλιξή του. Και ήταν δημιούργημα καθαρά θρησκευτικό⁽³³⁾. Θέματα παρμένα απ'

(31) Paul Claudel, *Positions et Prepositions*, σελ. 164.

(32) Henri Pirenne - Gustave Cohen - Henri Focillon, *Histoire du Moyen âge*, Paris 1933, τ. VIII, σ. 346 έξ. και 380.

(33) Ch. M. Des Granges, *Histoire de la Littérature Française*, 29η έκδοση, Paris 1933, σ. 106-124.

τή Γραφή, ὅπως ἐκεῖνα τῶν δέκα παρθένων ἢ τοῦ ἀσώτου ἢ τῶν Παθῶν ἢ τῆς Ἀναστάσεως, ἦσαν ικανώτατα νὰ δώσουν ἔμπνευση στοὺς καλλιτέχνες καὶ νὰ συγκινήσουν βαθειὰ τὰ πλήθη τῶν θεατῶν. «*Έβλεπες τοὺς θεατὲς νὰ κλαῖνε*», γράφουν οἱ χρονογράφοι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Κι' ὅπως μᾶς βεβαιώνει ὁ καθηγητὴς Cohen, τὸ ἴδιο ἔγινε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν, ὅταν οἱ μαθητὲς του, φοιτητὲς τῆς Σορβόννης, ἔπαιξαν πάλι τὸ «*ἀναμφισβήτητο ἀριστούργημα τοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου Miracle de Théophile*», πρᾶγμα ποὺ ἀποδεικνύει, ὅπως τονίζει ὁ ἴδιος, «*τί δύναμη συγκινήσεως, τί δυναμισμὸ κατέχουν ἀκόμη αὐτὰ τὰ ἀνθρώπινα καὶ θεῖα δράματα τῶν περασμένων καιρῶν, γιὰ κεῖνον ποὺ θὰ θελήσει νὰ κάμῃ τὸν κόπο νὰ τὰ καταλάβῃ καὶ νὰ τὰ ἐρμηνεύσῃ*»⁽³⁴⁾. Τὸ ἴδιο θὰ ἔλεγε κανεὶς καὶ γιὰ τὴν πρόζα καὶ γιὰ τὴν κωμωδία καὶ γιὰ τὴν ἱστοριογραφία, ποὺ ὅλα εἶναι δημιουργήματα τοῦ Μεσαίωνα⁽³⁵⁾.

Ἄλλὰ καὶ μόνον αὐτὰ ποὺ εἶπαμε γιὰ τὴ λογοτεχνία τοῦ Μεσαίωνα, μὲ τόσο ἀδρὸ καὶ βιαστικὸ ἐξέτασμα, κι' ὅσα ἄλλα θὰ μποροῦσε νὰ προσθέσῃ κανεὶς, στὸ ἴδιο πάντα συμπέρασμα μᾶς ὀδηγοῦν: Σὲ κεῖνο ποὺ ἐπιγραμματικὰ διατύπωσε μὲ ὅλη τὴν αὐθεντία του ἕνας Etienne Gilson σ' αὐτὲς τὶς φράσεις: «*Πρέπει νὰ κατατάξωμε μαζὶ μὲ τὰ παραμύθια τὴν ἱστορία ποὺ μᾶς λέει γιὰ μιὰ Ἀναγέννηση ἢ ὁποῖα τάχα διεδέχθη τοὺς αἰῶνες τοῦ ὕπνου, τοῦ σκότους καὶ τῆς πλάνης*»⁽³⁶⁾.

* * *

Καὶ ὅμως· ἂν θέλῃ κανεὶς νὰ πάρῃ μιὰ πλήρη εἰκόνα τῆς ἔντονης πνευματικῆς ζωῆς τοῦ Μεσαίωνα, μόνη ἢ μελέτη τῆς λογοτεχνίας **[σελ. 123]** του δὲν εἶναι ἀρκετὴ νὰ τοῦ τὴν δώσῃ. Πιο πάνω ἀκόμη κι' ἀπ' τὴ λογοτεχνία, στέκεται μιὰ ἄλλη δόξα τοῦ Μεσαίωνα: ἡ καλλιτεχνία του, καὶ μάλιστα ἡ ἀρχιτεκτονικὴ του. Ἡ ἐποχὴ αὐτὴ γιὰ τὴν ὁποῖα μιᾶμε, ἡ περιφρονημένη καὶ χλευασμένη ἀπ' τοὺς ἀρνητὲς, ἔφθασε νὰ ἀναγνωρίζεται σήμερα ἀπ' τοὺς εἰδικούς –ποιὸς θὰ τὸ περίμενε;– ὡς «*ἡ πιὸ μακρὰ κι' ἡ πιὸ ζωντανὴ περίοδος καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ἀπὸ ὅσες ἐγνώρισε ποτὲ ἡ ἀνθρωπότης. Τὰ οἰκοδομήματα τοῦ Μεσαίωνα –γράφει ὁ G. Huysmans, γενικὸς διευθυντὴς τῶν Καλῶν Τεχνῶν στὴ Γαλλία– ἔχουν συλληφθῆ σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες ἐνὸς ἀσύγκριτου μεγαλείου, στὸ ὁποῖον ἡ ἐποχὴ μας, ἂν κι' ἐφωδιασμένη μὲ τὰ τελειότερα μέσα τῆς ἐπιστήμης, σπανίως μπορεῖ νὰ φθάσῃ*»⁽³⁷⁾.

Νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ὅτι εἶχε τὴν ἠθικὴ τῆς, εἶναι λίγο· δὲν εἶχε ἀπλῶς ἠθικὲς ἀρχές: εἶχε τὴ θρησκεία τῆς. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτὴ, «*ἡ πιὸ τολμηρὴ κι' ἡ πιὸ προσαρμοσμένη στοὺς σκοποὺς τῆς ἀπὸ ὅλες ὅσες συνέλαβαν ποτὲ οἱ ἄνθρωποι*», κατὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Bédier, ἀντλοῦσε τὴν ἔμπνευση, τὴν τόλμη

(34) *L'art du Moyen âge...*, σελ. 423.

(35) H. Pirenne κλπ. ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 265, 306, 365, 407. Des Granges, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 125-167.

(36) Bédier, ἐνθ' ἄνωτ.

(37) Georges Huysmans, ἐνθ' ἄνωτ.

καὶ τὴν πρωτοτυπία τῆς ἀπ' τὸ Χριστιανισμό, πού τὸ πνεῦμα του καὶ τὸν πολιτισμό του ἀνέλαβε νὰ ἐνσαρκώσῃ καὶ νὰ ἐξυπηρετήσῃ. «Βασίλισσα ὄλων τῶν πλαστικῶν τεχνῶν ἢ ἀρχιτεκτονικῆ, μπαίνει κί' αὐτὴ στὴν ὑπηρεσία τῆς Ἐκκλησίας –γράφει ὁ καθηγητὴς Réau. Δὲν ἐπωφελεῖται τὰ προνόμιά της, παρὰ γιὰ νὰ τὰ θέσῃ στὴν ὑπηρεσία τοῦ Θεοῦ. Σὲ καμιά ἐποχὴ τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ ἢ θρησκευτικῆ ἀρχιτεκτονικῆ δὲν ἔπαιξε ἓνα ρόλο τόσο κυριαρχικό, τόσο ἀποκλειστικό»⁽³⁸⁾.

Ὁ ἐνθουσιασμός τῶν μεγάλων –καὶ ὁμως ἀνωνύμων!– αὐτῶν καλλιτεχνῶν, πού τὸν θρέφει καὶ τὸν φουντώνει ὁ θερμὸς πόθος νὰ ὑπηρετήσουν μὲ τὸ ταλέντο τῆς μεγαλοφυΐας των ἓνα ἰδανικό πού γεμίζει τὴν ὕπαρξή τους, μιὰ πίστη πού τοὺς ἔχει λυτρώσει, ἓναν πολιτισμό πού τὸν πιστεύουν σὰν τὸν μόνο ἄξιο γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ὁ ἐνθουσιασμός αὐτὸς τοὺς σπρώχνει ὀλοένα σὲ μιὰ συνεχῆ τελειοποίηση τῶν συλλήψεών τους καὶ τῶν μέσων πού θὰ βοηθήσουνε γιὰ τὴν πραγμάτωσή τους. Τὰ μνημεῖα τοῦ «ρωμανικοῦ», ἀλλὰ πολὺ περισσότερο βέβαια τοῦ «γοθτικοῦ» ρυθμοῦ, μένουν πάντοτε ἀντικείμενο τοῦ θαυμασμοῦ μας καὶ θέμα μελέτης ἑκατοντάδων [σελ. 124] ἐπιστημόνων τῆς ἐποχῆς μας. Παρ' ὅλα ὅσα κατέστρεψε τὸ τσεκοῦρι κί' ἡ φωτιά, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ἀντιχριστιανικὸς φανατισμὸς τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως μετέβαλε σὲ ἐρείπια καὶ συντρίμματα ἀναρίθμητα τέτοια μνημεῖα τοῦ πολιτισμοῦ, ὁμως μένουν πάντοτε ἀρκετά, γιὰ νὰ θυμίζουν στὶς γενεές ὅτι ἓνας μέγας καὶ θαυμαστὸς πολιτισμὸς ἀνθίσε κάποτε μέσα σὲ λαούς, πού, πρὶν τοὺς παραλάβῃ ὁ Χριστιανισμὸς, βρισκόνταν βυθισμένοι στὴ χειρότερη μορφή τῆς βαρβαρότητας.

Ὁ καθεδρικός ναὸς τῆς Ἀμιένης, ἓνας ἀπ' τοὺς μεγαλύτερους τοῦ κόσμου, χτισμένος στὰ 1220, πού ὁ Viollet-le-Duc ὠνόμασε Γαλλικὸν Παρθενῶνα· οἱ καθεδρικοὶ τῆς Μπωβαί, τῆς Σάρτρ, τῆς Ρέμς, τῆς Κολωνίας, ἢ περιώνυμη Παναγία τῶν Παρισίων· ἢ περίφημη μητρόπολη τοῦ Στρασβούργου, ὅλα αὐτὰ καὶ τόσα ἄλλα εἶναι ἀθάνατα μνημεῖα ἀρχιτεκτονικῆς, πού ἐνσαρκώνουν τὴν τάση πρὸς τὸ ἄπειρο τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀνθρώπου, τὴν ὁρμὴ τῆς ψυχῆς του πρὸς Ἐκεῖνον ἀπ' ὅπου πῆρε τὸ εἶναι καὶ τὸ λογικό, καὶ τὸ σπέρμα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας.

Αὐτὴ ἡ μυστικὴ ροπή πρὸς τὸ ἄπειρο, ἢ ἀδιάκοπη αὐτὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν κόσμο τοῦ πνεύματος, δίνει στὸ μεσαιωνικὸ καλλιτέχνη τὴ δύναμη νὰ ἐξαυλῶνεται καὶ νὰ ἐξαυλῶνῃ. Ἀποπνευματώση τῆς ὕλης εἶναι τὸ πρῶτο χαρακτηριστικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, λέει ὁ Réau⁽³⁹⁾.

Κί' ἐδῶ ἀκριβῶς ἔγκειται τὸ μεγάλο κατόρθωμα τοῦ μεσαιωνικοῦ χριστιανικοῦ κόσμου: «Τὸ ἀληθινὸ θαῦμα τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης –γράφει ὁ Huisman– εἶναι ὅτι ἐπιστοποίησε στὸ διηνηκὲς τὴν κυριαρχία τοῦ πνευματικοῦ πάνω στὰ ἐφήμερα συμβεβηκότα, ὅτι ἔδειξε χωρὶς διακοπὴ τὴν πίστη της στὴ δύναμη καὶ τὴ διάρκειά τοῦ ἰδανικοῦ της. Αὐτὸ τὸ ἰδανικό, πού τῆς εἶχε ὑπαγορεύσει ἢ στρατευομένη ἢ προσευχομένη Ἐκκλησία, διήνυσε δέκα αἰῶνες,

(38) Louis Réau, *L'art du moyen âge*, σελ. 194, βλ. καὶ σελ. 21 –22.

(39) Ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 64.

χωρίς ποτέ να χάση τίποτε απ' τή ζωτικότητα του, ούτε απ' τὸ στενὸ σύνδεσμό του με τή ζωή»⁽⁴⁰⁾.

Δέκα αἰῶνες. Καὶ σ' ὅλη αὐτὴ τὴ διάρκεια, ἓνα συνεχὲς ἀνέβασμα, μιὰ ἀδιάκοπη, ἀλλὰ καὶ κοινὴ προσπάθεια. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ ὑπηρετεῖ τὸ σύνολο, ἀλλὰ καὶ ὑπηρετεῖται ἀπ' αὐτό· ἐκφράζει τὰ αἰσθήματα τοῦ συνόλου, καὶ ἐμπνέεται ἀπ' αὐτό· καὶ συγχρόνως δὲν παύει νὰ εἶναι ἀτομικὴ, προσωπικὴ δημιουργία, με **[σελ. 125]** ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς προσωπικότητος ἀποτυπωμένα στὸ ἔργο τέχνης. Κολλεκτιβισμὸς καὶ ἀτομισμὸς εἶναι δυὸ ἐνωμένα χαρακτηριστικὰ τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης, καὶ συγχρόνως πάλι ἡ ἐνότης, ἡ «μεγαλοπρεπὴς ἐνότης».

Ἡ ἐνότης αὐτὴ στὶς κατευθύνσεις καὶ στὶς προσπάθειες, ποὺ εἶναι καρπὸς κοινῶν ἰδανικῶν, καὶ πού, καθὼς παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Focillon, εἶναι «τὸ χαρακτηριστικὸ τῶν μεγάλων ἐποχῶν»⁽⁴¹⁾, δίνει καὶ τὴν ἰκανότητα γιὰ μιὰ συνεχῆ τελειοποίησι τῶν μέσων τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Ἔτσι διαπιστώνομε μιὰ συνεχῆ ἐξέλιξη τῶν τεχνικῶν μέσων, πρᾶγμα ποὺ κάνει τὸν Réau νὰ γράφῃ ὅτι «καμιὰ προκατάληψη δὲν εἶναι τόσο ἄδικη, ὅσο τὸ νὰ θεωροῦνε τὸ Μεσαίωνα ἐποχὴ στεῖρα ἀπ' τὴν ἄποψη τῆς τεχνικῆς»⁽⁴²⁾.

Χάρη σ' αὐτὴ τὴ συνεχῆ προσπάθεια, κ' ἡ Ζωγραφικὴ τελειοποιεῖται ὀλοένα, ὥστε νὰ παρουσιάσῃ γρήγορα ἓνα θαυμαστὸ πλοῦτο. Δημιουργεῖ τὴν ὑαλογραφία με τὰ ἀθάνατα πολύχρωμα vitraux, χρησιμοποιοῖ τὴν ἐλαιογραφία, τὴν ξυλογραφία καὶ τὴ χαλκογραφία, καὶ αὐτὴ εἶναι ποὺ πρωτοεμφανίζει κεῖνο ποὺ σήμερα ὀνομάζομε ταμπλώ. Ὁ Τζιόττο στὴν Ἰταλία, οἱ σχολὲς τῆς Βιέννης, τοῦ Ἀμβούργου, τῆς Κολωνίας στὴν Γερμανία, ἡ σχολὴ τῆς Βουργόνης κ' οἱ ἐπόμενες στὴ Γαλλία, τέλος οἱ μεγάλοι τεχνῖτες τῶν Κάτω Χωρῶν, ἐδημιούργησαν ἔργα ζωγραφικῆς ἀντάξια πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἐποχῆς τῶν. Ἀκόμη κ' ἡ μικρογραφία εἶχε μιὰν ἐξέλιξη πολὺ σημαντικὴ, καὶ τὸ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ἀνάμεσα στοὺς καλλιτέχνες ποὺ δημιουργοῦν αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη εἶναι καὶ πολλὲς γυναῖκες!⁽⁴³⁾

Ἄν ὅμως ἡ ζωγραφικὴ παρουσίασε τέτοια πρόοδο, ἡ Γλυπτικὴ, σὲ μιὰν ἀχώριστη συνεργασία με τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, παρουσιάζει κυριολεκτικῶς θαύματα. Ἀληθινά, κ' ἀπ' τὴν ἄποψη τῆς Γλυπτικῆς, ὁ Μεσαίωνας ἔχει νὰ δείξῃ ἔργα γιὰ τὰ ὁποῖα δίκαια μπορεῖ νὰ καυχᾶται. Ἀγάλματα ὅπως ἐκεῖνα ποὺ παριστάνουν τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴ συναγωγὴ στὸ Στρασβοῦργο· ἡ «Παρθένος» τῆς Ἀμιένης· ὁ «Ἄγγελος ποὺ χαμογελᾷ» καὶ «ἡ ἐπίσκεψη τῆς Μαρίας στὴν Ἐλισάβετ» τῆς Ρέμς, ἀνάμεσα σὲ τόσα ἄλλα, εἶναι **[σελ. 126]** ἔργα ποὺ στέκονται παράπλευρα πρὸς τὰ ὠραιότερα καλλιτεχνήματα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς⁽⁴⁴⁾.

Καὶ τώρα, ὕστερα ἀπὸ ὅσα εἴπαμε γιὰ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωσι τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης καὶ γιὰ τὰ δημιουργήματα τῆς λογοτεχνίας, γιὰ τὰ θαύματα

(40) G. Huisman, *L'art Médiévale*.

(41) Pirenne, Cohen, Focillon, μν. ἔργ., σελ. 419.

(42) *L'art du moyen âge*, σελ. 70.

(43) Ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 262.

(44) Pirenne, κλπ., ἔνθ' ἄνωτ. 582–606. Réau, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 190–241.

τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῶν ἄλλων καλῶν τεχνῶν, τί ἄλλο μένει νὰ προσθέσωμε; Τὴν καλλιέργεια ἴσως τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Φιλοσοφίας σὲ κεῖνα τὰ χρόνια. Θὰ πρέπη ἀσφαλῶς νὰ γίνῃ κι' αὐτό, γιατί θὰ δοῦμε κι' ἄλλες πολλές σελίδες ἄγνωστες καὶ πολὺ διαφωτιστικές. Γιὰ τὴν ὥρα ὅμως μποροῦμε νὰ τελειώσωμε μὲ τὴ χτυπητὴ μὰ τόσο χαρακτηριστικὴ φράση μὲ τὴν ὁποία κλείνει τὸ βιβλίον του γιὰ τὴ Μεσαιωνικὴ Λογοτεχνία ὁ καθηγητὴς Cohen:

«Μόνο οἱ ἀμαθεῖς κι' οἱ τυφλοὶ μποροῦν πιά νὰ μιλοῦν γιὰ σκοτάδια τοῦ Μεσαίωνα!»⁽⁴⁵⁾.

(45) Μν. Ἔργ., σελ. 428.

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΙ' Η ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΡΕΥΝΑ (*)

Σε μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ ἄρνηση εἶχεν ἐπιστρατεύσει ὅλες τὶς ἐπιστῆμες, γιὰ νὰ τὶς ρίξη ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ, δὲν εἶναι παράξενο πὼς κι' ἡ ἱστορία δὲ μπόρεσε νὰ ξεφύγη τὴν κακομεταχείριση αὐτῆ. Εἶχε δὲν εἶχε, ἔπρεπε κι' αὐτὴ νὰ δώσῃ τὰ ἐπιχειρήματά της, ποὺ θ' ἀπεδείκνυαν τάχα χρεωκοπημένο τὸν Χριστιανισμό. Ἰδιαιτέρως μάλιστα ἡ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ὑποχρεώθηκε νὰ προσφέρῃ στὸν πόλεμο τοῦτον τὰ πιὸ πολλά. Τὸ ταλαίπωρο τὸ Βυζάντιο, πόσα τοῦ ἔψαλαν, πόσες ρετσινιές τοῦ κόλλησαν στὴν πλάτη! Μαῦρο τὸ παρέστησαν. Ἐποχὴ πνευματικοῦ μαρασμοῦ, σκοτεινῆς δεισιδαιμονίας, περίοδο ἀγριότητος, ἐγκληματιῶν, κακουργημάτων. Τὸ ὄνομα Βυζάντιο κατήντησε νὰ γίνῃ συνώνυμο κάθε κακοῦ, κι' ἔφτανε νὰ πῆς τὴ λέξη «βυζαντινισμός», γιὰ νὰ βρίσῃς τὸν ἄλλον μὲ τὴ βαρύτερη βρισιά.

Φαίνεται ὅμως πὼς ὁ εἰκοστὸς αἰώνας, μιὰ καὶ τᾶκαμε θάλασσα στὸν τομέα τῆς εἰρηνικῆς διαβιώσεως τῶν ἀνθρώπων, ἀπεφάσισε τοῦλάχιστον νὰ δώσῃ τέλος στὴν τέτοια μεταχείριση τῆς ἐπιστήμης. Καὶ ἀφοῦ τὸ σύνθημα τῆς ἐπαναστάσεως γιὰ τὴν ἀπολύτρωση ἀπὸ τὸν ὑλιστικὸ κλοιὸ τῶδωσαν πρῶτες οἱ Φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἡ ἱστορία δὲν ἔμεινε περισσότερο σ' αὐτόν. Εὐτυχῶς δὲν ἔλειψαν κι' ἐδῶ οἱ μεγάλοι ἐρευνητές. Καὶ σήμερα, ὕστερ' ἀπὸ θαυμαστὲς προσπάθειες, ποὺ σημειώθηκαν κυρίως τὶς τελευταῖες πέντ' ἔξη δεκαετίες, μπορεῖ καὶ τὸ «Χριστιανικὸ Βυζάντιο» νὰ ἀτενίζῃ μὲ καθαρὸ τὸ μέτωπο τοὺς συκοφάντες του, περήφανο γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς τόσο ἀδίκῃ προσβλημένης τιμῆς του.

Ἐδῶ, βέβαια, στὸν τόπο μας, δὲν ἔγινεν ἀκόμη ἀρκετὰ αἰσθητὸς ὁ νέος αὐτὸς προσανατολισμὸς τῆς ἱστορίας. Ἀλλὰ μήπως ἔχει γίνῃ αἰσθητὴ ἡ ριζικὴ μεταβολὴ ποὺ σημειώθηκε στὴ στάση τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλολογίας ἀπέναντι στὴν Πίστη; Οἱ «διανοούμενοί» μας θὰ χρειασθοῦν ἀκόμη λίγες δεκαετίες, γιὰ νὰ κατατοπισθοῦν. [σελ. 128] Ἔχουν τόσα ἄλλα, σπουδαιότερα ζητήματα ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦν! Εὐτυχῶς ὅμως, οἱ ἐξαιρέσεις δὲν ἔλειψαν. Κι' εἶναι τιμὴ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη, ὅταν ἀνάμεσα στὰ ὀνόματα τῶν μεγάλων ἐρευνητῶν τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, τὰ ὀνόματα τοῦ Παπαρρηγοπούλου καὶ τοῦ Λάμπρου ἀναφέρονται πάντα σὲ θέση πολὺ τιμητικῆ. Καὶ –εὐτυχῶς πάλι– *ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους* ποὺ ἐδημοσίευσε πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ (τόμος Α', 1939) ὁ Καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Κ. Ἄμαντος παρουσιάζει τὸ εὐχάριστο τοῦτο προσόν, νᾶναι συγχρονισμένη καὶ συντονισμένη πρὸς τὴν ἐξειλιγμένην αὐτὴ κι' ἐντελῶς σύγχρονη μορφή τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας.

* * *

* *Ἀκτῖνες*, τ. 1940, σ. 126.

Εὐθύς ἀπ' τὴν ἀρχὴ μπαίνουν τὰ πράγματα στὴ σωστὴ τοῦς θέση: «Ἄλλοτε, λέγει ὁ κ. Ἄμαντος, ὠμίλουν μετὰ περιφρονησεως καὶ εἴρωνείας περὶ τοῦ Βυζαντίου, χωρὶς νὰ τὸ γνωρίζουν καλά. Ἐλάμβαναν ὑπ' ὄψιν μερικὰ γεγονότα μόνον... καὶ ἀπέδιδαν εἰς τὸν “Βυζαντινισμόν” πᾶσαν σχολαστικότητα καὶ πολλὴν διαφθοράν. Καὶ αὐτὸς ὁ Gibbon, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὴν πρώτην ἀξιόλογον Βυζαντινὴν ἱστορίαν, τὴν ὠνόμασε παραλόγως “Ἱστορίαν τῆς παρακμῆς καὶ πτώσεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους”. Ἀλλὰ πῶς δυνάμεθα νὰ ὀμιλῶμεν περὶ παρακμῆς καὶ πτώσεως ἐνὸς Κράτους τὸ ὁποῖον ἐπὶ χίλια ἔτη ἦτο τὸ σπουδαιότερον εἰς τὸν κόσμον ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν;»

Τί εἶχε συντελέσει στὴν περιφρόνηση τοῦ Βυζαντίου; Πρῶτα-πρῶτα, λέει ὁ κ. Ἄμαντος, οἱ θρησκευτικὲς προκαταλήψεις, ὕστερα ἡ ἀντίθεση Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ἡ ὑπερβολικὴ προσκόλλησις στὸν ἀρχαῖον ἑλληνισμό, ποὺ τὴν εὐνόησε τόσο πολὺ, ὁ ρωμαντισμὸς τῶν περασμένων αἰώνων, καί... «πρὸ πάντων ἡ ἄγνοια».

«Εὐτυχῶς –προσθέτει– ἡ νεωτέρα ἔρευνα γνωρίζει βαθμηδὸν καλλίτερα τὸ Βυζάντιον καὶ τὸ κρίνει δικαιότερον καὶ χωρὶς ρωμαντισμοῦς. Ἐχρειάσθη πρὸς τοῦτο ἡ ἐργασία ἡ μακρὰ μεγάλων ἐπιστημόνων... διὰ νὰ γνωρίσωμεν καλλίτερα τὸ Βυζάντιον. Ἀκόμη δὲ γνωρίζομεν καλῶς τὴν ἐσωτερικὴν του ἱστορίαν, ἀλλὰ πάντως κρίνομε σήμερον καλύτερον καὶ δικαιότερον» (σελ. 3).

Αὐτὴ ἡ δικαιότερη κρίσις γιὰ τὸ Βυζάντιον δὲν στηρίζεται μονάχα στὰ μεγάλα πολεμικὰ κατορθώματα καὶ στὶς ἀξιωματικὰ στρατιωτικὰ ἐπιτυχίαι, ἀλλὰ στηρίζεται ἄλλο τόσο, καὶ περισσότερο ἀκόμη, στὸν πολιτισμὸν του, στὴ μεγάλη ἐκπολιτιστικὴ ἐπίδρασις **[σελ. 129]** ποὺ ἄσκησε στοὺς συγχρόνους τοῦ λαοῦς, στὶς ἀνεκτίμητες ὑπηρεσίαις ποὺ προσέφερε στὸ σημερινὸν πολιτισμὸν.

«Τὸ Βυζάντιον –λέει ὁ Gelzer– ἐκυριάρχησεν ἄλλοτε μὲ τὴν λογοτεχνίαν του καὶ πρὸ πάντων μὲ τὴν καλλιτεχνίαν του, ἡ ὁποία ἐπὶ μακρὸν ἤσκει ἐπίδρασιν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Δύσεως, μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν του... μὲ τὴν Ἰουστινιανέϊον νομοθεσίαν του, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τοῦ γραπτοῦ δικαίου τῆς Δύσεως» (σ. 4).

Εἰδικώτερα γιὰ τὴν τέχνην ποὺ ἐδημιούργησε τὸ Βυζάντιον, ὁ κ. Ἄμαντος προσθέτει τὰ ἑξῆς: «Ἡ ἀγία Σοφία... δὲν εἶναι μόνον τὸ ἱστορικώτερον μνημεῖον, ἀλλὰ καὶ τὸ καλλιτεχνικώτερον, τὸ ὁποῖον ἐδημιούργησε τὸν πρῶτον Βυζαντινὸν καλλιτεχνικὸν ρυθμόν. Οὐδὲν ἄλλο μνημεῖον ἔτυχε τόσης προσοχῆς, ὅχι μόνον μεταξὺ χριστιανικῶν ἐθνῶν, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν μωαμεθανικῶν... Τὰ καλλιτεχνήματα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος δὲν ἠτύχησαν νὰ τύχουν τόσης μιμήσεως, ὅσης ἡ ἀγία Σοφία. Εἶναι εὐνόητον ὅτι περὶ ἐνὸς τόσον μεγάλου καὶ συνθέτου ἀριστουργήματος ἔγινε πολλὴ συζήτησις. Ἡ ἀγία Σοφία ἔλυσε διάφορα προβλήματα μαθηματικὰ καὶ ἀρμονίας... Ἕνα ἀριστούργημα εἶναι πρὸ παντὸς ἔργον μεγαλοφυῶν καλλιτεχνῶν, δὲν εἶναι ἄψυχον ἄθροισμα τῶν οἰωνδῆποτε ξενικῶν στοιχείων. Καθὼς εἶπεν ὁ Schneider: Ἐν μοναδικὸν καλλιτέχνημα, ὅπως ἡ ἀγία Σοφία, ὀφείλει τὴν ὑπαρξίν του εἰς τὸ δυσερμήνευτον μυστικὸν τῆς μεγαλοφυΐας». (σελ. 408–410).

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς οἰκονομικῆς ὀργανώσεως οἱ Βυζαντινοὶ παρουσίασαν ἓνα μοναδικὸ φαινόμενον. «Ἐπὶ 800 ἔτη –λέει ὁ Gelzer– ἀπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ μέχρι τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, τὸ Βυζάντιον δὲν εὐρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ χρεωκοπήσῃ καὶ νὰ σταματήσῃ τὰς πληρωμάς του. Οὔτε οἱ ἀρχαῖοι χρόνοι οὔτε οἱ νεώτεροι ἔχουν παράλληλον φαινόμενον νὰ ἐπιδείξουν. Μὲ τὸ νόμισμά του τὸ Βυζάντιον ἐπεκράτησε τότε καὶ εἰς τὸν πολιτισμένον καὶ εἰς τὸν βάρβαρον κόσμον» (σελ. 61).

Ἐνα κράτος ὅμως μὲ τόση ζωτικότητα καὶ μὲ τέτοιον πολιτισμὸ φυσικὸ ἦταν νὰ ἀσκήσῃ μεγάλην ἐπίδραση στοὺς συγχρόνους του λαοὺς. Κι' ἡ ἐπίδραση αὕτη ἦταν πραγματικὰ μεγάλη καὶ εὐεργετική. Ἡ ἑλληνικὴ χριστιανικὴ, καὶ ἔθνικὴ ἀκόμη, φιλολογία βοήθει τὴ δημιουργία νέων φιλολογιῶν στὴν Ἀνατολή. Ἀπὸ τὸν τρίτο μετὰ Χριστὸν αἰῶνα ἄρχισαν νὰ μεταφράζονται στὴν Κοπτικὴ καὶ Συριακὴ γλῶσσα ἑλληνικὰ ἔργα, καὶ ἀπ' τὶς μεταφράσεις αὐτὲς δημιουργήθηκε ἡ πρώτη Κοπτικὴ καὶ Συριακὴ ἔθνικὴ φιλολογία. Τὸ ἴδιο συνέβη τὸν πέμπτον αἰῶνα μὲ τὴν Ἀρμενικὴ.

[σελ. 130] Τὴν ἴδια ἐπίδραση ἀσκεῖ τὸ Βυζάντιο καὶ σ' ὁλόκληρο τὸν Σλαβικὸν κόσμον. Τὰ ὀνόματα τῶν δύο ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, ποὺ ἐκήρυξαν τὸν Χριστιανισμὸ στὴ μακρυνὴ Μοραβία, εἶναι τιμημένα στὴν ἱστορία τῶν σλαβικῶν λαῶν, γιατί τοὺς ἔδωκαν τὰ πρῶτα σπέρματα τοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτοὶ ἐδημιούργησαν τὸ σλαβικὸ ἀλφάβητο, αὐτοὶ μετέφρασαν τὸ Εὐαγγέλιο κι' ἄλλα βιβλία στὴ σλαβικὴ γλῶσσα, κι' οἱ μαθητὲς τοὺς ἐσυνέχισαν τὸ ἔργο τοὺς στὴ Βουλγαρία καὶ τὴ Σερβία. Καὶ δὲν ἐκήρυξαν μόνον τὸν Χριστιανισμὸ στοὺς λαοὺς αὐτοὺς, ἀλλὰ αὐτοὶ εἶναι ποὺ «ἔθεσαν τὰς βάσεις τῆς σλαβικῆς φιλολογίας» (σελ. 446).

Μήπως ὅμως καὶ στοὺς Ἄραβες δὲν ἦταν εὐεργετικὴ ἡ ἐπίδραση τοῦ Βυζαντίου; «Χωρὶς τὸ Βυζάντιον –λέει ὁ Gelzer– θὰ ἔμεναν οἱ Ἄραβες, παρὰ τὰ χαρίσματα των, σχεδὸν βάρβαροι» (σελ. 3).

Ἄν ὅμως τὸ χριστιανικὸ Βυζάντιο ἐξυπηρέτησε τόσο πολὺ τὴν ἀνθρωπότητα στὴν ἐποχὴ του, ἡ ἐπίδραση ποὺ εἶχε στὶς κατοπινὲς ἐποχές, καὶ μάλιστα στὴ διαμόρφωση τοῦ νεωτέρου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι ἀνυπολόγιστη. Τὴ συμβολὴ του αὕτη σὲ ὅ,τι καλὸ ἔχει νὰ δείξῃ ὁ σημερινὸς πολιτισμὸς κανένας δὲν τοῦ τὴν ἀρνεῖται πιά. «Ἡ Βυζαντινὴ κοινωνία –λέει ὁ Bréhier– ἐξεπλήρωσεν εἰς τὸ διάστημα τῶν αἰώνων πραγματικὴν ἱστορικὴν ἀποστολήν: Ὑπερήσπισε καὶ διετήρησε. Προπύργιον τῆς Εὐρώπης κατὰ τοῦ Μωαμεθανισμοῦ, ἠμπόδισε μέχρι τοῦ 14' αἰῶνος τοὺς Μουσουλμάνους νὰ περάσουν τὸν Βόσπορον. Ὡς “βιβλιοθηκᾶριος τῆς ἀνθρωπότητος” διετήρησε τοὺς θησαυροὺς τῆς ἀρχαίας φιλολογίας, χωρὶς αὐτοὺς δὲ ἡ Ἀναγέννησις ἦτο πρακτικῶς ἀδύνατος. Τέλος, ἐπενήργησε μὲ τὴν ἀκτινοβολίαν του ἐπὶ τοὺς ὀλιγώτερον πολιτισμένους λαοὺς. Κάθε στιγμὴν εὐρίσκομεν τὰ ἴχνη του εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς» (σελ. 4).

Ὁ δὲ Beseler προσθέτει: «Δύο δῶρα μεγίστης ἀξίας ἐχάρισε τὸ Βυζάντιον εἰς τὴν Δύσιν, τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὸ Ρωμαϊκὸν Δίκαιον. Ἐνῶ ἡ Δύσις περὶ τὸ 530 μ.Χ. μόλις εἶχε πενιχρὰς γνώσεις περὶ τῆς ρωμαϊκῆς νομοθεσίας, τὸ Βυζάντιον κατὰ

τούς αυτούς χρόνους είχε την δύναμιν τὸν τεράστιον ὄγκον τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου νὰ ἐπεξεργασθῆ ἐπιστημονικῶς καὶ νὰ τὸν διαμορφώσῃ εἰς μεγαλοπρεπῆ νομοθεσίαν».

* * *

Μεγάλο λόγο ἔχουν κάμει γιὰ τὴν δῆθεν ἀντίθεση τοῦ Βυζαντίου πρὸς τὸν ἀρχαῖο Ἑλληνισμό. Προσπάθησαν νὰ παραστήσουν [σελ. 131] τὸ Βυζάντιο ἐχθρικό πρὸς τὴν ἑλληνικὴ σοφία καὶ παιδεία, εὐνοϊκὸ γιὰ τὴν ἀμάθεια καὶ τὴν ἀπαιδευσία. Σήμερα ὅλοι οἱ μεγάλοι εἰδικοί ἐρευνητὲς ὑποστηρίζουν τὸ ἀντίθετο, καὶ φθάνει κανεὶς στὸ συμπέρασμα ὅτι μᾶλλον ἡ ἄγνοια ὠρισμένων ἱστορικῶν ἐπροκάλεσε τὶς κατηγορίες, κ' ὄχι ἡ πραγματικὴ ἀπαιδευσία τοῦ Βυζαντίου. Ἐξω ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ ἀντίθεση, σὲ κανένα ἄλλο σημεῖο τὸ Βυζάντιο δὲν ἀρνήθηκε τὸν Ἑλληνισμό. Ἴσα - ἴσα, τὰ γράμματα καλλιεργοῦνται ἐντατικά. «Εἶναι χαρακτηριστικὸν διὰ τὴν Ἀνατολήν –λέει ὁ κ. Ἄμαντος– ὅτι παρὰ τὴν θρησκευτικὴν ἀντίθεσιν Χριστιανῶν καὶ “Ἑλλήνων”, ἤτοι ἐθνικῶν (εἰδωλολατρῶν), οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς θεωροῦνται ἀπαραίτητοι ἀπὸ ὅλους. Τὸ μέγα τοῦτο εὐτύχημα ὀφείλεται εἰς τοὺς μεγάλους θεολόγους τῆς Ἐκκλησίας, τὸν Γρηγόριον, τὸν Βασίλειον καὶ τόσους ἄλλους... Τὸ μέγα κῦρος τῶν πρώτων μεγάλων θεολόγων τῆς Ἐκκλησίας ἐπέβαλε τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς εἰς τοὺς χριστιανούς, καὶ οὕτω διεφύλαξεν αὐτούς, ἐν μέρει τούλάχιστον, διὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Οὕτω εἰς τὸ ἐξῆς βλέπομεν μετὰ συγκινήσεως ἀπλοϊκοὺς μοναχοὺς ν' ἀντιγράφουν χειρόγραφα ἀρχαίων συγγραφέων, ἀπείρους ἄλλους τροφίμους τῶν μοναστηρίων νὰ μορφώνωνται εἰς τὰς βιβλιοθήκας των... Ἄν ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ Βυζαντινὸν Κράτος ἐνῶρις κατεστρέφετο ἢ ἐγίνετο Γοτθικόν, ὅλη αὐτὴ ἡ πνευματικὴ κληρονομία τῶν ἀρχαίων, τὴν ὁποίαν οἱ κληρικοὶ ἐσεβάσθησαν, εἶναι ζήτημα ἂν θὰ ἐσώζετο. Μὲ τὸ Βυζαντινὸν Κράτος ὁ Χριστιανισμὸς καταδιώκει τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν, ἀλλ' ἔχει τὴν εὐκαμψίαν νὰ σεβασθῆ τοὺς συγγραφεῖς της. Καθὼς λέγει ὁ Salaville: Τὸν Χριστιανισμὸν τοῦ Βυζαντίου δὲν χωρίζει ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμὸν τὸ χάσμα τὸ ὁποῖον συνήθως φανταζόμεθα, ἀλλ' ἀπλῶς ὀροθετικὴ γραμμὴ καθαρὰ, χαραχθεῖσα εἰς τὴν ἱστορίαν ἀπὸ τὸν ἐπίσημον θρίαμβον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασιν τῆς πρωτεύουσας τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν πνευματικὴν ἀντίδρασιν τὴν ὁποίαν ἐπροκάλεσεν ἡ σχολικὴ νομοθεσία τοῦ Ἰουλιανοῦ.» (σελ. 53–54).

Τὸ ζήτημα ὅμως δὲν ἀποδεικνύεται μονάχα ἀρνητικά, μὰ καὶ θετικά. Ὅχι μόνο δηλαδὴ ἀντίθετος πρὸς τὸν Ἑλληνισμό δὲν ἦταν ὁ Χριστιανισμὸς στὸ Βυζάντιο, ἀλλὰ καὶ τὸν εὐεργέτησε τὸν Ἑλληνισμό σὲ βαθμὸ ἐξαιρετικό. Τὸν εὐεργέτησε, πρῶτα - πρῶτα, ἀπὸ ἄποψη ἐθνική. Πόσοι εἶχαν προσπαθήσει, ἀπὸ καταβολῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, νὰ τὸ συνενώσουν ὀλόκληρο σ' ἓνα ἐνιαῖο ἐθνικὸ καὶ πολιτικὸ σύνολο, καὶ δὲν τὸ κατάφεραν. Αὐτὴ τὴν ἀνυπολόγιστη [σελ. 132] πρὸς τὸν Ἑλληνισμό ἐκδούλευση, ποὺ δὲν ἀνεγνωρίσθη δυστυχῶς ἀκόμη ὅσο πρέπει, ἐπρόκειτο νὰ τὴν προσφέρῃ σ' αὐτὸν ὁ Χριστιανισμὸς στὰ βυζαντινὰ χρόνια. «Ἡ

Ἐκκλησία –λέει ὁ Ἔσσελιγκ– ἤνωσε τὰ στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητος, ὅπως δὲν ἔκαμε καμία πολιτικὴ δύναμις πρότερον». Καὶ ὁ Jorga προσθέτει: «Ἡ Ἐκκλησία ὑπῆρξεν ὁ κύριος παράγων ἐξελληνισμοῦ» (σελ. 59).

Δὲν ξέρω πόσα εἶναι τὰ δίκαια ψεγάδια ποὺ θὰ βροῦν στοὺς χριστιανοὺς αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου. Ξέρω ὅμως πῶς γιὰ ἓνα πράγμα δὲ θὰ μπορέσουν ποτὲ νὰ τοὺς κατηγορήσουν: Ὅτι ἀρνήθηκαν ποτὲ τὸν Ἑλληνισμό, ὅτι ἐλησμόνησαν ποτὲ τὴν ἀποστολὴ τους σὰν Ἑλληνες αὐτοκράτορες. Ἐνας Μέγας Ἀλέξανδρος, ποὺ ὑπέταξε τὸν κόσμον στὰ ἐλληνικὰ ὄπλα, ποὺ ἔφερε τὸν Ἑλληνισμό ὡς τὸν Πενταπόταμο, μποροῦσε νὰ δινε ἀφορμές, γιὰ νὰ βγαίνει ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ἐπαναστατημένης ψυχῆς τῶν ἐλλήνων συμπολεμιστῶν τοῦ ἡ κραυγὴ τῆς διαμαρτυρίας: «Βαρβαρίζει Ἀλέξανδρος!» Ἐνας Θεοδόσιος ὅμως, ἓνας Μαρκιανός, ἓνας Ἡράκλειος, ἓνας Λέων, ἓνας Βασίλειος, ἓνας Κωνσταντῖνος, ἓνας ὅποιοσδήποτε ἀπ' τοὺς αὐτοκράτορες ποὺ ἀνέβηκαν στὸ θρόνον τοῦ ἐλληνοχριστιανικοῦ Βυζαντίου, δὲν ἔδωσε ποτὲ σὲ κανέναν τὸ δικαίωμα νὰ ὑψώσῃ τὴν ἴδια κραυγὴ, εἴτε Πέρσες ἦταν οἱ βάρβαροι, εἴτε Γότθοι, εἴτε Ἀβάροι, εἴτε Ἀραβες, εἴτε Τοῦρκοι.

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ πλευρὰ, ὁ Χριστιανισμὸς εὐεργέτησε τὸν Ἑλληνισμό κι' ἀπὸ ἄποψη καθαρὰ ἐκπολιτιστικῆ. Ὁ Χριστιανισμὸς ὑπῆρξε ὁ μεγαλύτερος συντελεστής γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Κακοὶ ἐκπρόσωποι τῆς ἐπιστήμης, χειρότεροι ἐκπρόσωποι τοῦ ἐλληνισμοῦ, ὅσοι θέλησαν ν' ἀμφισβητήσουν τὴν ἀλήθεια αὐτή, ὅσοι προσπάθησαν νὰ χτυπήσουν τὸν Χριστιανισμό ἐν ὀνόματι τάχα τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος. Ἄς πέσῃ τὸ προσωπεῖο. Οἱ αὐτόκλητοι αὐτοὶ συνήγοροι τοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν ἔνωσαν ποτὲ γιὰ τὸν Ἑλληνισμό οὔτε μικρὸ ποσοστὸ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς στοργῆς ποὺ ἔδειξε γι' αὐτὸν τὸ Ἑλληνοχριστιανικὸ Βυζάντιο. Αὐτό, ποὺ ἐπὶ χίλια χρόνια ἔχυνε τὸ αἷμά του, γιὰ νὰ φυλάξῃ τὸν Ἑλληνισμό ἀπὸ ἀναρίθμητους ἐχθροὺς καὶ τρομεροὺς κινδύνους.

Ἄς μὴν τὸ ξεχνᾶμε. Προτοῦ νὰ κάμουν τὴν ἐμφάνισή τους οἱ διάφοροι διαφωτιστὲς καὶ οὐμανιστὲς καὶ ἐγκυκλοπαιδιστὲς καὶ δὲν ξέρω ποιοὶ ἄλλοι -ιστὲς, ὁ ἐλληνισμὸς ὑφίστατο καὶ ἀνθοβολοῦσε δεκαπέντε ὀλόκληρους αἰῶνες στὴν Ἀνατολή. Ὅχι βέβαια χάρη στοὺς ἀγῶνες τῶν ὀψίμων φίλων του. Ἀλλὰ χάρη στὸ αἷμα καὶ **[σελ. 133]** τοὺς μαρτυρικοὺς θανάτους τὸςων χριστιανῶν αὐτοκρατόρων, ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ καὶ τὸν Ἡράκλειο, ἴσαμε τὸν μαρτυρικὸ καὶ θρυλικὸ Κωνσταντῖνο τὸν Παλαιολόγο. Κι' ἀκόμη χάρη στοὺς ἀγῶνες τῶν Γρηγορίων καὶ τῶν Βασιλείων, ποὺ ἀφιέρωσαν τὴ γονιμότητα τῆς μεγαλοφυΐας των στὴν ἀναγέννηση τῶν γραμμάτων, στὴν καλλιέργεια τῆς ἐλληνικῆς σοφίας, ἐξαγιασμένης ἀπὸ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Γολγοθᾶ. Ἔδειξαν κι' οἱ νεώτεροι κάποιο ζῆλο γιὰ τὴν μελέτη καὶ τὴν ἔκδοση τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, τοὺς ἐδιάβασαν, τοὺς ἐσχολίασαν κάμποσο καιρὸ. Ὑστερ' ἀπὸ λίγες δεκαετίες ἐκόπηκε ἡ φούρια κι' ὁ ἐνθουσιασμός. Τὸ Βυζάντιο ὅμως δὲν ἐκουράστηκε ὄχι πενήντα κι' ἑκατό, μὰ χίλια χρόνια νὰ ἀντιγράφη, νὰ μελετᾶ, νὰ σχολιάζῃ, νὰ διαδίδῃ τοὺς ἀρχαίους ἑλληνες συγγραφεῖς.

Ἄν τὰ λησμόνησαν ὅλ' αὐτά, τόσο τὸ χειρότερο. Γιατὶ τέτοια γεγονότα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ λησμονοῦνται. Ὅταν ἓνας ὀλόκληρος λαὸς ἀγωνίζεται χίλια ὀλόκληρα χρόνια, γιὰ νὰ διατηρήσῃ ὅ,τι ἑλληνικὸ σὲ ἐθνότητα καὶ σὲ πολιτισμό, εἶναι γελοῖο νὰ τὸν κατηγοροῦν ὡς ἐχθρὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Εἶναι πιὰ καιρὸς νὰ μπῆ ἓνα τέρμα στὶς ἀνυπόστατες καὶ ἀνεξέλεγκτες λογοκοπίες. Εἶναι καιρὸς νὰ δειχτῆ πόσο ἔβλαψαν τὸν Ἑλληνισμό οἱ αὐτόκλητοι ἐκεῖνοι συνήγοροί του. Οἱ μεγαλοφυεῖς χριστιανοὶ συγγραφεῖς τῶν πρώτων αἰώνων, καὶ μάλιστα τοῦ Δ', ὠδήγησαν σὲ μιὰ θαυμαστὴ ἀρμονικὴ συνεργασία κί' ἀδελφωσύνη Χριστιανισμὸ κί' Ἑλληνισμὸ. Δεκαπέντε αἰῶνες συνεργάσθηκαν ἔτσι ἀδελφωμένοι, καὶ καρπὸς ἦταν ἓνας πολιτισμὸς ποὺ δίκαια ὠνομάσθηκε δεῦτερο ἑλληνικὸ θαῦμα. Ὑστερα ἀπὸ δεκαπέντε αἰώνων συνεργασία, ἔρχονται τὰ μεγάλα μυαλὰ τῶν ὀρθολογιστῶν νὰ διασπάσουν τὸν ζηλευτὸ σύνδεσμο, νὰ παρουσιάσουν τάχα τὸ χριστιανικὸ Βυζάντιο ἐχθρικὸ πρὸς τὸν Ἑλληνισμό, νὰ σηκώσουν τὸν Ἑλληνισμό ἐνάντια πρὸς τὴ Χριστιανικὴ Θρησκεία!

Πόσο ἐγκληματικὸς ἦταν ὁ προπαγανδισμὸς μιᾶς τέτοιας ψεύτικης κί' ἀνυπόστατης ιδέας, πόσο θανάσιμο πλῆγμα γιὰ τὸν νεώτερο πολιτισμὸ –καὶ μάλιστα τότε στὶς ἀρχές του– ἦταν ἡ καλλιέργεια μιᾶς τέτοιας ἐχθρότητας ἀνάμεσα στὰ δυὸ κύρια στοιχεῖα τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, στὴ χριστιανικὴ πίστη καὶ στὴν ἑλληνικὴ σκέψη, αὐτὸ οἱ μελλοντικὲς γενιές, ποὺ θὰ κρίνουν τὸν πολιτισμὸ μας, θὰ τὸ διαπιστώσουν εὐκολώτερα.

Μὰ πρέπει καὶ τώρα νὰ τὸ κηρύξῃ κανεὶς: Εἶναι ντροπὴ πὼς βρέθηκαν καὶ Ἑλληνες ὑποστηρικτὲς μιᾶς τόσο γελοίας ὑποθέσεως. Κί' εἶναι δυὸ φορές ντροπὴ τὸ ὅτι βρέθηκαν ἀκόμη Ἑλληνες νὰ **[σελ. 134]** υἱοθετήσουν τὰ φαντασιοκοπήματα αὐτὰ σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε νὰ φθάσουν ὡς τὸ σημεῖο καὶ ν' ἀρνηθοῦν ἀκόμη τὸ Βυζάντιο, καὶ νὰ ντρέπωνται νὰ μιλάνε γιὰ τὸν μεσαιωνικὸ ἑλληνισμό, μὴν τύχη καὶ ὁμολογήσουνε πὼς εἶναι ἀπόγονοι τόσο κακοφημισμένων προγόνων!

Εἶναι ὅμως εὐτύχημα –ξαναλέμε πάλι– ὅτι οἱ ἔρευνες τῶν μεγάλων ἱστορικῶν τῆς τελευταίας περιόδου, καὶ τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν, ἐπέβαλαν σιγὴ στὰ στόματα τῶν παραχαρακτῶν τῆς ἱστορίας. Κί' οἱ ἱστορικοὶ αὐτοί, ποὺ διακηρύττουν πόσο ἡ Ἐκκλησία εὐεργέτησε τὸν Ἑλληνισμό στὴν ἐθνικὴ του ὑπόσταση, οἱ ἴδιοι ἔρχονται νὰ ὁμολογήσουν ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἔδωσε τὴν μεγαλύτερη ἐκπολιτιστικὴ δύναμη στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία. Ἐνημερωμένος καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ κ. Ἄμαντος, μὲ τὰ τελευταῖα πορίσματα τῆς ἐπιστήμης, δὲν διστάζει νὰ ὁμολογήσῃ κί' αὐτὸς τὴν ἀλήθεια αὐτὴ καὶ νὰ τὴν ὑποστηρίξῃ, δείχνοντας, μὲ παραδείγματα καὶ μὲ σειρὰ ἀπὸ γεγονότα χειροπιαστά, τὴν ὑπέροχη δράση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴ συμβολὴ της στὸ Βυζαντινὸ πολιτισμὸ. (Βλέπε κυρίως τὸ κεφάλαιο «Οἱ συντελεσταὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας – 1. Χριστιανισμὸς καὶ Ἐκκλησία» σελ. 23–39). Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἡ Ἐκκλησία μὲ τὴ θαυμαστὴ ὀργάνωση τῆς φιλανθρωπίας, ὀργάνωση ποὺ δὲν ἔχει τὸ πᾶρισό της σὲ καμιὰν ἄλλη ἐποχὴ, μπόρεσε νὰ λύσῃ στὴν ἐποχὴ της τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα, καὶ μάλιστα χωρὶς τὴν ἐπέμβαση τοῦ Κράτους.

Ἀπ' τ' ἄλλο μέρος, ἡ Ἐκκλησία, μὲ τὰ ὑψηλὰ κί' ἀναπλαστικὰ διδάγματα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἐπαιδαγώγησε τοὺς λαοὺς τοῦ Βυζαντίου. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, πού τὰ βάρβαρα γερμανικὰ καὶ σκυθικὰ καὶ ταταρικὰ φύλα ξεχύθηκαν ἄγρια στὸ πρόσωπο τῆς Εὐρώπης, γιὰ νὰ διαλύσουν ὀριστικὰ κί' ἀμετάκλητα τὸ Δυτικὸ ρωμαϊκὸ κράτος, γιὰ νὰ συντρίψουν καὶ ν' ἀφανίσουν καὶ νὰ σκορπίσουν παντοῦ καταστροφές, βανδαλισμούς, συντρίμματα, καὶ νὰ δημιουργήσουν αὐτὰ τὸ σκοτεινὸ μεσαίωνα στὴ Δύση, τὸ χριστιανικὸ Βυζάντιο κατορθώνει νὰ σταθῇ ἀκλόνητο στὸ σίφουνα τοῦτον, καὶ κλεισμένο μέσα στὴν κιβωτὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἀντιμετωπίζει ἐπὶ αἰῶνες τὸν κατακλισμὸ καὶ ξεφεύγει τὴ βαρβαρότητα. Ἀργότερα ἡ ἴδια Ἐκκλησία, πού προφύλαξε τώρα τὸ Βυζάντιο, θὰ λάβῃ φροντίδα καὶ γιὰ τὶς βάρβαρες αὐτὲς φυλές, καὶ θ' ἀγωνισθῇ, γιὰ νὰ μεταλαμπαδεύσῃ τὸ φῶς, τὰ γράμματα, τὸν πολιτισμὸ καὶ σὲ κεῖνες.

Ἄς λὲν ὅ,τι θέλουν ἐκεῖνοι πού, προσπαθώντας νὰ φέρουν τὴν Ἱστορία σὲ πόλεμο πρὸς τὸ Χριστιανισμὸ, ὀχυρώνονται πίσω ἀπὸ τὴν ἄγνοια τῆς ἱστορίας καὶ θέλουν νὰ ρίξουν στὴν Ἐκκλησία τὴν **[σελ. 135]** εὐθύνη γιὰ τὸ μεσαιωνικὸ σκοτάδι τῆς Δύσεως. Τὸν σκοτεινὸ μεσαίωνα τῆς Δύσεως δὲν τὸν ἐδημιούργησε ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία. Τὸν ἐδημιούργησαν οἱ βάρβαροι κί' ἀπολίτιστοι συρφετοὶ τῶν Βανδάλων καὶ τῶν Βησιγόθων καὶ τῶν Ὀστρογόθων καὶ τόσων ἄλλων, πού κάθε ἄλλο ἦταν ἐκτὸς ἀπὸ χριστιανοί. Ἄν ὁ νεώτερος κόσμος ἔχῃ νὰ πῆ κάτι στὴν Ἐκκλησία σχετικῶς μὲ τὸν μεσαίωνα, αὐτὸ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο, παρὰ νὰ τῆς ἐκφράσῃ τὶς εὐχαριστίες καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη του, γιὰτὶ στὴν ἐποχὴν ἐκείνη, πού καμιά ἄλλη πνευματικὴ δύναμη δὲν ὑπῆρχε, γιὰ ν' ἀντιδράσῃ στὸ σκότος καὶ στὴν βαρβαρότητα, ἀνέλαβεν αὐτὴ μόνη τὴ βαρεῖα ἀποστολὴ νὰ ἐντείνῃ τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ τῆς ἀκτινοβολία καὶ νὰ πετύχῃ ἔτσι δυὸ ἀσύγκριτα κατορθώματα: πρῶτα, νὰ κρατήσῃ τὸ σκοτάδι μακριὰ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ χριστιανικοῦ Βυζαντίου, καὶ δεύτερο, νὰ καταρτίξῃ στελέχη καὶ νὰ ἐντείνῃ τὴν καλλιέργεια τῶν σπερμάτων ἐκείνων πού θὰ φέρουν ἀργότερα καὶ μὲ τὸν καιρὸ τὸ φωτισμὸ καὶ τὴν πνευματικὴν ἀφύπνιση στοὺς λαοὺς τῆς Δύσεως.

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀλήθεια. Ὅσο κί' ἂν δυσκολεύονται νὰ τὴν δεχτοῦν μερικὰ ὑπερσυγχρονισμένα πνεύματα, ἡ Ἱστορία τὴ δέχεται καὶ τὴν ὁμολογεῖ καὶ τὴν ὑποστηρίζει. Φωτοδότῃ μᾶς τὸν παρουσιάζει ἡ Ἱστορία τὸν Χριστιανισμὸ. Δύναμη ἀναπλαστικὴ, πνευματικὸν ἀναμορφωτὴ, ἠθικὸν ἀνακαινιστὴ τῆς φθαρμένης ἀνθρωπότητος. *«Αἱ διάφοροι θρησκεῖαι τῆς Ἀνατολῆς –λέει ὁ κ. Ἄμαντος– πρὸ πάντων τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (τῆς θεᾶς Μᾶς π.χ.), ἐταπείνωναν τὸν ἄνθρωπον, τὸν καθίστων ἱερόδουλον, τὸν κατεβίβαζαν εἰς τὴν θέσιν τοῦ κτήνους. Ἀπὸ τὴν κατάστασιν αὐτὴν ἔσωσε τὸν κόσμον ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἠθικὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Αἱ θρησκεῖαι τῆς Ἀνατολῆς ἐσαρώθησαν βαθμηδὸν ἀπὸ τὸν Χριστιανισμὸν, ὁ ὁποῖος ἠρέμα, χωρὶς βίαν, προσελκύει τὴν ψυχὴν τῶν ἀνθρώπων καὶ τοὺς ἀπομακρύνει ἀπὸ τοὺς παλαιούς κακοὺς θεοὺς των... Οἱ διωγμοὶ τῆς Ρώμης δημιουργοῦν τοὺς χριστιανοὺς μάρτυρας, τῶν ὁποίων τὸ παράδειγμα ἐνισχύει τὸν Χριστιανισμὸν καὶ προκαλεῖ τὴν ταχύτεραν διάδοσίν του. Ὅσον γίνεται γνωστοτέρα ἡ διαφορὰ τοῦ χριστιανικοῦ καὶ τοῦ προχριστιανικοῦ κόσμου, τόσον*

διαδίδεται εύκολότερα ὁ Χριστιανισμός. Ἡ ἠθικὴ ἐξύψωσις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ φιλανθρωπία του, ἀπετέλουν ζωηρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν κατάστασιν τῶν ἱεροδούλων τῶν ἄλλων θρησκευτῶν, πρὸς τὴν παλλακείαν καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς διαφθορὰν τῆς ρωμαϊκῆς οἰκογενείας, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Χριστιανισμός ἀντιτάσσει τὴν ἀγνότητα, τὴν παρθενίαν... Ὁ Χριστιανισμός προστατεύει τὰ παιδιὰ καὶ τὴν γυναῖκα [σελ. 136] καὶ ἐξυψώνει τὴν οἰκογένειαν εἰς βαθμὸν ἀδύνατον πρότερον... Συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ, οἱ καλοὶ ὁπαδοὶ Του θεωροῦν καθῆκόν των νὰ βοηθοῦν τοὺς πτωχοὺς, τοὺς ἀσθενεῖς, τὰς χήρας, νὰ ἐπισκέπτονται τοὺς φυλακισμένους, νὰ ἐξαγοράζουν τοὺς αἰχμαλώτους, νὰ υἱοθετοῦν τὰ ριπτόμενα εἰς τοὺς δρόμους παιδιὰ, νὰ θάπτουν τοὺς ξένους εἰς τὰ λεγόμενα ξενοτάφια, νὰ ἐλευθερώνουν τοὺς δούλους, οἱ ὅποιοι εἶναι ἴσοι πρὸς αὐτούς... Πλὴν τῶν μοναχῶν, καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες διδάσκουν πάντοτε τὰ κηρύγματα τοῦ Χριστοῦ καὶ βοηθοῦν τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν αἰχμαλώτων, βελτιώνουν τὴν θέσιν τῶν δούλων, προκαλοῦν τὴν ἴδρυσιν νοσοκομείων, πτωχοκομείων, γηροκομείων, χηροτροφείων, βρεφοτροφείων κλπ. Τὸ χριστιανικὸν ἰδανικὸν ἦτο πρὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ μετ' αὐτὸν ἡ φιλανθρωπία· αὐτὸ καλλιεργοῦν οἱ μοναχοί, οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ ἰδιῶται ἀκόμη. Τὸ χριστιανικὸν περιβάλλον, τὸ ἐμπνευσμένον μὲ τὸ ἰδανικὸν αὐτό, δὲν κατήργησε μὲν τὴν δουλείαν, ἀλλ' ἐβελτίωσε τοῦ δούλου τὴν θέσιν, συνήθως δ' ὁ κύριος τοῦ δούλου ἠλευθέρωνεν αὐτόν, συνηθέστερον μετὰ θάνατον, αἱ δὲ διαθηκαὶ τῶν χριστιανῶν εἶναι σπουδαιότατα μνημεῖα τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, διότι δεικνύουν καὶ τὴν ὑπὲρ τῶν δούλων καὶ ἄλλων δυστυχῶν πρόνοιαν αὐτῶν. Ὁ Χριστιανισμός θὰ ὀργανώσῃ καὶ κοινωνικὴν πρόνοιαν εἰς τὸ Βυζάντιον, χωρὶς νὰ χρειασθῇ εἰδικὴν ἐπέμβασιν τοῦ Κράτους» (σελ. 28–29).

Καὶ τὸ συμπέρασμα; Ὑστερα ἀπὸ τὴ σύντομη τούτη ἀνασκόπησι, θὰ μπορούσε νομίζω κανεὶς νὰ βάλῃ γιὰ συμπέρασμα τὴ φράση μὲ τὴν ὁποίαν ὁ κ. Ἄμαντος τελειώνει τὸν πρῶτο τόμο τῆς Ἱστορίας του: «Ἡ νεωτέρα ἔρευνα ἀποδίδει περισσοτέραν δικαιοσύνην εἰς τὸ Βυζάντιον». Κι' ἂν ἤθελε ὁ νεώτερος κόσμος ν' ἀφήσῃ τέλος πάντων κατὰ μέρος τὴν ἔπαρση καὶ τὶς περιαιτολογίαις καὶ τὰ ἐγκώμια τοῦ αὐτοθαυμασμοῦ, νὰ προσγειωθῇ λιγάκι στὴν πραγματικότητα, νὰ κυττάξῃ τὰ χάλια του, τὴν πνευματικὴ φτώχεια τοῦ πολιτισμοῦ τῶν μηχανῶν καὶ τοῦ τσιμέντου, καὶ νὰ μελετήσῃ προσεκτικώτερα τὰ περασμένα καὶ τὰ τωρινά, σίγουρα θ' ἄβρισκε στὸ περιφρονημένο Χριστιανικὸ Βυζάντιο πολλὰ σημεῖα γιὰ νὰ διδαχθῇ, καὶ πολλὰ προτερήματα, ποὺ θὰ ἦταν εὐτύχημά του, ἂν μπορούσε νὰ τὰ μιμηθῇ.

Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ (*)

Έκείνοι που συνηθίζουν να μιλάνε περιφρονητικά για τὸ Βυζάντιο καὶ τὸν πολιτισμό του, μὲ τόση ἐλαφρότητα καὶ ἄγνοια, καθὼς κι' ἐκείνοι που φωνάζουνε σήμερα για τὰ «δικαιώματα τῆς γυναίκα» (μὲ εὐλικρίνεια ἢ μὲ ὑποκρισία) δὲν ὑποπεύονται, ἀσφαλῶς, τὴν ἀνεκτίμητη συμβολὴ που χρωστάει στὸ Χριστιανικὸ Βυζάντιο τὸ κεφάλαιο αὐτὸ τοῦ πολιτισμοῦ που τ' ὀνομάζουμε ἐξύψωση τῆς γυναίκα. Κι' ὅμως, τὰ πολύτιμα στοιχεῖα που ἀντλεῖ ὁ ἐρευνητὴς τόσο ἀπ' τὴν πολιτικὴ ἱστορία, ὅσο κι' ἀπ' τὰ λοιπὰ μνημεῖα τοῦ πολιτισμοῦ, τὴν ἐκκλησιαστικὴ φιλολογία καὶ τὴ νομοθεσία τῶν αὐτοκρατόρων, μᾶς φέρνουν μάρτυρες σὲ μιὰ μακροχρόνια καὶ ὀλοένα ἐξελισσόμενη καὶ προοδευτικὴ προσπάθεια, που ὁ βυζαντινὸς κόσμος, κάτω ἀπ' τὴν ἄμεση ἢ ἔμμεση ἐπίδραση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀνέλαβε, για νὰ ἐξυψώσει, πολιτικά, ἠθικά, κοινωνικά κι' ἀπὸ κάθε ἄλλη ἄποψη, τὴ γυναῖκα. Στῶν στοιχείων αὐτῶν τὴ μελέτη ἀξίζει ν' ἀφιερῶση κανεὶς πολλὰ ἄρθρα. Σὲ τοῦτο τὸ ἄρθρο θὰ περιοριστοῦμε νὰ κυττάσουμε ποιά θέση πῆρε ἡ γυναῖκα μέσα στὴ νομοθεσία τοῦ Βυζαντίου, μὲ τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ μᾶς δοθοῦν εὐκαιρίες, για νὰ χρησιμοποιήσωμε καὶ τὸ ἄλλο πλούσιο καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ἐπιστημονικὸ ὑλικὸ που μᾶς προσφέρουν οἱ ἄλλες πλευρὲς τοῦ θέματός μας.

* * *

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι τὸ Δίκαιο ἀποτελεῖ για μιὰ ὀργανωμένη κοινωνία ἀνθρώπων ἓνα ἀπ' τὰ σπουδαιότερα στοιχεῖα καὶ δείγματα τοῦ πολιτισμοῦ της. Ἄν λοιπὸν θελήση κανεὶς νὰ κρίνη τὸ Βυζαντινὸ πολιτισμό, κι' ἀπ' τὴν ἄποψη αὐτή, θὰ βγάλῃ τὸ συμπέρασμα ὅτι βρίσκεται μπροστὰ σ' ἓνα λαμπρὸ πολιτισμό, πράγμα για τὸ ὁποῖο σήμερα πιά συμφωνοῦν ὅλοι οἱ κορυφαῖοι τῆς Ἐπιστήμης. Ἄλλ' ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτό, ἐκεῖνο που μᾶς ἐνδιαφέρει νὰ **[σελ. 138]** τονίσωμε αὐτὴν τὴ στιγμή εἶναι τοῦτο: ἡ θέση που πῆρε ἡ γυναῖκα στὸ βυζαντινὸ, ἢ βυζαντινο-ρωμαϊκό, ἂν θέλετε, Δίκαιο εἶναι πολὺ ζηλευτή. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι στὸ βυζαντινὸ δίκαιο ἔγινε μιὰ ἀληθινὴ ἐπανάσταση, μὲ ἀποτέλεσμα ν' ἀνεβάση τὴ γυναῖκα ἀπ' τὰ κατώτερα κοινωνικά στρώματα στὴν ἐπιφάνεια τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Μιὰ ἀπλῆ σύγκριση ἀνάμεσα στὸ παλαιὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο καὶ στὸ βυζαντινὸ δείχνει τόσο μεγάλη διαφορά, ἐξέλιξη καὶ πρόοδο, που λέει κανεὶς πὼς βρίσκεται μπροστὰ σὲ δυὸ διαφορετικοὺς κόσμους.

* *Ακτῖνες*, τ. 1944, σ. 27.

Στὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο γενικὸ χαρακτηριστικὸ ἦταν ἡ προτίμηση στὸν ἄνδρα, ποὺ παρουσιαζόταν μὲ μιὰ «μεγαλοπρεπῆ ἐξουσίαν» (“*Majestas virorum*” ἦτανε μιὰ φράση καθιερωμένη), καὶ στὴν ἐξουσία αὐτὴ ἔπρεπε νὰ ὑποτάσσωνται οἱ γυναῖκες. Ὁ Κάτων τὶς ὕβριζε, ὁ Σεβῆρος Καικίνας τὶς ἔλεγε κοῦφες, μάταιες καὶ σφετερίστριες τῶν δημοσίων χρημάτων χειρότερες ἀπ’ τοὺς ἄνδρες. Φυσικὰ ἡ ἐξουσία αὐτὴ τῶν ἀνδρῶν δὲν ἦταν μιὰ ἀπλῆ διαφορά ποὺ ἐπιβάλλεται σιγὰ - σιγὰ ἀπ’ τὴ φύση, ἀλλὰ μιὰ κατάσταση πολὺ πιεστικὴ, ποὺ τὴν εἶχαν ἐπιβάλλει ἐπανειλημμένες νομοθεσίες. Ἡ γυναῖκα λ.χ. εἶχε πάντα ἀνάγκη ἐπιτρόπου καὶ γιὰ τὶς στοιχειώδεις πράξεις τοῦ πολιτικοῦ βίου. Ἔτσι, λοιπόν, γιὰ νὰ παρασταθῆ στὸ δικαστήριον ἢ νὰ ἀπαλλοτριώσῃ ὅποιοδῆποτε ἀπ’ τὰ ὑπάρχοντά της, δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ τὸ κάμῃ μόνη της, ἀλλὰ διὰ τοῦ ἐπιτρόπου της. Τὰ ὑπάρχοντά της ἔμπαιναν στὴν τάξη τῶν «ἀδιαθέτων» πραγμάτων καὶ δὲν μποροῦσαν νὰ ἀπαλλοτριωθοῦν, παρὰ μόνο ἂν ἦταν θέληση τοῦ ἐπιτρόπου της. Ποτὲ ἡ γυναῖκα δὲν μποροῦσε νὰ μπῆ στὴ διοίκηση τῆς οἰκογενείας της, ἢ σὲ βιομηχανικὲς καὶ ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις. Οὔτε τῆς συγχωροῦσαν νὰ ζητᾶ νὰ μάθῃ τί νόμοι συζητοῦνται στὴ Γερουσία ἢ τί θόρυβοι ταραάζουν τὴν ἀγορά. Μάλιστα ὁ νομοδιδάσκαλος Γάϊος τὸν Β΄ μ.Χ. αἰῶνα μᾶς πληροφορεῖ ὅτι κί ἄλλοι λαοὶ εἶχαν συστήματα ἐπιτροπείας ποὺ πλησιάζανε τὸ ρωμαϊκόν, καὶ μερικοὶ μάλιστα ὑποχρέωναν τὴν μητέρα νὰ μπαίνει πολλές φορές κάτω ἀπ’ τὴν ἐξουσία τῶν ἐφήβων ἀκόμη γυιῶν της!

Σήμερα, ὕστερα ἀπ’ τὶς τεράστιες μεταβολές ποὺ ἔφερε καὶ στὸ ζήτημα αὐτὸ ἡ ἐπίδραση τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας, δυσκολευόμεθα νὰ καταλάβωμε μερικὲς τέτοιες πληροφορίες ποὺ μᾶς σώζονται ἀπ’ τὰ περασμένα. Κί ὅμως, στὸ ἀρχικὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, ἡ μητρικὴ αὐθεντία ἦτανε κάτι τὸ σχεδὸν ἄγνωστο ⁽¹⁾. Τὰ παιδιὰ τοῦ [σελ. 139] γάμου δὲν ἀνήκαν στὴν οἰκογένεια τῆς μητέρας, ἀλλὰ τοῦ πατέρα. Ἡ μητέρα ἐθεωρεῖτο ἀνίκανη νὰ ἐξουσιάσῃ καὶ τὰ δικά της παιδιὰ!

Ἄλλωστε, κατ’ οὐσίαν ἡ γυναῖκα στὸ κλασικὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο δὲν ἀποτελοῦσε μέλος τῆς οἰκογενείας τοῦ συζύγου της. Καὶ μεγάλη χάρη τῆς ἔκαναν, ἂν μποροῦσε νὰ θεωρηθῆ ἀπλῶς κόρη του ἢ ἐγγονή του! (*in loco filiae* ἢ *in loco neptis*) ⁽²⁾.

Ἀντίθετα, ὁ σύζυγος εἶχε ἀπάνω στὴ γυναῖκα του φοβερὴ ἐξουσία. Γί αὐτὸν ἡ γυναῖκα του ἦταν «*πρᾶγμα*». Ἦταν «*ἰδιοκτησία*» του, ὅπως καὶ κάθε τι ποὺ ἀγόραζε. Ἐξουσίαζε κί αὐτὴν καὶ τὴν ἰδιοκτησία της καί, τὸ χειρότερο, εἶχε ἀπάνω τῆς δικαίωμα ζωῆς καὶ θανάτου. Ὑπῆρχε οἰκογενειακὸ δικαστήριον, ποὺ τὸ ἀποτελοῦσαν ὁ ἄνδρας της κί ἄλλοι συγγενεῖς, κί αὐτοὶ δικάζανε τὴ διαγωγή της καὶ τὴν καταδικάζανε στὶς βαρύτερες ποινές, χωρὶς νὰ δίνουν λόγο σὲ κανένα. Ἔτσι ὁ Τάκιτος ἱστορεῖ πὼς ἡ Πομπονία Γραικίνα, γυναῖκα ἐξαιρετῆ τοῦ Πλαυτίου, κατηγορήθηκε γιὰ ξένες δεισιδαιμονίες –ἴσως εἶχε πιστέψει στὸ Χριστιανισμό– καὶ τότε ὁ ἄνδρας τῆς ἐκάλεσε τὸ οἰκιακὸ δικαστήριον καὶ ἔκαμε αὐτὸς τὴ δίκη ⁽³⁾. Ὁ

(1) Troplong, *Πραγματεία περὶ τῆς ἐνεργείας καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ τοῦ Ἀστικοῦ τῶν Ρωμαίων δικαίου*, μετάφρ. Β. Νικολοπούλου σ. 230–239, 252, 254.

(2) Γ. Πετροπούλου, *Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου*, Ἀθήναι 1986, σελ. 383.

(3) Στὰ Χρονικά του, βιβλ. XIII, κεφ. 32.

Κάτων ἔλεγε ὅτι ὁ σύζυγος εἶναι ὁ δικαστὴς τῆς γυναῖκας του καὶ ὁ ἀπόλυτος κύριός της. Καὶ ὁ Ἰγνάτιος Μέτελλος, ὅπως διηγεῖται ὁ Βαλέριος Μάξιμος, ἐσκότωσε τὴ γυναῖκα του, γιατί ἐτόλμησε νὰ πιῆ κρασί! Καί, φυσικά, κανένας δὲν τοῦ ζήτησε τὸ λόγο! Ἀντίθετα, μάλιστα, ὁ Τάκιτος ἱστορεῖ στὰ *Χρονικά* του, ὅτι ἕνας σύζυγος κατεδιώχθη, ἐπειδὴ δὲν ἐτιμώρησε τὴ γυναῖκα του γιὰ κάποιο παράπτωμά της! ⁽⁴⁾. Ἄλλωστε, καὶ τέτοιες τιμωρίες ἂν δὲν ἐπέβαλλε ὁ σύζυγος, τὸ λιγώτερο ποῦ εἶχε νὰ κάμη στὴ γυναῖκα του ἦτανε νὰ τὴν διώξη, γιατί ἔτσι τοῦ κάπνισε. Καὶ ξέρουμε πολὺ καλὰ ἀπὸ χριστιανοὺς καὶ εἰδωλολάτρεις συγγραφεῖς ἐκείνου τοῦ καιροῦ πὼς τὸ διαζύγιο ποῦ ἔδινε ὁ ἄνδρας στὴ γυναῖκα, μὲ ἄλλα λόγια ἢ ἀποπομπή της (*repudium*) ἦτανε ὁ προχειρότερος μὰ καὶ συνηθέστερος τρόπος, γιὰ νὰ ξεσπᾶ ἢ ἰδιοτροπία, καὶ πολλὰς φορές ἢ προστυχία, κακομαθημένου καὶ ἀνεξέλεγκτου συζύγου.

Τέλος, ἡ γυναῖκα στὸ παλαιὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ κληρονομῆ οὔτε τὸ σύζυγο οὔτε τὸ παιδί της. Θὰ [σελ. 140] ἐπροτιμῶντο οἱ ἄρρενες συγγενεῖς, καὶ μόνο ἂν δὲν ὑπῆρχαν τέτοιοι, θὰ ἐκαλοῦσαν αὐτήν, γιὰ νὰ κληρονομήσῃ τὸν ἄνδρα της ἢ τὰ παιδιά της. Ἄν ὑπῆρχαν θεῖοι, ἐκληρονομοῦσαν αὐτοί. Τὸ ἴδιο καὶ τὰ παιδιά: ἐκληρονομοῦσαν τὴ μητέρα τους, μόνο ὅταν δὲν ἐζοῦσαν ἀδελφοί της!

* * *

Αὐτὰ ἐπικρατοῦσαν τότε. Ἄς δοῦμε ὅμως τί ἐνομοθέτησε γιὰ τὴ γυναῖκα τὸ Βυζάντιο, κάτω ἀπ' τὴν ἐπίδραση τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα τῆς ἰδρύσεως τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους βλέπομε κιόλας τὴ μεταβολή. Ὁ πρῶτος χριστιανὸς αὐτοκράτορας καὶ ἰδρυτὴς τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας δίνει τὸ σύνθημα τῆς ἀλλαγῆς. Φροντίδα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου εἶναι νὰ περιορίσῃ τὴν ἀπεριόριστη καὶ δεσποτικὴ ἐξουσία ποῦ εἶχε ὁ ἄνδρας σὰν σύζυγος καὶ πατέρας μέσα στὸ σπίτι. Ὁ πατέρας δὲν ἔχει πιά τὸ δικαίωμα νὰ ρίχνῃ τὰ παιδιά του στὸ δρόμο κατὰ τὸ γοῦστο του, ὅπως τοῦ ἀνεγνώριζαν τὸ δικαίωμα ἀρχαῖοι νόμοι. Κί' ἕνας ἀπ' τοὺς κατοπινούς αὐτοκράτορες, ὁ Οὐαλεντινιανὸς Α', κατεδίκασε τὸν τέτοιο πατέρα σὰν ἀνθρωποκτόνο. Πόση σημασία εἶχε ἢ πράξη αὐτή, θὰ τὸ καταλάβουμε, ἂν σκεφθοῦμε ὅτι στὴν Ρώμη ἦτανε καταπληκτικὰ διαδεδομένη ἢ ἐγκληματικὴ αὐτὴ καὶ νομιμοποιημένη συνήθεια.

Παράλληλα, ὁ Μ. Κωνσταντῖνος κατήργησε τὸ θεσμὸ τῆς ἐπιτροπείας γιὰ τὴ γυναῖκα καὶ ἀνεγνώρισε στὶς ἐνήλικες γυναῖκες ἴσα δικαιώματα μὲ τοὺς ἄνδρες. Αὐτὸ ἔγινε στὰ 321. Τὸν ἴδιο χρόνο ὁ Κωνσταντῖνος ἔδωσε στὴ μητέρα τὸ δικαίωμα νὰ παίρνῃ μέρος στὴν κληρονομιά τῶν παιδιῶν της. Ἀδιαφορώντας γιὰ παραδόσεις καὶ νόμους αἰώνων, ὁ πρῶτος χριστιανὸς αὐτοκράτορας βάζει γιὰ πρώτη φορὰ στὴ

(4) Toplong, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 254–255.

ρωμαϊκή νομοθεσία τὸν ἐπαναστατικὸ αὐτὸ νόμο, νὰ παίρνη ἢ μητέρα τὸ ἓνα τρίτο τῆς κληρονομίας τοῦ συζύγου της.

Ὁ Οὐαλεντινιανὸς ὁ Γ΄ στὰ 426 ἀναγνωρίζει περισσότερα δικαιώματα στὸ κληρονομικὸ μέρος γιὰ τὴ γυναῖκα. Μὰ ἐκεῖνος ποὺ θεσπίζει πιὸ ρηξικέλευθα διατάγματα εἶναι ὁ μεγάλος Ἰουστινιανός. Στὴ νομοθεσία τοῦ Ἰουστινιανοῦ σβήνεται κάθε ἴχνος τοῦ ἀρχαίου ἐξευτελιστικοῦ γιὰ τὴ γυναῖκα θεσμοῦ τῶν ἐπιτρόπων.

Ἐπίσης, ὁ Ἰουστινιανὸς ἀνεγνώρισε ὀριστικὰ στὴ μητέρα τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιτροπεύη αὐτοδικαίως τὰ παιδιά της, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο πρωτύτερα τὴν ἐθεωροῦσαν ἀνίκανη. Καὶ στὰ 528 ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας ἐκάνονισε ὀριστικώτερα καὶ δικαιότερα τὸ ζήτημα τῆς **[σελ. 141]** κληρονομίας. Οἱ ἀρχαῖοι νόμοι ἔκαναν διακρίσεις ἀνάμεσα σὲ γυναῖκες μὲ ἓνα παιδί ἢ μὲ περισσότερα, ἐπίσης ἀνάμεσα σὲ κεῖνες ποὺ γεννήθηκαν ἐλεύθερες καὶ τὶς ἄλλες, ποὺ ἦσαν δοῦλες πρῶτα κί ἔγιναν κατόπιν ἀπελεύθερες. Ὁ Ἰουστινιανὸς λέει ὅτι τέτοιες διακρίσεις εἶναι κάτι τὸ ἀσεβές (*impium*). «Ὅλες οἱ γυναῖκες εἶναι ἴσες, ἔχουν ἴσα δικαιώματα καὶ κληρονομοῦν κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο τὸν ἄνδρα τους ἢ τὸ παιδί τους. Καὶ ἐν συγκρίσει μὲ τὰ παιδιά της, ἡ μητέρα ἔχει τὰ ἴδια μ' αὐτὰ δικαιώματα καὶ παίρνει στὴν κληρονομίᾳ ἴσο μερίδιο μὲ κεῖνα. Ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ μεγάλος νομομαθὴς Troplong, πρόεδρος στὸν καιρὸ του τοῦ Ἀνωτάτου δικαστηρίου τῆς Γαλλίας, «τέτοια εἶναι ἡ ἱστορία τῶν περιπετειῶν ἀπ' τὶς ὁποῖες ἐπέρασαν τὰ δίκαια τῶν μητέρων, ὥσπου νὰ καταλάβουν στὴν κληρονομία τὴ θέση ποὺ ἡ φύση τοὺς ἔχει ὀρίσει. Καὶ τὴν ὀφείλουν τὴ θέση αὐτή –τονίζει ὁ ἴδιος– σὲ ἓνα σύνολο ἀπὸ αἰτίες ποὺ χωρὶς ἀντίρρηση ἀναπτύχθηκαν ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό» ⁽⁵⁾.

Ἐκτὸς ἀπ' τὴ θέση τῆς μητέρας στὸ Βυζάντιο, ἐκαλλιτέρευσε καὶ γενικὰ ἡ θέση τῆς γυναίκας μέσα στὴν κοινωνία, μὲ τὴν κατάργηση παλαιῶν νόμων ποὺ ἀπαγόρευαν στὴ γυναῖκα νὰ ἀναμιγνύεται στὴ διοίκηση τῆς περιουσίας της ἢ σὲ ἐμπορικὲς καὶ βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις. Μιὰ εὐρύτης ἀντιλήψεων ἐπικρατεῖ στὰ ζητήματα αὐτά, σὲ βαθμὸ ποὺ νομίζεις ὅτι βρισκόμεθα στὸν εἰκοστὸν αἰῶνα καί, ἴσως, ὄχι μόνο στὸν εἰκοστό! Ἔτσι λ.χ. γύρω στὰ 850 βλέπομε στὴν Πάτρα τὴν περιώνυμη Δανιηλίδα νὰ διευθύνη τεράστια χρηματικὴ καὶ κτηματικὴ περιουσία. Κοντὰ σ' ἄλλα ἦταν καὶ μεγαλοβιομήχανος! Διηύθυνε μεγάλα ἐργοστάσια ὑφαντουργίας καὶ κατεσκεύαζε μετάξια καὶ πολυτελέστατους τάπητες. Κατὰ τὴ φράση χρονογράφου τῆς ἐποχῆς, ἔμοιαζε σὰν «*βασιλίσα τῆς χώρας*» ⁽⁶⁾.

(5) ἔνθ' ἄνωτ. σ. 275.

(6) Ch. Diehl, *Figures Byzantines*, τόμ. Α', σ. 161 ἐξ. Γιὰ νὰ πάρουμε μιὰ ἰδέα τοῦ πλοῦτου ποὺ διαχειριζόταν, ἀρκεῖ νὰ σημειώσουμε τὴ μαρτυρία τῶν συγχρόνων της ὅτι, ὅταν ἀνέβηκε στὸ θρόνο ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδών, πῆγε νὰ τὸν συχαρῆ στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὴν πῆγαν ἀπ' τὴν Πάτρα διὰ ξηρᾶς οἱ δοῦλοι της ἀπάνω σὲ πολυτελέστατο φορεῖο, καὶ προσέφερε γιὰ δῶρα στὸν αὐτοκράτορα, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα, πεντακόσιους δούλους, ἑκατὸ γυναῖκες ἱκανὲς γιὰ τὸ κέντημα καὶ τὸ χρωματισμὸ τῶν ὑφασμάτων, πάρα πολλὰ χρυσᾶ καὶ ἀσημένια σκεύη, ἑκατὸ ποικιλόχρωμα καὶ πλουμισμένα ἱμάτια, τριακόσια λινὰ ὑφάσματα, ἑκατὸ μεταξωτὰ «*ὑπὲρ τὰ τοῦ ἀραχνίου νήματα εἰς λεπτότητα*», ἓνα χαλί ποὺ παρίστανε οὐρὰ παγωνιοῦ κί ἦταν τόσο μεγάλο, ὥστε νὰ σκεπάζη ὀλόκληρη ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κί ἄλλα πολλὰ ἔργα τῆς βιομηχανίας της (Κ. Παπαρρηγοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλλην. Ἔθνους*, τόμ. Γ', μέρ. β', σ. 305).

[σελ. 142] Ἐπίσης, τὸ ὅτι ἡ γυναῖκα στὸ Βυζάντιο εἶχε δικαίωμα ν' ἀγοράζη καὶ νὰ ἐμπορεύεται τὸ βλέπουμε ἀνάγλυφα καὶ στοὺς ἀμίμητους στίχους τοῦ Πτωχοπρόδρομου. Ἡ γειτονιὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ποὺ μᾶς περιγράφει αὐτὸς ὁ φουκαρᾶς ποιητὴς τὸν 12ον αἰῶνα δὲν διαφέρει καθόλου ἀπὸ μιὰ σύγχρονη γειτονιὰ ὅποιασδήποτε ἐλληνικῆς πολιτείας ⁽⁷⁾. Καὶ ἡ κυρία Πτωχοπροδρόμου, μὲ τὶς γκρίνιες της καὶ ὅλες τὶς ἄλλες ιδιότητές της, ὅπως μᾶς τὴν περιγράφει ὁ ἄνδρας της, δὲν διαφέρει σὲ τίποτα ἀπὸ μιὰ σύγχρονη γυναῖκα τοῦ λαοῦ. Ὁ φτωχὸς στιχοπλόκος μιλάει καὶ γιὰ φουρνάρισσα ποὺ πουλάει ψωμιά, καὶ τῆς ζητάει κανένα καλοψημένο κομμάτι:

*Ἐγὼ δὲ ἐκ πείνης ρίψας μου τὴν ἐντροπὴν μακρόθεν,
Ἐνδον εἰσῆλθον παρευθὺς καὶ πρὸς ἐκείνην λέγω:
Κυρά, κυρά μαγκίπισσα, τὸ πῶς ἀκοῦς οὐκ οἶδα·
εἶα δὸς κι' ἐμέ τριπούτζικον δαμὴν νὰ ροκανίσω!*

Ἐπίσης ὁ γιαουρτᾶς περνᾷ στὶς γειτονιές καὶ φωνάζει ὅπως καὶ σήμερα. Τὰ ψώνια θὰ τὰ κάνουν οἱ νοικοκυρές:

Ἐπάρετε δρουβανιστὸν ὀξύγαλαν, γυναῖκες!

* * *

Οἱ ἱστορικοὶ κι' οἱ κριτικοὶ παρατηροῦν ὅτι στὴν εὐνοϊκὴ γιὰ τὴ γυναῖκα ἀνάπτυξη τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου συνετέλεσαν πολὺ κι' οἱ γυναῖκες ποὺ ἀνέβαιναν συχνὰ στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο. Καὶ πολὺ σωστά. Ἄν μερικὲς ἀπ' αὐτές δὲν φάνηκαν ἄξιες γι' αὐτὴ τὴν ὑψηλὴ θέση καὶ δὲ χρησιμοποίησαν πάντα γιὰ καλὸ τὰ πολλὰ δικαιώματα ποὺ τοὺς ἀναγνωρίστηκαν, ὅμως πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι τὶς περισσότερες φορές –ὁ κανόνας αὐτὸς εἶναι, τὰ ἄλλα ἦταν ἐξαιρέσεις– οἱ γυναῖκες κρατήσανε ἐπάξια τὸ σκῆπτρο τῆς αὐτοκρατορίας, εἴτε μονάχες τους, εἴτε στὸ πλευρὸ τῶν βασιλέων, συζύγων ἢ παιδιῶν τους. Καὶ τὰ ὀνόματα μᾶς Πουλχερίας, μιᾶς Εὐδοκίας, μιᾶς Θεοδώρας, μιᾶς Ἄννας Δαλασσηνῆς ἀντιπροσωπεύουν σελίδες ὄχι λιγώτερο λαμπρὲς ἀπὸ πολλὲς ἄλλες τῆς Βυζαντινῆς ὅσο καὶ τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Καὶ ἐκεῖνο ποὺ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὸ θέμα μας εἶναι ὅτι οἱ βασίλισσες αὐτὲς συντελέσανε, τὸ ξαναλέμε, σὲ μεγάλο βαθμὸ, ὥστε νὰ μποῦνε σὲ **[σελ. 143]** ἐφαρμογὴ ἀλλεπάλληλοι νόμοι ποὺ σκοπὸ τους εἶχαν πάντα τὴν ἐξύψωση τῆς γυναῖκας.

Ἔτσι, λ.χ., τῆς Πουλχερίας, ποὺ ἐβασίλευσε μὲ τὸν ἀδελφὸ της Θεοδόσιο κι' ὕστερα μὲ τὸν Μαρκιανό, στὶς ἀρχές τοῦ Ε' αἰῶνα, ἡ ἐπίδραση πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἦταν πολὺ μεγάλη. Ὅπως γράφει ὁ Καθηγητὴς Hohenlohe, «Ἡ Πουλχερία εἶναι μιὰ ἀπ' τὶς εὐγενέστερες μορφὲς χριστιανῶν γυναικῶν, ἀπὸ κεῖνες

(7) Γ. Β. Τσοκοπούλου, *Γυναῖκες τοῦ Βυζαντίου*, σ. 150–162.

πού άσκήσανε μόνιμη επίδραση στη ρύθμιση τών δημοσίων σχέσεων του αιώνα τους... Τί εύλογία για τούς εύρύτερους κύκλους του λαού έρχόταν άπ' τó αύτοκρατορικό παλάτι τής Κωνσταντινουπόλεως! Έκεϊ είχαν τήν πηγή τους σπουδαίες και έξαιρετικά σημαντικές για τήν ιστορία του πολιτισμού πρωτοβουλίες του τότε αύτοκρατορικού θρόνου, κι' αύτό άνήκει στα έξαιρετικώς άξιοσημείωτα φαινόμενα τής ιστορίας τών χριστιανικών λαών» ⁽⁸⁾.

Λίγες δεκαετίες μετά τήν Πουλχερία, ή Θεοδώρα, δίπλα στον Ίουστινιανό, φροντίζει για νά ψηφιστούν διατάγματα εύνοϊκά για τήν γυναίκα και νά καταργηθούν θεσμοί άντιχριστιανικοί πού τήν έξευτελίζανε. «Η Θεοδώρα –λέει ó μεγάλος βυζαντινολόγος τής έποχής μας Ch. Diehl– είναι μιá μεγάλη αύτοκράτειρα, πού πλάϊ στον Ίουστινιανό πήρε θέση σημαντική, κι' έπαιξε συχνά στη διακυβέρνηση ρόλο άποφασιστικό, μιá γυναίκα με πνεύμα άνώτερο, με σπάνια διανοητικά χαρίσματα, με θέληση δραστήρια... Είχε μιá περήφανη ένεργητικότητα, μιá σταθερότητα άνδρική, ένα ήρεμο θάρρος, πού δείχτηκε στις δυσκολότερες περιστάσεις. Με τá χαρίσματά της αύτά, στα είκοσιένα χρόνια πού βασίλευσε στο πλευρό του Ίουστινιανού, άσκησε μιάν επίδραση βαθειά και νόμιμη σ' ένα σύζυγο πού τήν έλάτρευε... Στις ύποθέσεις τις πιό σοβαρές ó Ίουστινιανός μ' εύχαρίστηση άκουε συμβουλές άπ' τήν “τρισέβαστη σύζυγο πού ó Θεός του είχε δώσει...”, και οι σύγχρονοι συμφωνούν ότι αύτή έχρησιμοποίησε χωρίς ένδοιασμούς τήν άπεριόριστη επίδραση πού τήν άφησε νά πάρη ó βασιληάς και ότι άσκησε τήν έξουσία όσο κι' αύτός, και ίσως περισσότερο άπ' αύτόν» ⁽⁹⁾. Αύτή λοιπόν ή αύτοκράτειρα, πού, όπως είναι γνωστό, κατήγετο άπ' τά κατώτερα κοινωνικά στρώματα –τις άρκοϋδες του ίπποδρόμου φύλαγε ó πατέρας της– και «έτερψε πρώτα σαν χορεύτρια τó λαό πού άργότερα έπρόκειτο νά κυβερνήση», ή αύτοκράτειρα αύτή, ύστερα [σελ. 144] άπό μιá έσωτερική μεταστροφή, πού μόνον ó Χριστιανισμός μποροϋσε νά άπεργασθῆ, όταν άνέβηκε στο θρόνο, χρησιμοποίησε όλο τó κύρος και τήν έξουσία της, για νά ψηφισθοϋνε νόμοι εύεργετικοί για τις γυναίκες και νά γίνουν έργα φιλανθρωπίας, πού δείχνουν άνώτερο πνεύμα κι' άληθινά πολιτισμένη άντίληψη τών προβλημάτων τής ζωής και τής κοινωνίας. «Στους νόμους πού ή Θεοδώρα έnéπνευσε σχετικά με τó διαζύγιο και τή μοιχεία – λέει ó ίδιος ιστορικός– καθώς έπίσης και στις πράξεις της, έδειξε μιάν άδιάκοπη φροντίδα, για νά σταθεροποιησῆ τó θεσμό του γάμου, αύτου του πιό άγίου άπ' όλα τά πράγματα, όπως λέει ένας νόμος εκείνης τής έποχής, και νά κάμη όλους νά σεβασθοϋν τούς νόμιμους και ιερούς δεσμούς του. Είχε μιá φυσική τάση νά συντρέχη τις γυναίκες στη δυστυχία, κι' αύτή ή μέριμνα γίνεται φανερή στα μέτρα πού ένήργησε νά ληφθοϋν για τις γυναίκες πού έκμεταλλεύονται οι άνδρες ή για όσες έκαμαν άποτυχημένους γάμους· φαίνεται άκόμη σε όσα συνεβούλευσε νά γίνουν για τις γυναίκες τών θεάτρων και για τις γυναίκες τής άπωλείας. “Ηξερε – γιατί τά είχε ζήσει– τά κατώτερα στρώματα τής πρωτευούσης, κι' ήξερε άκόμη όλες τις άθλιότητες και τις ντροπές πού κρύβουν. Γι' αύτό πολύ νωρίς έχρησιμοποίησε

(8) Const. Hohenlohe, *Einfluss des Christentums auf das Corpus Juris Civilis*, 1937, σ. 18–19.

(9) Ch. Diehls, *Figures Byzantines*, τόμ. Α', σελ. 62–67.

τήν επίρροή της, για να φέρη εκεί τη θεραπεία... Υπάρχει μιὰ μοναδική εὐγένεια στα λόγια τούτα μιᾶς αὐτοκρατορικής διαταγῆς, πού χωρίς ἀμφιβολία αὐτή τήν ἔχει ἐμπνεύσει: «Ἐχομε διορίσει τοὺς ἀρμοδίους για τήν τιμωρία τῶν ληστῶν κι' αὐτῶν πού κλέβουν χρήματα· δὲν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι πολὺ περισσότερο να καταδιώξωμε τοὺς κλέφτες τῆς τιμῆς καὶ τοὺς ληστὲς τῆς ἀγνότητος;»⁽¹⁰⁾. Κι' ὁ σύγχρονός της ἱστορικὸς Προκόπιος, ἀμείλικτος τιμητῆς τῶν ἐλαττωμάτων της, ὁμολογεῖ τὸ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον τῆς Θεοδώρας για τὶς γυναῖκες, καὶ μάλιστα για τὶς ἀποτυχημένες : «ἐπεφύκει ἀεὶ δυστυχοῦσαις γυναιξὶ προσχωρεῖν»⁽¹¹⁾. Τὸ ἴδιο ἔκαμαν κι' ἄλλες αὐτοκράτειρες στὴ διάρκεια τῶν μακρῶν αἰώνων τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

* * *

Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπ' τὶς βασίλισσες, τὴν παράδοση τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ συνέχισαν ὡς τὸ τέλος ἐπὶ ἔντεκα [σελ. 145] αἰῶνες ὅλοι οἱ χριστιανοὶ αὐτοκράτορες. Ὁπισθοδρόμηση δὲ συναντοῦμε πουθενά. Πάντα πρόοδο. Ὅλο καὶ ἐξυψώνεται ἡ θέση τῆς γυναίκας. Ὁ θεσμὸς λ.χ. τῶν ἐπιτρόπων για τὴ γυναῖκα, πού καταργήθηκε ἀπ' τὸν Ἰουστινιανό, δὲν ξαναφάνηκε πιά. Ἀντίθετα μάλιστα, στα χρόνια τῶν Ἰσαύρων ξαναθεσπίζεται τὸ δικαίωμα τῆς μητέρας να ἐπιτροπεύη τὰ παιδιὰ της. Κι' ἔτσι ἡ μητέρα, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ συζύγου της, γίνεται ἀρχηγὸς τοῦ οἴκου, ὥσπου να συμπληρώσουν τὰ παιδιὰ τὸ εἰκοστὸν ἔτος.

Ἡ ἐπίδραση τῆς Ἐκκλησίας κάνει αἰσθητὴ στὴ συνείδηση τοῦ λαοῦ τὴν ἀνάγκη ν' ἀνεβαίνει ὅλο καὶ πιὸ πάνω ἡ γυναῖκα. Ἔτσι, λ.χ., ἓνα θεσμὸ πού ἐσπίλωνε τὶς ἀρχαῖες κοινωνίες κι' ἐξευτέλιζε ἐπίσημα τὴ γυναῖκα - σύζυγο, τὸ θεσμὸ τῆς παλλακείας, πού, καθὼς εἶναι γνωστὸ, στὴν ἐποχὴ τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων εἶχε φθάσει να ἀναγνωρίζεται ἐπίσημα καὶ να μὴν ἔχη τίποτα τὸ μεμπτό, βλέπομε να τὸν καταργῆ μιὰ για πάντα, πρῶτα ὁ Λέων Ἰσαυρος, κι' ὕστερα, με ἀλλεπάλληλες *Νεαρές* του, ὁ αὐτοκράτορας Λέων ΣΤ' ὁ Σοφός⁽¹²⁾, πού κατήργησε ὀριστικὰ ὅ,τι ἡ Ἐκκλησία εἶχε καταργήσει πολὺ πρωτύτερα, εὐθύς ἀπ' τὴν ἀρχή. Ἔτσι τονώθηκε ἀκόμη περισσότερο τὸ κύρος τοῦ θεσμοῦ τοῦ γάμου, πού τὸ Βυζαντινὸ δίκαιο τὸν ὠριζε πῶς εἶναι «ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς συνάφεια καὶ συγκλήρωσις τοῦ βίου παντός, θείου τε καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου κοινωνία»⁽¹³⁾, ὀρισμὸς πού ὁ Μ. Φώτιος ἔλεγε πῶς εἶναι ὁ πιὸ πετυχημένος ἀπ' ὅλους, «ὁ τὰ μάλιστα τὸν γάμον ὀριζόμενος»⁽¹⁴⁾.

Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἀντιμετωπίσανε τόσο οἱ πολιτικοὶ νομοθέτες ὅσο κι' ἡ Ἐκκλησία τὴ μεγάλη πληγὴ τοῦ διαζυγίου. Οἱ καταταχρήσεις τῶν ἀνδρῶν, πού ξεσποῦσαν πάντα εἰς βάρος τῆς γυναίκας, ἐχτυπήθηκαν ἀμείλικτα. Οἱ νόμιμες

(10) Ch. Diehl, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 73-74. Τοῦ ἰδίου, *Théodora, impératrice de Byzance*, κεφάλαιον «ὁ Φεμινισμὸς τῆς Θεοδώρας», σελ. 217 - 230.

(11) Κ. Ἀμάντου, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, τόμ. Α', σελ. 184 - 186.

(12) Π.χ. *Νεαρές* 89, 90, 91.

(13) *Βασιλικά* ΚΗ, Δ' α'.

(14) *Νομοκάνων* ΙΒ, ΙΓ.

αίτιες διαζυγίου ὄλο καὶ λιγότευαν ⁽¹⁵⁾. Ὁ Ἰουστινιανός, ὁ Ἰουστίνος ὁ Β΄, οἱ Ἰσαυροὶ Λέων καὶ Κωνσταντῖνος στήν Ἐκλογή, ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδών καὶ ἄλλοι ἀκόμη, καθὼς καὶ Σύνοδοι τῶν ἐπισκόπων κατὰ καιροῦς, ἐθέσπισαν νόμους καὶ κανόνες ποὺ ἀπέβλεπαν στὸν περιορισμὸ τῆς ἀνδρικήs αὐθαιρεσίας καὶ στήν κατοχύρωση τοῦ ἱεροῦ θεσμοῦ τοῦ γάμου, κί ἦταν πάντα εὐεργετικοὶ γιὰ τὴ γυναῖκα ⁽¹⁶⁾.

[σελ. 146] Καὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ἡ προσπάθεια αὐτὴ γιὰ τὴν αὐξηση τῶν δικαιωμάτων τῆs γυναῖκας καὶ τὸν περιορισμὸ τῆs ἀνδρικήs αὐθαιρεσίας ἐξεκίνησε ἀπ' τὸν ἀγῶνα τῶν μεγάλων Πατέρων τῆs Ἐκκλησίας. Ἔτσι, ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸs διαμαρτυρήθηκε ἔντονα ἐναντίον τῆs ἀδικίας ποὺ γινόταν εἰς βάρος τῆs γυναῖκας: ὁ ἄνδρας στήν καταπάτηση τῆs συζυγικήs πίστεως νὰ μὴ λογοδοτῆ σὲ κανέναν· ἡ γυναῖκα νὰ τιμωρῆται γιὰ τὴν ἴδια περίπτωση σκληρά... «*Οὐ δέχομαι ταύτην τὴν νομοθεσίαν, οὐκ ἐπαινῶ τὴν συνήθειαν!*» ἐφώναζε ὁ θαρραλέος ἱεράρχης. Καὶ ἐπρόσθεσεν αὐτὸ τὸ ἀθάνατο πιά καὶ ἐπιγραμματικὸ : «*Ἄνδρες ἦσαν οἱ νομοθετοῦντες, διὰ τοῦτο κατὰ γυναικῶν ἡ νομοθεσία!*» ⁽¹⁷⁾. Καὶ τὴν ἴδια σχεδὸν ἐποχὴ, μὲ παρόμοια θέρημ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἀγωνιζόταν νὰ παγιωθῆ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἰσονομία τῶν συζύγων ⁽¹⁸⁾. Χάρη σ' αὐτὲs τῆs ἔνθερμες ἐτυμηγορίες, ὁ γάμος ἐδραιώθηκε σὰν ἱερὸs θεσμὸs στὴ συνείδηση λαοῦ καὶ ἀρχόντων. Κί ἔτσι βλέπουμε τὸν Ἰουστινιανὸ νὰ μιλάη μὲ φράσεις τόσο σεβασμοῦ γιὰ τὸ μυστήριον τοῦτο: «*Ὁ γάμος οὕτως ἐστὶ σεμνόν, ὡs τῶ ἀνθρωπίνῳ γένει δοκεῖν ἀθανασίαν ἐπιτεχνητὴν εἰσηγεῖσθαι, καὶ ἐκ τῆs παιδοποιΐας ἀνανεούμενα τὰ γένη μένει διηνεκῶs, τῆs τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπίας καθ' ὅσον ἐστὶ δυνατὸν τῇ καθ' ἡμᾶs τὸ ἀθάνατον χαριζομένηs φύσει*» ⁽¹⁹⁾.

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔκαμε κυρίως ὁ Χριστιανισμὸs στὸ προκείμενο ἦτανε ὅτι ἔδωσε βάθος ἠθικὸ καὶ θρησκευτικὴ βάση στὸ θεσμὸ τοῦ γάμου. Ἀπ' τὴν ἐποχὴ τῶν Ἰσαύρων (8ος αἰῶνας) ἐπικρατεῖ ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τὸ χριστιανικὸ δίκαιον τοῦ γάμου, καὶ στήν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων (Λέων ΣΤ' τὸ 893) ἐπιβάλλεται γενικὰ ἡ ἱερολογία τοῦ γάμου, κί ἔτσι ἀπὸ τὸ κράτος ἐπικυρώνεται ἐκεῖνο ποὺ ἡ Ἐκκλησία κί ὁ χριστιανικὸs λαὸs ἐφήρμοζε εὐθύς ἀπ' τὴν ἀρχὴ ⁽²⁰⁾. Καὶ ἀρνητικὰ ὅμως κατωχύρωσε τὴν ἱερότητα τοῦ γάμου ἡ Ἐκκλησία, καταδικάζοντας ὄλους ἐκεῖνους ποὺ θεωροῦσαν τὸ γάμο σὰν κάτι τὸ ἀμαρτωλό. Ὁ ΝΑ΄ κανόνας τῶν Ἀποστόλων καταδικάζει κάθε κληρικὸν ποὺ μένει ἄγαμος ὄχι γιὰ λόγους ἀσκήσεως, ἀλλὰ «*διὰ βδελυρίαν*», γιὰτὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν «*βλασφημῶν διαβάλλει τὴν δημιουργίαν*». Αὐτὸs «*ἢ διορθούσθῳ, ἢ καθαιρείσθῳ καὶ τῆs ἐκκλησίας ἀποβαλλέσθῳ*». Ἀργότερα ἡ σύνοδος ποὺ ἔγινε στὴ Γάγγρα τῆs Μ. Ἀσίας, σὲ ἐπανειλημμένους κανόνες **[σελ. 147]** τῆs ἐπανελάβε δριμύτερα κατηγορητήρια, καὶ στὸν ἴδιο τόνο ἔχει μιλήσει ἐπανειλημμένως ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, καθὼς κί ἄλλοι μεγάλοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖs. Ἄν μερικοὶ ἀπ' τοὺs ἀρχαιοτέρους, τονίζοντας τὴν

(15) Γ. Πετροπούλου, *Εἰσηγήσεις κλπ.*, σ. 74.

(16) Jos. Zhishman, *Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου*, μετάφρ. Μ. Ἀποστολοπούλου, τόμ. Δ΄, σ. 185 - 221.

(17) Λόγος ΛΑ΄.

(18) Ὁμιλία ιθ' εἰς τὴν Α΄ Κορινθ., κεφ. ζ'.

(19) Προοίμιον τῆs κβ΄ Νεαρᾶs.

(20) Zhishman, ἔνθ' ἀνωτ., τ. Α΄, σ. 295.

ἀγαμία για τὴν ὑπηρεσία ἀνώτερων σκοπῶν, μιλῆσανε σὲ ἐλάχιστες φορές κάπως ὑποτιμητικὰ για τὸ γάμο, μὰ ἡ διαιώνια χριστιανικὴ συνείδηση καὶ τὸ καθολικὸ φρόνημα τῆς Ἐκκλησίας μας ἦταν αὐτὸ ποὺ ἀναπτύξαμε πιὸ πάνω, καὶ ἀναρίθμητες εἶναι οἱ περιπτώσεις ποὺ οἱ μεγάλοι κί' οἱ μικρότεροι βυζαντινοὶ χριστιανοὶ συγγραφεῖς μιλῆσανε για τὴν ἱερότητα τοῦ θεσμοῦ καὶ χτύπησαν ἀμείλικτα «τούς βδελυσομένους τούς ἐνόμους γάμους». Καὶ χρειάζεται, ἀληθινὰ, μεγάλη ἄσκηση στὴν παραποίηση τῶν γεγονότων, για νὰ ὑποστηρίξη κανεὶς πῶς «στὴ Βυζαντινὴ ἀτμόσφαιρα, κυβερνημένη ἢ σκέψη μὲ τίς ἰδέες τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ Νεοπλατωνισμοῦ, μισεῖ τὸ γάμο» (Ρόζα Ἰμβριώτη, *Ἡ Γυναῖκα στὸ Βυζάντιο*. Ἐννοεῖται αὐτὰ τὰ λέει ἡ συγγραφεὺς στὴ σελ. 25. Στὴ σελ. ὅμως 6 ἔγραψε, ἀντίθετα, ὅτι: «Ἡ ἐπίδραση τοῦ Χριστιανισμοῦ δείχνεται ἀμέσως στὴ μεγάλη διαφορὰ ποὺ παρουσιάζει τὸ Βυζαντινὸ ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο δίκαιο στὴν οὐσία τοῦ γάμου». Καὶ στὴ σελ. 7: «Ὅταν διαβάσουμε τὸν ὀρισμὸ τοῦ γάμου σύμφωνα μὲ τὸ Βυζαντινὸ δίκαιο, βλέπουμε μιὰ διαφορὰ τεράστια, κί' αὐτὸ ὀφείλεται στὸ Χριστιανισμό». Τώρα, πῶς ὕστερα ἀπ' αὐτὰ, ὁ Χριστιανισμὸς μισεῖ τὸ γάμο, αὐτὸ μόνο ὅσοι εἶναι μπασμένοι στὰ μυστήρια τῆς λογικῆς ποὺ ἀκολουθεῖ ἢ ἄρνηση μποροῦν νὰ τὸ νιώσουν. Ἐκτὸς ἂν πάρη κανεὶς τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἀμνησίας!) ⁽²¹⁾.

[σελ. 148] Ἔτσι για νὰ κλείσουμε τὴν παράγραφο αὐτὴ, τὸ Χριστιανικὸ Βυζάντιο, παλεύοντας μὲ ἓνα σωρὸ σκουριῆς τοῦ παρελθόντος καὶ ξεκαθαρίζοντας τὸ ἔδαφος ὅλο καὶ πιὸ πολύ, ἐδημιούργησε μιὰ νομοθεσία εὐεργετικὴ για τὴ γυναῖκα, ὕψωσε τὴ θέση της μέσα στοὺς κόλπους τῆς κοινωνίας του, κί' ἔβαλε τὰ θεμέλια για τὴν κατοπινὴ κί' ὀλοένα πιὸ προοδευτικὴ ἐξέλιξή της. Κί' ὅλα αὐτὰ, ὅπως στὸ τέλος ἀναγκάζονται νὰ ἀναγνωρίσουν καὶ συγγραφεῖς κάθε ἄλλο παρὰ εὐνοϊκὰ προδιατεθειμένοι για τὸ Χριστιανισμό, ὀφείλονται πρῶτα καὶ κύρια στὴν

(21) Περιττὸ νὰ τονίσω ὅτι παρόμοιες λογικὲς ἀνακολουθίες καὶ ἀλληλοσυγκρουόμενες γνώμες εἶναι ἀναρίθμητες στὸ ἀπελπιστικὰ ἀντιφατικὸ αὐτὸ βιβλίο. Νὰ μερικὰ παραδείγματα στὴν τύχη: Ἐνῶ στὴ σελ. 7 διαβάζουμε ὅτι τὸ βυζαντινὸ δίκαιο «ἀναγνωρίζει πλήρη ἰσότητα δικαιωμάτων μεταξύ ἀντρὸς καὶ γυναίκας», γιατί ἔτσι ἤθελε ὁ Χριστιανισμὸς, στὴ σελ. 40 ἡ συγγραφεὺς εἶναι γεμάτη ἀπὸ ἱερὴ ἀγανάκτηση καὶ δηλώνει πῶς «δὲ μπορεῖ νὰ περάση κανένας κί' ἀσυγκίνητος μπροστὰ στὴν τόση ἀδιαφορία για τὴν ὄντοτήτά της, για τὸν ἀνθρωπισμὸ της». Καὶ ἐνῶ πάλι στὴ σελ. 37 βλέπετε ὅτι ἡ βυζαντινὴ γυναῖκα ἦταν «δεισιδαίμονη, θρησκόληπτη, τέλεια ἀμόρφωτη, μὲ πλήρη ἄγνοια τῆς ζωῆς, τοῦ γύρω τῆς κόσμου, τοῦ εἶναι της ἀκόμη» καὶ ὅτι «ἡ ἀνατροφή τῆς κί' ἡ καθοδήγηση στὸ δύσκολο ἔργο τῆς διοίκησης τοῦ σπιτιοῦ ἔμενε ὀλότελα δουλειὰ τοῦ σύζυγου», ὕστερα στὴ σελ. 48 μαθαίνετε ὅτι «ἡ βυζαντινὴ νοικοκυρὰ ἦταν μέσα στὸ σπῖτι της βασίλισσα, φέρνεται δεσποτικὰ στοὺς γύρω της, ἀκόμα καὶ στὸν ἄντρα της· βαστάει γερὰ τὸ τιμόνι τοῦ σπιτιοῦ καὶ τίς πιότερες φορές τὸ ὀδηγεῖ σὲ μεγάλα πεπρωμένα· γίνεται ὁ στῦλος τοῦ σπιτιοῦ της». Ἀκόμα, ἐνῶ στὴ σελ. 8 βλέπετε πῶς ὁ Γρηγόριος διαμαρτύρεται γιατί ἡ γυναῖκα ἐτιμωρεῖτο σκληρότερα σὲ περιπτώσεις παραβάσεως τῆς συζυγικῆς τιμῆς» καὶ στὴ σελ. 60 διαβάζετε ὅτι «ἡ Ἐκκλησία διαμαρτύρεται για τὴν ἀνισότητα αὐτῆς», ὕστερα βλέπετε μὲ ἔκπληξη ὅτι «ἡ παράβαση λοιπὸν τῆς συζυγικῆς πίστης ἦταν δικαίωμα τοῦ ἀντρὸς, κί' οὔτε κ' ἂν περνοῦσε ἀπὸ κανενὸς τὴν ἰδέα ὅτι αὐτὸ ἦταν ἄδικο!» Κί' ἀκόμη, ἐνῶ στὴ σελ. 8 καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα μέρη βλέπετε ὅτι «ἡ Ἐκκλησία ἀγωνίζεται για τὴν ἐξύψωση τῆς γυναίκας», ξαφνικὰ στὴ σελ. 31 σὰς πληροφορεῖ ἡ συγγραφεὺς ὅτι «οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ρήτορες διαστρέφουν τὴν ἀνθρώπινη φύση (!) καὶ οἱ κοσμικοὶ συγγραφεῖς ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴ... Χριστιανικὴ προσπάθεια, δὲ βλέπουν στὴ γυναῖκα παρὰ τὸ χτῆμα τοῦ ἄντρα (!)» Διάλεξε καὶ πάρε!

ἐπίδραση τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας. «Τὸ ἄτομο τῆς γυναίκατος στὸ Βυζάντιο παίρνει τὴ σημασία του – λέει ἡ Ρόζα Ἰμβριώτη...⁽²²⁾. Οἱ προλήψεις τοῦ ἀρχαίου δικαίου, ποὺ τὴν ἤθελε σ' ὄλη της τὴ ζωὴ ὑπὸ κηδεμονία, ποὺ δὲν τῆς ἀναγνώριζε δική της ἐστία, ποὺ σὲ κάθε πράξη της εἴτε θρησκευτικὴ εἴτε πολιτικὴ εἴτε οἰκογενειακὴ τῆς ἔδινε ἕναν ἐπίτροπο, ἕνα ρυθμιστὴ, πέφτουν σιγά-σιγά... Γενικὰ ἡ θέση ἡ γυναικεία βελτιώθηκε σημαντικὰ, καὶ εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι σ' αὐτὸ βοήθησε τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ».

Ἀλλὰ κι' οἱ μεγάλοι νομομαθεῖς καὶ ιστορικοὶ ἀναγνωρίζουν τὴν ἀναντίρρητη αὐτὴ διαπίστωση. Ἔτσι, ὁ Troplong τονίζει ὅτι τὸ σύστημα τῆς σχετικῆς μὲ τὴ γυναῖκα νομοθεσίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ «εἶναι ἀληθινὰ πρωτότυπο, κι' ὄχι τυχαία ἀνακάλυψη ἐξόχου πνεύματος στὸν αἰῶνα του, ἀλλὰ χριστιανικὸν ἔργον ποὺ προπαρασκευάσθηκε ἀπὸ διακόσια χρόνια χάρις σὺς ἀκατάπαυστες ἐνέργειες τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἀναβλάστησε σὲ ἐποχὴ ποὺ ὁ Χριστιανισμὸς ἦτανε τὸ πᾶν... Ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ οἱ νομοθέτες ἦταν λίγο-πολύ συνταυτισμένοι μὲ Ρωμαϊκὴς καὶ ἐθνικὴς προλήψεις. Ὑπῆρχε λοιπὸν σ' αὐτὸν μεγαλοφυΐα, ποὺ τὸν ἔκαμε ν' ἀκολουθήσει τις νέες ιδέες. Ἔτσι μπόρεσε νὰ καταλάβῃ δυνατὰ τὸ μέλλον, καὶ σήμερα οἱ νεώτεροι χρόνοι ἀπ' αὐτὸν ἀκόμη διέπονται»⁽²³⁾.

[σελ. 149] Ὁ Καθηγητὴς J. Zhishman⁽²⁴⁾ παρατηρεῖ ὅτι «ἐν ταῖς ἑλληνιστὶ συνταχθεῖσαις Νεαραῖς ἀναφαίνονται σειρὰ νομικῶν περὶ γάμου διατάξεων, εἰς ὧν τὴν ἔκδοσιν παρωρμήθη ὁ Ἰουστινιανὸς διατελῶν ὑπὸ τὴν καταφανῆ ἐπιρροὴν τῆς Χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῶν Χριστιανικῶν ἡθῶν».

Ὁ Καθηγητὴς κ. Κ. Τριανταφυλλόπουλος, μιλώντας γιὰ τὴ νομοθεσία τῶν Ἰσαύρων, τονίζει ὅτι «διὰ τῆς Ἐκλογῆς ρυθμίζονται αἱ οἰκογενειακαὶ σχέσεις ἐπὶ νέων βάσεων... καὶ δὴ κατὰ τρόπον ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὴν ἀληθῆ χριστιανικὴν ἀντίληψιν τοῦ γάμου καὶ προάγοντα τὴν ιδέαν τῆς συνοχῆς καὶ τῆς συνεργασίας ἐν τῇ οἰκογενείᾳ». Καὶ προσθέτει μιὰ χαρακτηριστικὴ παρατήρηση ποὺ ἀξίζει νὰ τὴν προσέξουν ὅσοι ἀπὸ ὑπερβολικὰ μοντέρνες τάχα φεμινιστικὲς ἀντιλήψεις κατακρίνουν τὸ Βυζάντιο γιὰ τὴν περιορισμένη του δῆθεν νοοτροπία: «Τὸ περιουσιακὸν δίκαιον τῆς οἰκογενείας βασιζέται εἰς τὴν ιδέαν νομίμου κοινοκτημοσύνης, διερρυθμισμένης κατὰ τρόπον ὅστις θὰ ἐπεκροτεῖτο ἀπολύτως ἀπὸ τὴν σημερινὴν φεμινιστικὴν κίνησιν». Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ, ἃς σημειώσουμε καὶ τὴν κρίση τοῦ ἴδιου καθηγητοῦ ὅτι τὸ νομοθετικὸ ἔργο τοῦ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνο, γνωστὸ μὲ τὸν τίτλο Βασιλικά, εἶναι τὸ σπουδαιότερο ἀπ' τὰ ἔργα «δι' ἃ διακρίνεται ἡ περίοδος τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, τεκμηριοῖ δ' ἐπὶ πλέον τὴν ὑπεροχὴν τῆς Βυζαντινῆς Νομικῆς ἐν παραβολῇ πρὸς τὴν σύγχρονον ἐν τῇ Δύσει ἐπεξεργασίαν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου»⁽²⁵⁾.

(22) Ἡ Γυναῖκα στὸ Βυζάντιο, σελ. 21.

(23) Πραγματεία κλπ., σελ. 283 - 284, 286.

(24) Τὸ δίκαιον τοῦ Γάμου, τόμ. Α', σελ. 17, 24.

(25) Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Βυζαντινὸν Δίκαιον, Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπ., τόμ. 7, σελ. 915. Πρβλ. καὶ τὴν κρίση τοῦ καθηγητοῦ Γ. Πετροπούλου γιὰ τὴ νομοθεσία τοῦ Ἰουστινιανοῦ: «Ἡ Ἰουστινιάνειος κωδικοποίησις ἀποτελεῖ τὸ μεγαλύτερον νομοθετικὸν ἔργον πάντων τῶν αἰώνων» (Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμ. Δικαίου, σελ. 14). Ἀνάλογα μιλᾶνε ὅλοι οἱ εἰδικοί.

Ὁ Καθηγητὴς C. Hohenlohe γράφει: «Λεπτολόγοι ἐρευνητὲς πρέπει ν' ἀνοίξουν τὸ δρόμο, γιὰ νὰ μάθωμε τὸ εἶδος καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Χριστιανισμὸς, ἀργὰ - ἀργὰ μὰ ριζικά, διεμόρφωσε γιὰ τὸ νεώτερο πολιτισμὸ τὸ προσωπικὸ δίκαιο... Ἀπάνω σ' αὐτὸ εἶχε κυρίως ὁ Χριστιανισμὸς ἐπίδραση, ὅπως λ.χ. στὸ ζήτημα τῆς πατρικῆς ἐξουσίας καὶ στὴ θέση τῆς γυναίκας... Ἡ ἐπίδραση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὸ δίκαιο τοῦ γάμου εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ γιὰ τὸν νεώτερο πολιτισμὸ μας» ⁽²⁶⁾.

[σελ. 150] Στὸν ἴδιο τόνο μιλῆσανε κι' ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ⁽²⁷⁾, ὁ κ. Κ. Ἄμαντος ⁽²⁸⁾ καὶ πολλοὶ ἄλλοι, δικοὶ μας καὶ ξένοι.

Κι' ἔτσι λοιπόν, τὸ Ἑλληνικὸ καὶ Χριστιανικὸ Βυζάντιο, κοντὰ στὶς ἄλλες ὑπηρεσίες ποὺ προσέφερε στὴν ἀνθρωπότητα καὶ στὸν πολιτισμὸ, προσέφερε κι' αὐτὴν τὴν ὄχι λιγώτερο σημαντικὴ ὑπηρεσία στὸν πολιτισμὸ γενικὰ καὶ εἰδικώτερα στὴ γυναῖκα: ἐξύψωσε τὴ θέση της σὲ βαθμὸ τέτοιο, ποὺ οἱ παλαιότερες γυναῖκες οὔτε κὰν εἶχαν ὄνειρευθῆ! Γιὰ τὶς δῆθεν «φεμινίστριες», ποὺ νομίζουν ἀπαραίτητο στοιχεῖο μοντερνισμοῦ νὰ μιᾶνε εἰρωνικὰ γιὰ τὸ Βυζάντιο, δὲν θὰ ὑπῆρχε στ' ἀλήθεια ἄλλη καλλίτερη περιποίηση, παρὰ νὰ τοὺς ἀφαιρεθοῦν ὅλα τὰ δικαιώματα ποὺ τοὺς προσέφερε τὸ Βυζάντιο –τότε ἢ ἀργότερα, μὲ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε στοὺς νεώτερους χρόνους– καὶ νὰ ὑπαχθοῦνε στοὺς νόμους ποὺ ἐφήρμοζε γιὰ τὴ γυναῖκα ἢ ἀρχαία Ρώμη ἢ ἢ ἀρχαία Ἑλλάδα ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλη προβυζαντινὴ εἰδωλολατρικὴ πολιτεία!

(26) *Einfluss* κλπ., σελ. 132 – 133.

(27) *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. Γ', μέρ. α', σελ. 73.

(28) *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, τόμ. Α', σελ. 197 - 198.

ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΕΣ(*)

Συνηθίσαμε, κάθε φορά που μιλάμε για τους μάρτυρες του Χριστιανισμού, ή σκέψη μας να τρέχει πίσω πολύ, στα παλιά τα χρόνια, τα χρόνια των κατακομβών και των άμφιθεάτρων. Κι' όμως, οι μάρτυρες δεν είναι μοναχά στολίδι της αρχαίας Έκκλησίας. Κάθε εποχή και τόπος έχει να δείξει μορφές μαρτύρων, που προσφέρανε θυσία τή ζωή τους, για να μην άρνηθούνε τήν πίστη τους. Και ή νέα Έλληνική ιστορία, ή ιστορία της νεοελληνικής Έκκλησίας, δεν ύστερεϊ καθόλου στο σημεϊον αυτό. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας ένα πλήθος άνυπολόγιστο μαρτύρων άναδείχτηκε μέσα άπ' τους κόλπους του Έλληνισμού, νέφος όλόκληρο νέων μαρτύρων, που βασανίστηκαν, άπαγχονίστηκαν, πέθαναν μέσα σε πόνους φριχτούς και τρομερά μαρτύρια, γιατί δεν ήθελαν ν' άρνηθούνε τήν πίστη του Χριστού.

* * *

Έκει στους στύλους του Όλυμπίου Διός των Άθηνών ύπάρχει μιá έπιγραφή περιέργη. Λέει ή έπιγραφή αυτή: «1771 Ιουλίου 9. Άπεκεφαλίσθη ό Πακνανᾶς Μιχάλης».

Ποιός νᾶταν αυτός ό φτωχός Μιχάλης, και για ποιό τάχα έγκλημα φοβερό να του πήραν τó κεφάλι; Άνοιγοντας τόν πρώτο τόμο της Ιστορίας των Άθηναίων, γραμμένης άπ' τόν άλησμόνητον έρευνητή κι' άκαδημαϊκό Δ. Γρ. Καμπούρογλου, διαβάζομε τοῦτο τó ιστορικό. Στα 1771 μιá μέρα γύριζε στην Άθήνα άπ' τις δουλειές του ό κηπουρός Μιχάλης Πακνανᾶς. Ξαφνικά του ρίχτηκαν κάμποσοι Τουρκοί, τόν πιάσανε και με μιá ψεύτικια κατηγορία τόν ρίξανε στη φυλακή. Τριάντα μέρες τόν βασάνισαν εκεί σκληρά, ζητώντας ν' άρνηθῆ τή χριστιανική πίστη. Μά ό Μιχάλης ό κηπουρός είχε ψυχή παλληκαρίσια και πίστη τόσο ζωντανή, που προτιμοῦσε να πεθάνη, παρά να τήν άρνηθῆ. Στις τριάντα μέρες ό Καλοπασᾶς εῖπε να τόν θανατώσουν. Ό Μιχάλης δεν έδείλιασε [σελ. 152] καθόλου. Τράβηξε πρόθυμα για τόν τόπο του μαρτυρίου. Στο δρόμο που πήγαινε, σαν άπαντοῦσε χριστιανούς, τούς φώναζε: *Συχωρέσετέ με, άδελφοί, κι' ό Θεός να σᾶς συχωρέση.* Φθάνοντας στον ώρισμένο τόπο, γονάτισε χωρίς φόβο κι' έσκυψε τó κεφάλι, προσμένοντας «μετά χαρᾶς τόν θάνατον ως ζωήν». Ό δήμιος τόν χτύπησε λίγο στο λαιμό, για να τόν κάμη να δειλιάση και ν' άρνηθῆ τó Χριστό. «Χτύπα δια τήν πίστη!» έφώναξε τότε ό Μιχάλης θαρρετά. Και πάλι ό δήμιος τόν έκοψε λίγο με τó μαχαῖρι, για να πονέση και να φοβηθῆ. «Χτύπα δια τήν πίστη!» έφώναξε πάλι δεύτερη φορά

* Ακτῖνες, τ. 1943, σ. 128.

πιὸ δυνατὰ ὁ Μιχάλης. Καὶ τὸ αἶμα του σὲ λίγες στιγμὲς ἐπορφύρωνε τὴ χλόη ποὺ φύτρωνε στὰ ἐρείπια τοῦ ἀρχαίου ναοῦ ⁽¹⁾.

* * *

Αὐτὸς λοιπὸν ἦταν ὁ Μιχάλης ὁ Πακνανᾶς, κί' αὐτὸ ἦταν τὸ μεγάλο ἔγκλημά του: Πίστευε στὸ Χριστό. Γιὰ τὴν πίστη αὐτὴ δέχτηκε τὸ μαρτύριο, προσφέροντας γιὰ χάρη τῆς τὴν ὑπέρτατη θυσία. Μὰ πόσοι τέτοιοι Μιχάληδες φανήκανε στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας! Πόσοι Ἕλληνες νεομάρτυρες ποὺ συνεχίσανε τὴν ἔνδοξη παράδοση τῶν ἀρχαίων μαρτύρων! Θὰ μπορούσαμε νὰ τοὺς ἀριθμήσουμε; Τί κρῖμα! Τὰ ὀνόματά τους μᾶς εἶναι τὰ περισσότερα ἄγνωστα. Ὁ ἀριθμὸς τοὺς εἶν' ἀδύνατο νὰ ὑπολογισθῆ. Ἐνα ἐλάχιστο ποσοστὸ μπόρεσε νὰ ἐξακριβώσῃ ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας, καὶ μᾶς δίνει στὸν τρίτο τόμο τῆς *Μεσαιωνικῆς Βιβλιοθήκης* τοῦ μιὰ ἑκατοντάδα ὀνόματα τῶν «*ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς πίστεως μαρτυρησάντων*» ἀπ' τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς τὰ 1811 ⁽²⁾. Μικρὸς, μὰ πολύτιμος κατάλογος. Ἐκατὸν εἰκοσιτρία ὀνόματα μᾶς δίνει κί' ὁ ἀείμνηστος Ἀρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος Παπαδόπουλος στὸ καλογραμμένο μὰ σύντομο ἱστορικό του μελέτημα γιὰ τοὺς νεομάρτυρες ⁽³⁾. Μὰ καὶ στὰ *Μαρτυρολόγια* καὶ *Νέα Μαρτυρολόγια*, ποὺ κάθε τόσο τυπώνονταν καὶ πλατεῖα κυκλοφοροῦσαν στὰ χρόνια τῆς δουλείας, βλέπουμε κί' ἄλλα ὀνόματα μαρτύρων, καὶ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ νέα ὑμνογραφικὴ παραγωγή ὄχι μικρῆς ἀξίας, ποὺ ἀναπτύσσεται μὲ κέντρο τὴ μαρτυρικὴ τελείωση τῶν ἡρωϊκῶν αὐτῶν παιδιῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Κί' ἀκόμα, διαβάζοντας τὴν *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως* τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη [σελ. 153] ⁽⁴⁾ ἢ τὴν *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀναγεννήσεως* τοῦ Rouqueville ⁽⁵⁾, ἢ τὴν *Βιβλιογραφία τῶν Ἑλληνικῶν Ἀκολουθιῶν* τοῦ Louis Petit ⁽⁶⁾, κί' ἄλλα παρόμοια βιβλία, βρίσκουμε καὶ νέα ὀνόματα νεομαρτύρων.

Κί' ὅμως, οἱ κατάλογοι αὐτοί, ὅσο κί' ἂν πλουτισθοῦν, πάντα φτωχοὶ θᾶναι, γιὰτὶ εἶναι πολὺ περισσότερα τὰ ὀνόματα ποὺ σκέπασεν ἢ λήθη, ἀφήνοντάς τα νᾶναι γραμμένα μονάχα στὸ Βιβλίον τῆς Ζωῆς. «*Τοιοῦτοι νεομάρτυρες κατὰ χιλιάδας ὑπῆρξαν*», γράφει στὸ παραπάνω βιβλίον ὁ Χ. Παπαδόπουλος (σελ. 74). Κί' ἔχουμε πολλὰ αὐθεντικὰ μαρτυρίες, γιὰ νὰ στηρίξουμε ἕναν τέτοιον ἰσχυρισμὸ. Χρόνια πολλὰ πρὶν ἀπ' τὴν Ἐπανάσταση, γράφοντας ὁ μεγάλος δάσκαλος τοῦ Γένους Εὐγένιος Βούλγαρις στὸν Pierre Le Clerc γιὰ τοὺς νέους ἀγίους τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, μιλοῦσε μὲ δικαιολογημένη θέρμη γιὰ τοὺς «*ὑπὲρ Χριστοῦ παντοίως ὑπὸ τῶν τυραννούντων ὀσημέραι κακουμένους καὶ ὅσα οὐδ' εἶναι δυνατόν τις νὰ διεξέλθῃ πάσχοντας.... τοὺς ἐν δεσμωτηρίοις καθειργμένους, τοὺς ἐν τριήρεσι, τοὺς ἐν λατομείοις, τοὺς ἐν μεταλλείοις βίον μόχθων καὶ ταλαιπωριῶν διάγοντας καὶ*

(1) *Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων*, τ. Α', σ. 149 - 150 καὶ 175 - 176.

(2) *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. Γ', σ. 605 ἐξ.

(3) *Οἱ Νεομάρτυρες*, ἔκδ. Β', Ἀθῆναι 1934.

(4) Τόμοι Α' - Δ', ἔκδ. γ', Ἀθῆναι 1888.

(5) *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως, ἦτοι ἡ Ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος*, μετάφρ. Ἀρ. Ν. Κυριακοῦ.

(6) *Bibliographie des Acolouthies Grecques*, Bruxelles 1926.

τέως καταγεγράσκοντας, τοὺς ἐν χειρὶ βαρεῖα δεσποτῶν ἀγρίων τε καὶ ἀνημέρων ἀνηλεῶς θλιβομένους καὶ ἀγχομένους, τοὺς ἐν μάστιγι καὶ κακώσεσι καὶ στρεβλώσεσι, τοὺς ἐν μυρίοις βασάνων εἶδει κατατεινομένους καὶ ἐν ὀρθῇ τέως ὁμολογία ἐκπνέοντας»⁽⁷⁾. Κι' ὁ Σπυρίδων Τρικούπης, γράφοντας στὸν Α' τόμο τῆς Ἱστορίας του τὴν «αἰμοσταγῇ διήγησιν τῶν τραγικῶν συμβάντων ἐν Κωνσταντινουπόλει», ὅπου, μόνο στὰ 1821, «δεκακισχίλιοι χριστιανοὶ ἐθυσιάσθησαν», προσθέτει καὶ τοῦτο τὸ συγκινητικό: «Ἐν μέσῳ τῶν δεσμῶν καὶ τῶν βασάνων, κατέμπροσθεν τῆς ἐπονειδίστου ἀγχόνης καὶ ὑπὸ τὴν ἀνθρωποκτόνον ἀξίνην, πολλοὶ ἐξ αὐτῶν παρωρμῶντο ν' ἀρνηθῶσι τὸν Χριστόν, πρὸς διαφύλαξιν τῆς ζωῆς καὶ ἀπόλαυσιν πολλῶν ἄλλων ἐπιγείων ἀγαθῶν, ἀλλ' ὅλοι μέχρις ἐνὸς ἐπροτίμησαν τὰς βασάνους καὶ τὸν θάνατον»⁽⁸⁾(). Τέλος, γιὰ ν' ἀναφέρουμε ἀκόμη ἄλλη μιὰ μαρτυρία, στὴν «Ἀντίρρηση» ποὺ ἔγραψε πρὸς τοὺς καθολικοὺς ὁ Ἱεροσολύμων [σελ. 154] Νεκτάριος, δίκαια καυχῆθηκε γιὰ τοῦτο τὸ μεγάλο χάρισμα ποὺ δόθηκε στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, νὰ στήση παράπλευρα στοὺς ἀρχαίους μεγαλομάρτυρες νέες στρατιᾶς τέκνων τῆς στεφανωμένων μὲ τὴ δάφνη τοῦ μαρτυρίου: «Οὐκ ἔστι πόλις καὶ τόπος, ὅπου τῶν ὀρθοδόξων ἡμῶν οὐ προχέονται ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας τὰ αἵματα» (σελ. 209).

* * *

Καὶ δὲν ἦταν ἓνας πρόσκαιρος ἐνθουσιασμός, ποὺ παρατηρήθηκε σὲ κάποια ἔκτακτη περίσταση μονάχα. Ἀπ' τὴν πρώτη κιόλας μέρα μετὰ τὴν ἄλωση ὡς τις μέρες τοῦ Εἰκοσιένα, κι' ἀργότερα ἀκόμη, ἔχουμε μαρτύρια. Κι' οὔτε παρουσιάσθηκαν αὐτὰ σὲ μιὰ μονάχα ἢ σὲ δυὸ ἐπαρχίες τῆς Ἑλλάδος. Κάθε ἐπαρχία Ἑλληνικὴ μπορεῖ νὰ καυχηθῆ πὼς ἔδωσε στὴν Ἐκκλησία νέους ἥρωες καὶ στοὺς οὐρανοὺς νέες ψυχές «τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀρνίου». Ἐκεῖνο ποὺ ἔλεγε ὁ Σπῦρος Ζαμπέλιος γιὰ τὴν Ἑλλάδα τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων –«ἐκάστη ἐπαρχία ἔχει βασάνους ἰδίας· ἔχει ἢ Μεσοποταμία τὸ ἀργὸν πῦρ, ἔχει ὁ Πόντος τὸν τροχόν, ἢ Ἀραβία τὸν πέλεκυν, ἢ Καππαδοκία τὸν διαλελυμένον μόλυβδον»⁽⁹⁾– τὸ ἔκαμε ξανὰ ἱστορικὴ πραγματικότητα (καὶ πόσο συγκινητικὴ!) τῶν νεωτέρων χρόνων ἢ χριστιανικὴ Ἑλλάδα: Πελοπόννησος καὶ Στερεά, Ἡπειρος καὶ Θεσσαλία, Μακεδονία καὶ Θράκη, Ἴονια νησιά καὶ νησιά τοῦ Αἰγαίου, Κρήτη καὶ Μικρασία, ὅλες εἶχαν τοὺς μάρτυρές τους. Ἀπ' τὴν Ἀθήνα ὡς τὴν Πόλη κι' ἀπ' τὸ χωριουδάκι τῆς Πελοποννήσου ὡς τὴ μακρυνὴ Ἄγκυρα, παντοῦ βρέθηκε αἷμα ἐλληνικὸ νὰ προσφερθῆ γιὰ τὴ χριστιανικὴ πίστη.

Καὶ δὲν εἶναι μόνο γέροντες, μὰ εἶναι καὶ νέοι, καὶ παιδιὰ ἀκόμη. Δὲν εἶναι μονάχα ὁ γέροντας ἀρχιερεὺς τῆς ἐπαρχίας Δέρκων κι' οὔτε ὁ ἐβδομηντάρης

(7) *Περὶ τῶν μετὰ τὸ σχίσμα ἀγίων τῆς Ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν γινομένων ἐν αὐτῇ θαυμάτων*, σελ. 31 - 32.

(8) Ἐκδ. γ' τόμ. Α' σ. 75.

(9) *Ἄσματα Δημοτικὰ μετὰ μελέτης περὶ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ*, σ. 77.

Ζώρξης κι' οί κατάλευκοι πρεσβύτες, ιερείς και λαϊκοί, πού, μ' ὄλο τὸ βάρος τῶν τιμημένων τοὺς γερατειῶν, ἀντικρύζουν τὴν ἀγχόνη καὶ τὰ σφυριὰ καὶ τοὺς βασανιστικούς τροχοὺς μὲ νεανικὴ τόλμη. Δίπλα σ' αὐτοὺς θὰ δῆτε νεαροὺς βλαστούς, μπουμπούκια πού μόλις ἄρχισαν νὰ ἀνοίγουν τοὺς μυρωμένους κάλυκες των στὸ φῶς καὶ στὴ χαρὰ τῆς ζωῆς, θὰ τοὺς δῆτε νὰ ὀρμοῦν ἄφοβοι στὸ μαρτύριο, προσφέροντας στὸ Χριστὸ ὄλο τὸ ἄρωμα τῆς ἀγνῆς ὑπάρξεώς τους. Μαζὶ μὲ τὸν «*ὑπερεκατονταετῆ*» ἐπίσκοπο Μυριουπόλεως, μᾶς λέει ὁ Τρικούπης, ἀπεκεφαλίσθη κι' ὁ «*έννεακαιδεκαετῆς [σελ. 155] υἱὸς τοῦ πρώτου ἄρχοντος τῆς Ροδοστοῦ*»⁽¹⁰⁾. Στὰ 1680 δίνει τὴ ζωὴ του γιὰ τὴν πίστη ὁ Τριαντάφυλλος, παλληκάρι δεκαοχτῶ χρόνων ἀπ' τὴ Ζαγορά. Στὰ 1662, Μαΐου 12, ἐμαρτύρησε ὁ Ἰωάννης ἀπ' τὴ Βλαχία, ἔφηβος δεκαπέντε χρόνων. Κι' ἄλλος συνονόματός του ἀπ' τὴ Θάσο, δεκατεσσάρων χρόνων παιδί, πέθανε θάνατο μαρτυρικὸ στὶς 20 Δεκεμβρίου 1652, γιατί δὲ θέλησε ν' ἀρνηθῆ τὸ Χριστιανισμὸ καὶ νὰ γίνη μουσουλμᾶνος⁽¹¹⁾. Κι' εἶναι συγκινητικὸ νὰ διαβάζη κανεὶς τὴ μαρτυρία ἑνὸς συγχρόνου, ἑνὸς αὐτόπτη μάρτυρα, τοῦ Πατριάρχου Νεκταρίου, πού καὶ πρωτύτερα ἀναφέραμε: «*Καὶ μειράκια ἐωράκαμεν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν τῇ τομῇ τῆς μαχαίρας ἀφόβως ὑποκλίναντα τὸν ἀύχένα!*» Τὰ μειράκια αὐτά, τὰ νεαρά τοῦτα βλαστάρια, οἱ σεμνοὶ αὐτοὶ ἔφηβοι, πού δώσανε τὸ αἷμα τους παρθενικὴ σπονδὴ στὸν Ἀρχηγὸ τῶν μαρτύρων, εἶν' ἀδέλφια μας κι' αὐτά, χθεσινὰ μόλις ἑλληνόπουλα, πού τόσο μέσα τους ἔβραζε ἡ πίστη καὶ τόσο δυνατὴ ἦταν ἡ φλόγα τῆς ἀγάπης τους γιὰ τὸ Χριστό. Ἀνανεώσανε τὰ ἑλληνόπουλα αὐτὰ τὴν ἀρχαία παράδοση τοῦ δωδεκάχρονου μάρτυρα Ταρσιζίου, πού τὸ μαρτύριό του μὲ τόση λυρικότητα τραγούδησε σὲ ὠραῖο του ποίημα ὁ Κλωντέλ⁽¹²⁾.

Καὶ δὲν ἦταν μόνον ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ πού μαρτυροῦσαν γιὰ τὴν πίστη, μὰ καὶ γραμματισμένοι. Δίπλα στὸ Μιχάλη τὸν κηπουρὸ θυσιάζεται ὁ Ἄγγελῆς ὁ γιατρὸς ἀπ' τὸ Ἄργος. Κοντὰ στὸ μοναχὸ Ρωμανὸ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πεκίου Γαβριήλ. Κοντὰ στὸν ἵπποκόμο Γεώργιο ὁ πλούσιος ἑπαρχος Μῆτρος, ὁ Ἀθανάσιος ὁ δημογέροντας τῆς Κίου, ὁ Εὐθύμιος ἀπόφοιτος τῆς Ἀκαδημίας τῆς Πόλης καὶ ὑπάλληλος τοῦ Γαλλικοῦ προξενείου στὸ Βουκουρέστι, ὁ Ἰωάννης Τραπεζοῦντιος ὁ λόγιος⁽¹³⁾.

Καὶ μαζὶ μὲ τοὺς ἄνδρες, καὶ γυναῖκες. Κι' ὄλες σχεδὸν νέες. Γυναῖκες τοῦ λαοῦ καὶ γυναῖκες ἀπὸ σπίτια ἀρχόντων. Ἐδῶ οἱ χωριατοπούλες Ἀκυλίνα καὶ Κυράννα, καὶ δίπλα ἡ μεγάλη καὶ σοφὴ Ἀθηναία ἀρχόντισσα Φιλοθέη, μὲ τὴ θαυμάσια κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ τῆς δράση⁽¹⁴⁾.

Ὁ λαὸς τοὺς ἀγαποῦσε, τοὺς τιμοῦσε, τοὺς λάτρευε. Ἔτρεχε **[σελ. 156]** νὰ πάρη κομμάτια ἀπ' τὰ ἐνδύματά τους, ὑφάσματα βαμμένα στὸ μαρτυρικὸ αἷμα

(10) Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 73.

(11) Χρ. Παπαδοπούλου, *Οἱ Νεομάρτυρες*, σ. 33, 37, 39, 48.

(12) Ποίημα «Tarsisius», στὸ *Écoute ma fille*.

(13) Χρ. Παπαδοπούλου, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 15, 37, 55, 69 κλπ.

(14) Βλέπε Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Περὶ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Ἀρχοντολογίου καὶ τῶν Μπενιζέλων*, 1921. Ἀντωνίου Ἡλείας, «Θάνατος ἀγ. Φιλοθέης», *Ἐκκλησία*, τ. ΙΘ'. Ἀλεξ. Μωραϊτίδη, *Μὲ τοῦ βορηᾶ τὰ κύματα*, τ. ΣΤ', σ. 124 - 126.

τους, αγόραζε πολλές φορές τὰ ἅγια σώματά τους, δίνοντας στους φιλάργυρους βασανιστὲς ὑπέρογκα ποσά. Καὶ κάποτε τραγουδοῦσε μὲ τὴν ἀπλὴ μὰ τόσο θερμὴ καὶ πηγαία λαϊκὴ μοῦσα του τὰ κατορθώματά τους ⁽¹⁵⁾.

* * *

Καὶ τί συγκινητικὲς ποὺ εἶναι μερικὲς λεπτομέρειες ἀπ' τὸ μαρτύριό τους! Ὁ Πουκεβίλ διηγεῖται πῶς, ὅταν ἦταν στὴν Πάτρα πρόξενος, ἔτυχε νὰ βρεθῆ κι' ὁ ἴδιος στὸ μαρτύριο πολλῶν χριστιανῶν, ποὺ τοὺς εἶχε καταδικάσει σὲ μαρτυρικὸ θάνατο ὁ Γιουσούφ πασᾶς. Περνώντας ἀπὸ κάποιο χαράκωμα βρῆκε πολλοὺς Ἕλληνες νὰ ξεψυχοῦν ἀργά, μέσα σὲ φρικτὰ βασανιστήρια. Κι' ἦτανε, λέει, ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ἀρκετοὶ ποὺ προσηύχοντο γιὰ τοὺς δημίους των, ἐνῶ ἐκεῖνοι κοροϊδευτικὰ τοὺς ἔλεγαν νὰ παρακαλέσουν τὸν σταυρωμένο Θεό τους ναρθῆ νὰ τοὺς γλυτώσῃ. Ἔχουμε πολλὰ τέτοια παραδείγματα μαρτύρων, ποὺ ἡ μεγάλη τοὺς ἀνεξικακία τοὺς ὕψωνε ὡς τὸ σημεῖο νὰ γίνωνται κι' ἐδῶ μιμητὲς Ἐκείνου, πού, καὶ τὴν ὥρα τοῦ φρικτοῦ μαρτυρίου ἐνσαρκωτῆς τῆς ὑψηλότερης ἀγάπης, ψιθύριζε γιὰ τοὺς σταυρωτὲς Του τὸ «Πάτερ, ἄφες αὐτοῖς».

Ὁ ἴδιος συγγραφέας μᾶς ἀφηγεῖται κι' ἓνα ἄλλο συγκινητικὸ περιστατικὸ. Στὸν τόπο τῶν βασάνων, ὅπου ὁ Γιουσούφ εἶχε βασανίσει πρωτύτερα μιὰ χριστιανὴ νέα, τὴν Ἀναστασία, βρισκόταν κι' ἓνα νεαρὸ χριστιανόπουλο, μόλις δεκατεσσάρων χρόνων. Πιστεύοντας ὁ Γιουσούφ πῶς ὁ νεαρὸς χριστιανός, ἀφοῦ εἶδε τὸ μαρτύριο τῆς Ἀναστασίας, θὰ εἶχε χάσει ὀλοτέλα τὸ θάρρος του, τοῦ φώναξε προσταχτικὰ νὰ ὁμολογήσῃ πίστη στὸν Ἄλλαχ καὶ στὸν Μωάμεθ. Ὁ νεαρὸς Χριστόδουλος ἐφώνησε τότε στὸν πασᾶ: «Χριστὸς ἀνέστη!» Ὁ πασᾶς ἔγινε θεριὸ ἀπ' τὸ κακό του. Εἶπε νὰ τὸν μαστιγώσουν μὲ πεντακόσιους ραβδισμοὺς καὶ τὸ μαρτύριό του νὰ κρατήσῃ τόσες μέρες, ὅσων χρόνων ἦταν. Τὸ ἀτρόμητο παλληκάρι δὲν ἐδείλιασε καθόλου. Εἶχε τὸ θάρρος, ὑποφέροντας τὸ φοβερὸ μαρτύριο, νὰ ψάλλῃ ὕμνους στὸν Κύριο, καὶ νὰ λέῃ στοὺς δημίους: «Τὸ **[σελ. 157]** σῶμα μου ἀνήκει σὲ σᾶς, μὰ ἡ ψυχὴ μου στὸ Θεό, ποὺ ποτὲ δὲν θὰ τὸν ἐγκαταλείψω!» ⁽¹⁶⁾.

Μὲ τὸ «Χριστὸς ἀνέστη» στὰ χεῖλη πέθανε στὰ Ἱεροσόλυμα κι' ὁ νεομάρτυρας Παναγιώτης, ποὺ τὸ μαρτύριό του ἔχει ἱστορήσει μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες ὁ ἄγγλος ἱεραπόστολος Jos. Wolff. Καὶ τίς ἴδιες λέξεις ἀπαγγέλλοντας, τίς τόσο ἀγαπητὲς στὸν ἑλληνικὸ λαό, ξεψύχησαν κι' ἄλλοι νεομάρτυρες. Ὁ Θεόφιλος πάλι, νεομάρτυρας ἀπ' τὴ Ζάκυνθο, ἄφησε τὴν τελευταία πνοή του ψιθυρίζοντας τὸν ὕστερο λόγο τοῦ Σωτῆρος. «Εἰς χεῖρας Σου, Χριστέ μου, παραδίδω τὴν ψυχὴν μου!» Καὶ τέλος, ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, ὁ μεγάλος αὐτὸς ἀναμορφωτῆς καὶ ἱεραπόστολος καὶ μυσταγωγός, καθὼς τὸν ἔδεσαν στὸ δέντρο, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ δεχθῆ τὸ

(15) Βλέπε λ.χ. τὰ περίφημα δίστιχα ποὺ ἔφτιασε ὁ λαὸς τῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος γιὰ τὸν μάρτυρα ἱεραπόστολο Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλό. Ἦ τὸ θαυμάσιο δημοτικὸ τραγοῦδι ὅπου ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὕμνησε τὸ μαρτύριο τοῦ περίφημου ἐπισκόπου Φαναρίου, τοῦ Σεραφείμ, ποὺ πέθανε μὲ βασανιστήρια γύρω στὰ 1612 γιὰ τὴν πίστη. (Φάνη Μιχαλοπούλου, *Κοσμᾶς ὁ αἰτωλός*, σ. 128 καὶ Π. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ δημοδῶν ἀσμάτων τῆς Ἡπείρου*, σ. 5).

(16) Rouqueville, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 76 - 78.

μαρτυρικό τέλος, έσήκωσε ψηλά τὰ μάτια του άτάραχος πρὸς τὸν οὐρανό, καὶ φώναξε τὸν συγκινητικό εκείνο μὰ καὶ τόσο βαθύ στὸ συμβολισμό του ψαλμικό στίχο:

*Διήλθομεν διὰ πυρὸς καὶ ὕδατος
καὶ ἐξήγαγες ἡμᾶς εἰς ἀναψυχήν.*

* * *

Ἐπέρασε, λοιπόν, μέσα ἀπ' τὸ καμίνι τῆς μαρτυρικῆς δοκιμασίας ὁ χριστιανικός ἔλληνισμός καὶ στὰ νεώτερα χρόνια. Οἱ νεομάρτυρες πὺ ἀνέδειξε εἶναι τόσοι στὸν ἀριθμὸ καὶ τέτοιοι στὴν πίστη καὶ τὴ χριστιανικὴ παλληκαριά, ὥστε ἡ νέα Ἑλλάδα μπορεῖ ν' ἀπλώσει θαρρετὰ τὸ χέρι πρὸς τὶς ἀρχαῖες Ἐκκλησίες καὶ νὰ τὶς χαιρετήσῃ σὰν ἀδελφή.

Κί' ὅμως, τί κρῖμα! Οἱ νεομάρτυρες αὐτοί, τὰ εὐγενικά αὐτὰ παιδιὰ τοῦ ἔλληνισμοῦ, οἱ ἀγνότατοι αὐτοί, ἥρωες τῆς Πίστεως, οἱ ντυμένοι στὴν ἀλουργίδα τῆς ὑπέρτατης θυσίας, μᾶς εἶναι ἄγνωστοι! Ἑλληνες ἐμεῖς, τοὺς ἀγνοοῦμε. Ἀδέρφια τοὺς ἐμεῖς, τοὺς προσπερνᾶμε ἀδιάφοροι, δὲν ὑποψιαζόμαστε κὰν τὴν ὕπαρξή τους, κί' ἄς τοὺς γέννησεν ἡ ἴδια γῆ, ἄς τοὺς ἔθρεψεν ἡ ἴδια χώρα, ἄς εἶναι σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μας. Καὶ πέρασαν ἑκατὸ καὶ διακόσια χρόνια καὶ τριακόσια, κί' ἐξακολουθοῦν νὰ μᾶς εἶναι ἄγνωστα καὶ τὰ ὀνόματά τους ἀκόμη. Καὶ δὲν εὐρέθηκε ἀκόμη ἓνας λόγιός μας, ἓνας θεολόγος, ἓνας ἱστορικός, ἓνας λογοτέχνης τέλος πάντων, πὺ νὰ κάμῃ ἔργο του στὰ σοβαρὰ κί' ὄχι περιπτωσιακὰ τὴ μελέτη τῆς μαρτυρικῆς τους ζωῆς. Δὲν εὐρέθηκε στὶς τόσες ἑκατοντάδες –μήπως **[σελ. 158]** εἶναι καὶ χιλιάδες;– τῶν νεοελλήνων ποιητῶν ἓνας νὰ τραγουδήσῃ τὸν ἠρωϊσμό τους, νὰ ὑμνήσῃ τὴ θυσία τους. Καὶ τὴ στιγμή πὺ τόσοι ὕμνοι γράφτηκαν γιὰ πλῆθος κατωτερότητες καὶ γινῆκανε τραγούδια τόσες καὶ τόσες βρωμιές, οὐτ' ἓνας ποιητῆς μας δὲ στάθηκεν ἱκανὸς νὰ συγκινηθῇ ἀπ' τὸ μαρτύριο τῶν χιλιάδων αὐτῶν Ἑλλήνων ἠρώων, πὺ μέσα στὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς, ναί, μέσα στὰ χρόνια τῶν σκοταδιῶν τάχα καὶ τῆς ἀμάθειας, ὕψωσαν τὸ κεφάλι, τριγυρισμένο ἀπ' τὸ μαρτυρικό φωτοστέφανο, γιὰ νὰ διδάξουν ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν ἀνθρωπότητα πὺς ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἔπαψε νὰ βρίσκῃ σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴ χώρα ὑπάρξεις ἔτοιμες νὰ ριχτοῦν γιὰ χάρη του στὴν ὑπέρτατη θυσία. Παντοῦ ἄλλοῦ βρῆκαν τὴν ἔμπνευσή τους οἱ ποιητές μας, μόνο τὸ αἷμα τῶν Ἑλλήνων νεομαρτύρων δὲ γίνηκε νὰ τοὺς μιλήσῃ στὴν ψυχὴ. Καὶ δὲν ἐστάθηκε ὡς τὰ τώρα δυνατό, μήτε σὰν δεῖγμα νὰ χαροῦμε καὶ στὸν τόπο μας ἔργα σὰν ἓναν «Πολύευκτο» τοῦ Corneille, σὰν τοὺς «Μάρτυρας» τοῦ Chateaubriand, μεγάλα πνευματικά δημιουργήματα ἔμπνευσμένα ἀπὸ μιὰ παράλληλη ἐποχὴ, τὴν ἐποχὴ τῶν κατακομβῶν, δημιουργήματα πὺ ἐξακολουθοῦν καὶ σήμερα νᾶναι τιμὴ γιὰ μιὰν ἀπ' τὶς μεγαλύτερες φιλολογίες τοῦ κόσμου. Μιὰ μεγάλη πηγὴ ἔμπνεύσεως πῆγε ἔτσι χαμένη γιὰ τὴν τέχνη τὴ νεοελληνικὴ, κί' ἓνα μεγάλο χρέος καὶ ἱερὸ περιφρονήθηκε καὶ πάει.

Σεπτές ἑλληνικὲς μορφές, ἡρωϊκὲς, ἀγνές, μεγάλες μορφές τῆς νέας Ἑλλάδος, νέοι καὶ πρεσβῦτες, γυναῖκες καὶ παρθένες ἀπαλές, κι' ἀκόμη νεαρὰ βλαστάρια, σεμνοὶ ἔφηβοι, ἔδωσαν τὸ ἀγνό τους αἷμα, σπονδὴ πανάγια, στὸ βωμὸ τῆς ἀγάπης Ἐκείνου ποὺ τόσο ἀγάπησε τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Οἰκουμένη! Ὁ οὐρανὸς τοὺς δέχτηκε στὴν πανήγυρι τῶν πρωτοτόκων, μὰ τοὺς ἀγνοήσαμε ἐμεῖς, ἐμεῖς ποὺ οἰκοδομήσαμε ἀπάνω στὸ χυμένο αἷμα τους τὴν ὕπαρξή μας, ἐμεῖς ποὺ δὲν ἔπρεπε νύχτα καὶ μέρα νὰ τοὺς ξεχνᾶμε. ὦ, πότε θὰ βρεθῆ ὁ Ἕλληνας ποὺ θὰ τραγουδήσῃ τοὺς ἄθλους των –ὄχι μυθικοὺς μὰ πραγματικοὺς;– Ποιὸς θὰ συνθέσῃ τίς ραψωδίες ποὺ θὰ ὑμνοῦν τὰ λαμπρὰ κατορθώματα, ὅσα μὲ τὸ αἷμα τῆς καρδιάς τῶν ἔγραψαν οἱ σεπτές χορεῖες τῶν ἡρωϊκῶν Ἑλλήνων Νεομαρτύρων;

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ ΚΟΙΝΟ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ (*)

Πολύ συχνά, μιλώντας για την πνευματική κίνηση του Έλληνισμού στα χρόνια της τουρκοκρατίας, τὸ κάνουμε μὲ κάποια περιφρόνηση, ἢ, ἔστω, μὲ κάποια μειωτική διάθεση. Μετατοπίζοντας τὴν ὄρεξη γιὰ μάθηση καὶ γιὰ ἐπιστημονική μελέτη στὴ δική μας ἐποχή, χαρακτηρίζουμε τὴν ἐποχή ἐκείνη σὰν ἐποχή σκοταδιοῦ, ἄγνοιας, σκοτεινῆς ἀμορφωσιᾶς καὶ ἀμάθειας.

Κί ὅμως, δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἔτσι. Ἄν οἱ ἐξωτερικὲς συνθῆκες ἦταν τόσο στενόχωρες καὶ πιεστικὲς, ὅμως ἡ ἐσωτερικὴ πνευματικὴ ἀναμφισβήτητο χαρακτηριστικὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, δὲν ἔπαψε νὰ κρυφοκαίη. Ὁ λαὸς αὐτός, ποὺ βρισκόταν μέσα σὲ τόσο σκληρὲς δοκιμασίες, ποὺ εἶχε χάσει, μαζί μὲ τὴν ἀνεξαρτησία του, καὶ τοὺς δασκάλους του καὶ τοὺς σοφοὺς του καὶ τὰ πνευματικὰ του κέντρα, ἕνα πρᾶγμα δὲν ἐννοοῦσε νὰ χάση: τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴ μόρφωση, γιὰ τὰ γράμματα. Ἦθελε νὰ μορφωθῆ, νὰ διαβάζη. Ἀγαποῦσε κάθε βιβλίο, ἀρχαῖο ἢ καινούργιο, ποὺ μποροῦσε νὰ τοῦ προσφέρῃ λίγη γνώση, κάποια μόρφωση, κάποιο πνευματικὸ πλουτισμό. Κί ἔφτασαν σιγὰ - σιγὰ οἱ ὑπόδουλοι νὰ κυριαρχοῦν στὶς αὐλὲς καὶ στὴν πολιτικὴ καὶ σὲ τόσες ἐμπιστευτικὲς ὑπηρεσίες τῶν τότε κυριάρχων τους.

Ἐντελῶς ξεχωριστὴ ὅμως ἦταν ἡ ἀγάπη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ γιὰ τὸ θρησκευτικὸ βιβλίο. Τὸ ζητοῦσε παντοῦ. Τὸ ζητοῦσε μὲ δίψα. Καὶ σὰν δὲν τὸ εἶχε, ἀγωνιζόταν νὰ τὸ ἀποκτήσῃ.

Εἶπα μὲ δίψα. Δὲν μεταχειρίστηκα τὴ λέξη τυχαῖα. Ἀποδίδει πλήρως τὴν πραγματικότητα. Θρησκευτικὰ ἦταν τὰ βιβλία ποὺ πρωτοτυπώθηκαν ἀπὸ Ἕλληνες μετὰ τὴν ἄλωση. Ἄνθρωποι τῆς Ἐκκλησίας ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ ἰδρύσανε ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα, οἱ πρῶτοι ποὺ ἔφεραν τυπογραφεῖο στὴν Ἀνατολή. Καὶ τὰ θρησκευτικὰ βιβλία ἦταν ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν τὴ μεγαλύτερη κυκλοφορία. **[σελ. 160]** Ἄς παρακολουθήσουμε ὅμως πιὸ κοντὰ τὸ ζήτημα, κί ἄς μιλήσουμε καλλίτερα μὲ συγκεκριμένα γεγονότα.

* * *

Λίγα χρόνια μετὰ τὸ πάρισμο τῆς Πόλης, ἄρχισαν κιόλας νὰ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους βιβλία ἐκκλησιαστικὰ ἢ καὶ μὲ γενικὸ θρησκευτικὸ περιεχόμενο. Τυπωμένα σὲ ξένες χῶρες ἀπὸ Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ, προωρίζοντο γιὰ τὸν

* *Ακτῖνες*, τ. 1943, σ. 134.

έλληνικό λαό, κί' ήταν γραμμένα πότε στην αρχαίζουσα και πότε στην άπλη. Από τότε κióλας άρχισε τó κίνημα τών χριστιανών διανοομένων για τή δημοτική· (παρ' όσα κί' άν είπώθηκαν αντίθετα, οί χριστιανοί διανοούμενοι ήταν τότε άπ' τούς πρώτους που άγωνίστηκαν για τήν επικράτηση τής γλώσσας του λαού). Βέβαια, θρησκευτικά βιβλία πρωτότυπα παρουσιάσθηκαν λίγα στην αρχή. Τά περισσότερα είναι άνατυπώσεις παλαιών. Μά ή κυκλοφορία τους ήταν καταπληκτική. «Τó βιβλίον τοϋτο μετετυπώθη χιλιάκις», βλέπετε νά γράφη για ένα άπ' αυτά στή *Νεοελληνική Φιλολογία* του ό Άνδρέας Παπαδόπουλος Βρετός. Και για δυό άλλα, που είχαν τυπωθή στα 1529 και 1563, λέει: «Έκτοτε μέχρι τοϋ 1821 τó έκκλησιαστικόν βιβλίον τοϋτο έτυπώθη μυριάκις είς Ένετίαν υπό διαφόρων τυπογράφων» ⁽¹⁾. Αυτό βέβαια είναι τρόπος του λέγειν, μά δείχνει πόσο μεγάλη ήταν ή κυκλοφορία τών βιβλίων αυτών.

Μέ τόν καιρό ή ποικιλία τών βιβλίων αύξάνει. Τά πρωτότυπα πληθαίνουν. Επίσης αύξάνει γενικά ό άριθμός τών βιβλίων που κυκλοφοροϋν, καθώς και τών συγγραφέων που άσχολοϋνται μέ τó θρησκευτικό βιβλίο. Στην ίδια πολύτιμη έρευνά του για τó έλληνικό βιβλίο τών χρόνων τής δουλείας, ό Α. Παπαδόπουλος Βρετός αναφέρει 105 θρησκευτικά βιβλία για τόν ΙΖ' αιώνα και 232 για τόν ΙΗ'. Και άπ' τó 1800 ως τó 1832 σημειώνει 102. Άνάλογη εικόνα παίρνει κανείς κυττάζοντας τήν άκόμη σημαντικώτερη και πολύτομη έργασία του μεγάλου έλλητιστοϋ Ε. Legrand, *Bibliographie Hellenique*. Άπ' τήν άποψη τών θεμάτων, όπως είπαμε, μέ τó πέρασμα του χρόνου ή ποικιλία γινόταν μεγαλύτερη. Φαίνεται πώς στην πρώτη γραμμή βρισκόταν ή άγία Γραφή, όχι τόσο στο σύνολό της, όσο προπάντων σέ ξεχωριστές τυπώσεις διαφόρων βιβλίων της. Έτσι, [σελ. 161] λ.χ., άλλεπάλληλες είναι οί έκδόσεις τών Ψαλμών. Είναι μάλιστα άξιοσημείωτο ότι ένα άπ' τά πρώτα - πρώτα βιβλία που τυπώθηκαν άπό Έλληνες τυπογράφους στο έξωτερικό είναι τó Ψαλτήρι. Τó τύπωσε στην Ένετία τó 1486 ό πρώτος ίσως Έλληνας τυπογράφος Άλέξανδρος Γεωργίου, άπό τόν Χάντακα τής Κρήτης ⁽²⁾. Άλλά και τó πρώτο βιβλίο που τυπώθηκε στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα ήτανε ή Παλαιά Διαθήκη ⁽³⁾. Επίσης, για τίς έπιστολές τών άποστόλων που τυπώθηκαν στα 1626 στην Ένετία μέ υπότιτλο *Η πίστις ήμών ούκ έν σοφία άνθρώπων, άλλ' έν δυνάμει Θεοϋ*, μάς πληροφορεϊ ό Βρετός ότι «μετετυπώθη τó βιβλίον τοϋτο μυριάκις έν τή αύτῃ πόλει» ⁽⁴⁾. Για νά καταλαβαίνη ό λαός καλλίτερα τó νόημα τής Γραφής, φιλοπονήθηκαν και μεταφράσεις, τόσες που ό άριθμός τους μάς ξαφνίζει. Βλέπομε λ.χ.: *Μετάφραση τής Καινῆς Διαθήκης είς τήν άπλοελληνικήν υπό Μαξίμου... Λονδίνον 1703. Μετάφραση τών Ψαλμών είς τήν άπλοελληνικήν υπό Άγαπίου του Κρητός. Νέα έξήγηση του Ψαλτηρίου υπό Άθανασίου Κρητός. Καινή Διαθήκη δίγλωττος*, δηλαδή κείμενο και παράφραση στην άπλη γλώσσα, κ.ο.κ. ⁽⁵⁾ Τόν ίδιον περίπου καιρό ό

(1) Α. Παπαδοπούλου Βρετού, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Άθήναι 1851, σελ. 2, 4 και 6.

(2) Ματθ. Κ. Παρανίκα, *Σχεδιάσμα περι τής έν τῷ Έλλην. έννοι καταστάσεως τών γραμμάτων άπό άλώσεως κλπ.*, Κων)πολις 1867, σ. 207.

(3) Ένθ' άνωτ., σ. 22-23.

(4) Α. Π. Βρετός, σ. 18.

(5) Α. Π. Βρετός, σ. 42, 50, 53, 67 κλπ.

Ἕλληνας Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης μετέφρασε καὶ ἐξέδωκε τὴν Καινὴ Διαθήκη στὴν Ἀλβανικὴ γλῶσσα ⁽⁶⁾.

Παράλληλα μὲ τὴ Γραφὴ ἐξακολουθοῦν νὰ διαβάζωνται μὲ τὴν ἴδια πάντοτε ἀγάπη τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία τῶν ὕμνων καὶ τῶν προσευχῶν, καθὼς καὶ τὰ συγγράμματα τῶν μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Λαοφιλέστερος ἀπ' ὅλους φαίνεται νὰ ἦταν ὁ Χρυσόστομος. Ἐδιαβάζονταν καὶ στὸ κείμενο, μὰ περισσότερο σὲ μεταφράσεις. Δύο τόμοι μεταφρασμένων λόγων του κυκλοφορήσανε στὰ 1750 (Βενετία) μὲ τίτλο *Νεῖλος ὁ Χρυσορρός*. Ἐπίσης ὁ ἐθνομάρτυρας πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε' μετέφρασε τοὺς *Περὶ Ἱερωσύνης* λόγους του. Πρωτύτερα ὁ Καισάρης Δαπόντες εἶχεν ἐκδόσει *Μαργαρίτας τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν*, δηλαδὴ διαλεχτὰ κομμάτια ἀπ' τὰ βιβλία τους. Αὐτὸ σὲ πενήντα χρόνια, δηλαδὴ ἀπ' τὸ 1730 ὡς τὸ 1780, ξανατυπώθηκε ἕξι φορές. Καὶ τοῦ Συμεῶν τοῦ Θεσσαλονίκης **[σελ. 162]** τὰ Ἄπαντα εἶχαν πολλοὺς ἀναγνῶστες. Τυπώθηκαν στὴ Λειψία τὸ 1791 καὶ μετὰ δυὸ χρόνια χρειάστηκε νὰ ξανατυπωθοῦν. Ἄλλες ἐκδόσεις τους γίνηκαν στὸ Ἰάσιο, στὴ Βιέννη καὶ τὸ 1820 στὴ Βενετία. Μὰ καὶ οἱ Ὁμιλίες τοῦ Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου τὸν ἴδιο καιρὸ τυπώθηκαν ἕξι φορές.

Ἐπειδὴ ὁ λόγος γιὰ μεταφράσεις, ἃς προσθέσουμε ἐδῶ ὅτι προσφιλέστατο βιβλίον τοῦ ὑποδούλου ἐλληνισμοῦ ἦταν κί ἡ *Μίμησις τοῦ Χριστοῦ*. Τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ Θωμᾶ τῆς Κέμπης, ποὺ ἔχει σημειώσει ὡς τώρα 6 χιλιάδες ἐκδόσεις καὶ 50 μεταφράσεις, διαβάστηκε πολὺ τότε ἀπ' τὸν ἐλληνικὸ λαό. Ὁ Βρετὸς σημειώνει ἐπανειλημμένες ἐκδόσεις του. Ἐπίσης σὲ μετάφραση κυκλοφόρησε πολὺ κί ἡ *Κατήχησις* τοῦ Μητροπολίτου Μόσχας Πλάτωνος (ἐκδόσεις 1782, 1783 καὶ 1813, 1815, 1820 – σὲ ὄχτῳ χρόνια τρεῖς ἐκδόσεις!)

* * *

Ὅσο γιὰ τὰ πρωτότυπα χριστιανικὰ βιβλία, αὐτὰ ἦσαν, ἀπ' τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου, εἴτε ἐπιστημονικὰ - θεολογικά, μὲ τάσεις θεωρητικὲς (δογματικά, πολεμικά, ἀπολογητικά), εἴτε διδακτικὰ κί ἐποικοδομητικά – κί αὐτὰ εἶχαν τὴν πιὸ μεγάλη κυκλοφορία. Στὴν πρώτη κατηγορία διακρίθηκαν, κυρίως σὰν συγγραφεῖς, ὁ Δοσίθεος, ὁ Μελέτιος Πηγᾶς, ὁ Κύριλλος Λούκαρις, ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, καὶ πρὸ πάντων ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, ὁ σοφὸς καὶ πολυγραφώτατος αὐτὸς διδάσκαλος τοῦ Γένους. Ὅσο γιὰ τὰ βιβλία τῆς δεύτερης κατηγορίας, αὐτὰ ἦσαν προσιώτερα, ποικιλώτερα, καὶ, καθὼς εἶπαμε, πιὸ ἀγαπητά. Διαβάστηκαν πολὺ στὴν ἐποχὴ αὐτὴ οἱ βίοι τῶν ἁγίων καὶ τῶν μαρτύρων. Τέτοιου περιεχομένου βιβλίον λ.χ. τὸ *Ἀνθολόγιον*, ἐκυκλοφόρησε ἀπ' τὰ 1621 ὡς τὰ 1712 σὲ πέντε ἐκδόσεις. Ἐπίσης οἱ *Βίοι Ἀγίων* τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου, μεταφρασμένοι στὴν ἀπλούστερη γλῶσσα ἀπ' τὸν ἐπίσκοπο Κυθήρων Μάξιμο, εἶχαν ἕξι ἐκδόσεις σὲ ὀγδόντα χρόνια ⁽⁷⁾. Μὲ τὸν ἴδιο τίτλον βιβλίον γραμμένο ἀπ' τὸν Ἀγάπιο τὸν κρητικὸ, εἶχε πέντε ἐκδόσεις ὡς τὰ 1806. Ὅμοια βιβλία ἦταν κί αὐτὰ ἐδῶ: Τὸ *Ἐκλόγιον*, ποὺ τυπώθηκε

(6) Εὐλογ. Κουρίλα, «Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης», *Θεολογία* 1931 σ. 58 - 63.

(7) Α. Π. Βρετὸς, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 14, 17 κλπ.

ἀπ' τὰ 1643 ὡς τὰ 1783 πέντε φορές. Ἡ *Καλοκαιρινή*, πού εἶχε τέσσερεις ἐκδόσεις ἀπ' τὸ 1682 ὡς τὸ 1780. Ὁ *Νέος Παράδεισος*, μὲ πέντε ἐκδόσεις σὲ σαρανταπέντε χρόνια. Τὴν ἴδια ἐποχὴ περίπου κυκλοφοροῦσε ξανὰ καὶ τὸ *Λαυσαϊκὸν* [σελ. 163] κί' εἶχε τέσσερεις ἐκδόσεις σὲ εἴκοσι χρόνια ⁽⁸⁾. Ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία πού θὰ τὴν ζήλευαν ἀσφαλῶς πολλοὶ καὶ στίς ἡμέρες μας. Μὰ καὶ γενικὰ τὸ λαϊκὸ θρησκευτικὸ βιβλίον καλλιεργήθηκε τότε ἀπὸ πολλοὺς καὶ γόνιμους συγγραφεῖς, πού εἶχαν ἐλκύσει τὴ συμπάθεια τοῦ λαοῦ σὲ βαθμὸ πού δύσκολα μποροῦμε σήμερα νὰ φαντασθοῦμε. Ὁ Ἀγάπιος ὁ κρητικὸς, πού τὸν ἀναφέραμε καὶ παραπάνω, ἔγραψε τὴν *Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*, βιβλίον πού, κατὰ τὴ μαρτυρία καὶ τοῦ Νικολάου Πολίτη, «ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐθεώρει ψυχωφελέστατον ἀνάγνωσμα καὶ εἰς τὴν ἀνάγνωσιν αὐτοῦ ἐνετρώφα» ⁽⁹⁾. Τυπώθηκε πάρα πολλὰ φορές στὴ Βενετία καὶ σ' ἄλλα μέρη. Μὲ τὴν ἴδια ὄρεξη διαβάστηκε καὶ τὸ βιβλίον *Θησαυρὸς Δαμασκηνοῦ* ὑποδιακόνου, πού ὡς τὸ 1794 ἔχουμε δώδεκα ἐκδόσεις του, καθὼς καὶ τὰ πολυσέλιδα βιβλία πού κάθε χρόνο σχεδὸν προσέφερε στὸ ἑλληνικὸ κοινόν, σοφώτερος καὶ πολυγραφώτερος ἀπ' τοὺς προηγούμενους, ὁ Νικόδημος ὁ ἀγιορείτης. Ἔτσι, γιὰ ν' ἀναφέρω ἓνα παράδειγμα, τὸ *Ἐξομολογητάριον* τοῦ Νικοδήμου στὰ 1893 σημείωσε τὴ δεκάτη ἐκδοσὴ του.

Στὸν 18^ο αἰῶνα παρουσιάστηκαν κί' οἱ ἄλλοι δυὸ ξακουστοὶ συγγραφεῖς, ὁ Ἡλίας Μηνιάτης κί' ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, πού τὰ βιβλία τους κατέκτησαν ἐξαιρετικὰ τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ *Πέτρα σκανδάλου* τοῦ Μηνιάτη, πού κυκλοφόρησε πρώτη φορὰ στὰ 1781 (Λειψία), μεταφράστηκε γρήγορα στὰ Λατινικὰ καὶ στὰ Γερμανικὰ. Εἶχαμε καὶ νεώτερες ἐκδόσεις της. Μὰ πολὺ περισσότερο διαβάστηκαν καὶ διαβάζονται οἱ περίφημες *Διδαχές* του, πού ὅσο μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω, κυκλοφορήσανε τοῦλάχιστον σὲ δεκάξι ἐκδόσεις. Ὅσο γιὰ τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη, τὰ δίτομα Κυριακοδρομιά του διαβάζονται σήμερα στὴν ὀγδόη ἐκδοσὴ τους.

* * *

Ἐξετάζοντας, λοιπόν, ἔστω καὶ μὲ γοργὴ ματιά, τὴν κίνησιν τοῦ χριστιανικοῦ βιβλίου στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, βρισκόμαστε, χωρὶς ὑπερβολή, μπρὸς σ' ἓναν ἐκδοτικὸν ὄργανισμό. Ἄν μάλιστα λάβουμε ὑπ' ὄψιν καὶ τίς τότε συνθηκὰς, τυπογραφικὰς, συγκοινωνιακὰς κί' ὅποιες ἄλλες, δὲν μποροῦμε νὰ μὴν ἐκπλαγοῦμε ἀπ' τὸν ἀριθμὸ τῶν βιβλίων καὶ τὴ συχνότητα τῶν ἐκδόσεών τους. Ἀπὸ μιὰ πρόχειρη σύγκριση πού μπορεῖ νὰ κάμῃ κανεὶς, βλέπει πὼς τὰ [σελ. 164] θρησκευτικὰ βιβλία εἶναι περισσότερα ἀπὸ κάθε ἄλλου εἴδους βιβλία, φιλολογικὰ, ἐπιστημονικὰ, ἐγκυκλοπαιδικὰ κλπ., πού εἶδαν τὸ φῶς τὸν ἴδιον καιρὸν, γραμμένα στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα.

Καὶ καταλαβαίνει κανεὶς πόσοι κόποι καὶ τί θυσίαι ἐχρειάζονταν, ὄχι μόνο γιὰ νὰ γραφοῦν, μὰ καὶ γιὰ νὰ ἴδωσιν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τὰ βιβλία αὐτά. Ἄλλο

(8) Π. Τρεμπέλα, *Κατηγορητικὴ*, σ. 141.

(9) *Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων*, τόμ. Α', μέρος β', σ. 311.

κεφάλαιο και τοῦτο, πού μᾶς ἐμπνέει ξανά τὸ θαυμασμό. Εἶχανε δημιουργηθῆ μεγάλα ἑλληνικά ἐκδοτικά κέντρα. Τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο –τὸ πρῶτο τῆς Ἀνατολῆς– πού ἰδρύθηκε σ’ ἑλληνικὴ πόλη, ἦταν τὸ τυπογραφεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ ἴδρυσε ὁ Πατριάρχης Κύριλλος ὁ Λούκαρις στὰ 1627, καὶ φαντάζεται κανεὶς τὴ χαρὰ κί’ αὐτοῦ καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων τῆς Πόλης, ὅταν ἔφτανε μπροστὰ στὴν ἀποβάθρα τοῦ Φαναρίου τὸ καράβι πού τοὺς ἔφερνε τὰ μηχανήματα. Διευθυντὴς τοῦ τυπογραφείου ἦταν ἓνας τυπογράφος καλόγηρος, ὁ Νικόδημος Μεταξᾶς, πού ἦρθε ἐπίτηδες ἀπ’ τὸ Λονδίνο. Τὸ τυπογραφεῖο ἔβαλε μπροστὰ κί’ ἄρχισε νὰ τυπώνη βιβλία, μὰ ἡ χαρὰ δὲν βάσταξε πολὺ: Τὸν ἄλλο χρόνο «*ἐν ἀλαλαγμῷ 150 γιανίτσαροι κατέστρεψαν τὸ τυπογραφεῖον!*»⁽¹⁰⁾.

Μακρότερη ζωὴ, ἀλλὰ παρόμοιο τέλος, εἶχε καὶ τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολεως. Πρῶτος διευθυντὴς του ἦταν ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος Κωνσταντινίδης ἢ Μοσχοπολίτης. Ἰδρύθηκε περίπου στὰ 1710 κί’ ἦταν ἐγκατεστημένο μέσα σὲ Μοναστήρι⁽¹¹⁾. Γιὰ ἔμβλημά του εἶχε τὸν εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ, σὲ μιὰ εἰκόνα πού τὸν παρίστανε νὰ γράφῃ, μέσα σὲ πλαίσιο παραλληλόγραμμο. Πόσα βιβλία τυπώθηκαν σ’ αὐτὸ τὸ τυπογραφεῖο, δὲ μᾶς εἶναι γνωστὸ. Μέχρι τὴν ὥρα τούτη ἔχουν ἐξακριβωθῆ 22, καὶ τὰ περισσότερα ἦταν θρησκευτικά. Οἱ ὑπηρεσίαι τοῦ τυπογραφείου αὐτοῦ, γιὰ τὸ βόρειο μάλιστα ἑλληνισμό, ἦταν ἐξαιρετικές. Καταστράφηκε κί’ αὐτὸ μαζί μὲ τὴ Μοσχόπολη στὰ 1771⁽¹²⁾.

Τὰ περισσότερα ὅμως καὶ τὰ μονιμώτερα ἐκδοτικά κέντρα βρίσκονταν, φυσικά, ἔξω ἀπ’ τὴν Ἑλλάδα, σὲ κάθε μεγάλη πόλη [σελ. 165] Εὐρωπαϊκῆ, ὅπου ἀνθοῦσαν ἑλληνικὲς κοινότητες: Στὴ Βενετία, στὸ Ἰάσιο, στὴ Ρώμη, στὴ Βιέννη, στὸ Παρίσι, στὸ Ἀμστελόδαμο, στὴ Λειψία κί’ ἄλλοι. Καὶ βλέπουμε λοιπὸν κάθε τόσο τὸ Θεοτόκη, τὸ Βούλγαρι, τὸ Νικόδημο, τόσους ἄλλους, νὰ παίρνουν μαζί τους τὰ χειρόγραφα τῶν ἐτοιμασμένων βιβλίων τους καὶ νὰ τραβοῦν ἄλλος γιὰ τὴ Βενετία, ἄλλος γιὰ τὴ Βιέννη, ἄλλος γιὰ τὴ Μόσχα κί’ ἄλλος γιὰ τὴ Λειψία, γιὰ νὰ τυπώσουν τὰ νέα ἔργα τους.

Κίνητρό τους πάντα τὸ ξύπνημα τοῦ λαοῦ· ὁ φωτισμὸς τοῦ βασανισμένου Ἑλληνα. Πόσο συγκινητικοὶ εἶναι λόγου χάρι οἱ πρόλογοί τους πολλὰς φορές, πρόλογοι οἱ ἐκεῖνοι πού προτάσσει ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις στὸ *Περὶ ἐκπορεύσεως βιβλίου!* Ἀπ’ τὸ ἴδιο αἶσθημα κινημένοι καὶ πολλοὶ ἡγεμόνες τῆς Μολδοβλαχίας ἢ πλούσιοι ὁμογενεῖς τοῦ ἐξωτερικοῦ, προσφέρουν ἄφθονο χρῆμα γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν θρησκευτικῶν βιβλίων· καὶ βλέπεις συχνὰ στὸ ἐξώφυλλο: *τυπώνεται δαπάναις τοῦ Τάδε, ἵνα δωρεὰν διανεμηθῆ* κλπ. Ἀπ’ τὸ ἴδιο κίνητρο καὶ γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ πολλοὶ Πατριάρχες τονώνουν ἐξαιρετικὰ τὴν ἐκδοτικὴ αὐτὴ κίνηση – κί’ εἶναι

(10) Χρυσοστ. Παπαδοπούλου, *Ὁ Κύριλλος Λούκαρις*, ἐκδ. β’, Ἀθήναι 1939, σ. 85-89. Ι. Χαμουδοπούλου, «Περὶ τοῦ πρώτου ἐν Ἀνατολῇ τυπογραφείου», *Ἐκκλησιολογία*, Ἀ’ 1880. Ματθ. Παρανίκα, ἐνθ’ ἀνωτ., σ. 22.

(11) Φ. Μιχαλοπούλου, «Μοσχόπολις», *Νέα Ἑστία*, Χριστούγεννα 1940, σ. 21.

(12) Ε. Κουρίλα, «Γρηγόριος ὁ Ἀργυροχαστρίτης», *Θεολογία* 1931, σ. 58-63. Τοῦ ἰδίου, «Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ νέα Ἀκαδημία της», *Θεολογία* 1934, σ. 68 ἐξ. Χ. Σούλη, ἄρθρ. «Μοσχόπολις», *Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ.* Τόμ. 11 σ. 400.

γνωστό πόσο ἐργάστηκε καὶ στὸν τομέα αὐτόν, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλους, κί' ὁ ἔθνομάρτυρας Πατριάρχης Γρηγόριος, ποὺ ἴδρυσε καὶ μεγάλο τυπογραφεῖο τοῦ Γένους στὰ Πατριαρχεῖα τὸ 1798. Μὰ στὰ πατριωτικὰ αὐτὰ αἰσθήματα καὶ τὴν ἀγάπη γιὰ τὸ λαὸ δὲν ὑστεροῦσαν κί' οἱ ἴδιοι οἱ ἐκδότες, ποὺ ἔβαζαν κάθε κόπο καὶ κάθε θυσία, γιὰ νὰ παρουσιάσουν τὸ θρησκευτικὸ βιβλίο, καθὼς καὶ κάθε ἑλληνικὸ βιβλίο ποὺ τύπωναν, ἐφάμιλλο μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ. Νὰ τί γράφει λ.χ. στὴν ἀρχὴ κάποιου βιβλίου τοῦ ὁ Νικόλαος Γλυκὺς, ἰδρυτῆς μεγάλου τυπογραφείου στὴ Βενετία, ποὺ ἐπὶ διακόσια χρόνια χάριζε στὸ Γένος ἄφθονα καὶ πολύτιμα βιβλία: *«Διὰ νὰ σᾶς δείξω, φιλομαθέστατοι καὶ πολυμαθέστατοι τῶν Ἑλλήνων παῖδες, τὴν συνέχειαν τοῦ διακαοῦς πόθου ὅπου ἔχω νὰ σᾶς δουλεύω, ἠθέλησα μὲ τὸ παρὸν βιβλίον τὸν ἑαυτὸν μου εὐλαθέστατα νὰ ἀφιερῶσω εἰς τὴν ἀγάπην σας. Ἐν πόνῳ πολλῷ καὶ δαπάνῃ οὐ μικρᾷ, ἠθέλησα μὲ ταῖς γλυκύτητες τούτων τῶν μελιρρόων σελίδων τὴν τυπογραφίαν μου νὰ ἀρτύσω καὶ τὴν ὄρεξιν τῶν φιλομαθῶν νὰ γλυκάνω».*

Αὐτὴ ἦταν ἡ κυκλοφορία τοῦ θρησκευτικοῦ βιβλίου στὴν Ἑλλάδα, στὰ χρόνια κεῖνα τῆς τουρκοκρατίας. Κυκλοφορία ποὺ θὰ πρέπη νὰ τὴν χαρακτηρίσουμε ὄχι ἀπλῶς μεγάλη, μὰ ἐξαιρετικὴ, ὅταν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας γιὰ ποιά ἐποχὴ μιλάμε. Δεῖγμα καὶ τοῦτο ἀπ' τὰ πιὸ τρανὰ τῆς ἀγάπης, τῆς λατρείας, ποὺ ἔνωσε τὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό μὲ τὴν ἅγια του Πίστη: τὴν Πίστη αὐτὴ ποὺ **[σελ. 166]** τοῦ σπόγγιζε σὰν μητέρα μὲ στοργὴ τὰ δάκρυα στὶς ἡμέρες τοῦ πόνου του, τὸν ἐθέρμανε στὴν ἀγκάλῃ τῆς τὸν καιρὸ τῆς μεγάλης βαρυχειμωνιάς, τὸν κράτησε σφιχτοδεμένο μὲ τὴν ἱστορία του, τοῦ διατήρησε τὴν ἐθνικὴ του ὑπόσταση καὶ τὸν δυνάμωσε γιὰ τὴν ὑπέροχη ἀναγεννητικὴ ἐξόρμηση τοῦ Εἰκοσιένα.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΠΟΥ ΒΡΙΣΚΕΙ ΤΗΝ ΑΛΗΘΕΙΑ (*)

Αδύνατο νὰ νιώση κανείς τὸ ἔργο τοῦ Paul Claudel, τὸ μεγάλο αὐτὸ ποιητικὸ ἔργο τῆς ἐποχῆς μας, ἂν πρωτύτερα δὲν ἔχει σταματήσει γιὰ νὰ μελετήσῃ μὲ προσοχὴ τὸ «πιὸ σημαντικό περιστατικὸ τῆς ζωῆς του», ὅπως τὴν ὀνομάσει ὁ ἴδιος. Χωρὶς τὴ γνώση καὶ κατανόηση τοῦ περιστατικοῦ αὐτοῦ, ὀλόκληρο τὸ ἔργο τοῦτο μένει σὰν ἓνα αἴνιγμα σκοτεινὸ, σὰν ἓνα κείμενο τεράστιο, ποὺ κάθε τόσο στὶς σελίδες του θὰ σημειώνη ὁ ἀναγνώστης τὰ ἐρωτηματικὰ καὶ τὰ σημεῖα τῆς ἀπορίας του. Εἶναι τὸ περιστατικὸ τῆς ἐπιστροφῆς του. Εἶναι ὁ φωτεινὸς ἥλιος τῶν δεκαοχτῶ του χρόνων, ποὺ ἀνέτειλε ξαφνικὰ γι' αὐτὸν τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1886, καὶ ποὺ ρίχνει λάμψη στὰ περασμένα χρόνια του καὶ καταυγάζει τὰ κατοπινὰ, ὡς τὴν ἡμέρα τούτη (**), ποὺ ὁ λευκὸς πρεσβύτες, ὁ γεμᾶτος δάφνες, προσφέρει «στὰ παιδιὰ καὶ στ' ἀγγόνια του ὀλόγουρά του» τὸ γεμᾶτο ἀπὸ χυμοὺς πνεύματος ἔργο πενηνταπέντε χρόνων ἐντατικῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς. Μέσα στὸ φῶς τοῦ ἡλίου αὐτοῦ ρυθμίζοντας τὶς πορεῖες του, παρουσιάσθηκε ἀπροσδόκητα, σὲ μιὰ ἐποχὴ ἀπ' τὶς ὑλιστικώτερες τῆς ἱστορίας, σ' ἓναν αἰῶνα στρατευομένης ἀθεΐας, ὁ μεγάλος χριστιανὸς ποιητὴς τῶν νεωτέρων χρόνων.

* * *

Κανένα ἀπ' τὰ γεγονότα τῆς πρώτης του νεανικῆς ζωῆς δὲν μᾶς προαναγγέλλει μιὰ τέτοια ἐξέλιξη. Καμιὰ ἀπ' τὶς συνθηκὲς οἰκογενειακῆς ἀνατροφῆς καὶ πρώτου περιβάλλοντος δὲν προλειαίνουν τὸ ἔδαφος γιὰ ἓνα τέτοιο βλαστομάνημα πίστεως. Εἶναι κί' ἐδῶ τὸ ἴδιο μυστήριον ποὺ σκεπάζει κάθε ἐπιστροφή, γνωστὸ μονάχα σὲ Κεῖνον, ποὺ κάτω ἀπ' τὸ βλέμμα του εἶναι σὰν ἀνοιχτὰ βιβλία οἱ συνειδήσεις κί' οἱ ψυχές.

Στὸ *Ma conversion* καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του, μᾶς ἔχει μιλήσει [σελ. 170] ὁ ἴδιος ὁ Κλωντέλ γιὰ κεῖνα τὰ χρόνια ποὺ προηγήθηκαν ἀπ' τὴν ἐπιστροφή του. Παιδὶ μᾶς ἄθρησκης οἰκογένειας, «ὀλότελα ξένης γιὰ τὰ ζητήματα τῆς πίστεως», μορφώθηκε στὴν ἀρχὴ ἀπὸ δασκάλους ἀπίστους καὶ μπῆκε ὕστερα στὸ Λύκειο τοῦ Μεγάλου Λουδοβίκου, στὸ Παρίσι. Ἀπ' τὴν εἴσοδό του σ' αὐτὸ τὸ ἴδρυμα εἶχε χάσει κιόλας τὴν πίστη. Γύρω βασίλευε παντοῦ ὠμὴ λατρεία τῆς ὕλης κί' ἀντηχοῦσαν φανατικὰ κηρύγματα ἀρνήσεως κί' ἀπιστίας. «Ήτανε –γράφει– τὰ θλιβερὰ κεῖνα χρόνια τοῦ ὀγδόντα (1880), ποὺ πέρα γιὰ πέρα εἶχε ξεχυθῆ ἡ νατουραλιστικὴ φιλολογία. Ποτὲ ὁ

* *Ακτῖνες*, τ. 1943, σ. 15.

** (Σημ. Ἐκδ.) Τὸ ἄρθρο γράφτηκε 12 χρόνια πρὶν ἀπ' τὸ θάνατο τοῦ Paul Claudel (28 Φεβρουαρίου 1955).

ζυγός τῆς ὕλης δὲ φάνηκε καλλίτερα στερεωμένος. Καθένας ποὺ εἶχεν ἓνα ὄνομα στὴν τέχνη, στὴν ἐπιστήμη καὶ στὰ γράμματα ἦταν ἄθρησκος. Ὅλοι οἱ αὐτολεγόμενοι μεγάλοι ἄνδρες τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ ποὺ τελείωνε ξεχώριζαν προπάντων μὲ τὴν ἔχθρα τοῦς πρὸς τὴν Ἐκκλησία. Ὁ Ρενὰν ἐβασίλευε. Προήδρευε στὴν τελευταίαν ἀπονομή τοῦ βραβείου στὸ Λύκειο τοῦ Μ. Λουδοβίκου, ποὺ σ' αὐτὴν βρισκόμουνα κι' ἐγώ, καὶ νομίζω πὼς βραβεύθηκα ἀπ' τὰ δικά του χέρια...

» Στὰ δεκαοχτώ μου χρόνια, λοιπόν, πίστευα ὅ,τι πιστεύανε κι' οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι ποὺ λέγονταν μορφωμένοι αὐτὸν τὸν καιρό. Δεχόμουνα τὴν μονιστικὴ καὶ μηχανοκρατικὴ ὑπόθεση μὲ ὅλη τὴν ἀκρίβεια» (*Ma conversion*).

Τὰ χρόνια κεῖνα τῶν σκοταδιῶν, ποῦχαν σκεπάσει μέσα στὴν πηχτὴ τοῦς καταχνιὰ γενιὲς ὀλόκληρες καὶ πιὸ πολὺ τὴ γενιὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ποτὲ δὲν ἔπαψε νὰ τὰ θυμᾶται μ' ἀνατριχίλα καὶ φρίκη ὡς τὰ σήμερα ὁ ποιητής. «Ξαναγυρίζω μὲ τὴ σκέψη –γράφει κάπου ἄλλοῦ– σὲ κείνη τὴν ἀπαίσια περίοδο ποὺ βαστάει ἀπ' τὸ 1890 ὡς τὸ 1910, ὅπου κυλήσανε τὰ νειᾶτα μου κι' ἡ ὠριμὴ μου ἡλικία, περίοδο ὑλισμοῦ καὶ σκεπτικισμοῦ ποὺ προκαλοῦσαν καὶ ἐθριάμβευαν, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ μορφὴ τοῦ Ἐρνέστου Ρενὰν. Τί προσπάθειες τότε, γιὰ νὰ συσκοτίσουν τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ, γιὰ νὰ σκεπάσουν μὲ πέπλους τὸ πρόσωπο αὐτὸ τὸ ἀναπολόγητο, γιὰ νὰ ἰσοπεδώσουν τὸ χριστιανικὸ γεγονός, γιὰ νὰ σθῆσουν τὶς γραμμὲς τῆς μορφῆς του, κάτω ἀπ' τὶς διασταυρούμενες κορδελίτσες τῆς σοφολογιότητος καὶ τῆς ἀμφιβολίας»⁽¹⁾. Πὼς θὰ μπορούσε ν' ἀντιδράση ἡ ψυχὴ ἐνὸς νέου ποὺ δὲν ἤξερε καθόλου τὸν Χριστιανισμό, παρὰ μόνον ἀπ' τοῦς ἀρνητές του; «Εἶχα ξεχάσει ὀλότελα τὴ θρησκεία –γράφει ὁ ἴδιος– κι' ἀπ' τὴν ἀποψη αὐτὴ βρισκόμουνα στὴν ἄγνοια ποὺ βρίσκεται κι' ἓνας ἄγριος» (*Ma conversion*). «Μπῆκα **[σελ. 171]** στὴ ζωὴ μ' ἓνα φίλημα τοῦ Ρενὰν στὸ μέτωπο», ἔγραφε ἄλλοῦ⁽²⁾, κάνοντας ὑπαινιγμὸ ὄχι μόνον γιὰ τὴ βράβειυσή του ἀπ' τὸν Ρενὰν, μὰ καὶ γιὰ τὴν πνευματικὴ ἐπίδραση ποῦχε ἀσκήσει στὸ πνεῦμα του τὸ κήρυγμα τοῦ ἀποστάτη. «Δὲν ἤξερα τὴν ἱστορία τοῦ Χριστοῦ παρὰ μόνον ἀπ' τὸν Ρενὰν, καί, δίνοντας πίστη σ' αὐτόν, ἀγνοοῦσα ἀκόμα κι' ἂν εἶχε ὀνομάσει ποτὲ ὁ Ἰησοῦς τὸν ἑαυτὸν Του Υἱὸν τοῦ Θεοῦ» (*Ma conversion*).

Καὶ σὰν νὰ μὴν ἔφθαναν τὰ κηρύγματα τῆς ἀποστασίας, στὴν ἄρνηση κάθε πειθαρχίας καὶ στὸ πέταγμα κάθε χαλινοῦ τὸν ἔσπρωχναν οἱ ἐπαναστατικὲς ροπὲς καὶ δυστροπίες, οἱ συγκεντρωμένες σ' ἓναν ἀτίθασο χαρακτήρα, ὅπως μᾶς τὸν παρουσιάζουν μερικοὶ συγγραφεῖς, παληοὶ συμμαθητές του. «Ὁ Πῶλ Κλωντέλ –λέει ὁ Καμίλ Μωκλαίρ– ἦταν πεισματάρης, μουγκός, ποὺ δὲν ἔβγαίνε ἀπ' τὴ σιωπὴ του, παρὰ μόνον γιὰ νὰ. συζητήση φιλοσοφία μὲ τὸν (καθηγητὴ) Μπυρντώ». «Εἶχε τότε ἓνα στρογγυλὸ πρόσωπο, ἴσιο τὸ βλέμμα, ὕφος κάπως τραχύ, τρόπους ζωηρούς, παράστημα ρωμαλέο», γράφει ὁ Strowski. Καὶ ὁ Léon Daudet ζωγραφίζει ἓναν Πῶλ Κλωντέλ μὲ βλέμμα φλογερὸ καὶ ἀπαγγελία ὀρμητικὴ, ποὺ τσακωνόταν συχνὰ μὲ τὸ δάσκαλό μας τῆς φιλοσοφίας σὲ φιλονικίες ὅλο φωτιὰ καὶ ὀρμὴ, ποὺ ἄφηναν τοῦς

(1) *Toi Qui es-tu?*, ἔκδ. 40η, Paris 1936, σ. 11–12.

(2) Ch. Du Bos, *Approximations*, τόμ. 6, σελ. 298.

δυὸ ἀντιπάλους ξαναμμένους καὶ ὠργισμένους⁽³⁾. Μὰ κί ὁ ἴδιος ὁ Κλωντέλ, ἀναφερόμενος σ' αὐτὴ τὴν ἡλικία του, ἔγραφε στὸν Jacques Madaule, ὅταν αὐτὸς ἐπρόκειτο νὰ ἐκδώσῃ τὸν πρῶτο ἀπ' τοὺς δύο τόμους τοῦ τῶν ἀφιερωμένων στὸ ἔργο τοῦ Κλωντέλ : «Δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνο ἓνα μέρος τοῦ βιβλίου σας ποὺ θᾶξιζε κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ γίνῃ πληρέστερο. Εἶναι κεῖνο ὅπου μιλάτε γιὰ τὰ χρόνια τῆς νεότητός μου καὶ τοῦ πρώτου μου σχηματισμοῦ. Θᾶπρεπε νὰ πῆτε τί παιδι μισάνθρωπο, τελείως ἀκοινώνητο ἤμουν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Ὑπῆρχε μέσα μου ἓνα σκοτεινὸ αἶσθημα πῶς ἡ ἀπομόνωση μου ἦταν τότε ἀπαραίτητη καὶ πῶς κάθε συναναστροφή καὶ κάθε παρέα ἦτανε γιὰ μένα ἓνα ἐμπόδιο καὶ ἓνας ἀβάσταχτος κίνδυνος. Ἀπ' αὐτὴ τὴν αἰτία καὶ ἡ μόρφωση ποὺ παίρναμε στὸ Λύκειο ἦταν γιὰ μένα μιὰ παιδαγωγία ὀλότελα ἀπαράδεκτη, κί ἔχω φυλάξει ἐναντίον της ἓνα μῖσος καὶ μιὰν ἀντιπάθεια ποὺ βαστάει ὡς τώρα»⁽⁴⁾.

Ἔτσι, ἀπ' τὴ μιὰ ἢ ἀπουσία τῆς πίστεως σὲ κόσμους πνευματικούς, [σελ. 172] ἀπ' τὴν ἄλλη ἔλλειψη χαλινοῦ καὶ ἠθικοῦ ρυθμιστοῦ, ἔκοψαν ἀπ' τὴν ψυχὴ τοῦ θερμοῦ ἐκείνου νέου κάθε φτερό καὶ κάθε πέταγμα, ὕψωσαν ὀλόγουρά του στενόχωρους καὶ καταθλιπτικούς τοίχους, ποὺ τὸν ἔσφιγγαν ὀλοῦθε, ἄδειασαν ἀπὸ κάθε νόημα τὴ ζωὴ του. Σὰν φυλακὴ, σὰν κάτεργο τὴν ἔνωθε πιά τὴ ζωὴ αὐτή. «Κάτεργο ὑλιστικό» τὴν ὀνομάζει ὁ ἴδιος. Μέσα στὸ κάτεργο αὐτὸ ὁ δυστυχημένος νεαρὸς δεσμώτης, βαρὺς, θλιμμένος, ἀπογοητευμένος, ἔβλεπε τὸν ἑαυτό του σὰν νεκρὸ μπροστά του. Ζοῦσα, λέει, σὲ μιὰ κατάσταση ἀσφυξίας καὶ ἀπελπισίας.

* * *

«Ἡ πρώτη λάμψη τῆς ἀλήθειας μου δόθηκε ἀπ' τὸ διάβασμα τοῦ βιβλίου ἐνὸς μεγάλου ποιητῆ, ποὺ τοῦ χρωστῶ μιὰν αἰώνια εὐγνωμοσύνη, καὶ ποὺ πῆρε στὴ διαμόρφωση τῆς σκέψεώς μου ἓνα μέρος ξεχωριστό». Γιὰ ποιὸν ποιητὴ μιλάει ἐδῶ πέρα ὁ Κλωντέλ; Μᾶς τὸν λέει ὁ ἴδιος. Ἦταν ὁ Ἀρθοῦρος Ρεμπώ. Πρᾶγμα παράξενο· ὁ ποιητὴς αὐτός, ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ χριστιανὸς ἦταν, καὶ στὸ ἔργο καὶ στὴ ζωὴ του, πῶς ἦταν δυνατὸ νὰ μιλήσῃ κατὰ ἓνα τέτοιο τρόπο στὴν ψυχὴ τοῦ Κλωντέλ; Εἶναι κί αὐτὸ ἓνα ἀπ' τὰ μυστικά ποὺ μᾶς κρύβουν ζηλότυπα οἱ κόσμοι τοῦ πνεύματος. Τὸ Μάιο, τὸν Ἰούνιο καὶ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1886, τὸ περιοδικὸ *Vogue* δημοσίευσε τὰ ποιήματα τοῦ Ρεμπώ «Illuminations» καὶ «Une Saison en Enfer». Τὰ ποιήματα αὐτά, κραυγὲς ἀνήσυχης ψυχῆς, σπαρακτικὲς ἐπικλήσεις ἐνὸς πνεύματος ποὺ πληγωμένο βαθειὰ ἀπ' τὴν ἀπιστία καὶ τὴν ἀμαρτία λαχταροῦσε κάποιους ὀρίζοντες ὑπεργήϊνους καὶ ἄφθαρτους, «ἄνοιγαν γιὰ πρώτη φορά –λέει ὁ Κλωντέλ– μιὰ χαραμάδα στὸ ὑλιστικό μου κάτεργο καὶ μου ἔδιναν τὴ ζωντανὴ καὶ σχεδὸν φυσικὴ ἐντύπωση τοῦ ὑπερφυσικοῦ» (*Ma conversion*). Τοῦ δόθηκε εὐκαιρία νὰ ξαναμιλήσῃ πάλι γι' αὐτὰ σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ζάκ Ριβιέρ: «Θὰ θυμᾶμαι γιὰ πάντα κεῖνο τὸ πρωῖ τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1886, ὅταν ἀγόρασα τὸ μικρὸ τεῦχος τῆς “Vogue”, ποὺ εἶχε μέσα τὴν ἀρχὴ τῶν “Illuminations”. Ἦταν γιὰ μένα ἓνας

(3) Ch. Du Bos, *Approximations*, τ. 6, σελ. 294–5, καὶ Victor Bindel, *Claudel*, σελ. 3.

(4) J. Madaule, *La Génie de Paul Claudel*, σελ. 11.

φωτισμός. "Εβγαίνα τέλος άπ' τόν άπαίσιον κείνον κόσμο του Ταίν, του Ρενάν και των άλλων Μολώχ του 19ου αιώνας. Είχα την άποκάλυψη του ύπερφυσικού. Το πνεύμα δείχνει' έκει, κάτω άπ' την μορφή του την πιο λεπτή και την πιο καθαρή, σαν μιá έμπνευση που έρχεται πραγματικά από κάπου που δεν ξέρει κανείς» ⁽⁵⁾. "Υστερα από τόσα λόγια κούφια και ήχηρά, γράφει [σελ. 173] ό Madaule ⁽⁶⁾, ό Κλωντέλ άκουγε τέλος μιá φωνή ζωντανή να του λέη πως τό πᾶν δεν τελείωσε, πως τό πᾶν τώρα ίσως έπρόκειτο ν' άρχίση. Η φωνή του Ρεμπώ δεν τόν παρηγορούσε μονάχα, μά τόν προσκαλούσε. Ήταν ή πρώτη φορά που ένιωθε να τόν καλούν με τό δικό του όνομα.

"Όμως ή πρόσκληση αυτή δεν ήταν άκόμη άποφασιστική. Η φωνή που τόν καλούσε ήταν άκόμη φωνή θνητή. Το φώς που του έρριξε ήταν τόσο φτωχό! Γλύστρησε μέσα στο κάτεργό του από μιá χαραμάδα! Η άθλιότητα που τόν κύκλωνε έξακολουθούσε να μένη, τό φάσμα του τρόμου και τής φρίκης του έδειχνε άκόμη τ' άγρια του νύχια. «Η συνηθισμένη μου κατάσταση τής άσφυξίας και τής άπελπισίας, έμενεν ή ίδια».

* * *

Σ' αυτή την κατάσταση βρισκόταν ό Κλωντέλ, όταν, χωρίς κι' αυτός να καταλάβη πώς, βρέθηκε στην Παναγία των Παρισίων την ήμέρα των Χριστουγέννων του 1886. Έκει για πρώτη φορά άνοιξε την καρδιά του ή πίστη. Έκει «συνέβη τό γεγονός αυτό που δεσπόζει σε όλη μου τή ζωή», λέει ό ποιητής. «Ήτανε –γράφει– μιá άποκάλυψη άνέκφραστη». Ήτανε τό αίσθημα πως «ό Θεός ύπάρχει, είν' έκει, είναι κάποιος, είναι μιá ύπαρξη τόσον προσωπική όσο κι' έγώ! Μ' άγαπά, με κράζει!» Θεϊκό δώρο, θεϊκό φώς, θεϊκή παρουσία. Το δυστυχημένο παιδί του δεκάτου ένατου αιώνας έβλεπε τώρα ξαφνικά πως έξω άπ' τό σκοτεινό του κάτεργο έσφυζεν ένας άλλος κόσμος, νέος, όλόχαρος, όλόφωτος, όλανθισμένος. Τόν κόσμο αυτόν τόν είδε και τόν πίστεψε άπότομα με μιá πίστη μεγάλη. Κι' όπως άπότομα και ξαφνικά τή δέχτηκε την πίστη, όμοια άπότομα και κοφτά, δίχως καμιá περιστροφή και περιπτολογία, έκθέτει τό γεγονός αυτό, με θαυμαστή λιτότητα γραμμών, όπου κάθε λόγος γίνεται όργανο, για να έκφράση κατ' ευθείαν και με την άνδροπρεπέστερη είλικρίνεια όχι πια σκέψεις και συλλογισμούς, αλλά μιá πείρα ζωής, που βαραίνει τόσο, όσο κι' ή ζωντανή πραγματικότητα. «Μέ μιαν άπότομη άντικειμενικότητα –λέει ό Du Bos– που ποτέ κανείς δεν άναπτύσσει, όταν μιλάη για τόν έαυτό του, ένας άνθρωπος μάς άναφέρει τό κεφαλαιώδες γεγονός –ας τολμήσουμε να ποϋμε, γιατί είν' άληθινό– τό μοναδικό γεγονός τής ζωής του. Το άναφέρει; Όχι. Το θέτει μπροστά μας σαν έναν όγκο πελώριον, [σελ. 174] άμετακίνητον, άκομμάτιαστο, που δε σ' αφήνει να τόν προσπεράσης, που δε μπορεΐς παρά να τόν άντιμετωπίσης κατá πρόσωπο ή να φύγης» ⁽⁷⁾.

(5) *Correspondance P. Claudel et J. Riviere*, σελ. 142–3.

(6) "Ενθ' άνωτ., σελ. 49, 51.

(7) *Approximations*, τ. 6, σελ. 269.

Κί' ὅμως τὸ γεγονός αὐτό, ὅσο ἀποφασιστικὸ κί' ἂν ἦταν, δὲν ἔρριξε ἀκόμη χάμω τὸν πεισματάρη ἀντίπαλο. Θὰ συνεχιστῆ μιὰ πάλη σκληρή, ἕνας ἀγῶνας ἀπεγνωσμένος. Ὁ Κλωντέλ θὰ φέρῃ τὴν ἀντίσταση ὡς τὰ ἄκρα. «*Ἡ ἀλήθεια μὲ φώτισε αἰφνίδια σὰν ἕνας ἥλιος ζωῆς, ἐδῶ καὶ εἴκοσι χρόνια, στὴν Παναγία τῶν Παρισίων*», ἔγραφε κάποτε ὁ ποιητὴς στὸν Arthur Fontaine ⁽⁸⁾. Καὶ ὅμως, ὁ ἥλιος αὐτὸς τῆς ζωῆς, ἂν τὸν εἶχε φωτίσει, ἂν τὸν εἶχε θαμπώσει ξαφνικά, δὲν τὸν εἶχεν ὅμως ἀκόμη αἰχμαλωτίσει πρὸς τοὺς καινούργιους δρόμους, τοὺς περιχυμένους ἀπ' τὸ καθάριο τοῦ φῶς. Ὁ νεαρὸς ἄπιστος εἶχε τώρα πιστέψει. Μὰ δὲν ἐννοοῦσε καθόλου νὰ παραδώσῃ τὰ ὄπλα του, ἂν δὲν τὰ μεταχειριζόταν ἕνα πρὸς ἕνα στὸν σκληρὸν ἀγῶνα ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ «φοβεροῦ ὄντος» ποὺ τοῦ εἶχε φανερωθῆ. «*Οἱ φιλοσοφικὲς μου ἀντιλήψεις ὑπῆρχαν ὀλάκαιρες – ἐξομολογεῖται ὁ Κλωντέλ. Ὁ Θεὸς τίς εἶχεν ἀφήσει περιφρονητικὰ ἐκεῖ ποὺ βρισκόντανε, δὲν ἔβλεπα τίποτε ν' ἀλλάξῃ σ' αὐτές, ἡ χριστιανικὴ θρησκεία μοῦ φαινόταν πάντα ὁ ἴδιος θησαυρὸς παραλόγων ἀνεκδότων, ὁ κλῆρος τῆς καὶ οἱ πιστοὶ μοῦ ἐνέπνεαν τὴν ἴδιαν ἀποστροφή, ποὺ ἔφθανε ὡς τὸ μῖσος καὶ τὴν ἀηδία... Ἐνα ὄν καινούργιο καὶ φοβερό, μὲ ἀπαιτήσεις τρομερὲς γιὰ ἕνα νεαρὸ ἄνδρα καὶ καλλιτέχνη σὰν ἐμένα, εἶχε ἀποκαλυφθῆ... Ἡ κατάσταση ἑνὸς ἀνθρώπου, ποὺ θὰ τὸν ἀποσποῦσαν μονομιᾶς ἀπ' τὸ δέρμα του, γιὰ νὰ τόνε μπῆξουν σ' ἕνα ξένο σῶμα, ἀνάμεσα σ' ἕναν κόσμον ἄγνωστο, εἶν' ἡ μόνη σύγκριση ποὺ θὰ μπορούσα νὰ βρῶ, γιὰ νὰ ἐκφράσω αὐτὴ τὴν κατάσταση τῆς γενικῆς συγχύσεως*».

Τέσσερα ὀλόκληρα χρόνια βάσταξε ὁ ἀγῶνας αὐτός. Τέσσερα χρόνια ἀντιστάσεως πρὸς τὴ Χάρη ποὺ τὸν καλοῦσε, ποὺ τὸν ὠθοῦσε, ποὺ τοῦ ζητοῦσε ὀριστικὰ τὴ συγκατάθεσή του. «*Ἐκαμα μιὰν ὠραία ὑπεράσπιση, κί' ὁ ἀγῶνας ἦταν τίμιος καὶ πλήρης. Τίποτε δὲν παραμελήθηκε. Μεταχειρίσθηκα ὅλα τὰ μέσα τῆς ἀντιστάσεως, κί' ἀναγκάσθηκα νὰ ἐγκαταλείψω, τὸ ἕνα ὕστερα ἀπ' τ' ἄλλο, ὄπλα ποὺ δὲν μοῦ χρησίμευαν πιά σὲ τίποτα. Αὐτὴ ἦταν ἡ μεγάλη κρίση τῆς ὑπάρξεως μου, ἡ ἀγωνία κείνη τῆς σκέψεως, ποὺ [σελ. 175] γι' αὐτὴν ἔχει γράψει ὁ Ἀρθουρ Ρεμπώ: "Ὁ πνευματικὸς ἀγῶνας εἶναι τὸ ἴδιο ἄγριος ὅσο κί' ἡ μάχη τῶν ἀνθρώπων. Νύχτα σκληρή! τὸ ξερὸ αἷμα καπνίζει πάνω στὴν ὄψη μου!" Οἱ νέοι ποὺ τόσο εὔκολα ἐγκαταλείπουν τὴν πίστη –προσθέτει ὁ Κλωντέλ– δὲν ξέρουν πόσο στοιχίζει νὰ τὴν ξαναβροῦν καὶ τί φοβερῶν βασάνων ἀμοιβῆ καταντᾶ κατόπιν*».

Ρίχτηκε τότε στὴ μελέτη τῆς Γραφῆς. Τὸ μυστήριον τοῦ Ἰησοῦ τοῦ φανερωθέντος τώρα μὲ ὅλη τὴν ἀπλῆ μεγαλοπρέπεια τῆς θεϊκῆς του καταγωγῆς. «*Κάθε λέξη, κάθε γραμμὴ, διέψευδε μὲ μιὰν ἀπλότητα γεμάτη μεγαλεῖο τίς ἀδιάντροπες βεβαιώσεις τοῦ ἀποστάτη (τοῦ Ρενάν) καὶ μοῦ ἄνοιγε τὰ μάτια. Εἶναι ἀλήθεια, τ' ὠμολογοῦσα μαζί μὲ τὸν Ἐκατόνταρχο, ναί, ὁ Ἰησοῦς ἦταν ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ! Σὲ μένα τὸν Paul Claudel, ἀνάμεσα σὲ ὄλους, ἀπευθυνόταν, καὶ μοῦ ὑποσχόταν τὴν ἀγάπη του. Ἀλλὰ τὸν ἴδιο καιρὸ, ἂν δὲν τὸν ἀκολουθοῦσα, δὲ μοῦ ἄφηνε ἄλλο νὰ διαλέξω παρὰ τὴν καταδίκη... Ἦταν ὁ νέος ἄνθρωπος μέσα μου ποὺ μιλοῦσε ἔτσι, μὰ ὁ παλαιὸς ἀντιστεκόταν μὲ ὅλες του τίς δυνάμεις... Νὰ τ'*

(8) *Toi Qui est-tu?* σελ. 102.

ὁμολογήσω; Στὸ βάθος, τὸ αἴσθημα τὸ πιὸ δυνατὸ ποὺ μ' ἐμπόδιζε νὰ πῶ φανερά τις πεποιθήσεις μου ἦταν ἡ ἀνθρωπαρέσκεια. Ἡ σκέψη ν' ἀναγγείλω σὲ ὅλους τὴν ἐπιστροφή μου· νὰ κηρύξω φανερά τὸν ἑαυτὸ μου ἕναν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς πιστοὺς ποὺ τόσον τοὺς ἔχουν εἰρωνευθῆ, μοῦ ἔφερνε κρύον ἰδρῶτα» (*Ma Conversion*).

* * *

Πρᾶγμα ἀξιοσημείωτο. Τὸ ξύπνημα τῆς πίστεως μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ Κλωντέλ ἦταν μαζὶ καὶ ποιητικὸ ξύπνημά του. Ὁ νεαρὸς ποιητής, ποὺ τότε μόλις ἄρχιζε νὰ γράφει, εἶδε καὶ πρόσεξε μ' ἐκπληξη τὴν αὐξηση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κόσμου ξαφνικά, τὸ θαυμαστὸ μεγάλωμα τῶν ὀριζόντων τοῦ πνεύματός του, νᾶρχεται σὰν ἀκολουθία καὶ σὰν γλυκόχυμος καρπὸς τῆς θεϊκῆς ἀποκαλύψεως ποῦχε ἀγγίξει τὴν καρδιά του. «Τὸ ξύπνημα –λέει– τῆς ψυχῆς καὶ τῶν ποιητικῶν ἱκανοτήτων γινόταν μέσα μου τὸν ἴδιο καιρὸ, διαψεύδοντας τις προκαταλήψεις μου καὶ τοὺς παιδικούς μου φόβους. Αὐτὸν τὸν καιρὸ ἔγραψα τὰ πρῶτα κομμάτια τῶν δραμάτων μου “*Tête d’or*” (Χρυσὸ κεφάλι) καὶ “*La Ville*” (Ἡ πολιτεία)»⁽⁹⁾.

Ἦς μὴ τὸ ξεχνᾶμε, ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ ἡ ἄρνηση τοῦ Χριστιανισμοῦ [σελ. 176] καὶ τὸ πέταγμα τῆς Πίστεως εἶχαν γίνει ὄχι μονάχα ἐν ὀνόματι τῆς Ἐπιστήμης, μὰ καὶ τῆς Τέχνης. Ὁ νατουραλισμὸς, ἡ ἀχαλίνωτη σαρκολατρεία, ἡ σκανδαλοθηρία τῶν συγγραφέων ἐκείνων ποῦ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὴ φράση τοῦ Μωριάκ, «ἔρριχναν πιπέρι στὴν ἀμαρτία», ἔβλεπαν στὴν ἠθικὴ καὶ στὴν πίστη τὴ χριστιανικὴ, ὄχι μόνο κάτι τὸ περιττὸ ἢ τὸ ἐνοχλητικὸ, ἀλλὰ ἕναν ἐχθρὸ ποὺ ἔπρεπε νὰ τὸν ξεκάμουν μὲ κάθε τρόπο. Ἔτσι, προπαγανδίστηκε μ' ἐπιμονὴ πὼς ὁ Χριστιανισμὸς ἔπρεπε νὰ βγῆ ἀπ' τὴ μέση, ὄχι μόνο γιὰτὶ αὐτὸ ἦταν ἀπαίτηση τῶν λογῆς - λογῆς πιθηκανθρώπων καὶ τῶν ἀπολιθωμένων κρανίων, μὰ καὶ γιὰ τὴ σωτηρία τῆς Τέχνης! Γνήσιο τέκνο τῆς ἐποχῆς του ὁ Κλωντέλ, δὲ μποροῦσε νᾶχη ξεφύγει ἀπ' τὴν ἐπίδραση τῶν κηρυγμάτων αὐτῶν. Ἀλλὰ νά, τώρα, μαζὶ μὲ τὸ ἄλλο σαθρὸ οἰκοδόμημα τῆς ἀθεΐας, ἡ ἀλήθεια ποὺ τοῦ ἀποκαλύφθηκε σώριαζε σ' ἐλεεινὰ συντρίμματα καὶ τοῦτες τις ἄλλες του προκαταλήψεις.

«Λίγο - λίγο, ἀργὰ καὶ μὲ κόπο, ξημέρωνε μέσα στὴν καρδιά μου κι' ἡ ἰδέα πὼς ἡ Τέχνη καὶ ἡ Ποίηση εἶναι κι' αὐτὲς θεῖα πράγματα, καὶ πὼς οἱ σαρκικὲς ἡδονὲς ὄχι μόνο δὲν τοὺς εἶναι ἀπαραίτητες, μὰ ἴσα - ἴσα εἶναι γι' αὐτὲς ζημία».

Πόσο ἀπ' τὸ ξημέρωμα τῆς ιδέας αὐτῆς μέσα του ὠφελήθηκε ὁ ἴδιος ὁ Κλωντέλ μὰ κι' ἡ Τέχνη γενικά, μποροῦμε πιά νὰ τὸ διαπιστώσουμε σήμερα, ἐμεῖς ποὺ ἔχουμε μπροστὰ μας ὀλοκληρωμένο τὸ τεράστιο ἔργο του, ποὺ μέσα σ' αὐτὸ ἔχει ξεχύσει τὸν ἀφθονο πλοῦτο τῆς μιὰ ἀπ' τις λυρικώτερες ψυχῆς τῶν αἰώνων.

* * *

(9) Ἐκτὸς ἀπ' αὐτά, τὴν ἴδια περίοδο δημοσίευσε καὶ τὰ δυὸ του ἔργα: *L'Endormie* (1886) καὶ *Une Mort Prématuurée* (1888).

«Ὡστόσο, τὰ χρόνια περνοῦσαν, κί ἡ κατάστασή μου γινόταν ἀνυπόφορη. Παρακαλοῦσα μυστικά μέ δάκρυα τὸ Θεό, κί ὅμως δέν τολμοῦσα ν' ἀνοίξω τὸ στόμα. Παρ' ὄλ' αὐτά, οἱ ἀντιρρήσεις μου κάθε μέρα γίνονταν πιὸ ἀδύνατες, καὶ τοῦ Θεοῦ ἡ ἀπαίτηση ὄλο καὶ πιὸ σκληρή. Ἄ, πόσο καλὰ τὴν ἐγνώριζα αὐτὴ τὴ στιγμή καὶ πόσο τὰ χτυπήματά της ἀπάνω στὴν ψυχὴ μου ἦταν δυνατά! Πῶς βρῆκα τὸ θάρρος ν' ἀντισταθῶ;» Ἀπορεῖ κί αὐτὸς ἀκόμα ὁ ποιητὴς γιὰ τὴν ἀντίστασή του. Ἡ γεμάτη ὡς ἀπάνω ὀρθολογιστικὴ φαρέτρα του κόντευε ν' ἀδειάση, τὰ ὄπλα του ἀχρηστεύονταν τὸνα ὕστερ' ἀπ' τὸ ἄλλο· ὁ Pascal μέ τὴν πίστη του, ὁ Ἀριστοτέλης μέ τὴ μεταφυσικὴ του, ὁ Bossuet μέ τὶς φιλοσοφικὲς πραγματεῖες του, εἶχαν ἐπιστρατευθῆ, τοῦ καθάριζαν τὸ πνεῦμα, τὸν ἐβίαζαν γιὰ νὰ μπῆ [σελ. 177] στὸ φωτεινὸ παλάτι, μὰ αὐτὸς ὄλο καὶ δοκίμαζε ν' ἀντισταθῆ λίγο ἀκόμα.

Κί ὅμως, ὄλο καὶ προχωροῦσε. Κί ἦρθε τέλος ἓνας ἄλλος «ποιητὴς τῆς ἀμαρτίας», ἀπὸ κείνους ὅμως ποὺ δέν ἔμειναν ὡς τὸ τέλος σκληροὶ στὴν κλήση τῆς Χάριτος, γιὰ νὰ τὸν σπρώξῃ ὀριστικὰ πρὸς τὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα. «Τὴν τρίτη χρονιὰ διάβασα τὰ “Μετὰ θάνατον” τοῦ Baudelaire ⁽¹⁰⁾ κί εἶδα πῶς ἓνας ποιητὴς ποὺ τὸν προτιμοῦσα ἀπ' ὄλους τοὺς Γάλλους εἶχε ξαναβρῆ τὴν πίστη στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του κί εἶχε παλαίψῃ κί αὐτὸς μέσα στὶς ἴδιες ἀγωνίες καὶ στὶς ἴδιες τύψεις μέ μένα. Μάζεψα τὸ θάρρος μου καὶ μπῆκα ἓνα ἀπόγευμα σ' ἓνα ἐξομολογητήριον τοῦ Σαιν - Μεντάρ, τῆς ἐνορίας μου».

Ἕστερ' ἀπ' τὸν Ρεμπώ, ὁ Μπωντελαίρ!

Τὸ δράμα τῆς μεγαλοφυΐας, ποὺ, ἀφοῦ σκάψῃ πρῶτα μέ τὰ νύχια της τὸ λάκκο τῆς καταστροφῆς της, μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἀμαρτίας, τῆς ἀπιστίας καὶ τῆς βλαστήμιας, βγάζει τέλος σπαραχτικὲς κραυγὲς ἀπ' τὰ βάθη της πρὸς Ἐκεῖνον ποὺ μόνος ὑπάρχει, δέεται γοερὰ νὰ σκύψουν μέ οἰκτιρμούς οἱ Οὐρανοὶ πάνω στὴν ἀθλιότητά της, τραγουδάει νοσταλγικὰ τὴν ἀγνότητα τῶν σεραφεῖμ, καὶ πεθαίνει κατόπιν, ταπεινὰ προσκυνῶντας τὸν Ὑπερούσιον.

Μπροστὰ σέ μιὰ τέτοια μεταστροφή, ὁ νεαρὸς ποιητὴς ἀφωπλιζόταν πιά ὀλωσδιόλου. Ἡ τελευταῖα δυστροπία του –ἓνα πείσμωνμα, γιὰτὶ ὑποχρεώθηκε νὰ κάμῃ γνωστὴ στὴν οἰκογένειά του τὴν ἐπιστροφή του– ἦταν τὸ στερνὸ ξέσπασμα τοῦ παληοῦ ἀνθρώπου, ποὺ σφάδαζε μπροστὰ στὴ νίκη τοῦ καινούργιου. Τὴν ἄλλη χρονιὰ ἦταν πιά ἀποφασιστικὰ βιασμένος, δαμασμένος, φτασμένος στὸ ὀριστικὸ τέλος. Ὁ ἀποστάτης γυιὸς συμφιλιώθηκε μέ τὸν Πατέρα· ξαναγύρισε στὴν πατρικὴ στέγη ὁ ἀντάρτης. Τὸ χρυσὸ δαχτυλίδι τῆς ἀγάπης ἄστραψε πάλι στὸ χέρι, μέ τὸν ξαναγυρισμό, κί ὁ μόσχος ὁ σιτευτὸς προσφέρθηκε στὴν πνευματικὴ πανδαισία. «Ἐκαμα τὴ δεύτερη κοινωνία μου τὴν ἴδια κείνη μέρα τῶν Χριστουγέννων, στὶς 25 Δεκεμβρίου τοῦ 1890 στὴν Παναγία».

Ὁ Κλωντέλ, λοιπόν, εἶχε βγῆ νικημένος; Ναί. Καὶ ὅμως εἶχε νικήσει! Εἶχε νικήσει τὸν ἑαυτό του. Εἶχε νικήσει τὰ σκιαχτρα τῶν συκοφαντιῶν καὶ τῶν προκαταλήψεων, «τὰ φαντάσματα καὶ τὶς κοῦκλες». Εἶχε νικήσει τοὺς ἀρνητὲς

(10) Βλέπε σχετικὸ ἄρθρο τοῦ Π. Κλωνάρη, «Ὁ Μπωντελαίρ μπροστὰ στὸ μεγάλο πρόβλημα», *Ἀκτῖνες* 1940, σελ. 13–15.

δασκάλους του, «τούς Μολώχ [σελ. 178] τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα». Θὰ μπορῆ
τώρα νὰ ψάλλῃ μ' εὐφροσύνη τὰ νικητήρια, ὑμνολογώντας τὸν Αἴτιο τῆς νίκης :

«Ἄς εἶσ' εὐλογημένος, Θεέ μου, ποῦ μὲ λευτέρωσες ἀπ' τὸν ἑαυτό μου!»

*«Καὶ τώρα, ποῦ εἶναι κεῖνοι οἱ Δυνατοὶ ποῦ μᾶς συντρίβαν; Δὲν ὑπάρχει πιά
τίποτα, παρὰ μονάχα λίγες μάσκες αἰσchrές, πεταγμένες στὰ πόδια μας!» ⁽¹¹⁾*

(11) *Cinq Grandes Odes*, ἔκδ. 16η Paris 1936, σελ. 99 καὶ 167.

ΕΡΝΕΣΤΟΣ ΨΥΧΑΡΗΣ*

«*Ἐπῆρε τὸ μέρος τῶν πατέρων του, ἐναντίον τοῦ πατέρα του*». Τῆ φράση τούτη, πού ὁ Ἐρνέστος Ψυχάρης χρησιμοποιεῖ σ' ἓνα βιβλίο του, γιὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τὸν ἥρωά του, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὴν ἐφαρμόσῃ μὲ τὴν πιὸ μεγάλη ἐπιτυχία σ' αὐτὸν τὸν ἴδιο. Οἱ «πατέρες» –οἱ πρόγονοι– μέσα στὸ πλαίσιο τῆς Χριστιανικῆς πίστεως εἶχαν ζήσει, καὶ κάτω ἀπ' τὸν ἴσκιό τοῦ Σταυροῦ ζήτησαν νὰ χτίσουν τὸ οἰκοδόμημα τοῦ πολιτισμοῦ τῶν καὶ τῆς εὐτυχίας τῶν. Ὁ «πατέρας» – ὁ Ρενάν– ὁ μέγας ἀρνητὴς τῆς πίστεως τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναζωραίου. Κι' ὁ Ἐρνέστος Ψυχάρης –ἔγγονος τοῦ ἀρνητῆ– παίρνει τὸ μέρος τῶν πατέρων του, καὶ μπαίνει στὴν πρώτη γραμμὴ τῶν πνευματικῶν ἀγωνιστῶν, κι' ἀναλαμβάνει τὴν ἀποστολή, νὰ καταλύσῃ τὸ καταστρεπτικὸ ἔργο τοῦ ἀποστάτη παπποῦ.

Καὶ δὲν ἀστόχησε, ἀλήθεια, στὸν μέγας σκοπὸ του. Ὁ νέος αὐτός, πού σκοτώθηκε τριάντα μόλις ἐτῶν τὸν Αὐγούστο τοῦ 1914, στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄλλου εὐρωπαϊκοῦ πολέμου, ὁ νέος πού ἓνα ἀπ' τὰ βιβλία του στὰ 1937 εἶχε σημειώσῃ τὴν ἑκατοστὴ εἰκοστὴ ἐκδοσὴ του, κατῶρθωσε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον ἴσως τῆς γενιᾶς του νὰ ἀποσπᾶσῃ τὸ γαλλικὸ λαὸ ἀπ' τὴν βαρεῖα ἀτμόσφαιρα τῆς ρενανικῆς ἀπιστίας. Ἡ ζωὴ του καὶ τὸ ἔργο του ἔχουν ἀπασχολήσῃ τοὺς κορυφαίους τῆς γαλλικῆς διανοήσεως. Ἀναρίθμητα ἄρθρα καὶ τόμοι πολυσέλιδοι ἔχουν γραφῆ καὶ θὰ γραφοῦν ἀκόμη κι' ἄλλοι. Μόνον οἱ κορυφαῖοι τῆς ἐλληνικῆς διανοήσεως δὲν καταδέχτηκαν ἀκόμη ν' ἀπασχολήσῃ τὰ πολύτιμα ἐγκεφαλικά τους κύτταρα μὲ ἓνα τέτοιο θέμα.

* * *

Δὲν εἶναι βέβαια καθόλου παράδοξο ὅτι τὸ οἰκογενειακὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον ὅπου μεγάλωσε ὁ Ἐρνέστος Ψυχάρης κάθε ἄλλο παρὰ εὐνοϊκὸ ἦταν, γιὰ νὰ δημιουργήσῃ ἓναν πιστό. Τὰ [σελ. 180] εἴκοσι πρῶτα χρόνια του τὰ ἔζησε μέσα σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα διαποτισμένη πέρα γιὰ πέρα ἀπ' τὸν ρενανικὸν ὀρθολογισμό. Ἄλλωστε, ὡς τὰ δέκα του χρόνια ζοῦσε ὁ παπποῦς του, κι' εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ τὸν γνωρίσῃ καὶ νὰ πάρῃ ἀπ' τὸν ἴδιον τὰ πρῶτα μαθήματα τοῦ ἀρνητισμοῦ. «*Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ἀλλὰ καὶ σ' ὅλη τὴ γυμνασιακὴ του ζωὴ*», μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἀδελφὴ του Ἐριέττα Ψυχάρη, «*ὁ Ἐρνέστος δὲν ἐγνώρισε ἄλλες κατευθύνσεις ἀπὸ τὶς κατευθύνσεις μιᾶς ἀνατροφῆς χωρὶς Θεό, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀντλεῖ κανεὶς ἐνίσχυση μονάχα ἀπ' τὶς πηγές τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Μικρὸ*

* *Ἀκτῖνες*, τ. 1940 σ. 266.

παιδάκι, *έγνώρισε τόν Μπερθελό, τόν Άνατόλ Φράνς*» ⁽¹⁾. Η διανοητική όμως αυτή υπερτροφία, ή απόλυτη αυτή προτίμηση τοῦ νοῦ κί' ή παραμέληση τῆς ψυχῆς, δέν ἦταν προωρισμένη γιά νά ικανοποιήση τίς βαθιές λαχτάρεις καί τίς άσίγαστες άνησυχίες ένός νέου ζωντανοῦ, ένός νέου μέ ψυχή ⁽²⁾.

Αὐτή ή δίψα γιά κάτι τὸ άληθινά μεγάλο, πού ν' άναπαύη καί νά ικανοποιή όχι πιά μονάχα τόν έγκέφαλο, μά όλόκληρο τόν έσωτερικό του κόσμο, εἶναι τὸ μεγάλο κίνητρο τῆς ζωῆς του. Αὐτῆς τῆς δίψας τήν ικανοποίηση ζήτησε νά βρῆ στό σοσιαλισμό, στόν άντιμιλιταρισμό, στόν μπερξονισμό, άκόμη καί σέ μιὰ ζωή ήθικῶν άταξιῶν. Τίποτα όμως άπ' αὐτά δέν μπορεῖ νά τόν ικανοποιήση. Στο τέλος, αὐτός ό πόνος ό πνευματικός τόν φέρνει σέ μιάν αντίθεση πρὸς τὸ ρηχὸ καί ξερὸ περιβάλλον του. Ένας έντονος πόθος φυγῆς τόν κυριεύει. Εἶναι τὸ ἴδιο αἶσθημα τῆς φυγῆς πού βασανίζει τόσοις καί τόσοις στήν έποχή μας – άποτέλεσμα τῆς πνευματικῆς ξεραΐλας καί τοῦ άνεδαφικοῦ ύλιστικοῦ πολιτισμοῦ, μέσα στόν όποιο δέρνεται καί παραδέρνει ό άποξενωμένος άπ' τίς πνευματικές δροσιές τῆς Πίστεως μοντέρνος άνθρωπος. «*Τὴν ἴδια στιγμή –μᾶς λέει γιά τόν Έρνέστο ή άδελφή του– τὴν ἴδια στιγμή πού βυθίζεται μέσα στήν παραλυσία, γιά νά μαλακώσει τὴ θλίψη του, τότε πού τὸ γλύστρομα πρὸς τὸ κακὸ έντείνεται καί γίνεται όρμητικό, ένα σφρῖγος άγνωστο άναπηδᾷ άπ' τὰ βάθη τῆς ύπάρξεώς του, μιὰ άγρια θέληση άντικαθιστᾷ τὴν πλαδαρότητά του, μιὰ δύναμη μυστική τόν συνταράζει καί δέν τοῦ έπιτρέπει καμιάν άναβολή. Ο [σελ. 181] τραγικός άγῶνας πού ό Έρνέστος Ψυχάρης σηκώνει έναντίον τοῦ έαυτοῦ του στὰ εἴκοσι χρόνια του, ή νίκη πού κερδίζει πάνω στήν τσακισμένη θέλησή του, εἶναι τὸ ωραιότερο σημεῖο τοῦ χαρακτήρα του, εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴ σωτηρία*» ⁽³⁾.

Δέν έπρόκειτο άκόμη γιά άναζήτηση τῆς θρησκευτικῆς λυτρώσεως ούτε γιά κατάκτηση τῆς πίστεως. Όμως ή πρώτη έπανάσταση εἶχε γίνει. Ο Έρνέστος, τελειώνοντας τίς φιλοσοφικές του σπουδές, έγκαταλείπει τὸ σπίτι του καί κατατάσσεται στό στρατό. Περνάει ό χρόνος τῆς θητείας του, κί' άντι νά γυρίση στό Παρίσι, άνανεώνει τὴ θητεία του γιά άλλα πέντε χρόνια καί μπαίνει στό άποικιακὸ πυροβολικό. «*Όλα αὐτά –λέει ό Henri Massis στό υπέροχο βιβλίο του Ο φίλος μας Ψυχάρης, όπου ή λογοτεχνική μαεστρία τοῦ μεγάλου συλίστα συναγωνίζεται μέ τὸ βαθὺ χριστιανικὸ αἶσθημα συνειδητοῦ καί φωτισμένου πιστοῦ– όλα αὐτά ἦταν μιὰ κατάπληξη γιά όλους τοὺς φίλους του, γιά όλον εκείνον τὸν κόσμο τῶν γραμμάτων πού σύχναζαν στό σπίτι τῶν γονέων του. Ἦταν σαν ένα εἶδος σκανδάλου νά βλέπουν τὸν έγγονὸ τοῦ Ρενάν, τὸ γυιὸ τοῦ Γιάννη Ψυχάρη, νά έκλέγη τὴν καριέρα τῶν όπλων, νά προτιμᾷ τὸ σύνταγμα, τὸ στρατῶνα, άπ' τίς εύγενεῖς διανοητικές εργασίες πού άποτελοῦσαν τὴν τιμὴν τῆς οίκογενείας του*».

(1) Η Έριέττα Ψυχάρη έχει έκδώσει σέ μιὰ πολύτιμη συλλογή τίς έπιστολές τοῦ άδελφοῦ της, μέ τὸν τίτλο *Lettres du Centurion*, μέ πρόλογο τοῦ Paul Claudel. Στὴ συλλογή προτάσσει κί' ή ἴδια μιάν ωραία Εἰσαγωγή, όπου μᾶς δίνει πληροφορίες αξιόλογες γιά τὸν άδελφό της. Οἱ παραπομπές μας άναφέρονται στὴ 12η έκδοση τῶν «έπιστολῶν». Γιά τὴν παραπάνω σελ. I-II.

(2) *Le voyage du Centurion*, σελ. 5.

(3) Στο ἴδιο μέρος, σελ. IV.

Αδιαφορώντας για τὰ σχόλια τοῦ κόσμου αὐτοῦ, ἀπ’ τὸν ὁποῖον δὲν εἶχε νὰ περιμένη τίποτα, ὁ Ψυχάρης ἀκολουθεῖ σὲ εἰδικὴ ἀποστολὴ τὸ συνταγματάρχη Lenfant καὶ φεύγει γιὰ τὸ Κογκό, προτιμῶντας ἀπ’ τὴν εὐκόλη μὰ ταπεινὴ ζωὴ τῶν τέρψεων, τὶς δυσκολίες καὶ τὶς στερήσεις τῆς μαύρης ἡπείρου. «Ἐγκατέλειψε τὴ Γαλλία καὶ τὸ Παρίσι –γράφει ὁ Πῶλ Μπουρζέ⁽⁴⁾– γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ μιὰν ἀτμόσφαιρα διανοητικῆς καὶ συναισθηματικῆς ἀναρχίας, μέσα στὴν ὁποία ἐπνίγετο. Ἦρθε νὰ ζητήσῃ ἀπ’ τὴν Ἀφρικὴ μιὰν ὠφέλιμη χρησιμοποίησιν τῶν τριάντα τοῦ χρόνων, ἀλλὰ καὶ μιὰν ἀνακαίνισιν, μιὰν ἀποκατάστασιν τῆς ἐσωτερικῆς τοῦ ζωῆς, χρησιμοποιώντας γιὰ μέσα τὴν ἐρημίαν, τὸν κίνδυνον, τὴν καθημερινὴ ἐπαφὴ μὲ φύσιν παρθενικὴν κί’ ἀνθρώπους πρωτόγονους».

Δὲν ἀπατήθηκε στὶς ἐλπίδες τοῦ ὁ Ψυχάρης. Σιγὰ - σιγὰ ξαναβρῆκε τὴ διαύγεια τοῦ πνεύματός του καὶ τὴν ἡρεμίαν τῆς συνειδήσεως. Ἐδόθηκε μὲ ὅλη τοῦ τὴν ψυχὴ στὸ νέο του ἔργο. Ἡ ἀφοσίωσις [σελ. 182] στὸ καθῆκον κί’ οἱ ἰκανότητες ποὺ ἔδειξε ἦταν τόσο ἀξιόλογες, ὥστε ὁ συνταγματάρχης Lenfant τὸν ἐπρότεινε γιὰ τὸ στρατιωτικὸ παράσημον, συνοδεύοντας τὴν πρότασίν του μὲ ἓνα ἐξαιρετικὸ ἐγκώμιον⁽⁵⁾. Συγχρόνως, ἐδῶ στὴ χώρα τῆς ἐρήμου καὶ στὴν αὐστηρὴ στρατιωτικὴ ζωὴ, τὸ ἔμφυτον συγγραφικὸ ταλέντον τοῦ Ψυχάρη βρῆκε εὐκαιρίες, γιὰ νὰ καρποφορήσῃ γονιμώτατα. Δυὸ βιβλία ἦταν ὁ καρπὸς τῆς ἐργασίας αὐτῆς. Τὸ ἓνα μὲ τὸν τίτλον *L’appel des armes* (ἡ κλήσιν τῶν ὄπλων) καὶ τὸ δεύτερον μὲ τίτλον *Terres de soleil et de sommeil* (Χῶρες τοῦ ἡλίου καὶ τοῦ ὕπνου), ποὺ γράφτηκε δεύτερον, ἀλλὰ τυπώθηκε πρῶτον. Μόλις παρουσιάσθηκε στὴ δημοσιότητα τὸ βιβλίον τοῦτο, οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων τὸ ὑποδέχθηκαν μὲ ἐνθουσιασμόν. Ἐγκώμια πολλὰ γράφτηκαν τότε γι’ αὐτὸ καὶ γιὰ τὸν συγγραφέαν του, κί’ ἡ Γαλλικὴ Ἀκαδημία, κάνοντας δεκτὴν πρότασιν τοῦ Maurice Barrès, ἐβράβευσε τὸν νεαρὸν ἀκόμα συγγραφέαν. Τὴν ἴδιαν θερμὴν ὑποδοχὴν βρῆκε καὶ τὸ πρῶτον βιβλίον του, τὸ *Appel des armes*, ὅταν ἀργότερον τυπώθηκε. «Ἐκυκλοφόρησε, λέει ὁ J. Calvet, μέσα σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα δηλητηριασμένην ἀπ’ τὶς παληὰς ἰδεολογίας, ποὺ τώρα πιά ὅμως ἀνατρίχιαζε ἀπ’ τὶς ἐρχόμενες καταιγίδες, καὶ προκάλεσε μεγάλας συγκινήσεις. Ἦταν ἡ ἀναβίωσις τοῦ ἀρχαίου ἱπποτικοῦ πνεύματος, κάπως ξεχασμένου καὶ παραγνωρισμένου»⁽⁶⁾.

Οἱ ἐπιτυχίες αὐτὲς τοῦ Ψυχάρη συνετέλεσαν ὥστε, ὅταν τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1908 γύρισε στὴ Γαλλίαν, νὰ βρῆ ἀπὸ μέρους τῶν φίλων του, καὶ πρὸ πάντων τοῦ Πεγκύ καὶ τοῦ Ζὰκ Μαριταίν, μὲ τοὺς ὁποίους ἀπὸ πρωτύτερα συνδεόταν, μιὰν ἀγάπην καὶ μιὰν ἀφοσίωσιν ἀκόμη μεγαλύτερην. Τὸ σοβαρώτερον ὅμως ἦταν κάτι ἄλλο: μιὰ ριζικὴ μεταβολὴ εἶχε συντελεσθῆ στὸ ἐσωτερικὸν τῶν δυὸ αὐτῶν συγγραφέων, ποὺ ἡ θέσιν τους στὴ Γαλλικὴ διανόησιν τοῦ αἰῶνα μας εἶναι τόσο τιμητικὴ. Ὁ Πεγκύ, ὁ ἄλλοτε ὀρθολογιστὴς καὶ σοσιαλιστὴς, ὁ φλογερὸς συγγραφέας ποὺ συγκινοῦσε κί’ ἀναστάτωνε τοὺς γαλλικοὺς κύκλους τῶν γραμμάτων δέκα χρόνια τώρα, εἶχε γυρίσει στὸ μεταξὺ ὀριστικὰ στὸ Χριστιανισμόν.

(4) Πρόλογος στὸ *Le voyage du Centurion*, σελ. XIV.

(5) Βλέπε τὸ βιβλίον τοῦ Massis, σελ. 40–41.

(6) *Le renouveau catholique*, σελ. 157.

Κί' ὁ Μαριταίν, ἐγγονὸς τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Φάβρ, παιδικὸς φίλος τοῦ Ἑρνέστου, μεγαλωμένος κί' αὐτὸς μέσα στὸ πιὸ ἄκρατο ἀντιθρησκευτικὸ περιβάλλον, εἶχε βρῆ κί' ἐκεῖνος στὸν καιρὸ τῆς ἀπουσίας τοῦ φίλου του τὸ δρόμο πού τὸν ὠδήγησε ὄχι ἀπλῶς σὲ μιὰ θεωρητικὴ πίστη, ἀλλὰ [σελ. 183] πιὸ πέρα ἀκόμη, σὲ μιὰ συνεπῆ καὶ συνειδητὴ θρησκευτικὴ ζωή. (Ἄς σημειωθῆ ἐδῶ πὼς ὁ Μαριταίν στὸ μεταξύ εἶχε τελειώσει τὶς φιλοσοφικὲς του σπουδὲς στὴ Γαλλία καὶ τὴ Γερμανία. Σήμερα, πού γράφεται τοῦτο τὸ ἄρθρο, εἶναι καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας καὶ ἀκαδημαϊκός. Ὅσο γιὰ τὸν Πεγκύ, πέθανε νωρὶς, κί' ὀλόκληρη ἡ πνευματικὴ Γαλλία θρήνησε τὸ θάνατό του. Τὰ ἔργα του ἐξεδόθησαν σὲ δεκαπέντε τόμους).

Ὁ Ἑρνέστος δὲ μποροῦσε νὰ μὴν ἀντιληφθῆ τὴ μεταστροφή τῶν φίλων του. Ὁ ἴδιος ὅμως καθυστεροῦσε ἀκόμη. Ἐνῶ δὲν ἔτρεφε πιά καμιὰν ὑπόληψη πρὸς τὴν προηγούμενη γενεὰ τῶν ἀρνητῶν, δὲν εἶχε ὅμως ἀκόμη τὴ δύναμη ν' ἀτενίσῃ τὴν Πίστη. Γι' αὐτό, ὅταν ὁ Μαριταίν τοῦ ἔγραφε: *«Ἐλπίζω πὼς θὰ μᾶς γυρίσης ἀπὸ τὶς ἐρημιές αὐτὲς πιστεύοντας στὸ Θεό»*, ὁ Ψυχάρης ἀπαντοῦσε: *«Δὲ βλέπω μὲ τί τρόπο ἢ μοναξιά θὰ ὠδηγοῦσε στὴν πίστη»*. Καὶ μολονότι ἐδοκίμαζε θαυμασμὸ γιὰ τὴ «μεγάλῃ ἰδέα» πού γέμιζε τὴν καρδιά τοῦ Μαριταίν, καὶ παρ' ὅλη τὴ συγκίνηση πού δοκίμαζε ἀπ' τὴν ἐπιστροφή αὐτῆς τῆς τόσο πλούσιας καὶ σπάνιας ψυχῆς, ὁ ἴδιος ἀντιστεκόταν ἀκόμη ⁽⁷⁾. *«Ἐκεῖνο πού μπορῶ νὰ σοῦ πῶ, τοῦ ἔγραφε στὶς ἀρχὲς τοῦ 1909, εἶναι ὅτι ἐλκύομαι ἀπ' αὐτὸ τὸ ὄμορφο πνευματικὸ σπίτι, ὅπου θέλεις νὰ μὲ κάμης νὰ μπῶ. Ἐλκύομαι πρὸς τὸ σπίτι σου· ὅμως μέσα δὲν μπαίνω»*.

* * *

Ὁ Ψυχάρης δὲ γύρισε στὴ Γαλλία μὲ τὴ σκέψη νὰ μείνῃ. Μπῆκε στὴ Σχολὴ Πυροβολικοῦ τῶν Βερσαλλιών, καὶ μετὰ ἓνα ἔτος, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1909, βγῆκε ἀνθυπολοχαγός. Τὸν ἄλλο μῆνα ἐτοιμάζεται γιὰ ἀναχώρηση. Ἡ μαύρη ἡπειρος τὸν καλοῦσε. Ἀκολούθησε τὸν συνταγματάρχη Patey σὲ μιὰ ἀποστολὴ πού εἶχε σκοπὸ τὴν ὀργάνωση τῆς Μαυριτανίας. Ἡ ἀποστολὴ αὐτὴ διήρκεσε μέχρι τὸ τέλος τοῦ 1912. Στὰ τρία αὐτὰ χρόνια, μιὰ ὀλοκληρωτικὴ ἀναδημιουργία ἐγίνε μέσα στὸν Ψυχάρη. Τὸ πνευματικὸ χάος ἐπρόκειτο νὰ μορφοποιηθῆ, τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ πού τόσα χρόνια *«ἐπεφέρετο ἐπάνω τῆς ἀβύσσου»* θὰ ἔκανε νὰ λάμψουν ἄστρα καὶ φῶτα γλυκὰ στὸ στερέωμα τῆς σκοτισμένης ἀπιστίας ψυχῆς. Εὐτυχῶς τὴ θαυμαστὴ αὐτὴ ἐξέλιξη, μὲ ἓναν τρόπο ἀντάξια ἀριστουργηματικὸ, τὴν ἔχει περιγράψει λεπτομερῶς ὁ ἴδιος ὁ Ψυχάρης, ὄχι μόνο κομματιαστὰ καὶ μὲ ὕφος φιλικό, τρυφερὸ καὶ οἰκεῖο μέσα στὶς ἐπιστολές [σελ. 184] του, μὰ καὶ συστηματικὰ καὶ σὲ ὕφος τέχνης ὑπέροχης μέσα στὰ δυὸ του ἀθάνατα βιβλία: *Τὸ ταξίδι τοῦ Κεντυρίωνος καὶ Φωναὶ βοῶσαι ἐν τῇ ἐρήμῳ*. Οἱ σελίδες αὐτές, λέει ὁ Massis, εἶναι σελίδες πού ἔχουν ἀληθινὰ τὰ σημάδια μιᾶς θεῖας ἐμπνεύσεως. Αὐτὲς μᾶς δίνουν νὰ μάθωμε τὶς βαθμιαῖες προετοιμασίες πού ἔκαμε ὁ Θεὸς σ' αὐτὴ τὴν ψυχὴ, ὅπου ἐπρόκειτο σὲ λίγο νὰ κατοικήσῃ ⁽⁸⁾.

(7) Henri Massis, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 66.

(8) Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 108.

Ποιός θὰ τὸ πίστευε; Οἱ Μαῦροι τῆς Ἀφρικῆς ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ θὰ ἔδιναν στὸν εὐρωπαῖο αὐτὸν τὴν παρακίνηση, γιὰ νὰ ἐγκολπωθῆ ὀριστικὰ τὴν πίστη. Μιὰ μέρα, στὸ Πόρτ' Ἐτιέν, δείχνοντας στὸν ὁδηγό του –ἕναν νεαρό μαῦρο τῆς Σαχάρας– τὴν ἐγκατάσταση τοῦ ἀσυρμάτου τηλεγράφου, τοῦ λέει μὲ ὑπερηφάνεια: «*Βλέπεις; Οἱ Μαῦροι εἶναι τρελλοί, ποὺ θέλουν νὰ ἀντιστέκωνται σὲ ἀνθρώπους τόσο πλούσιους καὶ τόσο δυνατοὺς σὰν τοὺς Γάλλους*». Ὁ Μαῦρος ἔμεινε μιὰ στιγμή σιωπηλός, κι' ὕστερα τοῦ ἀπήντησε σοβαρά: «*Ναί, ἐσεῖς οἱ Γάλλοι ἔχετε τὸ βασίλειο τῆς γῆς· ἀλλὰ ἐμεῖς οἱ Μαῦροι ἔχομε τὸ Βασίλειο τῶν Οὐρανῶν*»⁽⁹⁾. Ἦταν μιὰ σκέψη ποὺ συνεκλόνησε τὸν «πολιτισμένο» ἄπιστο.

Καὶ δὲν ἦταν ἡ μοναδικὴ περίπτωση. Ἄλλοτε, στὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ Τισσίτ, συζητοῦσε κάποια στιγμή μὲ τὸν ὁδηγό του Σιντιά, ποὺ εὐχαριστιόταν ν' ἀνοίγη συζητήσεις θρησκευτικές, καὶ ποὺ τοῦ εἶπε ξαφνικά: Ξέρω πῶς ὁ Ἰσὰ εἶναι ἕνας μεγάλος προφήτης, ἀλλὰ ἐσεῖς οἱ Ναζωραῖοι τί λέτε γι' αὐτόν; «*Ἐπαρατήρησα τὸν Σιντιά –διηγεῖται ὁ Ψυχάρης στὶς *Noix...*– Εἶναι γνωστὸ πῶς Ἰσὰ εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ στ' ἀραβικά. Δὲν ἐδίστασα οὔτε στιγμή, καὶ ἀπήντησα στὸν Σιντιά: Ὁ Ἰσὰ, φίλε μου, δὲν εἶναι προφήτης, ἀλλὰ εἶναι στ' ἀλήθεια ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ. Ἔσταμάτησα –συνεχίζει– μὲ τὸ λαϊμὸ σφιγμένο. Αὐτὴ ἡ λατρευτὴ ἱστορία μποροῦσε ν'ἄναι κτῆμα δικό μου; εἶχα ἄραγε τὸ δικαίωμα νὰ τὴν συλλάβω, νὰ δώσω πιστοποίηση γιὰ τὸν Ἰησοῦ Χριστό, χωρὶς νὰ τὸν πιστεύω; Σιντιά, ἐξακολούθησα, ξέρεις τώρα ποιός εἶναι κύριος τῶν Ναζωραίων. Μάθε, λοιπόν, ὅτι, ὑπηρετώντας τὸν Κύριον αὐτόν, θὰ ἐδίναμε, μὲ ὅλη μας τὴ θέληση, καὶ τὴ ζωὴ μας ἀκόμη... Βρισκόμουνα τότε στὴν πιὸ παράδοξη πνευματικὴ κατάσταση. Γιατὶ δὲν ἐπίστευα ἀκόμα! Καὶ μ' ὅλ' αὐτά, μιλοῦσα ἀπὸ τὰ βάθη τῆς συνειδήσεώς μου, καὶ δὲν νομίζω πῶς δὲν ἤμουν εἰλικρινής*»⁽¹⁰⁾.

[σελ. 185] Παράλληλα μὲ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἐξασκοῦσαν στὴν ψυχὴ του οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ μὲ τὶς ἀγνές πρωτόγονες διαθέσεις κι' ἡ μοναξιά τῆς ἐρήμου, ὅπου τοῦ φαινόταν πῶς ὅλα προσεύχονται πρὸς μίαν Ὑπέρτατη Δύναμη, συγχρόνως ἔφταναν ὡς ἐκεῖ ἐνισχύσεις ἀπὸ τὴ μακρινὴ πατρίδα, ἐνισχύσεις σταλμένες ἀπὸ τ' ἀγαπημένα του πρόσωπα. Γεμάτα ἐνθουσιασμὸ καὶ δύναμη τὰ γράμματα ποὺ τοῦ ἔστελνε ὁ «δάσκαλός του», ὁ Πεγκύ. «*Μεγάλο παιδί, μεγάλε φίλε, ἄνθρωπε μεγαλόκαρδε – τοῦ ἔγραφε τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1910. Σὺ, ποὺ ἰδρύεις στρατόπεδα καὶ ποὺ ἰδρύεις πόλεις, πυροβολητὴ, ἄποικε, σὺ, ποὺ ξυπνῶντας τὸ ἀρχαῖο αἷμα τῆς Βρετάνης καὶ τὸ ἀρχαῖο αἷμα τῆς Μεσογείου καὶ τὸ ἀρχαῖο αἷμα σου τῆς Ὀλλανδικῆς ὑπομονῆς, ἀποκαθιστᾷς τὴν ἀρχαίαν ἀνδρεία, μὲ τοὺς ἡρωϊσμοὺς τῶν μαυριτανικῶν πολέμων... Ἄθρωπε τοῦ ὀλόλαμπρου ἡλίου, ἄνθρωπε μὲ τὰ μάτια γεμάτα δροσιά, ἄνθρωπε μὲ τὴ θαυμάσια καρδιά... Ἡ βιβλιοθήκη ἐκστρατείας ποὺ ἔχεις δὲν περιλαμβάνει παρὰ τὶς “Σκέψεις” τοῦ Πασκάλ, τοὺς “Λόγους” τοῦ Bossuet, τὸν “Πίνακα τῶν Λογαρίθμων”... Ἐλληνα, κληρονόμε τῆς ἀρχαίας σοφίας... Σὺ, ποὺ μόνος ἀπὸ μᾶς ἔχεις νιώσει τὴ σιγὴ τῶν μονώσεων τριῶν καὶ τεσσάρων μηνῶν, καὶ ποὺ μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ἐφύλαξες τὴν ἀγνότητα τῆς ψυχῆς σου*». Μεγαλύτερος

(9) Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 109.

(10) *Le voix qui crient dans le désert*, σελ. 171.

ἀκόμη ἐνισχυτής ὁ Μαριταῖν, δὲν ἔπαυε νὰ καλῆ διαρκῶς μὲ ἰσχυρότερη φωνὴ τὸ φίλο τοῦ, γιὰ ν' ἀνεβῆ κι' ἐκεῖνος πρὸς τ' ἀνοιχτὰ ψηλῶματα τῆς μεγάλης χαρᾶς καὶ τοῦ ἀνέσπερου φέγγους. Τὸ δρόμο ὡς ἐκεῖ πάνω τὸν εἶχε βαδίσει πιά ὁ ἴδιος καὶ ἤξερε καλὰ νὰ τοῦ τὸν δείξη. Ὁ Ἑρνέστος ἀγωνιζόταν. Ἡ πίστη καὶ ἡ ἀπιστία πάλευαν μέσα του, τὸ φῶς διεκδικοῦσε τὴν ψυχὴ του, ἡ ἀλήθεια ζητοῦσε νὰ κάμη κατοχὴ στὸ πνεῦμα του, ἐκτοπίζοντας κάθε ψέμα. Καὶ ἀπαντοῦσε στὸν Μαριταῖν: «Κάθε προσπάθεια νὰ ξεφύγουμε ἀπ' τὸν Χριστιανισμό εἶναι ἓνας παραλογισμός, γιὰτι κάθε τι ποὺ ἔχομε ὠραῖο καὶ μεγάλο στίς καρδιές μας μᾶς ἔρχεται ἀπ' τὸν Χριστιανισμό. Δὲν θὰ σβήσωμε εἴκοσι αἰώνων ἱστορία» ⁽¹¹⁾.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ (1912), στέλνοντας στὸν ἐπίσκοπο τοῦ Ντακὰρ συνεισφορὰ γιὰ τὸ χτίσιμο καθεδρικοῦ ναοῦ, ἔγραφε: «Ἐξι χρόνια τώρα, ποὺ ἔχω γνωριστῆ μὲ τοὺς μουσουλμάνους τῆς Ἀφρικῆς, μπόρεσα νὰ ὑπολογίσω τὴν παραφροσύνη μερικῶν συγχρονισμένων ποὺ θέλουν νὰ χωρίσουν τὴ γαλλικὴ φυλὴ ἀπὸ τὴ **[σελ. 186]** Ἐρησκεία. Κοντὰ σὲ ἀνθρώπους τόσο προχωρημένους στὴ μεταφυσικὴ σκέψη, ὅπως εἶναι οἱ μουσουλμᾶνοι τῆς Σαχάρας, αὐτὴ ἡ πλάνη μπορεῖ νὰ ἔχη ὀλέθριες συνέπειες... Σ' αὐτοὺς δὲν φαινόμαστε μεγάλοι, παρὰ μόνο γιὰτι ξέρουν τὸ μεγαλεῖο τῆς Ἐρησκείας μας... Καὶ ὅμως ἔχω δεῖ συναδέλφους μου ποὺ, ὅταν συζητοῦσαν μὲ τοὺς Μαύρους, γελοῦσαν γιὰ τὰ θεῖα πράγματα καὶ διεκῆρυτταν τὴν ἀθεΐα. Δὲν ἐκαταλάβαιναν πόσο ταπεινώνοντας τὴν Ἐρησκεία τοὺς ἐταπείνωναν καὶ τὴν ἴδια τὴ φυλὴ τους» ⁽¹²⁾.

Ἔτσι ὁ Ψυχάρης, μ' ὅλο ποὺ δὲν εἶχε πιστέψει ἀκόμη, δὲν ἐδυσκολευόταν νὰ δείχνη μιὰ ἰδιαίτερη προτίμηση καὶ συμπάθεια γιὰ τὸ Χριστιανισμό. «Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη –ἔλεγε ὁ ἴδιος ἀργότερα– δὲν ἐπίστευα τίποτα, ζοῦσα σὰν εἰδωλολάτρη, κι' ὅμως ἐκαταλάβαινα τὴν ἀκάθεκτη εἰσβολὴ τῆς θείας Χάριτος. Μερικὲς φορὲς ἐκαταριόμουν τὶς ἀταξίες τῆς ζωῆς μου, ἀλλὰ ἀμέσως ἔλεγα: Κι' αὐτὸ ἐπίσης θὰ διορθωθῆ. Ἄλλοτε κοκκίνιζα γιὰ τὶς ἀδυναμίες τῆς ζωῆς μου, ἀλλὰ ἀμέσως ξανάλεγα: Θάρθη καιρὸς νὰ ἐνισχυθῶ. Ἔτρεμα ποὺ ἤμουν ἐγκαταλελειμμένος μέσα στὴ ζωὴ, ἀλλὰ πάλι ἔλεγα μέσα μου: Ἐνα χέρι θ' ἀπλωθῆ πρὸς ἐμένα κάποια μέρα! Κι' ἡ καρδιά μου χτυποῦσε νὰ σπάσῃ... Μιὰ φορὰ ποὺ εἶχα περιπλανηθῆ ἀρκετὰ μακριά, γνώρισα μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς στιγμὲς ποὺ μένουν ἀνεξάλειπτες στὴ ζωὴ. Μέσα στὸ βουητὸ τῆς μεσημεριάτικης ζέστης, ζητοῦσα λίγη σκιά. Εἶχα παραπλανηθῆ μακριά, ἀνάμεσα στοὺς βράχους ποὺ δεσπόζουν στὴν κοιλάδα. Τέλος, μέσα στὴν κοίτη τοῦ γιὰ πάντα πιά ξεροῦ Οὐέντ, ἓνα δένδρο ἀρκετὰ σκιερὸ μὲ κάλεσε γι' ἀνάπαυση. Γύρω μου ὅλα ἦταν τόσο μελωδικά, τόσο ἤρεμα, ποὺ μοῦ φαινόταν πὼς ἤμουν στὸ μέρος ἐκεῖνο σὰν σὲ λίκνο βρεφικό. Ὅταν βρέθηκα κάτω ἀπ' τὸ δένδρο, ἔπεσα στὰ γόνατα. Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ τῆς ζωῆς μου, ἀλλ' ὅμως ἡ κίνηση αὐτὴ ἢ τόσο νέα γιὰ μένα μοῦ εἶχε ὑπαγορευθῆ ἀπὸ πολὺ μακριά, καὶ κάθε ἀντίσταση θὰ ἦταν ἀδύνατη. Στὸ ἀσθενικό μου καταφύγιο αἰσθανόμουν τὸν ἑαυτό μου ἄπειρα εὐδιάθετο, γιὰ νὰ λατρέψῃ τὴ Δύναμη ποὺ μ' ἔκανε νὰ γονατίσω καὶ νὰ τῆς ἐκθέσω μὲ εὐλικρίνεια τὶς ἀνάγκες τῆς καρδιάς μου. Καὶ συγχρόνως εἶχα

(11) *Lettres du Centurion*, σελ. 180.

(12) *Lettres*, σελ. 193.

ἀπόλυτη βεβαιότητα πώς οί ανάγκες αὐτές θ' ἄβρισκαν τήν ἱκανοποίησή τους, πώς οί πόθοι μου αὐτοί ἐπρόκειτο νά εἰσακουσθοῦν μέ τὸ παραπάνω. Ἦμουν πολὺ βέβαιος πώς μιὰ μέρα θ' ἀ γινόμουν Χριστιανός, καὶ [σελ. 187] αἰσθανόμουν μιὰν ἀνυπομονησία χωρὶς νευρικότητα γιὰ τήν εὐτυχία ποὺ μοῦ ἐπεφυλάσσετο»⁽¹³⁾. Ἡ περίοδος τῶν ἀμφιβολιῶν εἶχε τελειώσει. Τῆς ἀπιστίας ὁ σκορπιός, ὅπως θ' ἄλλεγε ὁ Παλαμᾶς, εἶχε ποδοπατηθῆ μέσα του. «Ὁ Ἑρνέστος τώρα πιά εἶχε βρῆ τὸ δρόμο τῆς ἀλήθειας – γράφει ἡ ἀδελφή του Ἐριέττα. Ἀπὸ τήν περίοδο τῶν δισταγμῶν καὶ τῶν ψηλαφήσεων, ἀπὸ τίς φάσεις αὐτές τίς ἀλλεπάλληλες καὶ συχνὰ γεμᾶτες ἀγωνία, ὁ Ἑρνέστος ἐβγήκε πιστός»⁽¹⁴⁾. Καὶ ξαναγουρίζοντας τώρα στή Γαλλία, ἔχει πιά τὴ γῆ τῆς ψυχῆς του ξεχερσωμένη καὶ καθαρῆ, ἔτοιμη νά δεχτῆ τὸ θεῖο σπόρο τῆς ὑπερφυσικῆς ζωῆς καὶ ν' ἀποδώσῃ καρπὸν «ἐκατονταπλασίονα».

* * *

«Στις 8 Δεκεμβρίου τοῦ 1912 ὁ Ἑρνέστος Ψυχάρης ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸ Ντακάρ γιὰ τὴ Γαλλία. Δυὸ μῆνες ἀργότερα, μέσα στή μικρὴ ἐκκλησοῦλα τῶν Μαριταίν, στολισμένη γιορτάσιμα καὶ φωταγωγημένη, γονατιστὸς ὁ ἔγγονος τοῦ Ρενάν, μὲ μιὰ φωνὴ δυνατὴ μὰ πολὺ συγκινημένη, ὁμολογεῖ ἐπίσημα τήν πίστη του στοῦ Χριστοῦ⁽¹⁵⁾.

Ὁ Ψυχάρης λοιπόν, εἶχε καταταχθῆ ὀριστικὰ στοῦ πνευματικὸ βασιλεῖο τοῦ Ἑσταυρωμένου. Ἡ χάρη τοῦ Σταυροῦ ὠλοκλήρωνε μέσα του τὸ θαυμαστό της ἔργο. Γεμᾶτος εὐγνωμοσύνη γιὰ τήν ἀπροσμέτρητη στοργὴ τῶν Οὐρανῶν, ἐσημείωνε λίγες μέρες ἀργότερα στοῦ ἡμερολόγιό του: «ὦ Θεέ μου, ἔχεις δειχθῆ τόσο καλὸς γιὰ μένα, μ' ἔχεις τραβήξει ἀπὸ τόσο μακριά, μ' ἔχεις ἀνεβάσει ἀπὸ τόσο χαμηλά, ὥστε ἔχω πρὸς Ἑσένα ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη».

Ἡ εὐγνωμοσύνη του ὁμῶς ἀπλωνόταν καὶ σὲ κείνους ποὺ εἶχαν γίνει ὄργανα τῆς Χάριτος στοῦ ἔργο τῆς ἀπολυτρώσεώς του. «Ἐκεῖνο ποὺ ἔχεις κάμει γιὰ μένα – ἔγραφε ἀργότερα στὸν Μαριταίν– ἐκεῖνο ποὺ ἔχεις γίνει γιὰ μένα αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, οἱ προσευχὲς μὲ τίς ὁποῖες ἔκαμψες τὸν καλὸ Θεό, τὰ λόγια σου τὰ πειστικά, τὸ ἀκόμη πειστικώτερο παράδειγμα τῆς ζωῆς σου τῆς τόσο εὐγενικιάς, τῆς τόσο ἐξαγνισμένης ἀπὸ τὴν χάρη τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀδελφικὴ σου ἀφοσίωση ποὺ μὲ συγκρατοῦσε τόσο σταθερὰ στοῦ δρόμο τὸ βασιλικὸ τῆς Ἀλήθειας, ὅλο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νά ζυγιστῆ μὲ τὰ φτωχὰ ἀνθρώπινα μέτρα, καὶ σοῦ ἀξίζει πολὺ νά βρῆς τὴν ἀμοιβὴ σου κάπου [σελ. 188] ἄλλοῦ, ὅχι σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴ γῆ. Ἔγινες τὸ ὄργανο ποὺ ἐχρησιμοποίησε ἡ θεία Πρόνοια τόσο σταθερὰ στοῦ ἔργο της τὸ σπλαχνικό, καὶ δὲν ἔχω πάψει νά αἰσθάνωμαι ἀπὸ τότε τὴ γλυκειὰ προστασία αὐτῆς τῆς φιλίας, ποὺ τὴ

(13) Βλέπε τὸ βιβλίο τοῦ Massis σελ. 120 καθὼς καὶ τίς *Voix*, σελ. 174.

(14) *Lettres*, Introduction, σελ. VI - VII.

(15) Πολὺ συγκινητικὲς λεπτομέρειες ἔχει διασώσει στοῦ ἡμερολόγιό της ἡ Mme Maritain. Βλέπε τὸ βιβλ. τοῦ Massis, σελ. 155 - 159.

χαρίζεις μεγαλόψυχα σ' ένα φτωχόν άνθρωπο που είναι γι' αυτήν ολότελα ανάξιος. Είθε, αγαπητέ μου Ζάκ, να είσαι γι' αυτό χίλιες φορές εύλογημένος»⁽¹⁶⁾.

Αλλά η εύγνωμοσύνη του δεν έσταμάτησε μόνο ως την έκδήλωση άπλων αισθημάτων. Η ζωή του από δω κι' εμπρός γίνεται μιὰ αδιάκοπη προσπάθεια, για να έκδηλώση έμπρακτα μπροστά στο Θεό όλα εκείνα τὰ αισθήματα τῆς ἀπερίγραπτης χαρᾶς καὶ τῆς θερμῆς εύγνωμοσύνης που τοῦ πλημμύριζαν τὴν ψυχὴ. Ἔχει ἀρχίσει ἕνα θαυμαστὸν ἀγῶνα γιὰ τὸν έξαγνισμό, γιὰ τὸν ἀδιάκοπο έξαγνισμό τῆς ζωῆς του. Γράφει στο ἡμερολόγιό του: «Ἡ ζωή δὲν εἶναι παρὰ ἕνας συνεχῆς έξαγνισμός». Αἰσθάνεται ὅτι τὸ ὄνομα «Χριστιανός», που πῆρε τώρα συνειδητά, εἶναι ὑψίστη τιμὴ κι' ἕνα σύνολο εύγενῶν μὰ δύσκολων καθηκόντων. Καὶ γράφει στὸν Πῶλ Κλωντέλ: «Πρέπει τώρα νὰ παρακαλέσετε τὸ Θεὸ νὰ μοῦ δώση τὴ δύναμη, γιὰ νὰ εἶμαι ἄξιος τοῦ ὀνόματος Χριστιανός, γιὰ νὰ πῶ κι' ἐγὼ μὲ τὴ σειρά μου ἐκεῖνο που πρέπει νὰ πῶ σ' αὐτὴ τὴ φτωχὴ ἐποχὴ, νὰ έξαγοράσω ἐπὶ τέλους τὰ πολλὰ ἐκεῖνα χρόνια κατὰ τὰ ὁποῖα ἀρνιόμουν ἄθλια τὸ βάπτισμά μου... Ποτὲ δὲν εἶχε ἡ Γαλλία τόση ἀνάγκη ψυχῶν που νὰ προσεύχωνται, δοσμένες ολόκληρα στὸν Ἰησοῦ Χριστό. Εἶναι μεγάλη θλίψη γιὰ μένα τὸ νὰ αἰσθάνωμαι ὅτι εἶμαι τόσο ἀνεπαρκῆς μπροστά στο χρέος που ἔχω νὰ ἐκπληρώσω, τὸ νὰ ξέρω ὅτι εἶμαι τόσο ἀτελής γιὰ τὸ μεγαλειώδη δρόμο που ἀνοίγεται μπροστά μου... Συγχωρήσατέ μου, κύριε, αὐτὸ τὸ εἰλικρινές μου παράπονο. Εἶμαι τόσο ταπεινός, ὅταν σᾶς σκέπτομαι, ἐσᾶς, τὴ μεγάλη φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς μας!»⁽¹⁷⁾.

Μαζὶ λοιπὸν μὲ τὴν προσπάθεια τοῦ ἀτομικοῦ του έξαγνισμοῦ, ἕνας μεγάλος πόθος ἀναβε τώρα στὴν ψυχὴ τοῦ Ψυχάρη: νὰ βοηθήση κι' αὐτὸς τὴν ταραγμένη ἐποχὴ του, γιὰ νὰ βρῆ τὸ δρόμο που φέρνει πρὸς τὸ φῶς τῆς ὑπερφυσικῆς ἀκτινοβολίας. Πάνω σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν παύει νὰ ζητᾶ συνεχῶς λογαριασμό ἀπ' τὸν ἑαυτό του: «Κι' ἐγὼ, λοιπὸν, τί ἔχω κάμει; Τί κόπους ἔχω καταβάλει γιὰ τὴ δόξα τοῦ Χριστοῦ;»⁽¹⁸⁾. Τὴν ἀπόφαση τὴν εἶχε πάρει ἀπ' τὴν [σελ. 189] ἀρχή: «Θὰ δώσω στο Χριστό κάθε τι που θὰ μοῦ ζητήση»⁽¹⁹⁾. Καὶ γράφοντας πρὸς τὸν Velly Radot, τοῦ λέει: «Ἔχουμε τὴν ὑποχρέωση νὰ χρησιμοποιήσωμε γιὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ Χριστοῦ ὅλα τὰ χαρίσματα, ὅσα ὑπάρχουν μέσα μας»⁽²⁰⁾. Χρειάζεται βέβαια γι' αὐτὸ μιὰ ἀνώτερη δύναμη που νὰ τὸν κρατᾶ ἄγρυπνο πάντα καὶ δυναμωμένο στο καθῆκον. Τὸ καταλαβαίνει. Καὶ γράφει στο ἡμερολόγιό του: «Ἦ Θεέ μου, ἀφοῦ βρίσκεσαι ἀνάμεσά μας, δόσε μου τὴν πνευματικὴ δύναμη, γιὰ νὰ προτιμῶ Ἐσένα ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα, φώτισέ με, γέμισέ με ἀπὸ τὸν ἑαυτό Σου»⁽²¹⁾.

Οἱ θλίψεις που ξεσπᾶνε ξαφνικά καὶ τὸν χτυποῦν, δὲν τὸν λυγίζουν. Κι' ἦταν ἀλήθεια πολὺ μεγάλες. Κι' ἡ πιὸ μεγάλη ἀπ' ὅλες, τὸ δράμα τὸ οἰκογενειακό, ὁ χωρισμὸς τῶν γονέων του. Λίγες μέρες μετὰ τὴν ἐπιστροφή του, ὁ πατέρας του ἐγκαταλείπει τὴ γυναῖκα του καὶ τὰ παιδιὰ του. «Εἶδα τὸ βάθος τῆς ἀνθρώπινης

(16) *Lettres*, σελ. 318.

(17) *Ἐπιστολές*, σελ. 252 – 253.

(18) Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Κόμητα Α. ντὲ Μέν, *Lettres*, σελ. 254.

(19) Βλ. τὸ βιβλ. τοῦ Massis, σελ. 165.

(20) *Lettres*, σελ. 262.

(21) Massis, σελ. 179.

ἀθλιότητος», ἔγραφε τότε στὸν Μαριταῖν ⁽²²⁾. Ὅμως τὸ θάρρος ποὺ τοῦ ἐμπνέει ἡ πίστη εἶναι ἀκλόνητο. Μένει αὐτὸς τώρα ἄγγελος παρηγορητῆς τῆς μητέρας του καὶ τοῦ σπιτιοῦ του. Ἀπὸ τὴν προσευχὴ ἀντλεῖ δυνάμεις ἀδαπάνητες. Καὶ χρησιμοποιώντας τὴν εὐκαιρία τῆς θλίψεως, προσπαθεῖ νὰ ὀδηγήσῃ τοὺς δικούς του πρὸς τὴν ἀλήθεια, καὶ νὰ δείξῃ στὴ μητέρα του «τὸ λατρευτὸ φῶς πρὸς τὸ ὁποῖο τὰ δικά του βλέμματα εἶναι σταθερὰ -στραμμένα» ⁽²³⁾.

Ἐν τῷ μεταξύ, ἐργάζεται νύχτα – μέρα, γιὰ νὰ συγγράψῃ τὸ ἀριστούργημά του, τὸ βιβλίον ἐκεῖνο ποὺ ἐπρόκειτο νὰ φέρῃ τὸ φῶς σ' ἑκατοντάδες χιλιάδες σπίτια ὅπου ἡ φλόγα τρεμόσβηνε. (Ἐννοῶ τὸ *Le voyage du Centurion*. Γιὰ τὸ βιβλίον ὅμως αὐτὸ πρέπει ν' ἀσχοληθοῦμε ξεχωριστά. Ἔχει τόσο πολλὰ νὰ μᾶς προσφέρῃ!...) ^(*).

Καὶ ὅμως, ὁ Ἑρνέστος Ψυχάρης ἀκόμα δὲν εἶναι ἱκανοποιημένος. Ἀπὸ τὸν ἑαυτό του ζητάει περισσότερα. Μιὰ ἀνάμνηση πάντα τὸν καίει: Ὁ ἄπιστος παπποῦς του. Ὁ καταλυτῆς, ὁ ἀρνητῆς πρόγονός του. Καὶ ἕνας πόθος τὸν φλογίζει ἀδιάκοπα: Ὁ πόθος τῆς ἐπανορθώσεως. Τοῦ συστηματικοῦ καὶ ριζικοῦ ἐξαγνισμοῦ τῶν κακῶν κληρονομιῶν τοῦ παρελθόντος. «Ὁ πόθος αὐτὸς –μᾶς λέγει ὁ [σελ. 190] φίλος του Henri Massis– ὁ πόθος αὐτὸς γιὰ τὴν ἐπανόρθωση δὲν ἔπαυε νὰ μεγαλώνῃ μέσα του. Ἀπ' τὴ στιγμή ποὺ γνώρισε τὴν χαρὴν τοῦ Φωτός, αὐτὸς ἦταν ὁ μοναδικὸς του λογισμὸς. Γιατί, ἂν ἐσχεδίαζε ν' ἀφήσῃ τὸν εὐρύχωρο δρόμο τοῦ κόσμου, γιὰ νὰ ταχθῆ στὸ στενὸ μονοπάτι τῆς τελειότητος, κί' ἂν εἶχε ὑποσχεθῆ ἤδη πῶς θ' ἀφιέρωνε τὸν ἑαυτό του στὸν Κύριο ⁽²⁴⁾, αὐτὸ τὸ ἔκανε, γιὰ νὰ ἐπανορθώσῃ τὴν προσβολὴν ποὺ ὁ παπποῦς του εἶχε κάμει κατὰ τοῦ Θεοῦ. Ἀποκαλύπτομε στὸ σημεῖον αὐτὸ τὸ οὐσιῶδες μυστικὸ αὐτῆς τῆς ἐκλεκτῆς ψυχῆς, τὴ βαθειὰ θέληση ποὺ προσδιώριζε τὸν προορισμὸν της, ἐκεῖνο ποὺ τῆς χαρίζει ἀπότομα ὅλο τὸ μεγαλεῖον της. Νὰ τὸ σημεῖον ὅπου ἡ ζωὴ αὐτὴ μεταμορφώνεται καὶ παίρνει κάτι τὸ ἅγιον...» ⁽²⁵⁾. «Ὁ Ρενάν, μᾶς ὑπενθυμίζει ἕνας ἄλλος βιογράφος τοῦ Ψυχάρη, ὁ Louis Aguezzan, ὁ Ρενάν εἶχε διακηρύξει ἄλλοτε σὲ τόνο μισοειρωνικό – πολὺ ἀνάρμοστο γιὰ μιὰ τέτοια ὁμολογία : Εἶμαι ἕνας ἀποτυχημένος παπᾶς. Ἡ ζωὴ μου εἶναι σὰν μιὰ λειτουργία ποὺ βαραίνει πάνω τῆς κάποια μοῖρα, ἕνα αἰώνιο “Εἰσελεύσομαι εἰς τὸ θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ”, καὶ κανεὶς δὲν εἶναι γιὰ ν' ἀπαντήσῃ: “Πρὸς τὸν Θεὸν τὸν εὐφραίνοντα τὴν νεότητά μου” (Ψαλμ. μβ' 4). Ὁ Ψυχάρης νιώθει μὲ πίκρα ὅλη τὴν τραγικότητα αὐτῆς τῆς λιποταξίας. Γεννήθηκε, γιὰ νὰ ἐξαγνίσῃ τὴν βλασφημία... Θὰ ξαναπάρῃ τὸ Δισκοπότηρον ποὺ ξέφυγε ἀπ' τὰ ἄπιστα χέρια, καὶ θὰ πῆ αὐτὴν τὴν λειτουργία ποῦχε μείνει χωρὶς ἱερέα» ⁽²⁶⁾.

Δὲν ἐπρόλαβε νὰ ἐκπληρώσῃ πέρα γιὰ πέρα τοὺς πόθους καὶ τὰ ὄνειρά του. Στὴν 22 Αὐγούστου τοῦ 1914, ὁ νεαρὸς ὑπολοχαγὸς ποὺ μόλις εἶχε συμπληρώσει τὰ

(22) *Lettres*, σελ. 211.

(23) *Lettres*, σελ. 211.

(*) (Σημ. Ἐκδ.) Τὸ *Ταξίδι τοῦ Ἑκατοντάρχου* ἐξεδόθη ἀπὸ τὴν «Δαμασκὸ» σὲ μετάφραση τοῦ Γ. Βερίτη τὸν Ἰούλιο τοῦ 1949.

(24) Ὁ Ψυχάρης κατατάχθηκε στὸ μοναχικὸ Τάγμα τῶν Δομινικανῶν, μὲ τὸ σκοπὸ νὰ γίνῃ ἀργότερα κληρικὸς καὶ ν' ἀφοσιωθῆ ἔτσι μὲ ψυχὴ καὶ μὲ σῶμα στὴ χριστιανικὴ ὑπόθεση.

(25) *Notre ami Psichari*, σελ. 226-227.

(26) *Ernest Psichari*, σελ. 67. Βλέπε καὶ τὸ βιβλίον τοῦ J. Calvet, *Le renouveau catholique*, σελ. 169.

τριάντα του χρόνια ἔπεφτε νεκρὸς στὴ μάχη τοῦ Ροσινιὸλ τοῦ Βελγίου. Ὅλη ἡ Γαλλία, πολὺ περισσότερο ἡ χριστιανικὴ Γαλλία, ἐθρήνησε τὸ θάνατό του. Δεκαπέντε μῆνες ἀργότερα ὁ Ἀκαδημαϊκὸς Paul Bourget, προλογίζοντας τὸ *Ταξίδι τοῦ κεντυρίωνος*, ἔγραφε: «Ὁ Χριστιανὸς ἥρωας θὰ μᾶς ἀπηγόρευε νὰ τὸν κλάψωμε “καθὼς οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα”. Πῶς νὰ τὸν ὑπακούσῃ κανεὶς καὶ νὰ μὴν ἀφήσῃ, ἀδύνατος, νὰ κυλήσουνε τὰ δάκρυά του μπροστὰ σ’ αὐτὴ τὴ συντριμμένη εὐγενικιὰ ἐπαγγελία;»

Ὅμως, ἂν πρέπη κανεὶς στὴν περίστασι τούτῃ νὰ κλάψῃ **[σελ. 191]** κάποιους, αὐτοὶ δὲν εἶναι οἱ χριστιανοὶ ἥρωες ποὺ ἀναπαύονται μέσα στὸ φῶς τῆς ἀθανασίας. Φωτεινὰ μετέωρα, γράφουν μὲ πύρινα γράμματα στὸ πνευματικὸ στερέωμα τῆς ἀνθρωπότητος τὰ λόγια τοῦ θριάμβου: «*Αὕτη ἐστὶν ἡ νίκη ἡ νικήσασα τὸν κόσμον, ἡ πίστις ἡμῶν!*» Ἄξιες θρήνων εἶναι οἱ θλιβερὲς ἐκεῖνες γενεὲς τῶν φτωχῶν χριστιανομάχων, οἱ οἰκτρὲς ἐκεῖνες χορεῖες τῶν ἀρνητῶν καὶ τῶν βλασφημῶν, οἱ ὅποῖες τόσο συστηματικὰ προετοίμασαν τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ ἄπλωμα τῆς σημερινῆς φρίκης ἀπάνω στὴν ταλαίπωρη γῆ μας. Ὅσο γιὰ τὸν Ἐρνέστο Ψυχάρη, τὸν ἔγγονο τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνου, ποὺ τ’ ὄνομά του ἀποτελοῦσε τὴ μεγαλύτερη φήμη τῆς ἀπιστίας στὸν περασμένον αἰῶνα, αὐτὸς μὲ τὸ χτυπητὸ του παράδειγμα καὶ μὲ τὸν δυνατὸ του λόγο μᾶς ἔδειξε καθαρὰ ὡς ποῦ πρέπει νὰ φτάνῃ ἡ προσπάθειά μας, γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπ’ τὰ δεσμὰ τῆς πλάνης καὶ τῆς ψευτιᾶς, μὲ τίς ὅποῖες ἤθελαν νὰ διπλοτριπλοδέσουν τὸ νοῦ καὶ τὴν ψυχὴ μας οἱ ἀρνητές.

ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΦΡΑΝΣΟΥΑ ΜΩΡΙΑΚ*

Όταν στὰ 1909 ὁ François Mauriac δημοσίευε τὸ πρῶτο του λογοτεχνικὸ ἔργο, μιὰ ποιητικὴ συλλογὴ, μὲ τὸν τίτλο *Τὰ ἐνωμένα χέρια*, ἕνας δοξασμένος τεχνίτης τοῦ γαλλικοῦ λόγου, ὁ Barrès, τὸν ὑποδέχτηκε μὲ φωνὴ θαυμασμοῦ. «Ένας μεγάλος ποιητὴς γεννήθηκε», ἔγραψε στὴν *Ἠχώ τῶν Παρισίων*. Ἡ κατοπινὴ ἐξέλιξη τοῦ Μωριάκ καὶ τὸ ἀδιάκοπο ἀνέβασμά του στὸν οὐρανὸ τῆς σύγχρονης γαλλικῆς λογοτεχνίας ἐδικαίωσε πλήρως τὴν χαρούμενη φωνὴ τοῦ Barrès. Κι' ἂν ὁ Μωριάκ προτίμησε σὰν ἐκφραστικὸ του ὄργανο ἀπ' τὸν ἔμμετρο λόγο τὸ πεζογράφημα, ὅμως μένει πάντα καὶ στοὺς στίχους του καὶ στὰ μυθιστορήματά του καὶ στὰ κριτικὰ τοῦ μελετήματα ἕνας «μεγάλος ποιητὴς».

Ὁ Μωριάκ γεννήθηκε στὸ Μπορντώ στὰ 1885. Ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν εἰκοσιτεσσάρων χρόνων μέχρι σήμερα, ἡ λογοτεχνία τὸν ἔχει γνωρίσει σὰν ἕναν ἀκαταπόνητο ἐργάτη, ποὺ μὲ ἀνοιχτὰ τὰ μάτια τῆς ψυχῆς καὶ τεντωμένα τ' αὐτιά πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις δέχεται μηνύματα ἀπ' ὅλες τὶς περιοχὲς τοῦ κόσμου τοῦ πνεύματος, ποὺ πλουτίζουν ἀδιάκοπα σὲ βάθος καὶ σὲ ποσό, σὲ δύναμη καὶ σὲ μέγεθος, τὴ συμβολὴ του στὴν ὑπηρεσία τῆς τέχνης.

Στὸν ἔμμετρο ποιητικὸ λόγο δὲν ἀφιέρωσε πολλὰ ἀπ' τὰ χρόνια τῆς ζωῆς του ὁ Μωριάκ. Ὅλο του τὸ ποιητικὸ ἔργο τ'όκλεισε ὡς τὰ τώρα σὲ τρεῖς ποιητικὲς συλλογές, γιὰ νὰ μείνῃ ἐλεύθερος στὸ ξετύλιγμα τῶν μεγάλων του συνθετικῶν καὶ κριτικῶν ἱκανοτήτων, βρίσκοντας προσφορῶτερο ἔδαφος στὸ μυθιστόρημα καὶ στὸ κριτικὸ καὶ φιλοσοφικὸ δοκίμιο. Ὅμως καὶ τὰ ποιήματά του αὐτά, ἐμπνευσμένα τὰ περισσότερα ἀπ' τὴ νεανικὴ του ζωὴ, τραγούδια νεανικῆς χαρᾶς καὶ λύπης, νεανικῶν πόθων καὶ ὀνείρων, γεμᾶτα τὶς πιότερες φορές ἀπ' τὴν εὐωδιὰ τῶν ἀγρῶν καὶ τοῦ ὑπαίθρου τῆς ἐπαρχίας, μεταδίδουν τὴ λεπτὴ συγκίνηση καὶ τὴν ἁρμονικὰ ἐκφρασμένη λυρική διάθεση ἑνὸς ἀληθινὰ ἐμπνευσμένου τεχνίτη. Ἡ κριτικὴ παίνησε [σελ. 193] πολὺ τοὺς λεπτοὺς καὶ παθητικοὺς αὐτοὺς στίχους : ὁ Barrès θαύμασε «τὴ γοητευτικὴ μουσικὴ» τους, ὁ Chaigne ὑπογράμμισε «τὴν ποιητικὴ μαεστρία, ποὺ τοποθετεῖ τὸν Μωριάκ πολὺ ψηλὰ ἀνάμεσα στοὺς ποιητὲς τοῦ καιροῦ μας» ⁽¹⁾.

Μὰ εἶναι γεγονὸς πὼς σὲ πολὺ ψηλότερη θέση ἀνέβασε τὸν Μωριάκ τὸ πεζὸ λογοτεχνικὸ του ἔργο. Νὰ ποῦμε πὼς εἶναι ἕνα ἀπ' τὰ γονιμώτερα μυθιστοριογραφικὰ ταλέντα τῆς ἐποχῆς, δὲν εἶναι καθόλου ὑπερβολή. Τὰ

* *Ακτῖνες*, τ. 1943, σ. 236.

(1) Ὑστερ' ἀπ' αὐτά, φαίνεται τὸ λιγώτερο παράξενη κι' αὐθαίρετη μιὰ κρίση ποὺ ἔγραψε ἐδῶ καὶ χρόνια ὁ κ. Κλέων Παράσχος. Βρῆκε πὼς «τὰ ποιήματα αὐτὰ δὲ φανέρωναν καμμιά ἰδιαίτερη ποιητικὴ ἰδιοσυγκρασία!» (*Περιοδικὸ Μεγάλῆς Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας*, 21 Ὀκτωβρίου 1928, ἀρ. φ. 153, σελ. 4).

μυθιστορήματά του, που έχουν ξεπεράσει τὰ εἴκοσι ὡς τὴν ὥρα τούτη (*), τὰ συνοδεύουν πλέον ἀπὸ τριάντα βιβλία κριτικῆς, ὅπου μὲ μιὰ σπάνια εἰσδυτικότητα καὶ μὲ ζηλευτὴ πλαστικότητα ὕφους καταπιάνεται μὲ τὰ ζωτικώτερα προβλήματα, λογοτεχνικά, φιλοσοφικά, θρησκευτικά, κοινωνικά, που ἀπασχολοῦν ἓνα σύγχρονο πνευματικὸ ἄνθρωπο.

Ἡ ραγδαία ἐξέλιξη τοῦ Μωριάκ εἶχε καὶ τὸν ἀντίστοιχο ἀντίκτυπό της. Στὰ 1925, δώδεκα μόλις χρόνια, ἀφότου ἄρχισε νὰ γράφῃ μυθιστορήματα, τοῦ ἀπονέμεται τὸ μέγα βραβεῖον μυθιστορήματος ἀπ' τὴ Γαλλικὴ Ἀκαδημία. Στὰ 1932 ἐκλέγεται πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας γάλλων λογοτεχνῶν, τὸν ἄλλο χρόνο μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας, μὲ μιὰ ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία ψήφων.

Φυσικὰ ἓνα πνεῦμα τόσο γόνιμο καὶ μὲ τέτοια δυναμικότητα ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα νὰ βρίσκεται ἀπάνω στὴν ἀκμὴ τῆς ἐξελιξέως του· ἡ παραγωγικότης του, που κάθε ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων τοῦ τὴν εὔχεται καὶ στὸ μέλλον τὸ ἴδιο ἔντονη καὶ γιὰ χρόνια μακρὰ, συνεχίζεται σήμερα ἀδιάπτωτη· κί ἔτσι μιὰ ὀριστικὴ καὶ [σελ. 194] τελειωτικὴ κρίση δὲν μᾶς εἶναι δυνατὸ νὰ ἐκφέρουμε ἀκόμη γιὰ τὸ ἔργο του. Μένει ὅμως πάντα μπροστὰ μας καὶ τὴ στιγμὴ αὐτὴ ἓνα ἔργο ἐξαιρετικὸ, που τὸ πλησίασμά του, ἐκτὸς ἀπ' τὸν θαυμασμό ἢ τὴν ἀγάπη που μᾶς προκαλεῖ, ἀσκεῖ ἀπάνω στὸ πνεῦμα μας τὴ ζωογόνο ἐπίδραση που νιώθουν ὅσοι ἀνεβαίνουν πρὸς τὶς βουνοκορφές. Θὰ τὸν παρακολουθήσωμε πρῶτα στὸ ἔργο του τὸ μυθιστοριογραφικὸ, καὶ θὰ τὸν ἀκούσουμε πρὸ πάντων σὰν κριτικὸ καὶ δεοντολόγο τοῦ μυθιστορήματος. Θὰ τὸν δοῦμε ἔπειτα σὰν σύγχρονο στοχαστὴ καὶ διανοούμενο, που στέκεται ἀντίκρου στὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας.

* * *

Ἐκεῖνο που ἀπησχόλησε πολὺ τὸν Μωριάκ εἶναι τὸ σοβαρώτατο πρόβλημα τῆς ἀποστολῆς τοῦ μυθιστορήματος. Εἶναι ἓνα πρόβλημα που γιὰ τὸν Μωριάκ κατήντησε ἐναγώνιο, ἀφοῦ ἀπ' τὴν ἀπάντηση σ' αὐτὸ ἐξήρτησε καὶ τὸ σκοπὸ τῆς ἴδιας του ζωῆς. Σκέφτηκε ἀπάνω σ' αὐτό, τὸ μελέτησε, τὸ ἀνέλυσε μὲ τὴ λεπτεπίλεπτη εὐσυνειδησία του σὲ ἐπανειλημμένες εὐκαιρίες, μὰ καὶ ξεχωριστὰ σὲ τρεῖς αὐτοτελεῖς μελέτες, που ἢ μιὰ ἔχει τίτλο «Τὸ μυθιστόρημα», ἢ ἄλλη «Ὁ μυθιστοριογράφος καὶ οἱ ἥρωές του», κί ἢ ἄλλη, γραμμένη ἀπὸ ἀφορμὴ μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ André Gide πρὸς τὸν Μωριάκ, ἔχει τὸν τίτλο «Θεὸς καὶ Μαρμωνᾶς».

(*) Τὸ 1943 (Σημ. ἐκδ.)

Βιβλιογραφία.

Ἀπ' τὶς πολυάριθμες μελέτες που ἔχουν γραφῆ γιὰ τὸν Μωριάκ:

Robert Vallery-Radot, *Domus Aurea* (la Plume, 1910). – Maurice Barrès, *Les mains jointes* (Acho de Paris, 21 Mars 1910). – Émile Faguet, *Les poésies de Fr. Mauriac* (Revue des deux Mondes, 1912). – Frédéric Lefèvre, *Une heure avec...* (Gallimard). – Louis Chaigne, *Fr. Mauriac, poète* (Les Lettres, Novembre 1929). – καὶ *Vies et Oeuvres d'écrivains*. – Chales du Bos, *Approximations* (2e serie, Crès), *Fr. Mauriac et le problème du romancier catholique* (Corrêa 1933). – R. Vallery-Radot et Ramon Fernandez: *Témoignages* (Revue hebdomadaire 1933) – Silvestre de Sacy, *L'oeuvre de Fr. M.* (Hartman). – Amélie Fillion, *Fr. Mauriac* (Paris 1936).

Ένας απ' τους κυριώτερους σκοπούς που πρέπει να επιδιώκη το μυθιστόρημα, λέει ο Μωριάκ, είναι η αυτογνωσία. Το μυθιστόρημα, αναλύοντας την κάθε μιὰ ψυχὴ χωριστά, παρακολουθώντας τὴν ἐκδήλωση τῶν ἐνστίκτων ἢ τις συνειδητὲς πνευματικὲς ἐνέργειες, καὶ δείχνοντας τὸν ἠθικὸ ρύπο ἢ τὴν λαμπηδόνα τῆς ἀρετῆς, βοηθεῖ τὸν ἀναγνώστη νὰ γνωρίσῃ ἀνθρώπινους τύπους· ν' ἄρθῃ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων που τὸν περιστοιχίζουν στὴν καθημερινὴ βιοπάλη. Ἐνῶ ὅμως μαθαίνει νὰ ψυχολογῇ σὰν ἀντικειμενικὸς παρατηρητὴς τὰ πρόσωπα τῶν μυθιστορημάτων, τὴν ἴδια στιγμὴ καθοδηγεῖται στὸν τρόπο που θὰ στρέφῃ τὸ ψυχικὸ του βλέμμα πρὸς «τὰ ἔνδον», πρὸς τὸν ἐσωτερικὸ του κόσμο. Μ' ἄλλα λόγια, τὸ μυθιστόρημα γίνεται –πρέπει νὰ γίνεται, λέει πάντα ὁ Μωριάκ– τὸ πνευματικὸ λυχνάρι που φωτίζει τὰ ἄδυτα τῆς ψυχῆς, ὄχι τῆς ψυχῆς μόνο τῶν ἠρώων του, μὰ καὶ τῆς ψυχῆς αὐτῶν που τὸ διαβάζουν· καὶ παιδαγωγεῖ ἔτσι τὸν ἀναγνώστη στὴν τόσο ἀπαραίτητη γιὰ τὸν σύγχρονο μάλιστα ἀνθρωπο ἐνδοσκόπηση, που καρπὸς τῆς εἶναι ἡ ἐπίγνωση τοῦ ἑαυτοῦ μας.

[σελ. 195] Καὶ μὲ ποιὸ τρόπο θὰ πετύχη ὁ μυθιστοριογράφος ἕναν τέτοιο σκοπὸ; Ὁ ἴδιος ὁ Μωριάκ τὸ ἐπιδιώκει φέρνοντας στὸ φῶς τὸ πιὸ ἀτομικὸ καὶ ξεχωριστὸ μέρος μιᾶς καρδιάς, τὰ πιὸ ἀδιόρατα κινήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τῶν ἠρώων του. Βαθὺς ψυχολόγος, ἔξυπνος κί' ἀνοιχτομάτης παρατηρητὴς, καὶ τὸ σπουδαιότερο μελετητὴς βαθὺς τῆς δικῆς του ψυχῆς, ἔχει μάθει νὰ βλέπῃ τὸν ἀνθρωπο σὰν πνευματικὴ ὄντοτητα, που ὁ πνευματικὸς τῆς κόσμος δὲν ἀπαρτίζεται μόνο ἀπὸ συμπλέγματα ἐνστίκτων, μὰ καὶ ἀπὸ βουλητικὲς καὶ λογικὲς ἐνέργειες καὶ ἰκανότητες, κάτω ἀπ' τὴν ἀνταύγεια καὶ τὴν ἐπίδραση που ἀσκεῖ, ἀόρατα βέβαια μὰ αἰσθητά, ἕνας τρίτος παράγων, ἡ Θεϊκὴ Χάρη.

Ἀγγίζουμε ἔτσι ἕνα απ' τὰ βασικὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα τῆς μυθιστοριογραφικῆς δεοντολογίας τοῦ Μωριάκ. Σύμφωνα μ' αὐτήν, ὁ Μωριάκ ἀγωνίστηκε νὰ ἐνώσῃ τὴν ἔρευνα τοῦ ἐνστίκτου μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ λογικοῦ, τὴν ἐνατένιση τοῦ φωτεινοῦ μὲ τὴ διείσδυση στὸ σκοτεινὸ. Κί' ἔτσι στὸ μυθιστόρημα τοῦ Μωριάκ πετυχαίνεται ἡ ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ καὶ πρωτότυπη σύνθεση τῆς ἑλληνολατινικῆς σχολῆς, που γέννημά τῆς εἶναι τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα, μὲ τὸ πολυσύνθετο τῆς σλαυικῆς σχολῆς, που ἐξαιρετικὸς τῆς ἐκπρόσωπος εἶναι ὁ μεγάλος Ντοστογιέφσκη. «*Ἐκεῖνος που ἄκουσε βαθειὰ τὸ μάθημα τοῦ Ντοστογιέφσκη –λέει ὁ Μωριάκ– δὲν μπορεῖ πιά νὰ κρατηθῇ στὴ μορφὴ τοῦ γαλλικοῦ ψυχολογικοῦ μυθιστορήματος, ὅπου τὸ ἀνθρώπινο ὄν εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο σχεδιασμένο, ταχτοποιημένο, ὅπως εἶναι ἡ φύση στοὺς κήπους τῶν Βερσαλλιῶν*». Ἔτσι, ὅπως σωστὰ παρατηρήθηκε κί' ἀπὸ ἄλλους κριτικούς, ἡ δύσκολη αὐτὴ σύνθεση, ὅπου παράλληλα πρὸς τὸ ἐνστικτο, τὴν ἀσυναρτησία, τὸν παραλογισμό, ἡ συνείδηση, τὸ λογικὸ καὶ τὸ μέτρο παίρνουν μὲ τὴ σειρά τους τὴ θέση που τοὺς ἀρμόζει, ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα μιὰ μεγάλη ἐπιτυχία: νὰ δώσῃ λύση στὴν ἀσυμφωνία τῆς τέχνης μὲ τὴν ἀλήθεια. Μὰ καὶ μιὰν ἄλλη ἐπιτυχία: μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν κάποιον δρόμοι ἀνοίγονται, κάποια μυστικὰ μονοπάτια, που ὁδηγοῦν πρὸς Ἐκεῖνον ἀπ' ὅπου ἡ ζωὴ ἐκπορεύεται καὶ που τὸν ἔχει πάλι σὰν τελικὸ σκοπὸ τῆς. «*Ἀφοσιωνόμαστε στὴν ἐσωτερικὴ ἀνακάλυψη – γράφει κάπου ὁ Μωριάκ.*

Κάνομε δικόν μας ἐκεῖνο τὸ μεγάλο λόγο ἑνὸς ρώσου μυθιστοριογράφου, ποῦ εἶπε: Παρηκολούθησα τὴ ζωὴ μέσα στὴν πραγματικότητά της, ὄχι στὰ ὄνειροπολήματα τῆς φαντασίας, κι' ἔφθασα ἔτσι πρὸς Ἐκεῖνον, ποῦ εἶναι ἡ ἀληθινὴ πηγὴ τῆς ζωῆς».

* * *

[σελ. 196]

Δρόμος πρὸς τὴν πηγὴ τῆς ζωῆς. Νά ποιὸς εἶναι, γιὰ τὸν Μωριάκ, ὁ δεύτερος, μὰ κι' ὁ καθαυτὸ σκοπὸς τοῦ μυθιστορήματος, καὶ γενικὰ τῆς Τέχνης. Ἡ ἀνάλυση τῆς ψυχῆς, ἡ ἐνδοσκόπηση, ἡ γνωριμία μὲ τὰ πιὸ κρυφὰ καὶ ἀπόρρητα τοῦ πνεύματος, καλὰ - καλὰ δὲν εἶναι σκοπός. Εἶναι κι' αὐτὰ μέσα γιὰ ἕναν ἄλλο σκοπὸ: Θὰ προκαλέσουμε μ' αὐτὰ στὸν ἀναγνώστη τὸν πόθο γιὰ ἕναν ἐσωτερικὸ καθαρμό· τὴν τάση γιὰ πνευματικὴ ἀνύψωση· τὴν ἔφεση γιὰ τὸν λυτρωμό, ποῦ σταθμοὶ του εἶναι ὅσοι κι' οἱ σταθμοὶ ποῦ ἀπαντᾶμε στὴν πορεία γιὰ τὴν πνευματικὴ μας τελείωση.

Μὰ ὁ ἀναγνώστης, ὁ σύγχρονος μάλιστα ἀναγνώστης, χρειάζεται καὶ σ' αὐτὸ μιὰ καθοδήγηση. Περνώντας τὸν ἀνάμεσα ἀπ' τοὺς δαιδάλους τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς καὶ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, πρέπει νὰ τὸν χειραγωγήσουμε. Ἀλλιῶτικα μπορεῖ νὰ τὸν ὀδηγήσουμε ὄχι στὴ λύτρωση, μὰ στὴν καταστροφή. Θὰ πραγματοποιηθῆ ἔτσι ἐκεῖνο τὸ τραγικόν: Τυφλὸς τυφλὸν ἐὰν ὀδηγῆ, ἀμφοτέρω εἰς βόθυνον πεσοῦνται. Πῶς θὰ τὸ ξεφύγουμε αὐτό; Πρῶτα-πρῶτα, λέει ὁ Μωριάκ, μὲ τὴν ἀγνότητα τοῦ ὕφους· ὕστερα, στιγματίζοντας τὸ κακὸ καὶ ὑψώνοντας τὴν ἀξία τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς.

Ἔχει μιλῆσει πολὺ γιὰ τὴν ἀγνότητα τοῦ ὕφους. Εἶναι αὐτὸ ἴσα - ἴσα ποῦ ἀντιδιαστέλλει τὴν τέχνη του πρὸς τὸ νατουραλισμό, πρὸς τὴ σχολὴ τοῦ Ζολᾶ. «Ἐνῶ ἡ νατουραλιστικὴ σχολὴ -λέει- ἔρριχνε πιπέρι στὴν ἀμαρτία, ἐμφανίζοντάς την μὲ μιὰ ἐσκεμμένη ὠμότητα λέξεων καὶ εἰκόνων, ἡ σύγχρονη σχολὴ σκεπάζει τὸν κυνισμό τῶν προθέσεων καὶ τῶν πράξεων κάτω ἀπὸ τὴ διακριτικὴ χρῆση τῶν ὀρων καὶ τὴ λιτότητα τῶν σκηνῶν».

Κι' ἂν τὸ εἶπε αὐτό, μὰ τῶχει δείξει καὶ στὴν πράξη. Ὅπως τονίζει ἡ γαλλίδα Amélie Fillon, στὸ κριτικώτατο βιβλίον τῆς *François Mauriac*, ἂν ὁ Μωριάκ στὰ βιβλία του ἔχει μελετήσῃ πολὺ τὴν ἀμαρτία, μὰ ποτὲ δὲν τῆς ἔχει δώσει μορφή ἐλκυστικὴ. Φθάνει μάλιστα στὸ ἀντίθετο σημεῖο: Γίνεται μαστιγωτῆς τῆς ἀμαρτίας· τόσο, ποῦ οἱ κριτικοὶ μιλῆσανε γιὰ τὴν προφητικὴ ὀργή, ποῦ κάνει πύρινα πολλὰ φορὲς τὰ λόγια τοῦ συγγραφέα. Ὁ Μωριάκ παρουσιάζει συχνὰ τύπους ἀνώμαλους ἢ διεφθαρμένους. Ὅμως οἱ ἥρωες αὐτοὶ δὲν βρίσκουν ἔλεος μπροστά του. Κυνηγημένοι ἀπὸ τὴ Θεία Χάρη, ἢ θὰ ἀντισταθοῦν σὲ κάθε κλήση τῆς πεισματικῆς καὶ θὰ καταστραφοῦν, ἢ θὰ λυγίσῃ κάποτε ἡ ἀντίδρασή του ἐναντίον τοῦ καλοῦ καὶ θὰ βροῦνε τὸ δρόμο τῆς σωτηρίας. Οἱ μολυσμένες καρδιές ἢ θὰ [σελ. 197] καθαριστοῦν ἢ θὰ σαπίσουν ὀλότελα. Οἱ ἄρρωστες ψυχές ἢ θὰ δεχτοῦνε τὸν οὐράνιο θεραπευτὴ ἢ εἶναι καταδικασμένες στὸν ὄλεθρο.

Ἄν εἶναι ὅμως τόσο αὐστηρὸς γιὰ κάθε ἀμαρτία, γίνεται ἀμείλικτος, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἀνηθικότητα μὲ τὴ στενὴ τῆς λέξεως σημασία. «Οὔτε ἕνα

ρομάντζο του Μωριάκ δεν υπάρχει, πού νά'ναι μιὰ έρωτική ιστορία, κατά τή συνηθισμένη έννοια του όρου», γράφει ή Fillon. Καί προσθέτει άλλοϋ: «Ό Μωριάκ έχει αποκλείσει άπ' τὰ έργα του τήν ανθρώπινη φιληδονία». Ό Μωριάκ έξηγήθηκε επανειλημμένως άπάνω σ' αυτό. «Η σαρκική αγάπη –έγραφε– άξίζει όλη τήν άύστηρότητα, γιατί είναι καμωμένη άπό ύψηλοφροσύνη, έγώισμό, σκληρότητα και χαμέρπεια». Καί προσθέτει στο *Journal* του: «Η σαρκική ροπή έξευτελίζει τó ανθρώπινο όν και στο τέλος τó καταστρέφει. Αυτό είναι γεγονός άληθινό κι αναντίρρητο».

Μά δέ χτυπάει κανείς θαρρετά, παρά μόνο όταν άληθινά ή έσωτερική του φωνή, ή μαρτυρία τής συνειδήσεως, του δίνει τήν παρηρησία νά τó κάνη. Καί όσο ξέρουμε, ό Μωριάκ έχει μιὰ τέτοια πολύτιμη συμμαρτυρία. «Αν έχη πάρει αύτή τή στάση ό Μωριάκ άπέναντι στα ζητήματα τουτα –βεβαιώνει ή ίδια κριτικός πού παραπάνω άναφέραμε– αν μάλιστα συχνά έχη έξαρθῆ σ' έναν ύμνο πρós τήν άγνότητα, αυτό συμβαίνει, γιατί ή νεότης του υπήρξε άγνή, άφωσιωμένη στην εύσέβεια, στη μελέτη και στην ποίηση». Καί θυμάται κανείς τὰ θλιβερά κείνα λόγια του Γιάννη Αποστολάκη, πώς, αν δεν έχουμε στην Ελλάδα μεγάλη ποίηση πού νάχη άπήχηση κι έπίδραση στη ζωή μας, αυτό συμβαίνει, γιατί «οί ποιητές μας είναι νιοί ξεγελασμένοι στον καιρό τους και παραστρατημένοι, κι ή ποίησή τους είναι τὰ άπομεινάκια μιās ταπεινής και πρόστυχης νιότης».

Μίσος πρós τó ανθρώπινο σώμα! φωνάζανε στον Μωριάκ μερικοί. Μά πώς είναι δυνατό νά μισῆ τó ανθρώπινο σώμα εκείνος πού άγωνίζεται για τήν άγνότητά του; Αν μισοῦμε τήν άμαρτία πού λερώνει τó σώμα, είναι ίσα - ίσα γιατί αγαποῦμε και τιμοῦμε τó σώμα. Θαρθῆ μάλιστα στιγμή πού ό Μωριάκ θα τονίση ύμνο πρós τó σώμα. Είναι ή Χριστιανική του θρησκεία πού του τόν υπαγορεύει, συκοφαντημένη κι αύτή στο σημείο αυτό άπό κείνους πού δέρνονται στην οίκτρη και παχυλή άγνοια τών πραγμάτων. «Τó σώμα του ανθρώπου –λέει ό Μωριάκ– είναι ό Ναός του πνεύματος, πού θ' άναστηθῆ τήν έσχατη μέρα. Είναι ή σάρκινη Μητρόπολη, όπου άναπαύεται τó Σώμα του Κυρίου!».

Έξ άλλου, ό Μωριάκ άπήνησε στη διαμαρτυρία και μ' έναν [σελ. 198] τρόπο διαφορετικό. Δεν καταδικάζει στα μυθιστορήματά του, παρά μόνο τους ανθρώπους τής κακής θελήσεως. Γι' αυτούς, έφ' όσον πεισματικά κι ως τó τέλος άντιδροῦν στην κλήση του άγαθοῦ, δεν υπάρχει σωτηρία.

Για τους ανθρώπους όμως πού διατηροῦν μιὰ προτίμηση, έστω και μη συνειδητή, του άγαθοῦ στην ψυχή τους, γι' αυτούς ό Μωριάκ δεν έχει έπιφυλάξει στα μυθιστορήματά του σαν κληρο τήν καταστροφή. Τó ειπε στο βιβλίο του *Le jeune homme*. Τó ξεκαθάρισε πληρέστερα σε μιὰ όμιλία του πρós τους νέους, πού τόν περικυκλώνανε μ' ένθουσιασμό και τιμές σε κάποιο γεῦμα πού ώργανώθηκε πρós τιμήν του άπ' τήν «Revue de Siècle»: «Ξέρομε και οί μὲν και οί δὲ ότι τέρατα δεν υπάρχουν. Έκείνο πού υπάρχει είναι τὰ άξιολύπητα δημιουργήματα, πού προσμένουν ώστόσο τή συγγνώμη του Θεοῦ και τήν αίωνιότητα».

Έτσι, στο μυθιστόρημα *Τó Κακό*, έχουμε τόν τύπο του ανθρώπου πού, άπελπισμένος άπ' τους καρπούς τών παθών του, ζητάει έπί τέλους κοντά στη

μητέρα του τὸ δρόμο τῆς θείας χάριτος. Καὶ στὸ *Κόμπος ἀπὸ ὀχιές* –τὸ μυθιστόρημα ποὺ τόσο ἐγκωμιαστικὰ ἔχει κρίνει ὁ Charles du Bos, στὸ ἀξιολογώτατο ἔργο του *Ὁ Fr. Μαυρίας καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ χριστιανοῦ μυθιστοριογράφου*– βλέπουμε τὸν ἄνθρωπο ποὺ δόθηκε ὅλη του τὴ ζωὴ νὰ λατρεύῃ τὸ χρῆμα, καὶ φτάνει στὸ τέλος νὰ πεθαίνῃ ἐγκαταλελειμμένος ἀπ’ ὅλους, ἔρημος, χωρὶς καμιά στοργή. Κι’ ὅμως, τὴ θλιβερή του τελευτὴ φωτίζει ἓνα ὑπερκόσμιο φῶς: πεθαίνει φωτισμένος ἀπὸ τὴ Χάρη.

Ἀπ’ τὴν ἄλλη μεριά στὸ *Αὐτὸ ποὺ εἶχε χαθῆ* ἔχουμε τὴν τραγικὴ εἰκόνα τῆς δυστυχίας τῶν ἀνθρώπων χωρὶς Θεό. Καὶ στὸ διήγημα «Ὁ δαίμων τῆς γνώσεως» ἔχουμε τὴ χρεωκοπία μιᾶς ψυχῆς πού, ἐνῶ φαινόταν διαλεγμένη ἀπὸ τὴ Χάρη, ὅμως ἐπροτίμησε τὸν ἑαυτὸ της ἀντὶ τοῦ Θεοῦ.

Ὅλα αὐτὰ καὶ ἄλλα τῆς ἴδιας σειρᾶς εἶναι μυθιστορήματα ποὺ βγήκαν, βέβαια, ἀπὸ τὴν πεῖρα τοῦ συγγραφέως, σὲ μιὰ ἐποχὴ πού, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος, «τοῦ ἄρесе νὰ ζωγραφίζῃ ἓναν κόσμον ἐπαναστατημένο κατὰ τῆς Χάριτος». Μὰ δὲν ἔμεινε πάντα στοὺς ἴδιους τύπους. Ἦρθαν κι’ οἱ ἐποχὲς ποὺ ἔρριξε ἐταστικὸ τὸ βλέμμα στὸν κόσμον τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ὑπακοῆς στοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἔχουνε νόμον στὴ ζωὴ τους τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου. Καὶ τὸν κόσμον αὐτὸν δὲν παρέλειψε νὰ τὸν παρουσιάσῃ στὰ μυθιστορήματά του. «*Αἰσθάνθηκα ν’ αὐτοελέγχωμαι κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἀρρώστειας μου* –ἐξομολογεῖται ὁ ἴδιος σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση– ὅταν εἶδα ὅτι **[σελ. 199]** *περιστοιχιζόμουν ἀπὸ ἀνθρώπους τόσο καλοὺς, τόσο ἀφωσιωμένους. Ἐθαύμαζα τὸ γιατρό μου. Σκεπτόμουν ἐκείνους ποὺ μ’ ἀγάπησαν ἀπὸ τότε ποὺ εἶμαι στὸν κόσμον, τίς ὁρμές τῆς ἀγάπης καὶ τῆς θυσίας, ποὺ θέτουν σὲ δράση τόσοσους ἄνδρες καὶ γυναῖκες. Καὶ δὲν μποροῦσα νὰ καταλάβω πιά, πῶς μπόρεσα νὰ περιγράψω μιὰν ἄγρια ἀνθρωπότητα. Ἐκεῖνες τίς στιγμές, χωρὶς ἀμφιβολία, γεννήθηκε ὁ πόθος μέσα μου νὰ γράψω τὸ βιβλίο ποὺ συνθέτω τώρα. Αὐτὸ θὰ ἔχῃ δροσιά...»* Καὶ εἶναι πράγματι ἀρκετὰ καὶ τὰ βιβλία του ποὺ ἔχουν τέτοια δροσιά. Ἰδιαιτέρως ὅσα εἶναι ἀφιερωμένα στὴ χριστιανικὴ οἰκογένεια – πλουτισμένα ἀπ’ τὴν προσωπικὴ του πεῖρα κι’ ἀπ’ τίς χαρούμενες παιδικὲς ἀναμνήσεις τῆς χριστιανικῆς οἰκογένειας. Μὰ καὶ χωρὶς αὐτό, καὶ στὰ ζοφερώτερα ἀκόμη μυθιστορήματά του χαράζει πάντα ἡ χρυσογάλανη ἐλπίδα τῆς ἀπολυτρώσεως. Ὅπως ὠραῖα γράφει στὸ βραβευμένο ἀπ’ τὴ γαλλικὴ Ἀκαδημία ὠραῖο ἔργο του *Vies et oeuvres d’écrivain* ὁ κριτικὸς Louis Chaigne, «*ἀνάμεσα σ’ αὐτὲς τίς ἀνθρώπινες νύχτες ποὺ ἀρέσκεται νὰ περιγράφῃ ὁ Μωριάκ, εἰσδύει ἓνα φῶς ποὺ δὲν ἔρχεται ἀπ’ αὐτὸν τὸν κόσμον· μιὰ χαρὰ ποὺ ὑπερβαίνει κάθε χαρὰ· ἡ ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ· ἡ ἐλπίδα ποὺ μετουσιώνεται σὲ γλυκεῖα πεποίθηση...»*.

Ἔτσι ἡ τέχνη φέρνει μηνύματα χαρᾶς. Γίνεται τέχνη φωτιστικὴ, μὲ ἓνα φῶς ποὺ ὀδηγεῖ πρὸς τὴ λύτρωση: πρὸς τὴν Πηγὴ τῆς λυτρώσεως.

* * *

Ἄν ὅμως ἀποστολὴ τῆς τέχνης, κατὰ τὸν Μωριάκ, εἶναι νὰ βοηθήσῃ τὸν ἄνθρωπο γιὰ τὴν πνευματικὴ του τελείωση καὶ νὰ τὸν ὀδηγήσῃ ἔτσι πρὸς τὴ

λύτρωση με τὰ δικά της μέσα, αυτόνοτο βγαίνει τὸ συμπέρασμα πὼς ἀντίστοιχη εἶναι ἡ ἀποστολὴ καὶ ἀνάλογες οἱ εὐθύνες τοῦ καλλιτέχνη πού παίρνει ἀπάνω του τὸ βαρὺ χρέος νὰ ὑπηρετήσῃ σ' ἓνα τέτοιο ὑπόργημα. Τί θὰ τὸν βγάλη ἄξιο γιὰ μιὰ τέτοια ἀποστολή; Τὸ ταλέντο; Εἶναι τόσες οἱ ικανότητες πού διασπαθίστηκαν ἄκαρπα κ' ἀνώφελα, προσφέροντας ἐλάχιστα στὴν τέχνη καὶ τίποτα στὸν ἄνθρωπο! Ὑστερα ἀπὸ τὸ ταλέντο, πού εἶναι μόνο ἡ προϋπόθεση, χρειάζεται κάτι ἄλλο, πού βαραίνει ἀκόμα πιότερο στὴν ἀξιολογικὴ πλάστιγγα. Χρειάζεται συνείδηση τῆς ἀποστολῆς. Χρειάζεται τὸ αἶσθημα τοῦ χρέους, ἡ διάθεση τῆς ὑπηρεσίας – ἀκόμα καὶ τῆς θυσίας. Ἔτσι τὸν νιώθει τὸν λογοτέχνη καί, εἰδικώτερα στὸ προκείμενο, τὸν μυθιστοριογράφο, ὁ Μωριάκ. Ὅλα ὅσα εἶπαμε πιὸ πάνω, κ' ἡ ἀγνότητα [σελ. 200] τοῦ ὕφους, κ' ἡ προσπάθεια γιὰ ν' ἀνεβάσουμε ψηλότερα τὸ ἠθικὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ, καταντοῦν μιὰ ὑπόθεση ἐξωφλημένη, ὅταν ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας δὲν ἔχει τάξει στὸν ἑαυτό του προορισμὸ καὶ δὲν τὸ νιώθει σὰν χρέος νὰ ὑπηρετήσῃ τὸν ἄνθρωπο – ὄχι μονάχα σὰν σωματικὴ ὕπαρξη, μὰ πρὸ πάντων σὰν ἠθικὴ προσωπικότητα καὶ πνευματικὴ ὄντοτητα.

Ὅταν ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας δὲν πιστεύει σὲ μιὰ τέτοια ἀποστολὴ καὶ σ' ἓνα τέτοιο χρέος, ὅταν ἀντίθετα εἶναι δοῦλος τῆς διαφθορᾶς, τί θὰ προσφέρῃ στὴν κοινωνία, πού προσδοκᾷ ἴσως ἀπ' αὐτὸν κάτι νὰ τῆς δώσῃ, χρησιμοποιώντας τὸ δῶρο πού τοῦ ἔχει δοθῆ; Ὁ Μωριάκ ἀπαντᾷ σ' αὐτὸ μὲ λίγα λόγια καὶ μὲ πολλὴ θλίψη: «Δὲν ἔχουν τίποτε νὰ μᾶς ποῦν ἐκεῖνοι πού διάλεξαν νὰ κάνουν τὸ κακό!...» Εἶναι συγγραφεῖς «χωρὶς ψυχὴ» – θὰ μᾶς πῆ ἄλλοῦ – πού τὰ ἔργα τους, ἂν καὶ ἔχουν κάποτε «ἐξαιρετικὴ μαστοριά», ὅμως «κατασκευάζονται ἐκ τῶν ἔξω», γιὰτι εἶναι ἔργα ἀνθρώπων πού «ἀρνοῦνται νὰ δοθοῦν ἢ δὲν τολμοῦν ἢ δὲν μποροῦν νὰ δοθοῦν ὀλόκληροι στὸ ἔργο τους». Ζώντας οἱ ἴδιοι μακριὰ ἀπ' τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς χάριτος, πὼς νὰ νιώσουν τὶς θαυμαστὲς καὶ μυστηριώδεις ἐπιδράσεις τῆς ἀπάνω στὶς ψυχές; Πὼς νὰ παρακολουθήσουν τὶς πνευματικὲς νεκραναστάσεις πού ἀπεργάζεται τὸ Πνεῦμα ὀλόγουρά τους; Ἀποκλείουν ἔτσι τὸ πιὸ σημαντικό, τὸ πιὸ ἀγνό, τὸ πιὸ μυστηριώδες καὶ ἱερὸ μέρος τῆς καθημερινῆς πραγματικότητος. Τοὺς περιβάλλει, κ' ὅμως τὴν ἀγνοοῦν! Φωνάζει ὀλόγουρά τους, κ' ὅμως δὲν τὴν ἀκοῦν! Δὲν περιγράφουν τὴ ζωὴ, παρὰ μόνο σὲ ὅ,τι πιὸ φτηνὸ, ἀσήμαντο καὶ πρόστυχο παρουσιάζει. «Ἡ ἀληθινὴ ζωὴ ἀπουσιάζει!», ἔλεγε γι' αὐτοὺς ὁ Κλωντέλ ἐπαναλαμβάνοντας κραυγὴ τοῦ Rimbaud. «Ζωγράφοι τῆς ζωῆς πού δὲν εἶναι ἡ Ζωή», θὰ πῆ γι' αὐτοὺς κ' ὁ Μωριάκ.

Φθάνομε λοιπὸν στὴν ἀνάγκη νὰ βγοῦν μυθιστοριογράφοι μὲ ἀνώτερο πνεῦμα, μὲ συνείδηση χριστιανικὴ. Ἡ ἀνησυχία τους νὰ εἶναι, ὄχι τὸ πὼς θὰ αὐξάνουν ἀτέλειωτα τὴν παραγωγὴ τους, μὰ τὸ πὼς θὰ δημιουργοῦν ἔργο πού θὰ οἰκοδομῇ, πού δὲν θὰ λερώνῃ τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ θὰ συντελῇ στὸ νὰ ὑψώνεται μέρα μὲ τὴν ἡμέρα στὶς κοινωνίες μας ἡ ὁμορφιὰ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς καλωσύνης, ἓνας «ὁμορφος κόσμος, ἠθικός, ἀγγελικὰ πλασμένος», ὅπως εἶπε ὁ Σολωμὸς μας.

Ὑστερα ἀπ' αὐτά, δὲν εἶναι παράξενο ἂν μιὰ τέτοια καλλιεργημένη συνείδηση θέτει διαρκῶς μὲ ἀνησυχία ἐρωτήματα πού θὰ μπορούσαν νὰ βάλουν ἀληθινὰ σὲ ταραχὴ τὸν κάθε λογοτέχνη: [σελ. 201] «Πὼς θὰ μπορέσωμε –λέει ὁ

Μωριάκ– νὰ μὴν ταράξουμε τὶς ψυχὲς μὲ τὰ μυθιστορήματά μας, νὰ μὴν τὶς ἐξοικειώσουμε μὲ τὴ διαφθορὰ καὶ μὲ ἁμαρτίες ποὺ δὲν εἶχαν τολμήσει κανὲν νὰ φανταστοῦν; Πῶς θὰ ζωγραφίζουμε τ' ἁμαρτωλὰ αἰσθήματα, χωρὶς νὰ κάνουμε ἔργο διαφθορῆς;» Γιατί, ἀληθινά, ἂν ἔχη εὐθύνη ἐκεῖνος ποὺ παραδίνεται μὲ κλειστὰ μάτια σὲ ἀνεξέλεγκτους ὁδηγούς, μὰ πολὺ βαρύτερη ἐνοχὴ πέφτει στοὺς ὤμους ἐκείνων ποὺ, ἀναλαμβάνοντας τὸ ρόλο πνευματικῶν ὁδηγητῶν, σέρνουν πρὸς τὸ βάραθρο ὅσους ἐμπιστεύονται σ' αὐτοὺς τὸν πολυτιμότερο θησαυρό: τὴν ψυχὴ τους.

Νὰ τί εἶναι ποὺ κάνει τὸ χριστιανὸ διανοούμενο νὰ νιώθῃ κάτι σὰν δέος ἱερό, πιάνοντας τὴν πέννα. Νὰ τί εἶναι, ἀκόμη, ποὺ θὰ προκαλοῦσεν ἴσως φόβους καὶ δισταγμούς κί' ἀμφιβολίες σὲ πολλοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων. Μὲ τὴν ὄψη αὐτὴ ἔθεσε ξανά τὸ πρόβλημα ὁ Μωριάκ καὶ στὰ 1930. Ὑπέβαλε στὸν ἑαυτό του τὸ ἐρώτημα: Τί θὰ ἀπαντοῦσε στὸ χριστιανὸ μυθιστοριογράφο ποὺ θὰ τοῦ ἐξέθετε τὶς ἀνησυχίες του καὶ τὶς ἀμφιβολίες τῆς συνειδήσεώς του;

«Ἡ λύση τοῦ προβλήματος, θὰ τοῦ ἔλεγα –γράφει ὁ Μωριάκ– βρίσκεται μέσα στὰ λόγια τοῦ Σωτῆρος: “οὐ δύναται δένδρον ἀγαθὸν καρποὺς πονηροὺς ποιεῖν”. Ἐνας συγγραφέας ποὺ εἶναι ἀποφασισμένος νὰ μὴν προδώσῃ τὸ Θεὸ μήτε στὸ παραμικρό, πρέπει πρῶτα-πρῶτα νὰ παρατήσῃ τὸ γράψιμο γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα, καὶ νὰ μὴν ἐργάζεται γιὰ τίποτ' ἄλλο, παρὰ μόνο γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ του τελειοποίηση».

Ἀλλὰ οἱ δυσκολίες, συνεχίζει ὁ Μωριάκ, θὰ παρουσιαστοῦν προπάντων τότε ποὺ θ' ἀρχίσῃ νὰ ξαναγράφῃ. Τότε, λοιπόν, ὁ Μωριάκ τὸν συμβουλεύει «νὰ ξαναρχίσῃ τὸ γράψιμο μὲ τὴ συναίσθηση τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ, χωρὶς νὰ πάψῃ οὔτε στιγμή νὰ προσεύχεται». Πρόκειται βέβαια γιὰ ἓνα δύσκολο ρόλο. Τὸ ξέρεي ὁ Μωριάκ καὶ γράφει: «Ποιὸς χριστιανὸς μυθιστοριογράφος δὲν ἐξαντλεῖται σὲ ἀγῶνες ἐναντίον τῶν θυγατέρων καὶ τῶν υἱῶν τοῦ πνεύματός του, τρέμοντας μήπως ἐξ αἰτίας τοὺς ἔλθῃ τὸ σκάνδαλο;» Καὶ προσθέτει πῶς εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουν οἱ εὐσεβεῖς ἄνθρωποι «πόση προσπάθεια καταβάλλει ὁ Χριστιανὸς καλλιτέχνης, γιὰ νὰ μείνῃ συγχρόνως ἀληθινὸς καὶ ἀγνός». Καὶ μήπως ἀπὸ μιὰ τέτοια ἀκριβῶς λεπτότητα τῆς συνειδήσεώς του, ποὺ μόνο μέσα στὴ χριστιανικὴ πίστη μποροῦσε νὰ καλλιεργηθῇ, ὁ ἴδιος ὁ Μωριάκ δὲν ἀπεκήρυξε δυὸ - τρία παλαιότερα μυθιστορήματά του; Κί' ὅμως, πόση τιμὴ γιὰ τὸ χριστιανὸ ἐργάτη τῶν Γραμμάτων, τί πλούσιος **[σελ. 202]** θερισμός, πόσον ἄφθονη ἢ ἀνταμοιβή! Τὸ ξέρει κί' αὐτὸ ὁ Μωριάκ. Τὸ ξέρει, καὶ τὸ γράφει μὲ λαχτάρια καὶ μὲ καμάρι. Τῷ γραψε ξανά στὰ 1935, στὴν *Vie Intellectuelle*, ἀπαντώντας στὸν Jacques Maritain: «Ὁ χριστιανὸς συγγραφέας –εἶπε– δὲν εἶναι ἓνας θριαμβευτής, ἀλλὰ ἓνας στρατευόμενος μέσα στὸν κίνδυνο· παίζει μὲ τὴ φωτιὰ καὶ καίγεται. Ἀλλὰ ἀνταμοιβὴ του γιὰ ἓναν τέτοιο κίνδυνο θὰ εἶναι ὅτι θὰ σωθῇ ὁλόκληρος!»

Μιλήσαμε ήδη για τη θέση που υποστήριξε ο Μωριάκ σχετικά με την αποστολή και το χρέος που έχει να εκπληρώσει το μυθιστόρημα κι' ο μυθιστοριογράφος. Μέσα σ' αυτά βρίσκονται κιόλας, όπως είδαμε, τα βασικά στοιχεία της όλης θεωρίας που ανέπτυξε ο Μωριάκ, αντιμετωπίζοντας τα ουσιαστικά προβλήματα της Τέχνης. Η Τέχνη, χρησιμοποιώντας τους δικούς της τρόπους και δρόμους, ανάβοντας ένα δικό της φῶς, θα οδηγήσει –πρέπει να οδηγήσει– τον άνθρωπο προς την πηγή του λυτρωμοῦ· θα τον φέρει σε επαφή προς τον κόσμο του πνεύματος· θα του δώσει εφόδια για μιὰ ἐσωτερική ἀνάπλαση, για μιὰ βαθειὰ πνευματική καλλιέργεια, που εἶναι ἀναντίρρητα τὸ πιὸ θεμελιακὸ στοιχεῖο για τὴ δημιουργία ἀληθινοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀνώτερη ἀντίληψη για τὴν Τέχνη. Ἐξωραϊσμός – κάτι παραπάνω: ἐξαγιασμός της ὑψηλῆς αὐτῆς λειτουργίας τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, που με τὴν λάσπη τὴν πιτσιλίσαν ὅσοι δὲν θέλησαν νὰ δοῦνε σ' αὐτὴν παρὰ μονάχα ἓνα ὄργανο για τὴν ἐξυπηρέτηση χαμηλῶν ἐνστίκτων, ἢ τὸ πολὺ μιὰ εὐκαιρία, για νὰ ικανοποιήσει κανεὶς ἐκκεντρικότητες καὶ ἀνυπόφορα ἀτομικὰ καπρίτσια.

Μὰ νομίζω πὼς τὸ κάναμε φανερὸ ἀπ' ὅσα εἶπαμε ὡς τώρα ὅτι μιὰ τέτοια ἀνώτερη σύλληψη για τὴν ἀποστολή της Τέχνης καὶ τοῦ τεχνίτη καλλιεργήθηκε στὴ συνείδηση τοῦ Μωριάκ κι' ἔδωσε τοὺς καρπούς της μέσα σ' ἓνα λογοτεχνικὸ ἔργο ἀπ' τὰ πιὸ σημαντικὰ της ἐποχῆς μας, μόνο καὶ μόνο χάρη στὸ θετικὸ προσανατολισμὸ που πῆρε ὁ Μωριάκ ἀπέναντι στὴ Χριστιανικὴ κοσμοθεωρία. Τὸ μήνυμα τοῦ Μωριάκ, μήνυμα ζωῆς καὶ λυτρωμοῦ, εἶναι ἡ χαρούμενη κραυγὴ μιᾶς ψυχῆς που τὴν λούζει ἄφθονο τὸ φῶς της πίστεως. Εἶναι «*καρπὸς χειλέων ὁμολογούντων*».

* * *

Δὲν ὠρίμασε ὁ καρπὸς αὐτὸς χωρὶς ἀγῶνα. Ἰσα - ἴσα ὁ **[σελ. 203]** συγγραφέας ἐβάδισε ὡς τὰ τώρα ἓνα δρόμο μακρὺ καὶ πολὺ κουραστικὸ. Εἶν' ἀλήθεια πὼς ἡ πίστη γι' αὐτὸν εἶναι δῶρο που τὸν συνοδεύει ἀπ' τὴν παιδικὴ του ἡλικία. Στὴ ζωὴ τοῦ Μωριάκ δὲν ἔχουμε τὴν περίπτωση ἑνὸς Κλωντέλ, ἑνὸς Μαριταίν, ἑνὸς Ἑρνέστου Ψυχάρη. Δὲν ἔχουμε τὴν περίπτωση τοῦ ξαφνικοῦ φωτισμοῦ, της ἀπότομης ἐπιστροφῆς, τῶν σκοταδιῶν της ἀπιστίας νὰ διαλύονται με μιὰν ἀπότομη ἀνατολὴ φωτός, που ρίχνει χάμω θαμπωμένο τὸν διώκτη στὸ δρόμο της Δαμασκοῦ. Ἔχουμε ὅμως μιὰν ἄλλη περίπτωση, ὅχι λιγώτερο συγκλονιστικὴ: ἔχουμε τὸν ἄνθρωπο τὸν ἀληθινὰ διανοούμενο, που ἀγωνίζεται ὄχι πιά για νὰ πιστέψει, μὰ για νὰ κἀνὴ ἔλλογη καὶ γόνιμη τὴν πρωταρχικὴ του πίστη νὰ δώσει ἀπόκριση στὸν ἑαυτό του καὶ στοὺς γύρω του γιατί πιστεύει, καὶ γιατί, ἂν δὲν πιστεῦε, αὐτὸ θα ἰσοδυναμοῦσε με τὸ πηχτότερο σκοτάδι της πιὸ ἀπαίσιος νυχτιᾶς· νὰ μετουσιώσει σὲ συγκεκριμένο ἔργο τὴ θεωρητικὴ πίστη καὶ νὰ κἀνὴ πραγματικότητα ζωῆς τὴν ἀφηρημένη καὶ νοητικὴ σύλληψη.

Σ' ἓνα τέτοιο ἀγῶνα ἡ νίκη δὲν εἶναι πάντοτε ἄμεσος καρπός. Ἀπ' τὴν προσπάθεια ὡς τὴν ἐπιτυχία, ἀπ' τὴ σύγκρουση μέχρι τὸ θρίαμβο, συχνὰ μεσολαβεῖ

μιά μεγάλη απόσταση, μιὰ ἀλυσίδα ἀπὸ θυσίες καὶ κόπους καὶ ἀγωνίες σιωπηλές. Τὶς ἐγνώρισε καλὰ τὶς ἀγωνίες αὐτὲς ὁ Μωριάκ. Ἄν στὰ παιδικὰ του χρόνια, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος, ἡ θρησκεία τοῦ πλούτισε τὴ ζωὴ «*μὲ μιὰ χαρὰ γεμάτη πάθος*», ἦρθαν ὅμως ὕστερα οἱ ἐφηβικοὶ χρόνοι μὲ τοὺς δισταγμοὺς των, ὁ γαλλικὸς ὀρθολογισμὸς ὑποβάλλοντας τὶς δῆθεν ἔξυπνες ἐνστάσεις του, μιὰ ἀναποφάσιστη νιότη, ποὺ ταλαντεύεται ἀνάμεσα στὸν κόσμον καὶ στὸ Θεό. Πόση ἔνταση πνευματικῶν δυνάμεων ἀπαιτεῖται γιὰ ἓνα τέτοιον ἀγῶνα, αὐτὸ δὲν μποροῦν νὰ τὸ νιώσουν ὅσοι πετάξανε τὰ ὄπλα στὴν πρώτη ἐπαφή, ἐκεῖνοι ποὺ, σὰν βρέθηκαν κάποτε μπροστὰ στὸ πρόβλημα τῆς Πίστεως –ποὺ ἡ στάση μας ἀπέναντί του εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως ἔγραψε ὁ Γκαῖτε– βιάστηκαν νὰ τὸ ἀντιμετωπίσουν μὲ τὸν πιὸ πρόχειρο τρόπο: μὲ τὴ φυγὴ. Τὸ νιώθουνε μόνο ἐκεῖνοι ποὺ, ὅμοια μὲ τὸν Μωριάκ, αἰσθάνονται αὐτὸν τὸν ἀγῶνα σὰν τὸν μόνο ποὺ ἀξίζει νὰ τὸν ἀγωνισθῆ κανεῖς, σὰν τὸν μόνο ποὺ δίνει νόημα στὴν ἀνθρώπινη ὕπαρξη. Ἀλλὰ, στὴν περίπτωση αὐτή, ὅσο κι' ἂν ἀργήση, εἶναι ὅμως ἀδύνατο νὰ μὴν ἔρθη κάποτε ἡ στιγμή ποὺ τὸ θριαμβευτικὸ «*νενικήκαμεν*» θ' ἀντηχήσῃ μὲ χαρὰ ἀπ' τὸ στόμα τοῦ πνευματικοῦ μαραθωνοδρόμου.

Ἔτσι καὶ γιὰ τὸν Μωριάκ ἦρθε ἡ στιγμή ποὺ μποροῦσε νὰ **[σελ. 204]** δηλώσῃ χωρὶς κανένα δισταγμὸ καὶ στηριγμένος στὴν πιὸ ἀκλόνητη βεβαιότητα: «*Ἀνήκω στὴ ράτσα τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων ποὺ, γεννημένοι μέσα στὸ Χριστιανισμό, κατάλαβαν, μόλις ἔμπαιναν στὴν ἀνδρική ἡλικία, πὼς δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ δραπετεύσουν μακρὰ του, πὼς δὲν ἦταν στὸ χέρι τους νὰ βγαίνουν καὶ νὰ μπαίνουν. Βρίσκονται μέσα σ' αὐτόν, βρίσκονται καὶ θὰ μείνουν γιὰ πάντα... Εἶναι πλημμυρισμένοι ἀπὸ φῶς, ξέρουν πὼς ἔχουν τὴν ἀλήθεια*».

Κί ἡ χαρὰ τῶν ἀγωνιστῶν ποὺ νίκησαν καὶ πέτυχαν νὰ κατακτήσουν τὴν ἀλήθεια γίνεται ὅλο καὶ πιὸ μεγάλη, γιατί ξέρουν πὼς ἡ ἀλήθεια ποὺ κατέχουν εἶναι ἡ μία καὶ μοναδική, ἡ ἴδια καὶ ἀκατάλυτη καὶ χθὲς καὶ σήμερα καὶ πάντα: «*Ὅσο ὁ κόσμος γυρίζει στὴν εἰδωλολατρία, τόσο κι' ὁ Χριστιανισμὸς γυρίζει κι' αὐτὸς στὴν πηγὴ του. Τίποτε δὲν ξεπέρασε τὴν ἀξία τῆς πηγῆς τοῦ φωτός. Ὡ δύναμη ἀνέπαφη! Πεταγμένη ἀπὸ παντοῦ, συγκεντρώνεται στὶς ψυχές, τὶς πολιορκεῖ, τὶς ἐκπορθεῖ. Ὁ κόσμος εἶναι γεμᾶτος ἀπ' αὐτὲς τὶς φλογερὲς ἐπιστροφές, ποὺ ἐμεῖς τὶς ἀγνοοῦμεν*». Εἶναι ἀκόμη περήφανοι, γιατί, ξαναβρίσκοντας τὴ λησμονημένη πηγὴ, ἐνώνονται στὴν ἴδια πίστη μὲ τὰ μεγάλα πνεύματα, καὶ τῶχουν καύχημά τους νὰ πιστεύουν «*αὐτὸ ποὺ ὁ Pascal, ὁ Pasteur, ὁ Laënnec ἐπίστεψαν*». Τέλος, εἶναι περήφανοι, γιατί ξέρουν πὼς ἡ ἀλήθεια ποὺ πίστεψαν εἶναι ἡ μόνη δύναμη ποὺ ἐλευθερώνει. Χάρη σ' αὐτὴν κατέχουν τὸ μυστικὸ τῆς ἀληθινῆς ἐλευθερίας. Ἀκόμη κι' ἐκεῖνοι ποὺ ἀμφιβάλλουν, ἀρνοῦνται, βλασφημοῦν, ξέρουν τὴ λυτρωτικὴ δύναμη ποὺ κλείνει μέσα του τὸ μυστικὸ τοῦτο. «*Δὲν τὸ ἐγκαταλείπουν –λέει ὁ Μωριάκ– παρὰ μόνο γιὰ νὰ μποῦνε κάτω ἀπὸ τὸ ζυγὸ, γιὰ νὰ γυρίσουν τὴ μυλόπετρα, τὴ μυλόπετρά τους, ποὺ εἶναι ἡ μοῖρα τους καὶ ἀπ' τὴν ὁποία καμιὰ δύναμη στὸν κόσμον δὲν τοὺς ἀπήλλαξε ποτέ, ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸν τὸν Ἰησοῦ ποὺ σταυρώνουν καὶ ποὺ λατρεύουν*». Ἀπ' τὴν ἄποψη αὐτή, προσθέτει ὁ Μωριάκ, θὰ

μπορούσε να πη κανείς ότι ο Χριστιανισμός, μακριά απ' τὸ νὰ εἶναι θρησκεία δούλων, εἶναι ὅμως κάτι ἄλλο: Εἶναι «*θρησκεία ἀπελευθέρων*».

Καὶ οἱ ἀπελεύθεροι αὐτοὶ χαίρονται μέσα στὸ πνευματικὸ βασίλειο τῆς λευτεριάς τῆ λύτρωση ποὺ τοὺς ἐχάρισε ὁ μεγάλος ἐλευθερωτὴς των: ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου.

* * *

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία· ἡ γνωριμία μὲ τὸν πνευματικὸ ἐλευθερωτὴ, **[σελ. 205]** ἡ πίστη στὸν ἀρχηγὸ τῆς Πίστεως, καθορίζει πολὺ σαφέστερα τὸ πρόβλημα. Ἡ πίστη στὸ Χριστὸ δίνει μιὰ πιὸ συγκεκριμένη καὶ ἀφάνταστα ἱκανοποιητικὴ ἔκβαση σ' αὐτὸν τὸν πνευματικὸν ἀγῶνα. Νὰ τὸν προσπεράσουμε; Ἀνώφελος κόπος. Νὰ τὸν ἀγνοήσουμε; Ἀπλῆ προσποίηση, ἀπόπειρα νὰ γελάσουμε τὸν ἑαυτὸ μας. Πάντα μιὰ θέση πρέπει νὰ πάρουμε ἀπέναντί του. Ἀπ' τὴ στιγμή ποὺ παρουσιάστηκε στὴ γῆ ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ὡς τὰ σήμερα, ἀτόμων καὶ λαῶν ἡ ἱστορία γράφεται ἀπ' τὴ στάση ποὺ παίρνουν μπροστά του. Εἶναι ὁ μεγάλος διχαστὴς. Ποιὸς ἄνθρωπος, ἀληθινὰ ζωντανός, δὲν εἶδε κάποτε νὰ ὀρθώνεται μπροστά του ἢ ἐπιβλητικὴ αὐτὴ αἰμόφυρτη Μορφή, καὶ δὲν ἔγινε κέντρο τῆς ὑπάρξεώς του, εἴτε γιὰ νὰ τὸν κἀνη νὰ πλησιάζῃ μὲ ὀρμὴ ἀγάπης πρὸς αὐτήν, εἴτε γιὰ νὰ ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτήν;

«Ὁ Χριστὸς –γράφει ὁ Μωριάκ– ὑποχρεώνει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους νὰ καθορίσουν τὴ θέση τους. Ὅποιος δὲν εἶναι μὲ τὸ μέρος του, εἶναι ἐναντίον του. Δὲν εἶναι στὸ χέρι σας νὰ μείνετε ἔξω ἀπ' τὸν ἀγῶνα. Ὁ Χριστὸς ἐδημιούργησε τὸ ἀνθρώπινο δρᾶμα. Μᾶς ἔρριξε σὲ μιὰ περιπέτεια, ποὺ οἱ πρὶν ἀπ' τὴν Ἐνσάρκωσή Του ἄνθρωποι μόλις προαισθάνθηκαν. Πρέπει λοιπὸν νὰ διαλέξουμε ἀργὰ ἢ γρήγορα· πρέπει νὰ διαλέξουμε».

Τὸ πρόβλημα τῆς ἐκλογῆς, παληὸ ὅσο καὶ ὁ Χριστιανισμός, εἶναι πάντα καινούργιο, σὰ νᾶναι χθεσινό.

Ὁ Ἰησοῦς, λέει ὁ Μωριάκ, αὐτὸς ποὺ παρουσιάσθηκε τόσο ταπεινὰ σ' ἓνα συγκεκριμένο σημεῖο τόπου καὶ χρόνου, εὐθύς ἀπ' τὴν ἀρχὴ ἔγινε τὸ κέντρο τῶν ἀντιθέσεων καὶ δέχτηκε φανατικὴ πολεμικὴ. *«Κάθε λόγος, κάθε τμήμα λόγου τοῦ Εὐαγγελίου, ἐρευνήθηκε, ἀναλύθηκε, ἔγινε ἀντικείμενο γιὰ τὶς εἰκασίες τῶν εἰδικῶν. Κί' ἐνῶ συζητοῦνται αὐτὰ τὰ λόγια, αὐτὰ τὰ “παρέμβλητα χωρία”, ἐξακολουθοῦν νὰ ἐκδηλώνουν μιὰ δύναμη, τὴν ἴδια ἐδῶ καὶ δεκαεννέα αἰῶνες. Μιὰ δύναμη, ποιά δύναμη; Τὴν ἀνάσταση κάθε ἀνθρώπινης ψυχῆς ξεχωριστά, τὴν ἀναγέννηση στὴν ἀγάπη ἐκείνου τοῦ καταδικασμένου σὲ θάνατο, αὐτοῦ τοῦ θανατωμένου. Αὐτὸ τὸ κείμενο εἶναι ζωντανό: “Αὐτὸ τὸ ντοκουμέντο ποὺ ἀναπνέει”, ἔλεγε ὁ Claudel... Ἄλλοι ἔκαμαν προσηλύτους· μὰ καμιὰ δύναμη ἀνθρώπινη δὲν θὰ ἐμποδίσῃ ἐκεῖνον γιὰ τὸν ὁποῖον μιῶ, τὸν Ἰησοῦ Χριστό, νὰ κἀνη ἀναστημένους, ἀναγεννημένους».*

Χαρούμενος ὁ συγγραφέας μας γιὰ τὴν ἀναγέννηση ποὺ χάρισε καὶ σ' αὐτὸν ὁ Χριστὸς, ὑψώνει τὴ φωνή του, γιὰ νὰ ὁμολογήσῃ τὴν πίστη του στὸν αὐτουργὸ τοῦ λυτρωμοῦ του: *«Πιστεύω σὲ Σένα, **[σελ. 206]** γιὰτὶ ἤρθες σὲ μιὰ στιγμή τῆς*

ιστορίας, Θεός και συγχρόνως άνθρωπος ανάμεσα στους ανθρώπους, σώμα που γυμνώθηκε, φραγγελώθηκε, σκεπάστηκε από φτύματα, στήθος που βάσταζε το βάρος μιᾶς κεφαλῆς, μάγουλα που τᾶγγιξαν τὰ χεῖλη τοῦ Ἰούδα. Καμιὰ δίψα δὲν ἐδημιούργησε ποτὲ πηγή. Καμιὰ δίψα δὲν ἔκαμε ν' ἀναβλύση νερὸ ἀπ' τὴν ἄμμο. Ἄν δὲν εἶχες ἔρθει, θὰ σὲ εἶχα ζητήσῃ, ἀλλὰ δὲν θὰ σὲ εἶχα βρῆ. Κι' ἄν, μιὰ και ἦρθες, εἶχες βγῆ ἀπ' τὸν κόσμον, δὲν θὰ γνώριζα κείνη τὴν εἰρήνη οὔτε κείνη τὴ σιωπὴ πού κάνουν νὰ ξεχωρίζουν ἀπ' ὅλες τὶς μέρες, οἱ μέρες ἐκεῖνες πού μὲ ἐπισκέπτεσαι».

Μὰ θὰ ὀλοκληρώσῃ ἀκόμα τὴν ὁμολογία του, γράφοντας τὴν παλλόμενη ἀπὸ φλογερὴ πίστη καὶ λατρευτικὴ ἀγάπη βιογραφία τοῦ Ἰησοῦ. Ὁ Βίος τοῦ Ἰησοῦ, βιβλίο πού εἶχε μιὰ ἐπιτυχία ἐξαιρετικὴ μόλις ἐκυκλοφόρησε, εἶν' ἓνα βιβλίο γραμμένο μὲ καλλιτεχνικὴ λεπτότητα καὶ βαθειὰ χριστιανικὴ σκέψη ⁽¹⁾. Μὲ τί ἱερὸ τρόπο πιάνει τὴν πέννα, γιὰ νὰ ἰχνογραφίση ὁ μέγας συγγραφεὺς τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀπροσπέλαστης Μορφῆς! Πῶς νὰ μιλήσῃ γι' αὐτήν; Εἶναι «ἡ πιὸ φρικιαστικὴ ἀπ' τὶς μεγάλες μορφές τῆς Ἰστορίας». Θὰ ἔπρεπε νὰ εἶμαστε γονατιστοί, γράφοντας τὸ βίον τοῦ Ἰησοῦ, λέει ὁ Μωριάκ· καὶ ἡ συναίσθησις τῆς ἀναξιότητός μας νὰ εἶναι τέτοια, ὥστε νὰ κἀν νὰ μᾶς πέφτῃ ἡ πέννα ἀπ' τὰ χέρια μας!

Τι κι' ἄν δὲν τὸν βλέπει μὲ τὰ μάτια τὰ σωματικά; Κρατώντας «ἀνοιχτὰ πάντα κι' ἄγρυπνα τὰ μάτια τῆς ψυχῆς του» –ἔτσι δὲν τὸ εἶπε ὁ Σολωμός;– βλέπει τὴ ζωντανὴ μορφή τοῦ Ἰησοῦ. Κι' ἄν δὲν ἄγγιξε μὲ τὰ χέρια τὴν πληγὴ τῆς πλευρᾶς καὶ τοὺς τύπους τῶν ἡλῶν, μὰ ἡ κραυγὴ τῆς ὁμολογίας αὐθόρμητη ἀναπηδᾷ μὲ τὴν ἴδια θερμὴ πού βγῆκε κάποτε ἀπ' τὴν ψυχὴ τοῦ δύσπιστου μαθητῆ: «Ἡ προσφώνησις τοῦ Θωμᾶ πόσες φορές δὲν ἦλθε στὰ χεῖλη μας, ὅταν κι' ἐμεῖς, μὲ τὰ μάτια τῆς πίστεως, ψηλαφώντας μὲ τὰ χέρια σὰν τοὺς τυφλοὺς, εἶδαμε κι' ἄγγιξαμε τὰ στίγματα τοῦ Κυρίου! “Ὁ Κύριός μου καὶ ὁ Θεός μου!” Εἶναι στὴν κατοχὴ ὄλων καὶ συγχρόνως δίνεται καὶ παραδίνεται στὸν καθένα ξεχωριστὰ... Κύριε, πού δὲν σὲ εἶδαμε μὲ τὰ σαρκικά μας μάτια, πιστεύουμε σὲ σένα!»

[σελ. 207] Κι' ἄν ἡ πίστη μας αὐτὴ ἔτυχε κάποτε νὰ λιγοστέψῃ, κι' ἄν ὁ δισταγμὸς κάποτε κι' ἡ ἀμφιβολία ἔρριξαν τὴ σκιά τους καὶ χαμήλωσαν σὲ κάποια περίοδο τῆς ζωῆς μας τὴ θερμὴ τῆς ὁμολογίας –καὶ θυμᾶται μιὰ τέτοια περίοδο τῆς ζωῆς του συχνὰ ὁ Μωριάκ, ὅπως τῶχουμε δεῖ– ὅμως ὁ μυστικὸς συνοδοιπόρος οὔτε στὶς ὥρες αὐτὲς δὲν ἔχει πάψει νὰ βαδίζῃ στὸ πλευρό μας· καί, ἄραγε, δὲν νιώθουμε στὶς ὥρες αὐτὲς τὴν καρδιά μας νὰ καίγεται μέσα μας; «Σὲ ποιὸν ἀπὸ μᾶς –ρωτᾷ ὁ Μωριάκ– δὲν εἶναι οἰκεῖο τὸ κατάλυμα τῆς Ἐμμαούς; Ποιὸς δὲν ἐβάδισε κεῖνο τὸ δρόμον, κάποιο βράδυ πού ὄλα φαίνονταν χαμένα; Ὁ Χριστὸς ἦταν πεθαμένος μέσα μας. Μᾶς τὸν εἶχαν πάρει: ὁ κόσμος, οἱ φιλόσοφοι καὶ οἱ σοφοί, τὰ πάθη μας. Δὲν ὑπῆρχε πιά γιὰ μᾶς Ἰησοῦς πάνω στὴ γῆ. Περπατούσαμε σ' ἓνα δρόμον, καὶ κάποιος βᾶδιζε στὸ πλευρό μας. Ἦμαστε μόνοι, κι' ὅμως δὲν ἦμαστε μόνοι. Εἶναι βράδυ. Μὰ

(1) Κι' ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα τὸ βιβλίο αὐτὸ διαβάστηκε ἀρκετὰ, ὄχι ὅμως, δυστυχῶς, ὅσο ἔπρεπε νὰ διαβασθῇ. Οἱ «συγχρονισμένοι» λόγοί μας ἐξακολουθοῦν νὰ διαβάζουν γιὰ βίον τοῦ Ἰησοῦ τὸ μυθιστόρημα πού ἔγραψε ὁ Ρενὰν ἐδῶ κι' ὀγδόντα χρόνια. Δεῖγμα προοδευτικότητος κι' αὐτό!

νά μιὰ πόρτα ἀνοιχτή. Σ' ἓνα σκοτεινὸ δωμάτιο ἢ φλόγα τοῦ τζακιοῦ μόλις φωτίζει τὸ χῶμα καὶ φανερώνει σκιές ποὺ σαλεύουν. Ὡ ψωμί ποὺ κόπηκες! Ὡ κλάσις τοῦ ἄρτου ποὺ ἔγινες παρὰ τὴν τόση δυστυχία! Μεῖνον μεθ' ἡμῶν, ὅτι πρὸς ἐσπέραν ἐστὶ καὶ κέκλικεν ἡ ἡμέρα...»

* * *

Γυρισμὸς στὴν πίστη, ἐπιστροφή στὸ Χριστό. Τὸ μεγαλεῖο ποὺ κρύβεται μέσα σ' αὐτές τὶς λίγες λέξεις δὲν μπορεῖ νὰ τὸ καταλάβῃ ὅποιος δὲν ἔχει ζήσει τὸ ὑπέρτατο τοῦτο γεγονός. Οὔτε νὰ τὸ καταλάβῃ, οὔτε νὰ τὸ ἐκτιμήσῃ. Ἴσως μάλιστα καὶ νὰ γελάσῃ γι' αὐτό. Ἡ τὸ λιγώτερο, νὰ σταθῇ μὲ δυσπιστία μπροστὰ του, γιατί βρίσκεται ὁλότελα ἀνίκανος ν' ἀξιολογήσῃ ἓνα παρόμοιο γεγονός. – Ἐνας ἄνθρωπος ποὺ ἐπιστρέφει στὸ Χριστιανισμό. Ποιὰν ἀξία μπορεῖ ν'ἄχῃ μέσα στὴ ζωὴ του; καὶ ποιὰν ἀξία μπορεῖ ν'ἄχῃ στὸ ἐξῆς ἢ ζωὴ του μέσα σ' αὐτὴν τὴν ὀλοκληρωτικὴ ὑποταγὴ τοῦ ἐγῶ του στὸ θεϊκὸ θέλημα; δὲν ἐκμηδενίζεται τότε ὁ ἄνθρωπος καὶ δὲν χάνει τὴν ἀξία τῆς ἢ προσωπικότητά του; Εἶναι μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀλλεπάλληλα ἐρωτηματικά, ποὺ ἀπησχόλησαν γιὰ πολὺ τὴ σκέψη τοῦ Μωριάκ. «*Ἡ τύχη μας ἦταν –γράφει κάπου– νὰ ποῦν μιὰ μέρα καὶ γιὰ μᾶς: Αὐτὸς εἶν' ἓνας ἄνθρωπος ποὺ ἔχει τελειώσει, ποὺ ἐξώφλησε. Καὶ ὅμως, ὁ Χριστιανός, ἀπ' τὴ στιγμή ποὺ θὰ τὸν ποτίσῃ ἢ Χάρη, εἶν' ἓνας ἄνθρωπος ποὺ ἀρχίζει, καὶ ποὺ εἶναι βέβαιος ὅτι δὲν θὰ τελειώσῃ ποτέ. Ὅποια κι' ἂν εἶναι ἡ ἡλικία του, ἀνακαλύπτει πρῶτα - πρῶτα ἐκείνη τὴ χαρὰ τῆς γεννήσεως. Εἶν' ἓνας νεογέννητος, ποῦχει συνείδηση τοῦ ἐρχομοῦ του στὸν [σελ. 208] κόσμο. Στὴν ἁμαρτία, ἀκόμη καὶ μὲ τὸ ἀνθρώπινο πρίσμα, καθένας μας μπορεῖ νὰ πῆ τὸν ἑαυτό του τελειωμένο. Μιὰ καὶ θ' ἀγγίξῃ τὸ βάθος τῆς ἀβύσσου, τῆς δικῆς σου ἀβύσσου, δὲν σοῦ μένει παρὰ νὰ τὴν ἀγγίξῃς μέχρι τὸ τελευταῖο σου ἀγκομαχητό». Τί θᾶναι τότε ἡ ζωὴ σου; Ἐνας φαῦλος κύκλος αἰσχύνης καὶ ἀηδίας: «*Ἡ ἐπιθυμία, τὸ χόρτασμα, ἢ ντροπὴ· καὶ πάλι ἢ ἐπιθυμία, τὸ χόρτασμα – ἢ ἀηδία... Καὶ ἔπειτα; αὐτὸ εἶναι ὄλο! Μονοτονία τῆς ἁμαρτίας, σκοτάδια χωρὶς αὐγή, νύχτα δίχως τέλος*».*

Ὁ χριστιανὸς ὅμως δὲ ζῆ μέσα σὲ τέτοια νύχτα. Τὸ φῶς ποὺ τοῦχει ἀποκαλυφθῆ πλημμυρίζει τὰ μονοπάτια τῆς ζωῆς του. Καὶ τὸ φῶς αὐτὸ εἶναι φῶς χαρᾶς. Μέσα στὶς σημερινὲς κοινωνίες τοῦ πόνου, οἱ πιστοὶ εἶν' οἱ μόνοι ἀληθινὰ χαρούμενοι, Ἡ ψυχὴ τους πλημμυρίζει ἀπ' τὴν ἴδια χαρὰ ποὺ ἔνιωθαν οἱ πρῶτοι μαθητές. Εἶναι ἡ ἐναγώνια χαρὰ τοῦ νὰ κρατᾶς ἓνα μυστικὸ – λέει ὁ Μωριάκ. Εἶν' ἀκόμα ἡ χαρὰ ποὺ βγαίνει ἀπ' τὴ βεβαιότητα πὼς βαδίζουν τὸ δρόμο ποὺ φέρνει πρὸς τὴν τελειότητα. Στὶς μέρες τους δὲν ἔνιωσαν ποτέ τὸ κενό. Στὴν ψυχὴ τους οὔτε. Τὶς γεμίζει ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν τελείωση τοῦ εἶναι τους – γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ, ποὺ μόνος αὐτὸς δικαιώνει τὴν ὑπαρξή μας καὶ δίνει νόημα στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Κι' ἂν εἶναι δύσκολος ὁ ἀγῶνας, ὅμως αὐτὸ δὲν τοὺς σταματᾶ τὴν ὁρμή. «*Ὅ,τι τρομακτικὸ κι' ἂν τοὺς συμβῆ, ἀρκεῖ νὰ σηκώσουν τὰ μάτια ψηλά, γιὰ νὰ βλέπουν τὸν οὐρανὸ ἀνοιγμένο*».

Μὰ τὸ φῶς τοῦ πιστοῦ δὲν μένει χωρὶς ἀκτινοβολία. Ἡ χαρὰ ποὺ σκορπίζει γύρω του κάποιες ψυχές πάντα θὰ ζεστάνη, κάποιες ἐλπίδες ἐτοιμόσβηστες θὰ ζωογονήσῃ. Ὅσο κι' ἂν ἴσως οἱ ἄλλοι τὸν εἰρωνευθοῦν, πάντα στὸ βάθος διατηροῦν βαθειὰ ἐκτίμηση γιὰ τὴν ψυχικὴ τοῦ δύναμη, ἀκόμη καὶ σεβασμὸ γιὰ τὴν ἠθικὴ του ὑπεροχὴ καὶ γιὰ τὴν αἰσιοδοξία του. Στὸ τέλος, ὁ πιστὸς κατανατᾷ νὰ μείνῃ μοναδικὴ ἐλπίδα μέσα στὶς σκοτεινιασμένες μᾶζες τῶν ἀπίστων, μοναδικὸς δείκτης κατευθύνσεως στοὺς παραστρατημένους. *«Ἀκόμη κι' ἐκεῖνοι ποὺ πιστεύουν πῶς δὲν ἔχουν πιά ἐλπίδα, σχεδὸν ποτὲ δὲν ἔχουν χάσει κάθε ἐλπίδα. Καὶ γι' αὐτούς, κι' ἄς μὴν τὸ ὁμολογοῦν, ἕνας χριστιανὸς ἀντιπροσωπεύει μιὰ δυνατότητα γιατρείας, συγγνώμης, ἐξευγενισμοῦ, μιὰ ἐνδεχόμενη ἀναγέννηση, μιὰ τύχη ἐξαγνισμοῦ».*

Νὰ γιατί ὁ χριστιανὸς, συναισθανόμενος κι' αὐτὴ τὴ μεγάλη κλήση του, κοντὰ στὶς ἄλλες, πρέπει νὰ συγκεντρώσῃ τὶς δυνάμεις του, ν' ἀναλάβῃ ἀποφασιστικὰ τὸ ρόλο του, ἀναστηλώνοντας ἀδιάκοπα μέσα του τὴν ἀξία τῆς ἀποστολῆς, ὅπου ὁ οὐρανὸς τὸν **[σελ. 209]** ἔχει καλέσει. *«Εἰπάτωσαν οἱ λελυτρωμένοι!»* Αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ σύνθημα ποὺ δίνει ὁ ποιητὴς τῶν ψαλμῶν; Τὸ ἴδιο σύνθημα ρίχνει καὶ στὴν ἐποχὴ μας ὁ Μωριάκ: *«Πρέπει νὰ μιλήσουμε ὅπως δὴποτε, νὰ νικήσουμε τὴ συστολὴ μας, τὴ ντροπὴ μας. Πρέπει νὰ ξαναδώσουμε στοὺς ἀνθρώπους τὸ αἶσθημα τῆς εὐτυχίας».*

Τὸ σύνθημα τοῦτο δὲν τὸ ρίχνει μόνο στοὺς κύκλους τῶν χριστιανῶν λογοτεχνῶν, τῶν πιστῶν ποὺ εἶναι προικισμένοι μὲ τὸ χάρισμα τοῦ λόγου καὶ τῆς τέχνης· ἀλλὰ τὸ ρίχνει πλατύτερα, σὲ ὅλους ἐκείνους ποὺ εἶχαν τὸ ζηλευτὸ προνόμιο νὰ βρίσκωνται στὴ φωτεινὴ παράταξη τῶν *«λελυτρωμένων»*. Τὸ ἔκαμε σύνθημα τῆς ἴδιας του ζωῆς. Γι' αὐτὸ καὶ βλέπουμε σήμερα τὸ μεγάλο ἔργο του, σφραγισμένο μὲ τὴ σφραγίδα τῆς ὑψηλῆς Τέχνης καὶ ἐμπνευσμένο ἀπ' τὸ ἱερὸ τοῦτο σύνθημα, νὰ ὑψώνεται ὀλοένα καὶ πιὸ ἐπιβλητικὰ στὴν ἐποχὴ μας, μὲ μιὰ ζηλευτὴ λαμπρότητα καὶ θαυμαστὴ καρποφορία.

PIERRE L'ERMITE (*)

Παρετήρησαν κάποτε στη Madame de Noailles, πού πρό ολίγου είχε τελειώσει την ανάγνωση ενός άρθρου τοῦ Pierre L'Ermite μπροστά σέ κύκλο γνωστών της, ὅτι ἀσφαλῶς θά τὸν διάβαζε ἀπὸ σνομπισμό. «Όχι», ἀπήντησεν αὐτὴ ζωηρά, μὲ μιὰ φλόγα στὰ μάτια, «τὸν διαβάζω γιατί μὲ γοητεύει!»

Ἡ κρίση αὐτὴ τῆς μεγάλης ποιήτριας εἶναι ὅ,τι ἀκριβῶς θά μπορούσε νὰ πῆ κανεὶς γιὰ τὸν Pierre L'Ermite. Ὁ συγγραφέας αὐτὸς γοητεύει. Καὶ χωρὶς καμιὰ ἄλλη μαρτυρία, ὁ εὐρύτατος κύκλος τῶν ἀναγνωστῶν του, οἱ ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις τῶν ἔργων του βεβαιώνουν γι' αὐτό. Τὸ ὄνομά του (ἢ καλλίτερα τὸ ψευδώνυμο, γιατί τὸ πραγματικό του ὄνομα εἶναι Edmond Loustil) εἶναι πιά γνωστότατο κί ἀγαπητὸ ὄχι μονάχα στὴ Γαλλία, ἀλλὰ καὶ πολὺ μακρύτερα. Ἡ Γαλλικὴ Ἀκαδημία ἔχει βραβεύσει ἐπανελημμένως ἔργα του. Τὰ μυθιστορήματά του πού διεσκεύασαν σὲ κινηματογραφικὰ ἔργα προκαλοῦν πάντα ἐνθουσιασμό σὲ πλήθη θεατῶν ⁽¹⁾. Στὰ 1938 ἡ γαλλικὴ διανόηση, καὶ ἰδιαίτερως οἱ χριστιανοὶ διανοούμενοι, τοῦ ἀπένεμαν μεγάλες τιμές στὸ Παρίσι, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς συμπληρώσεως 50 ἐτῶν δράσεώς του. Λίγοι συγγραφεῖς κατῶρθωσαν ν' ἀποκτήσουν τόσο μεγάλο κί ἀφωσιωμένο κύκλο θαυμαστῶν. «Τὸ Παρίσι τὸν ξέρει πολὺ καλά –γράφει ὁ Charles Ruch ⁽²⁾. Ἀλλὰ καὶ ὅλη ἡ Γαλλία. Εἶναι κατακτητὴς ψυχῶν, τὸν χαρακτηρίζει ἀνεξάντλητη δραστηριότης, τόλμη πού τίποτα δὲν τὴν τρομάζει, αἰσιοδοξία πού τίποτα δὲν τὴν ταραίζει, γρήγορη καὶ θερμὴ κί εὐγενικιὰ ἐκδαπάνηση στὴν ἀφοσίωση πρὸς τὸν πλησίον. Εἶναι ἀδύνατο νὰ πῆ μιὰ λέξη, νὰ γράψῃ μιὰ γραμμὴ, νὰ γράψῃ ἓνα ἔργο, πού νὰ μὴ βγαίνει ἀπ' τὴν καρδιά του».

Καὶ ὅμως, δυστυχῶς, ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα ὁ συγγραφέας αὐτὸς [σελ. 211] μᾶς εἶναι ἄγνωστος. Ἄν ἐξαιρέση κανεὶς τὶς Ἀκτῖνες, πού, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς πεντηκονταετηρίδος του πρὸ τριετίας, μίλησαν σύντομα γι' αὐτόν ⁽³⁾, οἱ κύκλοι τῶν διανοουμένων μας τὸν ἔχουν ἀγνοήσει. Ἀσφαλῶς, ἂν ὁ Pierre L'Ermite ἦταν κανένας συγγραφέας ρυπαρογραφημάτων, ἀπὸ ἐκείνους πού ἐξακολουθοῦν δυστυχῶς νὰ μᾶς παρουσιάζουν ἀκόμη ἐδῶ πολλοὶ ἔλληνες λόγιοι ὡς ἀντιπροσώπους τῆς ξένης διανοήσεως, τότε κί αὐτὸς θά ἦταν γνωστότατος στὴν Ἑλλάδα, καὶ τὰ μυθιστορήματά του θά μετεφράζοντο καὶ θά ἔλανσάρωντο μὲ ἰδιαίτερο ζῆλο ^(*). Ἀλλὰ τὸ ἔργο τοῦ Pierre L'Ermite ἔχει ὀλοφάνερη ἀπάνω του τὴ

* Ἀκτῖνες, τ. 1941, σ. 213

(1) J. Calvet, *Le Renouveau Catholique*, σελ. 390.

(2) Πρόλογος στὸ *Pierre L'Ermite* τοῦ L. Bron.

(3) Τόμος 1938, σελ. 85.

(*) Ἀργότερα, πολλὰ ἀπ' τὰ ἔργα τοῦ Pierre L'Ermite μεταφράσθηκαν στὰ Ἑλληνικά. (Σημ. Ἐκδ).

σφραγίδα τῆς υγείας καὶ τῆς ἀνωτερότητος. Εἶναι ἓνας συγγραφέας πού ἐντάσσεται πέρα γιὰ πέρα μέσα στὴ σειρά τῶν πεζογράφων ἐκείνων καὶ ποιητῶν πού ἐργάσθηκαν κί ἐργάζονται γιὰ τὴν ἀναγέννηση τῶν χριστιανικῶν γραμμάτων σὲ διάφορες χῶρες, ἐντονώτερα ὅμως στὴ Γαλλία. Εἶναι μάλιστα δίκαιο νὰ σημειωθῆ – κί ἔχει ἀναγνωρισθῆ ἄλλωστε ἀπὸ καιρό– ὅτι στὴν ἀναγέννηση αὐτή, πού ἀνάγλυφη εἰκόνα τῆς μᾶς δίνει ἡ τρίτομη *Ἀνθολογία τῆς Καθολικῆς Ἀναγεννήσεως* πού δημοσίευσε πρόπερσι (***) ὁ Louis Chaigner ⁽⁴⁾, ἓνας ἀπὸ τοὺς παλαίμαχους κί ἀκούραστους συντελεστὲς στάθηκε κί ὁ Pierre L’Ermite. Πράγματι, ὁ γηραιὸς αὐτὸς συγγραφέας δὲν εἶναι μόνο ἓνας ἐμπνευσμένος ὁδηγητὴς ψυχῶν –σάν ἱερεὺς καὶ πνευματικὸς στὸ Παρίσι– δὲν εἶναι μόνο ἓνας ἀκούραστος ἐργάτης τῆς φιλανθρωπίας καὶ κάθε ἔργου ἀγαθοῦ· εἶναι παράλληλα κί ἓνας δημοσιογράφος καὶ λογοτέχνης πρώτης γραμμῆς, πού περισσότερο ἀπὸ μισὸν αἰῶνα τώρα καλλιεργεῖ ἐντατικὰ κάθε εἶδος πεζογραφήματος, ἀπὸ τὸ ἄρθρο καὶ τὸ χρονογράφημα, μέχρι τὴ νουβέλλα καὶ τὸ ρομάντζο. Καὶ καθὼς γράφει ὁ Ludovic Bron ⁽⁵⁾, λίγοι συγγραφεῖς ἔχουν προσφέρει τόσες ὑπηρεσίες στὴν κοινωνία ὅσες ὁ Pierre L’Ermite. Ἀσφαλῶς λοιπόν, ἀξίζει τὸν κόπο ν’ ἀπασχοληθῆ κανεὶς μὲ τὸ ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖον ἔχει λεχθῆ χαρακτηριστικὰ πὼς «εἶν’ ἓνας ἱερεὺς, πού συμβαίνει [σελ. 212] συχνὰ νὰ γευματίσῃ μ’ ἓναν πρεσβευτὴ καὶ νὰ δειπνήσῃ μ’ ἓναν ἀκαδημαϊκό!»

* * *

Ὅποιος ἀκούει ὅτι ὁ Pierre L’Ermite εἶναι σήμερα ἐβδομηντα ὀχτὼ χρόνων κί ἐξακολουθεῖ νὰ γράφῃ –τὸ τελευταῖο του μυθιστόρημα δημοσιεύθηκε πρὸ τριῶν ἐτῶν κί εἶν’ ἓνα ἀληθινὸ ἀριστούργημα– θὰ φαντασθῆ ἴσως πὼς πρόκειται γιὰ κανένα φαινόμενο υγείας. Καὶ ὅμως, ἀπ’ τὴν παιδική του ἡλικία ἦταν τόσο ἀσθενικός, πού οἱ γιατροὶ δὲν τοῦ ἔδιναν παρὰ ἐλάχιστη προθεσμία ζωῆς. Γεννήθηκε στὸ Μοшон τῆς Γαλλίας. Ὅταν ἔγινε τριῶν ἐτῶν, ἡ οἰκογένειά του ἐγκαταστάθηκε στὸ Παρίσι. Οἱ γονεῖς του φρόντισαν πολὺ γιὰ τὴν καλὴ ἀνατροφή του. Ἀπὸ τὴν παιδική του ἀκόμη ἡλικία αἰσθάνεται ἀγάπη πρὸς τὸ ἱερατικὸ στάδιο. Εἰς τὸ μικρὸ σεμινάριο πού φοιτᾷ γίνεται ὁ πρωτεργάτης γιὰ τὴν ἔκδοση μιᾶς μικρῆς μαθητικῆς ἐφημερίδος, πού τὴν ἔγραφε καὶ τὴν ἐστόλιζε ὁ ἴδιος μὲ ζωγραφιές. Ἀλλὰ ἡ υγεία τοῦ νεαροῦ σπουδαστοῦ μὲ τοὺς εὐγενικοὺς ὀραματισμοὺς εἶναι πολὺ κλονισμένη. Ὑποφέρει ἀπὸ συνεχῆ πυρετό, κί οἱ αἱμοπτύσεις εἶναι πολὺ συχνές. «Εἶναι ὑπόθεση ὀλίγων μηνῶν», εἶχε πεῖ ὁ γιατρὸς πού τὸν ἐξήτασε. Παρ’ ὅλ’ αὐτά, τὸ δέχεται αὐτὸ ἀτάραχος καὶ δὲ βγαίνει ἀπὸ τὸ δρόμο πού ἔχει χαράξει. Μπαίνει στὸ μεγάλο Σεμινάριο γιὰ ἀνώτερες σπουδές.

(**) Τὸ 1939 (Σημ. Ἐκδ.).

(4) *Anthologie de la Renaissance Catholique*, éd. «Alsatia», Paris.

(5) Σ’ ἓνα εἰδικὸ κί ἐξαιρετικὰ καλογραμμένο βιβλίό του, μὲ τὸν τίτλο *Pierre L’Ermite* (ἔκδ. 5η, Paris), ὅπου μιλάει πλατειὰ καὶ πολὺ διαφωτιστικὰ γιὰ τὸν συγγραφέα καὶ τὸ ἔργο του.

Εύτυχως, ἡ πρόρρηση τοῦ γιατροῦ δὲ βγήκε σωστή. Οἱ «λίγοι μῆνες» ἐπέρασαν, ἐπέρασαν καὶ πολλοὶ, καὶ ἡ ὑγεία του ὀλοένα κί' ἐκαλλιτέρευε. Τέλειωσε τὸν κύκλο τῶν φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν τοῦ σπουδῶν, καὶ γίνεται ἱερεὺς. Ἀφοσιώνεται τώρα ὀλόψυχα στὴν ἱερὴ ἀποστολή του. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ μεσουρανοῦσε ἡ ἄρνηση τῶν πάντων ἐν ὀνόματι τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Τὸ ὀρθολογιστικὸ βιβλίο, τὸ ἀνήθικο μυθιστόρημα ἔκαναν θραύση στὶς μορφωμένες τάξεις καὶ στὸν κατώτερο λαό. Χρειάζεται ἀγῶνας. Τὸ 1890 ἀρχίζει κιόλας τὴν ἀρθρογραφία του εἰς τὴν μεγάλη ἐφημερίδα τοῦ Παρισιοῦ *La Croix*. Τὰ ἄρθρα του διαβάζονται μὲ ἀπληστία. Ἡ θλίψη γιὰ τὸ θάνατο τῆς μητέρας του, ποὺ τόσο πολὺ τὴν ἀγαποῦσε, δὲν τοῦ κόβει οὔτε στιγμή τὸν ἐνθουσιασμό. Ὡς ἐφημέριος στὸ Παρίσι, παντοῦ ὅπου ἐργάζεται ἀφήνει ἐνθύμια τῆς σταυροφορίας του γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση ψυχῶν καὶ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἔργων τῆς ἀγάπης.

Σταυροφορία γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση ψυχῶν! Τέτοιο εἶναι ὄλο τὸ ἔργο τοῦ Pierre L'Ermite. Ὅχι μονάχα τὸ αὐστηρὰ ἱερατικὸ· γιὰτὶ παράλληλο εἶναι καὶ τὸ συγγραφικὸ του ἔργο, ὅπου ἀποκαλύπτεται [σελ. 213] μιὰ ἄλλη προσωπικότης, μὲ ἐξαιρετικὴ δύναμη καὶ μεγάλο ταλέντο.

Εἶπαμε καὶ πρωτύτερα πῶς ἄρχισε νὰ δημοσιογραφῆ στὸν *Croix*. Δὲν ἐπρόκειτο κυρίως γιὰ ἄρθρα, ὅσο γιὰ ἓνα εἶδος χρονογραφῆματος, ὅπου τὸ θέμα ἀναπτύσσεται πάντοτε ἀπάνω στὰ γεγονότα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, στὴ ζωντανὴ πραγματικότητα. Ὁ Pierre L'Ermite, ὡς χρονογράφος, εἶναι μιὰ μεγάλη δύναμη. Κατέχει, ὅσο λίγοι, τὴν πραγματικότητα, κί' ἔχει σὲ σπάνιο βαθμὸ τὴν ἱκανότητα νὰ τὴν ξαναπαρασταίνῃ ἀνάγλυφη καὶ ζωντανή. Βλέπει τὴ ζωὴ ἀπ' ὄλες τὶς μεριές της, εἰσδύει σὲ ὄλες τὶς λεπτομέρειές της, τὴν ἀναλύει ἢ τὴν συνθέτει κατὰ τὴ βούλησή του, γιὰ νὰ βγάλῃ πάντα ἓνα θετικὸ πόρισμα, μίαν ἀλήθεια, μιὰ σκέψη φιλοσοφημένη καὶ δυνατὴ, ἱκανὴ ὄχι ἀπλῶς νὰ θέλῃ, ἀλλὰ νὰ καθοδηγήσῃ καὶ νὰ φωτίσῃ τὸν ἀναγνώστη. Ἐνα τέτοιο χρονογράφημα –εἶδος ἄγνωστο δυστυχῶς ὡς τώρα στὸν τόπο μας– ἦταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ καὶ γιὰ τὸ γαλλικὸ κοινό, ἰδίως τὸ χριστιανικὸ, κάτι τὸ καινούργιο, κάτι τὸ ἐξαιρετικὰ εὐχάριστο καὶ τερπνόν. Ἡ ἐφημερίδα ὅπου δημοσιογραφοῦσε ὁ Pierre L'Ermite ἔβλεπε ν' αὐξάνῃ καταπληκτικὰ ἢ κυκλοφορία της. Μιὰ συλλογὴ ἀπὸ τέτοια χρονογραφήματα ποὺ δημοσίευσε τότε μὲ τὸν τίτλο "Lisez – moi ça" διαβάστηκε ἐξαιρετικὰ. Τὴ συλλογὴ αὐτὴ τὴν ἀκολούθησαν πολλὲς ἄλλες, ὅπως τὰ "La trouée", "Le soc", "Et ça...?", "Visions aiguës de Guerre" κλπ. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς René Bazin γράφει γι' αὐτόν ⁽⁶⁾: «Ἄν ζοῦσε ἀκόμη ὁ Barbey d'Aurevilly, θὰ εἶχε διασαλπῖσει ἀπὸ πολὺν καιρὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ τοῦ κληρικοῦ λογοτέχνου... Δὲ θὰ μποροῦσε νὰ ἀνεχθῆ, ὥστε ἓνας συγγραφέας μὲ μιὰ τόσο μεγάλη ψυχὴ νὰ μὴν ὑψωθῆ στὴ θέση ποὺ τοῦ ἀξίζει, καὶ ἓνα μέρος τοῦ λαοῦ νὰ ἀγνοῆ ἓναν ἀπ' τοὺς δημοσιογράφους μας τοὺς μὲ πλουσιώτατα χαρίσματα προικισμένους – τὸν καλλίτερο, ὄχι μόνο γιὰ τὴν εὐγένεια καὶ τὴ σιγουριὰ τῆς διδαχῆς του, μὰ καὶ γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ γνώση τοῦ

(6) L. Chaigne, *Anthologie* κλπ. τόμ. 3, σελ. 102.

περιβάλλοντος... Χωρίς άμφιβολία, είναι ένας ζωγράφος. Βλέπει πολύ καλά, τὰ βλέπει ὅλα... "Έχει τὴν τέχνη τοῦ ζωγράφου καὶ τοῦ ρομανσιέ ».

* * *

Ὅπως κρίνει καὶ ὁ Bazin, πράγματι ὁ Pierre L'Ermitte δὲν εἶναι μόνο δημοσιογράφος καὶ χρονογράφος. Εἶναι καὶ ἕνας μυθιστοριογράφος πρώτης γραμμῆς, εἶν' ἀπ' τοὺς ἀντιπροσωπευτικώτερους [σελ. 214] τῆς ἐποχῆς του, ὄχι μόνο γιὰ τὸ ποσὸν τῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν οὐσία τοῦ ἔργου.

Τὸ πρῶτο του ρομάντζο δημοσιεύθηκε στὴν ἀρχὴ τοῦ δημοσιογραφικοῦ του σταδίου. *Le Grand Mufflo* εἶναι ὁ τίτλος του. Ὁ Mufflo αὐτὸς εἶναι ὁ τύπος τοῦ ἀντικληρικοῦ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἄσπονδος ἐχθρὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀδιάλλακτος ἄπιστος. Ὁ συγγραφέας τὸν παρακολουθεῖ σ' ὅλες τὶς φάσεις τῆς ζωῆς του, δείχνει τὶς μικρότητες καὶ τὶς ἀντιφάσεις στὶς ὁποῖες εἶναι μπλεγμένος διαρκῶς, τὸν γελοιοποιεῖ μὲ τὰ ἴδια του τὰ λόγια καὶ μὲ τὶς ἴδιες τὶς πράξεις του. Ἐχει κάτι τὸ σπαρταριστὸ μέσα του τὸ βιβλίο αὐτό, τὸ γραμμένο μὲ ἀπεριόριστο κέφι καὶ μὲ λεπτότατη σάτιρα. Ἡ ὑποδοχὴ ποὺ τοῦ ἔγινε ἦταν ἐνθουσιώδης. Τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως ἔγινε ἀμέσως ἀγαπητό.

Τὸ *Grand Mufflo* ἀκολούθησε νέο ρομάντζο, μὲ τὸν τίτλο *La grande Amie*, ὠραῖο λογοτέχνημα, ἀληθινὴ δόξα τοῦ συγγραφέως. Ἐβραβεύθη ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἀκαδημία καὶ μεταφράσθηκε σὲ πάρα πολλές γλώσσες. Ἡ «μεγάλη φίλη» γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ συγγραφέας εἶναι ἡ γῆ, ἡ εὐλογημένη γῆ, ποὺ ὁ νεώτερος ἄνθρωπος τὴν περιφρόνησε, γιὰ νὰ ριχτῆ στὴν εὐκόλη δῆθεν μὰ ψεύτικη ζωὴ τῶν μεγαλουπόλεων, ἐνῶ ἐκείνη τοῦ μένει πάντα πιστὴ, ἔτοιμη νὰ τοῦ προσφέρῃ σὲ κάθε στιγμή τὰ δῶρα της καὶ τοὺς καρπούς της καὶ νὰ τὸν βοηθήσῃ γιὰ μιὰ καθαρώτερη κ' ἀνώτερη ζωὴ. Τῆς ἴδιας σειρᾶς κ' ἀπὸ τὴν ἴδια πρόθεση γραμμένο εἶναι καὶ τὸ ἄλλο βιβλίο του, *Restez chez vous!*, βιβλίο πού, καθὼς λέει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπ' τὴν ἀγάπη τῆς οἰκογενείας, τῆς ἐξοχῆς καὶ τῆς ἐπαρχίας, κ' ἀπὸ τὸ μῖσος ἐναντίον τοῦ «μεγάλου διαφθορέως» ποὺ λέγεται πρωτεύουσα.

Ἀκολουθεῖ κατόπιν μιὰ μεγάλη σειρὰ ἀπὸ κοινωνικὰ καὶ ψυχολογικὰ μυθιστορήματα, τὸ *L'Emprise*, τὸ *La Brisure*, τὸ *Les deux mains*, τὸ *Comment j'ai tué mon enfant*, τὸ *La vieille Fille*, τὸ *La Femina aux yeux fermés*, βραβευμένο κ' αὐτὸ ἀπ' τὴ Γαλλικὴ Ἀκαδημία, κ' ἄλλα πολλά, μέχρι τὸ τελευταῖο του, *Le bonheur est simple*, ποὺ τὸ δονεῖ κ' αὐτὸ ἡ παληὰ ἀγάπη τοῦ ὑπαίθρου, τῆς ἀγνῆς ἐπαρχιακῆς ζωῆς, μὲ τὴν παράδοση, μὲ τὰ σεμνὰ ἦθη, μὲ τοὺς ἀκέραιους χαρακτήρες.

* * *

Σ' ὄλ' αὐτὰ τὰ μυθιστορήματά του ὁ Pierre L'Ermitte δείχνεται θαυμάσιος ἀνατόμος ψυχῶν, δημιουργὸς πολὺ ἐπιτυχημένων τύπων, [σελ. 215] ὑπέροχος ζωγράφος καὶ στυλίστας. Λίγοι σύγχρονοι μυθιστοριογράφοι ἔχουν τὴ δύναμη νὰ

μπαίνουν τόσο βαθειά στην ψυχή τῶν ἡρώων τους. Ὁ Pierre L’Ermite δὲν τὸ καταφέρνει αὐτὸ μόνο χάρις τῆς ἀναμφισβήτητης ἰκανότητά του. Εἶναι καὶ καρπὸς πολυχρόνιας εἰδικῆς πείρας. Σὰν ἱερέας, καὶ μάλιστα σὰν πνευματικός, ποὺ πλέον ἀπὸ μισὴ ἑκατονταετία ἔχει ἔρθει σ’ ἐπικοινωνία μὲ ἀναρίθμητες ψυχές, μπόρεσε νὰ νιώσῃ ὡς τὸ βάθος τῆς τῆν ἀνθρώπινη καρδιά, νὰ σπουδάσῃ ὅλες τὶς διακυμάνσεις, τὶς μεταβολές, τὶς ἀδυναμίες καὶ τὸ μεγαλεῖο τῶν ψυχῶν. Μυριάδες ἀνθρώπων τοῦ ἔχουν ἐμπιστευθῆ ἰσχυρὰ ἐξομολόγησι τὰ μυστικά τους, τὸν πόνο καὶ τὴν χαρὰ, τὶς ἀδυναμίες καὶ τοὺς πειρασμούς, τὶς ἀμφιβολίες καὶ τοὺς δισταγμούς, τὶς προσπάθειές τους γιὰ τὸν ἀγιασμὸ τῆς ζωῆς τους. «Ἄν οἱ τοῖχοι τοῦ γραφείου μου μποροῦσαν νὰ μιλήσουν – ἔλεγε μιὰ μέρα – θὰ διηγοῦντο ὅλο τὸν πόνο καὶ ὅλο τὸ μεγαλεῖο τῶν ψυχῶν». Ἔτσι κατῶρθωσε νὰ γίνῃ γιαντρός ψυχῶν, στὸ βαθύτερο νόημα τοῦ ὄρου, καὶ μυθιστοριογράφος ψυχολόγος, τῆν καλλίτερη ἐκδήλωσι τοῦ εἴδους.

Γι’ αὐτὸ οἱ τύποι του εἶναι ζωντανοί, ἄνθρωποι πραγματικοί, μὲ σάρκα καὶ ὀστέα, παλαιοὶ γνώριμοι τοῦ συγγραφέως. Ἔτσι ἔχεις λ.χ. ἓνα τόσο συνήθη τύπο οἰκογενείας τῶν πόλεων: Ὁ πατέρας, κλασικὸς τύπος μεγαλοαστοῦ, καλοφαγᾶ, καλοταϊσμένου, ποὺ θέλει νὰ τᾶχη καλὰ καὶ μὲ τὴ θρησκεία, ἀλλὰ προπάντων νᾶχη φουσκωμένο τὸ πορτοφόλι. «Σὲ βεβαιῶ ὅτι ζῶ πολὺ καλὰ μὲ τὴν μικρὴ μου φιλοσοφία, λέει τῆν οἰκονόμο του. Νὰ τρώω καλὰ, νὰ πίνω καλὰ, νὰ κοιμᾶμαι καλὰ, νὰ κερδίζω πολὺ χρῆμα» ⁽⁷⁾.

Ὁ μεγαλύτερος γιὸς, ὁ Μάξ, «μοιάζει τοῦ πατέρα. Ὅλα γι’ αὐτὸν εἶναι ἓνα πρᾶγμα, φτάνει νὰ τρώῃ καλὰ, νὰ πίνῃ καλὰ, καὶ νὰ νὰ μὴν κἀνῃ τίποτα».

Ὁ μικρότερος γιὸς εἶναι ὁ τύπος τοῦ δοκησίσοφου νεαροῦ, ποὺ πουλάει σοφία – ποῦ ἄλλοῦ; – στὶς ὑπηρετίες τοῦ σπιτιοῦ! «Στὸ τραπέζι προπάντων, ὅπου εἶναι σίγουρος πὼς δὲν πρόκειται νὰ συναντήσῃ κανένα σοβαρὸ ἀντίπαλο, δοξάζει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του, ὑποστηρίζοντας αὐθαδέστατα ὅλες τὶς ἀνατρεπτικὲς θεωρίες. Εἶναι ντίπ τρελλός, ὅπως τόσοι ἄλλοι νεαροὶ ποὺ κόβουν γνώμες γιὰ ὅλα, χωρὶς νὰ ἐπιτρέπουν ἀντίρρηση. Ἐπειδὴ ἴσα - ἴσα δὲν ἔχουν πείρα γιὰ τίποτα, γι’ αὐτὸ εὐχαριστοῦνται νὰ γκρεμίζουν τὸ παρελθόν, [σελ. 216] κι’ ἀπάνω στὰ ἐρείπιά του νὰ σκορπίζουν τὸ ἀλάτι τῆς δικῆς τους σοφίας» ⁽⁸⁾.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἔχετε τὸν ἀγνὸ νέο τῆς Γαλλικῆς ἐπαρχίας. Λέει: «Εὐχαριστῶ πρῶτ’ καὶ βράδου τὸ Θεό, γιὰ τὴν ἀπλῆ καὶ μεγάλη εὐτυχία ποὺ ἔχει ρίξει στὸ δρόμο τῆς ζωῆς μου». Καὶ μέσα στὶς λίγες αὐτὲς λέξεις ἐκφράζει ὅλο τὸ βάθος καὶ τὸν παλμὸ τῆς χαρᾶς ποὺ πλημμυρίζει τὴν ψυχὴ του, γιὰτὶ ζῆ ἐκεῖ κάτω τῆν ἡσυχὴ κι’ εὐτυχισμένη ἐπαρχία. «Ἐκεῖ κοιμοῦνται μὲ τὸν ἥλιο καὶ ξυπνᾶνε μ’ αὐτόν, κι’ ἀναπαύονται τὸ χειμῶνα, ὅπως τὰ δένδρα στὸ δάσος...».

Στὸ μυθιστόρημα *Πῶς ἐσκότωσα τὸ παιδί μου* ἔχουμε τὴν μεγαλόσχημη κυρία τῶν δεκάδων ἑκατομμυρίων καὶ τοῦ πολυτελοῦς μεγάρου. Ἡ κυρία Yholdy θέλει βέβαια ν’ ἀγαπᾶ τὴ θρησκεία ὁ γιὸς τῆς, ἀλλὰ πάντως λιγώτερο ἀπὸ τὸ γκόλφ, τὸ τέννις καὶ τὴν ἵππασία. Ὁ Χριστὸς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ μπῆ στὸ σπίτι τῆς,

(7) *Le bonheur est simple*, σελ. 61 καὶ 99.

(8) *Le bonheur est simple*, σελ. 63, 117 κλπ.

ἀλλά... μὲ τὸ γάντι. Εἶναι κί' αὐτὸς ἕνας ξένος, ποὺ θὰ μπαίνει, ὅταν τοῦ ἀνοίγουν, καὶ θὰ φεύγει, ὅταν οἱ κύριοι δὲν δέχονται ἐπισκέψεις. Καὶ ὅταν ὁ γυιὸς τῆς ἀποφασίζῃ νὰ δοθῇ ὀλόψυχα στὸν Χριστιανισμό, τί χαλασμός, τί σατανικὰ σχέδια, γιὰ νὰ τὸν τραβήξῃ μακριά, νὰ τὸν «μπλέξῃ» ἄλλοῦ καὶ νὰ τὸν ρίξῃ στὴν ἀπιστία, ποὺ τὸν φέρνει τέλος στὴν ἀτίμωση καὶ στὸν πνιγμό.

* * *

Ὁ Pierre L'Ermite δὲν ἔχει γράψῃ ποιήματα. Καὶ ὅμως, εἶναι ποιητής. Σ' ὅλα τὰ πεζογραφήματά του διαισθάνεσαι τὴν ποιητικὴ ψυχὴ ποὺ μιλάει. Ἔχουν μιλήσει πολὺ γιὰ τὴν μουσικότητα τοῦ ὕφους του καὶ γιὰ τὴν πλαστικότητα τῶν εἰκόνων ποὺ χρησιμοποιοῦ. Ὅτι εἶναι μουσικὸς καὶ ζωγράφος στὴν πραγματικότητα, αὐτὸ εἶναι γνωστό. Ὁ L. Bron, στὸ βιβλίο του ποὺ ἀνέφερα παραπάνω, μᾶς δίνει τὴν πληροφορία πὺς ὁ Pierre L'Ermite εἶν' ἕνας πολὺ καλὸς πιανίστας. Ὅσο γιὰ τὴ ζωγραφικὴ του, οἱ πίνακές του ἔχουν ἐκτιμηθῇ πολὺ. Τὸ γαλλικὸ κράτος ἀγόρασε ἕναν πίνακά του σὲ μιὰ ἔκθεση τῆς rue Royale ⁽⁹⁾. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πέννα του φαίνεται ὁ καλλιτέχνης. Τὸ ὕφος του εἶναι μοντέρνο παρισινό, ἔχει πάντα κάτι τὸ λεπτὸ, τὸ ἀέρινο. Μιλάει μὲ ἄνεση, μὲ ἀπλότητα, χωρὶς κανένα κόπο. Ἡ λέξη ἔρχεται χωρὶς προσπάθεια, τοποθετεῖται πάντοτε στὴν κατάλληλη θέση. Εἶναι ἕνα στυλ ἀνεξάντλητης δροσερότητας, **[σελ. 217]** κεφᾶτο, χαρούμενο. Πολλὲς σελίδες του εἶναι σὰν πεζὰ ποιήματα. Τὶς νιώθεις γεμᾶτες ἀπὸ φῶς καὶ ἦχο. Πάλλουν ἀπὸ μιὰ νεανικὴ εὐδιαθεσία. Ὑπάρχει κάτι τὸ ἐξαιρετικὰ ἐλκυστικὸ, τὸ γοητευτικὸ, μέσα στις σελίδες αὐτές. Εἶναι αὐτὸ ποὺ κάνει τὸν Pierre L'Ermite ὄχι μόνον νὰ διαβάζεται πολὺ, ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπολογίζεται σὰν ἕνας λογοτέχνης μεγάλης ἀξίας κί' ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἀντιπάλους του.

Ἀλλὰ ἡ μεγάλη ἀξία τῶν ἔργων τοῦ L'Ermite βρίσκεται κυρίως στὸ βάθος τους. Ὁ συγγραφέας αὐτὸς δὲν θέλγει μονάχα. Διδάσκει, φωτίζει, ἀνεβάζει. Αὐτὸς ἄλλωστε εἶναι κί' ὁ σκοπὸς του. Δὲ σκοπεύει νὰ προσφέρῃ ἀπλῶς μιὰν αἰσθητικὴ, μιὰ καλλιτεχνικὴ ἀπόλαυση στὸν ἀναγνώστη του, ἀλλὰ καὶ νὰ προσφέρῃ μὲ τὴ δική του πάλι τέχνη, τὴν πλούσια καὶ δυνατὴ χριστιανικὴ ἀλήθεια ⁽¹⁰⁾. Ἐπειτα, ὁ Pierre L'Ermite δὲν εἶναι ἀπλῶς ὁ οἰκοδόμος· εἶναι κί' ὁ μαχητὴς τῆς Πίστεως. Μάχεται χωρὶς κακία, χωρὶς ἀντιπάθεια, ἀλλὰ καὶ μὲ ἐπιμονή, μὲ ὑπομονή, μὲ τέχνη, μὲ ἐξυπνάδα. Δείχνει τὸ ψέμα τῆς ἀπιστίας, ποὺ δὲν ξέρει τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ λήθῃ αἰωνίως μεγάλα λόγια, καὶ κατὰ βάθος εἶναι γεμάτη ἀντιφάσεις στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη. Δείχνει τὴν ἀπάτη τῆς ἀμαρτίας, ποὺ ξεγελᾷ μὲ χίλιες ὑποσχέσεις καὶ ἀποπλανᾷ καὶ γεμίζει τέλος τὴν ψυχὴ μὲ ἀηδία κί' ἀπογοήτευση. Χτυπάει ἀλύπητα ὅλους ἐκείνους τοὺς διαφθορεῖς τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, τοὺς ἐργάτες τῆς ἀπιστίας καὶ τῆς ἀρνήσεως. Αὐτοὺς ποὺ, προπαγανδίζοντας τὴ χυδαιότερη μορφή τῆς ἀνηθικότητας, κατήντησαν νὰ μεταβάλουν τὴ Γαλλία «σὲ καμπαρέ ὅλης τῆς

(9) σελ. 105 - 119.

(10) Βλέπε τὸν πρόλογό του στὸ *Pas de prêtre entre moi et toi*, στὸ *La vieille Fille*, στὸ *Les Miettes*, στὸ *Restez chez vous* κλπ.

άνθρωπότητος» – κατὰ τὴν ὠμὴν μὰ τόσο ἀληθινὴν τοῦ φράση. Πολλὲς φορές, ὑψώνοντας τὴ φωνὴν τοῦ χτυπᾶ τὴν καμπάνα τοῦ κινδύνου, βλέποντας τὸ μαρασμὸν τῆς γαλλικῆς φυλῆς, σείει τὸ φάσμα τῆς καταστροφῆς καὶ τῆς θεϊκῆς τιμωρίας. Τὰ τραγικὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν ἐδικαίωσαν τόσο πολὺ τὸν μεγάλο αὐτὸν συγγραφέα!

Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀγάπης, ἡ ἀδελφὴ ψυχὴ, ποὺ καλεῖ τοὺς γύρω της νὰ τὴν ἀκολουθήσουν. «*Εὐρήκαμεν τὸν Μεσσίαν!*» αὐτὴ εἶναι ἡ φωνὴ ποὺ βγαίνει μέσα ἀπ’ τὸ ἔργο τοῦ Pierre L’Ermite. Φωνὴ γεμάτη προσωπικὴ πείρα, γεμάτη χαρὰ καὶ αἰσιοδοξία. Ξέρει καλὰ πὼς αὐτὴ ἡ αἰσιοδοξία, ποὺ εἶναι κτῆμα δικό του καὶ κτῆμα τῶν ἀδελφῶν τοῦ χριστιανῶν, λείπει ἀπ’ **[σελ. 218]** τὸν σημερινὸ κόσμον τῆς ἀπιστίας καὶ τοῦ ὑλισμοῦ. Καὶ παρουσιάζει τὸ μεγαλεῖο τῆς καλωσύνης, τὴν ἀφθιτὴ ἀξία τῆς ἀρετῆς, τὴν ὁμορφιὰ τῆς χριστιανικῆς μας ἀλήθειας, τὸν ἠρωϊσμὸν τῆς πίστεως.

Ἄν ὁ Ζολᾶ μὲ τὴ σχολὴν τοῦ μᾶς ἔδωσαν τὴν εἰκόνα τοῦ παρισινοῦ ὑποκόσμου –λέγε καλλίτερα βρωμοκόσμου– ὁ Pierre L’Ermite μᾶς δίνει ἀνάγλυφον τὴν εἰκόνα τοῦ χριστιανικοῦ Παρισιοῦ, ὅ,τι δηλαδὴ ὠραῖο, ἀγνό, ὑγιὲς καὶ δυνατὸ ἔχει νὰ δείξη ἡ Βαβυλὼν αὐτὴ τῶν νεωτέρων χρόνων.

ΕΝΑΣ ΚΟΣΜΟΣ ΠΟΥ ΦΕΥΓΕΙ(*)

Ἡ αὐτοκτονία ἑνὸς ἀνθρώπου τῶν γραμμάτων εἶναι πάντα ἓνα γεγονός που προκαλεῖ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Πολὺ περισσότερο, ὅταν ἡ αὐτοκτονία αὐτὴ δὲν εἶναι ξέσπασμα ἢ κίνημα ἀπελπισίας ἀπάνω σὲ μιὰ δυστυχημένη στιγμή, ἀλλὰ κάτι που τὸ προετοιμάζει κανεὶς ψύχραιμα, χρόνια ὀλόκληρα, κάτι που ἔρχεται ἔτσι σὰν μοιραῖο καὶ ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα ἑνὸς ὠρισμένου τρόπου ζωῆς – μιᾶς ὠρισμένης κοσμοθεωρίας. Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Λαπαθιώτη. Ὁ ποιητὴς αὐτός, που ἔδω καὶ λίγους μῆνες (**), κάποια μεσάνυκτα ἔδωσε τραγικὸ τέλος στὴ ζωή του, εἶναι μέσα στὴ νεοελληνικὴ διανόηση, μὰ καὶ στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία, ἓνας τυπικὸς ἐκπρόσωπος τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων που ἔκαναν ζωὴ τους τὴν ἔμπρακτη ἀποστασία, τὴν ἀμαρτία κατὰ τὴν χριστιανικὴ γλῶσσα, καὶ ὕστερα, ἂν ἦταν καὶ ποιητὴς, ἔκαμαν ποίηση τὴν τέτοια ζωὴ τους. Κυνήγημα χαρᾶς καὶ εὐτυχίας ἦταν ὁ κύκλος αὐτὸς ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ τὴν τέχνη. Μὰ ἡ συνέχεια τῆς πορείας κί' ὁ τελικὸς σταθμὸς δὲν ἦτανε πάντως κραυγὴ θριάμβου· ἦτανε, ἀλλοίμονο, κάτι πολὺ διαφορετικὸ, κάτι που δὲν μένει χωρὶς κάποιο μήνυμα, χωρὶς κάποιο δίδαγμα γιὰ μᾶς τοὺς ἄλλους.

* * *

Μέσα σὲ τέσσερεις στίχους, παρμένους ἀπ' τὸ μικρὸ ποίημα «Ζωές», ὁ Λαπαθιώτης μᾶς δίνει μιὰν ἀνάγλυφη εἰκόνα γιὰ τὴν πρώτη του ζωὴ, ἢ καλλίτερα γιὰ τὴν πρώτη του ἔξοδο στὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση.

*Τὴν πρώτη φορά, γεννηθήκαμε μέρα,
μᾶς εἶχε θαμπώσει τ' ἀπέραντο φῶς.
Κανένας μας πόθος δὲν ἦταν κρυφός.
Τοῦ κάκου ἓναν ἴσκιο γυρεύαμε πέρα.*

[σελ. 220]

Μέρα ἦτανε· ὁ ἥλιος ἔλουζε τὴ ζωὴ του καὶ τὴν πλάση ὀλόγυρα. Λίγοι ξεκίνησαν μὲ τόσα ἐφόδια. Ἡ γενιά του ἀρχοντικῆ· ὁ πατέρας του στρατηγὸς καὶ ὑπουργὸς τοῦ παληοῦ καιροῦ, αὐτὸς ὁ ἴδιος μοναχοπαῖδι. Οἰκονομικὴ ἄνεση, κοινωνικὴ θέση, ὅλα τὰ εἶχε ζηλευτά. Καὶ ἀνάλογη πρὸς αὐτὰ ἦταν ἡ γλωσσομάθειά του, ἡ μόρφωσή του ἢ κοινωνικὴ, ἢ αἰσθητικὴ, σὲ συνδυασμὸ μὲ μιὰ λεπτότατη

(*) *Ἀκτῖνες*, τ. 1944, σελ. 205.

(**) Στὶς 8 Ἰανουαρίου τοῦ 1944 (Σημ. Ἐκδ).

ποιητική διάθεση ⁽¹⁾. Όλα φωτεινά και χαρούμενα φάνταζαν γύρω του, και τὸν ἐθάμπωνε τὸ ἀπέραντο φῶς. Οὔτε μιὰ σκιά δὲν παρουσιαζόταν στὸν ὀρίζοντα. Ἀντίθετα, ἡ δόξα ἄρχιζε γρήγορα νὰ τοῦ χαμογελά. Κι' ἡ φήμη ἐφτέρωνε τ' ὄνομά του καὶ τ' ὄφερνε σὲ στόματα πολλά. Ἀπ' τὸ 1909 κιόλας, οἱ στίχοι του γίνονται περιζήτητοι, καὶ στὰ περιοδικά, ὅπου δίνει συνεργασία, πολλοὶ νέοι σκύβουν, γιὰ νὰ διαβάσουν μὲ κάποια κρυφὴ λαχτάρα τὰ μουσικώτατα τραγούδια του. «Μὲ τί περιπάθεια πού τὰ μουρμουρίζαμε, γοητευμένοι καὶ ἀπὸ τὸν αἰσθησιασμό τους, – τόσο στὸν τόνο τῆς ἐποχῆς!– ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ θέλημα τοῦ “σκανδάλου”, πού εἶχαν γιὰ μᾶς, ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς τοῦ αἰσθησιασμοῦ τῶν» ⁽²⁾.

Ἡ ζωή του ἦταν τότε θρίαμβος διαρκῆς, γράφει ὁ φίλος του ποιητῆς Τ. Παπατζώνης. «Τὸ βραδάκι ἢ θαμπωτικὴ κοσμικὴ ἐμφάνιση, μὲ τὶς ἄψογες ἀμφιέσεις, τὸ ξανθὸ λεπτότατο πρόσωπο, τὴ σαγήνη τοῦ ἐκλεπτυσμένου, τὴ σφραγίδα ἐνὸς πελώριου λουλουδιοῦ στὸ στήθος, τὸ σκόρπισμα πρὸς τὸ κοινὸ ἐνὸς σαγηνευτικοῦ χαμόγελου. Τί τέτοιες ἐμφανίσεις δὲν ἔβλεπε ἡ κοσμικὴ πλατεῖα καὶ ἐξέδρα τοῦ Νέου Φαλήρου, ἢ τὸ ἀριστερὸ πεζοδρόμιο τῆς ὁδοῦ Σταδίου... Λὲς καὶ ὁ νέος Ἀπόλλωνας μετασαρκώθηκε κι' ἦρθε νὰ περπατήσῃ ἀνάμεσά μας» ⁽³⁾.

Κι' ὅμως, ὁ δρόμος αὐτός, ὁ φαινομενικὰ πλημμυρισμένος ἀπὸ φῶς, ἔφερνε πρὸς κάποιες ἄδηλες σκοτεινιῆς καὶ σὲ γκρεμοὺς ἀπροσδόκητους, πού ὁ νεαρὸς κατακτητῆς μὲ τοὺς «διαλεχτούς» του συντρόφους δὲν θὰ μπορούσαν βέβαια ποτὲ νὰ τοὺς μαντέψουν. Ὁ ροδοκόκκινος αὐτὸς ὄργανισμὸς εἶχε στὰ σωθικά του κρυφὰ φωλιασμένη τὴν πνευματικὴ φθίση, καὶ τὸ πασίχαρο καὶ φουντωτὸ δένδρο μὲ τὶς γεμάτες ἀπ' τὰ τραγούδια φυλλωσιῆς εἶχε ἀρχίσει κιόλας νὰ σαπίζῃ στὰ βάθη του ἀπ' τὰ σκουλίκια. Κάποιο προσεκτικὸ αὐτὶ θὰ μπορούσε, ἀκουμπώντας μυστικὰ στὸν κορμό του, ν' ἀκούσῃ τὸ **[σελ. 221]** κρυφὸ τριδόνισμα, πού προμνηνοῦσε τὸ ἄθλιο κιτρίνισμα καὶ τὴν τραγικὴ πτώση.

Νωρὶς ἄρχισε νὰ διαδίδεται ὁ «*θρῦλος τῶν ὑποπτῶν σχέσεων*». Σκάνδαλα ντυμένα σὲ πέπλο μυστηρίου καὶ κάποιας ποιητικῆς ἀτμόσφαιρας, σοβαρώτατες παρεκτροπές, ἠθικοὶ ἐκτροχιασμοί, ἔπαιρναν τὴ μορφή τῆς δῆθεν ἀνώτερης καλλιτεχνικῆς ζωῆς. Τὸν ὠδηγοῦσαν σ' αὐτὸν τὸν κατήφορο (στὴ δόξα!) μεγάλοι δάσκαλοι, ὅλο τους διαλεχτοί. Τοὺς εἶχε διαλέξει ὁ ἴδιος, ὄχι μόνο γιὰ νὰ τὸν ὀδηγήσουν στὰ μυστικὰ τῆς Τέχνης, μὰ καὶ γιὰ νὰ τοῦ χρησιμέψουν σὰν πρότυπα ζωῆς. Ἦταν ὁ Μπωντελαῖρ –ὄχι βέβαια ὁ Μπωντελαῖρ τῆς συντριβῆς καὶ τῆς μετάνοιας, καὶ τῆς προσευχῆς τῆς λουσμῆνης στὰ δάκρυα· αὐτὸς στάθηκε ἄγνωστος μὲ ἐπιμονὴ ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα ⁽⁴⁾– ἀλλὰ ὁ Μπωντελαῖρ τῆς ἀποστασίας καὶ τῆς καταπτώσεως, μὲ τὰ «Ἄνθη τοῦ κακοῦ» καὶ μὲ τὴν «Πραγματεῖα γιὰ τὸ κρασί καὶ τὸ χασίς σὰν μέσα πολλαπλασιασμοῦ τῶν παραστάσεων»! Δίπλα σ' αὐτὰ ὁ ἀλκοολισμὸς τοῦ Ἔντγαρ Πόε, πού ἔπεσε κάποτε θῦμα του, καὶ πέθανε μέσα στοὺς δρόμους τῆς Νέας Ὠρκῆς. Μαζὶ μ' αὐτοὺς οἱ «Ἐξομολογήσεις ἐνὸς ὀπιόφαγου» τοῦ

(1) Τέλλου Ἄγρα, «Ἔργον Τέχνης», *Νέα Ἔστια*, 1–1–44, σελ. 96.

(2) Κλ. Παράσχου «Ναπολέων Ασαπιώτης», Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 81.

(3) Τ. Παπατζώνης, «Ὁ Λαπαθιώτης μετέωρο καὶ σκιά», Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 91.

(4) Βλέπε σχετικὰ στὶς Ἀκτῖνες 1940, σελ. 13.

De Quincey, πού τοῦ δηλητηρίασαν σῶμα καί ψυχή, ὅπως κί ἡ σκανδαλιστική ποίηση καί ζωή τοῦ Καβάφη. Τέλος, ἀπάνω ἀπ' ὄλους ὁ Oscar Wilde, ὁ ποιητής πού ἀκριβῶς γιά τόν τρόπο τῆς ζωῆς του τὸ δικαστήριο τοῦ εἶχε στερήσει τὸ δικαίωμα ν' ἀναθρέψῃ τὰ παιδιὰ του, αὐτὸς πού εἶχε τὴν ἀμβλυνση τοῦ ἠθικοῦ αἰσθητηρίου σὲ βαθμὸ ὥστε νὰ καυχηθῆ κάποτε στὸν Gide, ὅταν συναντηθήκανε στὸ Ἀλγέρι: «Ἐλπίζω νὰ ἔκανα ἀρκετὰ ἀνήθικη αὐτὴ τὴν πόλη!». Ὁ ποιητής αὐτός, ὁ φανατικὰ ἀνήθικος, θεωρητικὰ καί πρακτικὰ –κί ὅμως τόσο δυστυχισμένος, ἀκριβῶς γιά τὴν ἀνηθικότητά του αὐτὴν– ἄσκησε τὴ βαθύτερη καί πιὸ ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση ἀπάνω στὸν Λαπαθιώτη ⁽⁵⁾. «Ἡ ἐπιρροή τοῦ ἔργου τοῦ Oscar Wilde στὸν Λαπαθιώτη ἦρθε ἀπόλυτη καί κυριαρχικὴ... ἀλλὰ καί ἡ ἐπιρροή τῆς ζωῆς τοῦ Wilde ἦρθε δεσποτικὴ, τυραννικὴ. Ἐκτοτε ἡ ψυχὴ του καί ἡ ὑπαρξὴ του ἦταν πουλημένα στὸν Ἴρλανδό. Ἡ ζωὴ του δὲν εἶχε σκοπὸν ἄλλο ἀπὸ τὴ λατρεία καί τὴν μίμηση τοῦ δασκάλου... Ὁ Λαπαθιώτης ἔκτοτε ἔχασε τὴν ὄντότητά του...» ⁽⁶⁾.

Τὰ συμπτώματα δὲν ἄργησαν νὰ παρουσιαστοῦν τὸ ἓνα πάνω [σελ. 222] στὸ ἄλλο. Οἱ ἀναμνήσεις τοῦ ὀπιόφαγου ἔγιναν ἐδῶ πράξη· τὸ χάσις ἄρχισε νὰ δοκιμάζεται ὡς... «μέσον πολλαπλασιασμοῦ τῶν παραστάσεων»· καί τὸ πολυθρήνητο «καθαφικὸ πάθος» σκλάβωνε κί ἐξευτέλιζε τὸν «νέον Ἀπόλλωνα». Οἱ «εὐτελεῖς συνήθειες» πού προκαλοῦσαν συχνὰ τὴ φρίκη στὸν σκλάβο τους Καβάφη ⁽⁷⁾ πῆραν καί στὴν ψυχὴ τοῦ Λαπαθιώτη κυριαρχία τυραννικὴ. Νυχτόβιος ὁ Λαπαθιώτης, γυρίζει τώρα «στὰ κέντρα τὰ νυχτερινά», ζητώντας μὲ ἀγωνία «ἐκεῖνο πού δέ θὰ βρεθῆ». Ἐβγαίνει ἀπ' τὸ σπίτι τὸ βράδυ, μᾶς εἶπε ἓνας ἀπ' τοὺς ὀμιλητὲς σὲ φιλολογικὸ του Μνημόσυνο, γυρνοῦσε ὅλη τὴ νύχτα σκλάβος τῶν παθῶν του, καί γύριζε μόλις τὸ πρῶτ' σπίτι του, γιά νὰ κοιμηθῆ· ξυπνοῦσε τὸ ἀπόγευμα, ἔγραφε κανένα ποίημα, δεχόταν καμιὰ ἐπίσκεψη, καί μόλις βράδιαζε, δρόμο πάλι γιά τὴν ἀέναη περιπλάνηση, γιά τὸ ἀδιάκοπο ἀντλήμα στὸν πίθο τῶν Δαναΐδων. Εἶχε γίνει πιὰ τοξικομανής. «Ἡ δόση λίγο - λίγο μεγάλωνε, κί ἡ διέγερση ἀξίωνε πιὰ, γιά νὰ ἔρθη, πολλές ὑποχωρήσεις. Ἡ ψυχικὴ δηλητηρίαση εἶχε ἀρχίσει» ⁽⁸⁾.

Οἱ σκιὲς λοιπὸν ἄρχισαν νὰ σκεπάζουν μελανὲς τὴν ἄλλοτε φωτοπλημμύριστη μέρα. Μέσα στὰ μάτια «πού τὰ φλόγιζε ἡ χαρά», ἀντιχτυποῦν τώρα τὸ βαρὺ ἴσκιο τοὺς κάποια τρομαχτικὰ φαντάσματα πού περνᾶνε. Ἀδυνατίζε καί τὸ μυαλό, λιγότευε κί ἡ ἔμπνευσή του. «Στέρευε θαρρεῖς τὸ προσωπικὸ του στοιχεῖο κί ἀδυνατίζε ὁ ποιητικὸς του παλμός –γράφει ὁ κ. Γ. Βαλέτας– ἀποτελεσμα ἴσως τῆς ψυχικῆς του ταλαιπωρίας ἀπ' τὸ ἀγιάτρευτο καθαφικὸ πάθος του, πού ὡστόσο τ' ἄφησε ἔξω ἀπ' τὸ στίχο του, ἐνῶ ψυχικὰ κατάντησε συντρίμμα του» ⁽⁹⁾. Ὅστόσο, τὸν ἔχαναν σιγὰ - σιγὰ κί οἱ φίλοι του, καί δύσκολα μποροῦσαν νὰ τὸν συναντήσουν: «Ἐδῶ κί ἐκεῖ, φευγαλέα, τὶς νύχτες, τὸν ἔπαιρνε τὸ μάτι μου, σκιά

(5) Τὸ ἔργο τοῦ André Gide γιά τὸν Oscar Wilde, μεταφρασμένο ἀπ' τὸν Λαπαθιώτη, ἄρχισε νὰ δημοσιεύεται στὴ *Φιλολογικὴ Κυριακὴ*, Ἰανουάριος 1944.

(6) Τ. Παπατζώνης, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 89.

(7) Βλέπε τὸ ποίημά του «Σατραπεῖα».

(8) Τ. Παπατζώνης ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 983.

(9) Γ. Βαλέτας, «Ναπολ. Λαπαθιώτης», *Πρωτῶ* 12 Ἰανουαρίου 1944.

γλυστερή μιᾶς σιλουέτας μᾶλλον παρά σχῆμα ἀνθρώπινο, γιατί δὲν κυκλοφοροῦσε παρά μόνο τὴ νύχτα», μᾶς πληροφορεῖ ὁ κ. Κλέων Παράσχος ⁽¹⁰⁾.

* * *

Κυκλοφοροῦσε. Ἀχόρταγος κυνηγητῆς τῆς χαρᾶς, μὲ τὴν ψυχὴ πάντα ἀνικανοποίητη καὶ πάντα διψασμένη. Καὶ μέσα σ' ὅλες αὐτὲς τὶς θλιβερὲς περιπλανήσεις, ἐκεῖνο ποὺ ἀνεκάλυψε –καὶ πόσο **[σελ. 223]** νωρίς!– ἦταν πῶς μέσα στὸν κόσμον αὐτὸν τῆς ἐκλογῆς του, ὅπου ρίχτηκε θριαμβευτικὰ σὰν κατακτητῆς, δὲν ὑπῆρχε ἡ χαρὰ. Χαρὲς μόνο πρόστυχες καὶ φτηνές, ποὺ σβήνονταν, γιὰ ν' ἀφήνουν πάντα καὶ πιὸ μεγάλη πίκρα στὴν ψυχὴ. Πικραμένος ἀπ' τὴ διαπίστωση αὐτῆ, βαθειὰ λυπημένος, δὲν ἔχει πιά τίποτ' ἄλλο νὰ τραγουδήσῃ, παρά μόνο τὴ διάψευσή του.

*Καὶ τὴ δική μου τὴ χαρὰ, ποὺ ζοῦσε καὶ γελοῦσε,
καὶ γιὰ νὰ ζήσει, γύρευε τοῦ κάκου νὰ κρυφτῆ,
κάποιος διαβάτης μιὰ βραδιὰ καὶ μ' ἕναν ἴδιο τρόπο,
τὴ σκότωσε κι' αὐτή!... ⁽¹¹⁾.*

Συλλογιέται τὶς ὑποσχέσεις ποὺ τοῦ εἶχαν δώσει, τὰ ὅσα τοῦ εἶχαν τάξει σ' αὐτὸν τὸ δρόμο, καὶ πικραίνεται βαθύτερα, γιατί βλέπει πῶς τοῦ εἶχαν πεῖ ψέματα. Καὶ τώρα ποὺ ἔρχεται ὁ χειμῶνας τῆς ζωῆς, πῶς θὰ περάσῃ;

*Τὸ καλοκαῖρι πέρασε σὰ ρῖγος,
κι' ὁ χειμῶνας μοῦ φαίνεται βαρὺς,
Τί σύντομα ποὺ τέλειωσε κι' ὁ τρύγος!
Δὲν πρόφτασες, καρδιά μου, νὰ χαρῆς...*

*Κι' ὅμως καὶ τί, καὶ τί δὲ σοῦ εἶχαν τάξει
τὰ δειλινὰ του τὰ χιμαιρικά!... ⁽¹²⁾.*

Προσπαθεῖ νὰ ξεχαστῆ καὶ νὰ σιγάσῃ τὸν πόνο του μέσα στὴ ζάλη τοῦ κρασιοῦ:

*... Βάλε ξανά, νὰ ζαλιστῶ,
μέσ' στ' ὄνειρό μου νὰ κλειστῶ
– τὸ μόνο ποὺ μοῦ μένει
γιατί ἄμα λείψῃ τὸ κρασί,
καὶ φύγῃς ἄξαφνα καὶ σύ,*

(10) «Ν. Λαπαθιώτης», ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 82.

(11) «Βρῆκα στὸ δρόμο μου προχτές» – *Ποιήματα, πρώτη ἐπιλογή*, Ἀθῆναι 1939, σ. 25.

(12) «Τὸ καλοκαῖρι», αὐτ. σελ. 39.

καὶ βουβαθῆ καὶ τὸ βιολὶ
μὲ τὸ γλυκὸ βραχνᾶ του,
– μέσ' τῆς ψυχῆς μου τὸ κενό,
μεγάλο σὰν τὸν οὐρανό,
θ' ἀκούσω πάλι τὸ βραχνό
τραγοῦδι τοῦ θανάτου... ⁽¹³⁾.

[σελ. 224]

Ὅμως, τὸ καταλαβαίνει· ὅλ' αὐτὰ εἶναι μάταιες προσπάθειες, γιатροσόφια
χωρὶς τὴν πραγματικὴ ἀξία.

Δὲ μὲ παρηγορεῖ πιά τ' ὄνειρό μου
καὶ τὰ μάταια στολίδια ποὺ φορεῖ ⁽¹⁴⁾.

Δὲ θέλει νὰ γελιέται πιά οὔτε νὰ ξεγελάη καὶ τοὺς ἄλλους :

Καὶ μὴν κοιτᾶς ποὺ τάχα δὲν τὸ δείχνω,
καὶ βαδίζω μὲ βῆμα θαρρετό,
– μὰ κάθε μου ματιά, ποὺ γύρω ρίχνω,
μοιάζει σὰν κάτι ν' ἀποχαιρετῶ... ⁽¹⁵⁾.

Καὶ μακάρι νᾶτανε αὐτὸ μονάχα. Μὰ ὁ πόνος του φτάνει ὡς τὴν τραγωδία :

Κι' εἶν' ὄρες πάλι ποὺ γυρίζω
μονάχος ὅλη τὴ βραδιά,
σὰν ἕνας ποὺ θὰ περπατοῦσε
μ' ἕνα μαχαῖρι στὴν καρδιά!

Κι' ἄλλες ἀκόμα πιὸ μονάχες,
ποὺ παίρνω ἀγάγια τὸ στρατί,
– κι' ἡ ζωὴ μου μοιάζει πεθαμένο,
ποὺ μέσ' στὴν νύχτα περπατεῖ... ⁽¹⁶⁾.

Τώρα δὲν τοῦ μένει ἄλλο παρὰ νὰ ζητάη τὸ ἔλεος τοῦ διαβάτη.

... Λυπήσου αὐτοὺς πού, μιὰ φορά,
μὲ φτερὰ ζοῦσαν καὶ τὰ χάνουν... ⁽¹⁷⁾.

(13) «Στὸ κέντρο τὸ νυχτερινό», αὐτ., σελ. 36.

(14) «Σκιά», αὐτ., σελ. 58.

(15) «Σκιά», αὐτ., σελ. 58.

(16) «Εἶναι βραδιές», σελ. 61.

(17) «Λυπήσου...», σελ. 61.

Ξέρει πώς, γι' αυτόν, δέν εἶναι τίποτα ἢ ὑπόσχεση τοῦ Παλαμᾶ πώς θά ξαναφυτρώσουν κάποτε «τὰ φτερά, τὰ φτερά τὰ πρωτινά σου τὰ μεγάλα!». Ὅλ' αὐτὰ εἶναι πιά νεκρά – κι' αὐτὸς ὁ ἴδιος. Ὅταν, μέσα «στή νύχτα τοῦ μυαλοῦ του», τὸν κυττάζουν τὰ περασμένα, «πιασμένα σ' ἓνα γῦρο, στή σειρά», αὐτὸς δέν βλέπει μέσα του καὶ γύρω του παρὰ μόνο σκελετούς.

*Περπατοῦν ἀργά, στίς μύτες
τῶν ποδιῶν, καὶ μέ κοιτάζουν,*

[σελ. 225]

*κι' ὅλα γύρω τώρα μοιάζουν
μιὰ μακάβρια τελετή,
– μιὰ γιορτὴ τοῦ πέρα κόσμου,
ποὺ κι' ὁ πόθος ὁ δικός μου,
κι' ἡ χαρὰ μου κι' ἡ καρδιά μου,
μοιάζουν ὅλο σκελετοί! ⁽¹⁸⁾.*

Ποιὸς μπορεῖ νὰ δώση ζωὴ σ' αὐτοὺς τοὺς σκελετούς; Ἄν ὑπάρχη Κάποιος, ὁ Λαπαθιώτης τὸν ἀγνοεῖ ἢ, καὶ ἂν τὸν ξέρη, δέν τὸν πιστεύει. Μπορεῖ μάλιστα, μέσα στοῦ σκοτισμοῦ του, καὶ νὰ τὸν βλαστημήσῃ, σὰν αἷτιο τῆς δυστυχίας του! ⁽¹⁹⁾. Οὔτε θὰ τὸν παρηγορήσῃ ἢ πίστη στὴν ἀθανασία, ὁ παράκλητος αὐτὸς τόσων ψυχῶν πονεμένων. Ἄν ἔγραψε πὼς «κάπου ὑπάρχει μιὰ χαρὰ καὶ μᾶς περιμένει», ἡ χαρὰ αὐτὴ ἦτανε γι' αὐτὸν ἢ ἀνυπαρξία. Ὅπως γιὰ τὴν ἐδῶ ζωὴ του δέν πίστευε σὲ κανέναν προορισμό, πράγμα ποὺ τὸν ἐφαρμάκωνε ἀκόμη πιὸ πολύ, καὶ γι' αὐτὸ ἔγραφε στοῦ τραγικὸ ἐκεῖνο «Ἐκ βαθέων»:

*λυπήσου με μέσ' στὴν ἀπόγνωσή μου,
νὰ ζῶ δίχως λόγο καὶ δίχως σκοπὸ ⁽²⁰⁾,*

ἔτσι καὶ στοῦ πρόβλημα τοῦτο τῆς ἀθανασίας, ποτὲ δὲ θέλησε νὰ δεχτῆ τὸ φῶς ποὺ χύνει ἄπλετο ἢ Πίστη. Κι' ἔλεγε στὴν «Ἐπιστροφή» ⁽²¹⁾ πὼς, ὅταν ἔρθῃ ἡ στιγμή «νὰ κατεβῆ πρὸς τὸ βυθό», θὰ κατεβῆ «χωρὶς τὴν πίστη ποὺ ἔχουν ἄλλοι». Καὶ ἐνῶ ποτέ, ὡς τὸ τέλος, δέν μπόρεσε νὰ πείσῃ τὸν ἑαυτό του πὼς δέν ὑπάρχει ἄλλη ζωὴ (τὸν τελευταῖο καιρὸ μάλιστα ζήτησε ἀπ' τὴν ψυχὴ τῆς πεθαμένης μάνας του νὰ τοῦ γράψῃ σ' ἓνα χαρτί ἂν ὑπάρχη ἄλλη ζωὴ, ναὶ ἢ ὄχι!), ὅμως καὶ ποτέ δέν ἄκουσε τὴν παρήγορη φωνὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ :

*Δέν θᾶχω νὰ μέ συντροφέψῃ
καμμιά παρήγορη φωνή,*

(18) «Ἡ ζωὴ μου μέσα στ' ὄνειρό μου», *Ποιήματα*, σελ. 20.

(19) «Σὰν προσευχή», *Περιοδικὸν Νεότης*, ἀρ. φύλ. 5, Ἀθῆναι, Αὐγουστος 1943, σελ. 2.

(20) *Ποιήματα*, σελ. 7–8.

(21) Αὐτ., σελ. 59.

– μά θανατώνοντας τή Σκέψη,
πού τώρα μέ δολοφονεῖ,
σάν ἓνα φέρετρο πού κλείνει,
θὰ γείρω πάλι στοῦ βυθό...

[σελ. 226]

Πυκνὸ σκοτάδι θὰ καταπιῇ τὴν ὕπαρξή του, πού κύλησε μέσα στὴ ματαιότητα (: «καὶ θὰ σκεπάσῃ διὰ παντός τὴ μάταιην ὕπαρξή μας») ⁽²²⁾. Στους οὐρανοὺς γι' αὐτὸν «εἶναι ἡ μέρα μαύρη» ⁽²³⁾. Οὔτε ἓνα φῶς δὲν βλέπει πουθενά, μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἀπέραντο βράδυ τῆς αἰώνιας καταστροφῆς :

*Μᾶς φέρνει τὸ κύμα, καὶ πᾶμε θλιμμένοι,
στ' ἀπέραντο βράδι πού μᾶς περιμένει,
χωρὶς ἓνα φῶς πουθενά!* ⁽²⁴⁾

* * *

Ζοῦσε λοιπὸν ὁ Λαπαθιώτης μέσα στὴν ἀνάστερη νυχτιὰ τῆς ἀπιστίας. Μακριὰ ἀπ' τὸ Θεὸ καὶ μακριὰ ἀπ' τὸ φῶς Του. Γι' αὐτὸ ἡ ἀπογοήτευση ἔγινε πιά ὁ μόνιμος καὶ μοναδικὸς σύντροφός του:

*Καὶ μόνο ἓνα παράπονο μεγάλο
στὰ βάθη τοῦ μυαλοῦ μου – Τίποτ' ἄλλο* ⁽²⁵⁾.

Μάταια τὸν καλοῦν κάποτε κάποιες φωνές νὰ ξαναβρῆ τὴν αἰσιοδοξία του:

*Τέτοια συμβουλή, σὲ μένα,
φυσικά, δὲν ὠφελεῖ,
κί ὅσα χεῖλη μοῦ τὴ λένε,
πόσο, Θεέ μου, εἶν' ἀφελῆ!...*

*... Ὅλ' ἡ Πλάση σὲ προσμένει,
γιὰ νὰ σύρῃς τὸ χορό...
Μὴ ζητᾶς νὰ μ' ἀναστήσης:
ΔΕ ΜΠΟΡΩ* ⁽²⁶⁾.

Καὶ μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀδυναμία του καὶ τὴν παράλυση τῆς θελήσεώς του, ἔρχεται συχνὰ στὴ σκέψη τοῦ τὸ τί μποροῦσε νά'ναι. Ἡ συνείδηση τῆς ἀξίας μας σάν

(22) «Γραμμένο σ' ἓνα λεύκωμα», *Ποιήματα*, σελ. 19.

(23) Αὐτ., σελ. 79–80.

(24) «Ἐλεγεία», Αὐτ., σελ. 53.

(25) «Νυχτερινά», Αὐτ., σελ. 37 - 38.

(26) «Τὸ μήνυμα», *Περιοδ. Φιλολογικὴ Κυριακὴ*, ἀρ. φύλ. 11, Ἀθῆναι 30 Ἰανουαρίου 1944, σελ. 7. Τὰ κεφαλαῖα δικά του.

όντων πνευματικῶν καὶ προνομιούχων, πλασμένων ἀπὸ βασιλιᾶ γιὰ θρόνους πριγκήπων, εἶναι [σελ. 227] στιγμὲς ποὺ ξυπνάει μέσα του καὶ τοῦ θυμίζει μὲ τὸ μελαγχολικὸ της τραγοῦδι πὼς δὲν ἦταν πλασμένος, γιὰ νὰ βρῆται τόσο χαμηλά:

*Γιατ' εἴμαστε σὰν κάποια ρόδα,
πεσμένα μέσ' στὴν παγωνιά,
– ρόδα ποὺ τ'άλυσε μιὰ ρόδα,
καθὼς περνοῦσε στὴ γωνιά,*

*ποὺ ἂν καὶ κομμένα, κί' ὄλο χῶμα,
καὶ κυλισμένα καταγῆς,
δὲν ξέρω τί θυμίζει ἀκόμα
πὼς ἦταν ἄνθη τῆς αὐγῆς... ⁽²⁷⁾.*

Μὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ γυρίση. Στὸ μεταξύ, λέει, κάτι εἶχε γίνει. Κί' αὐτὸ τὸ κάτι ἦταν ἀδύνατο νὰ γιατρευτῆ. Μόνος του, μὲ τὰ δικά του χέρια, εἶχε ἀνατινάξει τὸ γεφῦρι τῆς ἐπιστροφῆς. Καὶ τώρα, ἀνάμεσα στοὺς δυὸ κόσμους, «χάσμα μέγα ἐστήρικται». Γι' αὐτὸ δὲν ἔχει ἡσυχία, δὲν μπορεῖ νὰ βρῆ μιᾶς ὥρας γαλήνη:

*Δὲν ἔχω πιά τὴν πρώτη μου γαλήνη,
τὸ βῆμα μου δὲν εἶναι πιά γερό:
σ' αὐτὸ τὸ μεταξύ, κάτι ἔχει γίνει,
ποὺ δὲν γιατρεύεται μὲ τὸν καιρό ⁽²⁸⁾.*

Ἀντίθετα, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ, τὸ «χάσμα» εὐρύνεται, κί' ἡ ἀρρώστεια τῆς ψυχῆς του γίνεται πιὸ ὀδυνηρή. Αὐτὸ τὸ κενό, τὸ ἀνυπόφορο, τὸ ὀξύ, τὸ «μεγάλο σὰν τὸν οὐρανό», ὄλο καὶ μεγαλώνει.

*Κί' ὅσο ζῶ, κί' ὅσο μαθαίνω, τόσο νιώθω, ἀλλοίμονό μου,
τὸ βαθὺ καὶ τὸ μεγάλο κί' ἀπροσμέτρητο κενό μου! ⁽²⁹⁾*

Ἔτσι ἡ θλίψη γίνεται πιὸ ἔντονη, καὶ στὸ τέλος καταντᾶ χρόνιο πάθος κί' ἀνίατο.

*Κί' ἐγὼ βάδιζα στὴν τύχη,
μέσ' στὴν ἔρημη βραδιά,
σέρνοντας βαθιὰ τὴ θλίψη,
ποὺ ποτὲ δὲ θὰ μοῦ λείψη ⁽³⁰⁾.*

(27) «Ἡ φωνή», *Ποιήματα*, σελ. 47 - 48.

(28) «Κακὸ φθινόπωρο», *Αὐτ.*, σελ. 56 – 57.

(29) «Ἀποχαιρετισμοὶ στὴ Μουσικὴ», *Νέα Ἑστία*, 1 Ἰανουαρ. 1944, σελ. 3 - 4.

(30) «Μιὰ νύχτα πόθου μαγική», *Ποιήματα*, σελ. 41 - 42.

Αυτή ή θλίψη, έτσι μόνιμη και τόσο βαθειά, γίνεται ακόμα όξύτερη και φτάνει στο άβάσταχτο από άλλους δυο λόγους. Ό ένας είναι το συναίσθημα της ήττας· ο άλλος είναι οι έριννύες. Έκείνο το συναίσθημα πώς είναι ο νικημένος της ζωής είναι διάχυτο σε όλη τη δεύτερη περίοδο της ζωής του Λαπαθιώτη. Πώς είχε ξεκινήσει... αλήθεια, πώς είχε ξεκινήσει! Μπορούσε ποτέ να το ξεχάση; Μπορούσε ποτέ να ξεχάση την θριαμβευτική έξορμηση, την προέλαση μέσα στις πρώτες δάφνες, τα χειροκροτήματα των θεατών, τις έπευφημίες του «κύκλου»; Και τώρα, συγκρίνει. Όσο και να θέλη να το αποφύγη, δεν μπορεί. Η σύγκριση αναπηδά πάντα μέσα στο στοχασμό του: Η πρώτη του ζωή ήτανε χαρούμενη, ήτανε όλη φως, όλη θάμπωμα. Ένω:

*Σιγή και σκοτάδι βαστοῦσε τήν ἄλλη·
μήτ' ἓνα μικρὸ φῶς δὲν εἶχε φανῆ!
Καὶ τότε θλιμμένοι καὶ σὰν ὄρφανοί,
ζητῶντας τὸν ἥλιο, χαθῆκαμε πάλι... (31).*

Άλλ' όμως, το καταλαβαίνει: Εκείνη ή πρώτη ζωή, ή γεμάτη ύποσχέσεις, ήτανε πού κατέστρεψε τη δεύτερη. Ψεύτικη ήταν ή χαρά της, πλαστό το γέλιο, άπατηλές οι ύποσχέσεις της. Και το φως της κι ή λάμψη της, ψεύτικα ήταν κι αυτά. Κι οι πρώτες έπιτυχίες τίποτ' άλλο, παρά άπλο προοίμιο της καταστροφής. Τώρα βλέπει μπροστά του να περνάη, το χάραμα, ένας στρατός, περήφανος, καμαρωτός, με τη χαρά της έπιτυχίας, με τ' άσημένια μέτωπα ψηλά. Μέσα σ' αυτούς δεν ήταν ο ποιητής. Ήταν έξω, ήταν άπέναντι, ήταν –ώ σπαραγμός!– μαζί με τους νικημένους, πού παρακολουθοῦν άπ' το πεζοδρόμιο, θρηνώνοντας την ήττα τους και τη συντριβή των «ιδανικῶν» τους:

*Μονάχα ἔμεῖς στεκόμαστε θλιμμένοι,
– ἔμεῖς, ἔμεῖς, τῆς ζωῆς οἱ νικημένοι,
μὲ τὰ βασιλεμένα ἰδανικά...*

*Κι ἔμεῖς ἓνα πρωῖ εἶχαμε κινήσει,
μόλις ὁ κάμπος εἶχε κοκκινήσει,
μὲ μάτια πού τὰ φλόγιζε ἡ χαρά,
κι ὄλοι γεροὶ κι ἀγέρωχοι σὰν Κροῖσοι,
[σελ. 229] – μὰ τὰ μεσάνυχτα εἶχαμε γυρίσει,
μὲ καταματωμένα τὰ φτερά... (32).*

Κι ύστερα, είναι κι αυτός ο πληθυντικός. Δεν ήτανε μόνος του. Ήτανε και τόσοι άλλοι μαζί μ' αυτόν. Άλλοι, πού τους είχε άπατήσει, ή τόν είχαν άπατήσει,

(31) «Ζωές», *Ποιήματα*, σελ. 35.

(32) «Οι νικημένοι της ζωής», *Ποιήματα*, σελ. 23.

δίνοντας ό ένας στον άλλον κούφιος ύποσχέσεις. Χαμένα λόγια, χαμένα χρόνια! Γυρίζει όλοϋθε, ψάχνει όλόγυρά του, δέν βρίσκει στο δρόμο του ούτε έναν, για δείγμα, χαρούμενον!

*Τά χρόνια μας πᾶνε κι' εκείνα χαμένα:
στο δρόμο που πήρα, δέ βρήκα κανένα,
που νᾶχη χαρή μερικά ⁽³³⁾.*

Θλιβερή πεϊρα. Τραγική διαπίστωση! Άνοίγεις τὰ χέρια, για να πιάσης τήν εύτυχία, που σοϋ χαμογελᾶ προκλητική, και σε λίγο καταλαβαίνεις πώς βρίσκεσαι με ἄδεια τὰ χέρια, με τὸ κενὸ στήν ψυχή, με πικρή γεύση στα χείλη – και, τὸ χειρότερο, με αὐτὰ τὰ βελόνια τῶν τύψεων, που τρυπᾶνε, ὦ πόσο! τήν καρδιά, και δέν σε ἀφήνουν ούτε στιγμή σε ἡσυχία. «Μέ τί, μέ τί να ἐξαλείψω τήν πικρή γεύση που νιώθω μέσα στο στόμα;» ἔγραφε σε κάποιο γράμμα του προς τὸν κ. Παπατζώνη, ἀπ' τις 16 Μαρτίου 1940. Κι' ἐπρόσθετε: «Ἄν μπορούσες ν' ἀποσείσης τὰ φοβερὰ φαντάσματα, που μορφάζουν πέρα στον ὀρίζοντα, και μ' ἀπειλοϋν με τ' ἄσαρκά τους δάχτυλα!» ⁽³⁴⁾.

Μάταιος κόπος! Τὰ φοβερὰ φαντάσματα τῶν τύψεων μπορούσε να τὰ σκορπίση, και να κάμη ν' ἀστράψουν ἥλιοι χαρᾶς στην σκοτισμένη ψυχή, μιὰ μονάχα πράξη – ἓνα μονάχα κίνημα. Τὸ κίνημα τῆς ἐπιστροφῆς, αὐτὸ που εἶναι ἡ μοναδική ἐλπίδα σωτηρίας για ὅποιον ἐγκατέλειψε κάποτε τὸν Πατέρα και τράβηξε σε χώρα μακρυνή. Μὰ τὸ ὑπέρτατο τοὔτο κίνημα ζωῆς και ψυχικῆς εὐρωστίας, που κάνει να λάμψη στο δάχτυλο ξανά τὸ δαχτυλίδι τῆς υιοθεσίας και να τρέξη τῆς εὐφροσύνης τὸ κρασι στην πανήγυρη τῶν πρωτοτόκων – αὐτὸ τὸ κίνημα, ἀλλοίμονο, δέν ἦταν ἀποφασισμένος να τὸ κάμη ποτὲ ὁ Λαπαθιώτης. Τί τοὔ ἀπέμενε, λοιπόν, να κάμη;

* * *

[σελ. 230]

Τί τοὔ ἔμενε; Ἦταν τὸ τραγικὸ ἐρώτημα που ἔθεσε στον ἑαυτὸ του ὁ δυστυχισμένος ποιητής :

*Πέρασε τὸ φθινόπωρο, κακὸς βοριᾶς σιμώνει,
κι' εἶν' ἡ καρδιά μου μόνη·
κοντοζυγὸν ἡ παγωνιά, τὰ σύννεφα κι' ἡ μπόρα,
– και τί θὰ γίνω τώρα;... ⁽³⁵⁾*

Ρωτᾶ τὸν ἑαυτὸ του, ρωτᾶ τοὺς γύρω, ἀπάντηση καμιά. Χωρίς πίστη, χωρίς ἠθική, χωρίς ἐπάρκεια ψυχικῶν δυνάμεων, με μιὰ θέληση κουρελιασμένη, μ' ἓναν

(33) «Ἐλεγεία», Αὐτ., σελ. 53.

(34) *Νέα Ἐστία*, 1944, σελ. 946.

(35) «Γράμμα», *Ποιήματα*, σελ. 44.

ὄργανισμό καταρρακωμένο ἀπ' τὶς καταχρήσεις καὶ τὰ ναρκωτικά, σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ τοῦ κοπῆ πιὰ κί' ἢ ὄρεξη, καὶ νὰ μὴν μπορῆ νὰ φάη περισσότερο ἀπὸ μιὰ φορὰ τὸ εἰκοσιτετράωρο – ἔτσι ὅπως τὸν κατάντησε «ὁ δρόμος ποὺ πῆρε», δὲν ἔβλεπε νὰ τοῦ ἀπομένῃ τίποτ' ἄλλο παρὰ μόνο ἡ ὀριστικὴ ἐκμηδένιση. Ἔτσι, ὅλη του σχεδὸν ἡ ποίηση τῆς τελευταίας δεκαπενταετίας ἦταν ἓνα ἀδιάκοπο μοιρολόϊ, ἓνα σπαραχτικὸ τραγοῦδι θανάτου. Ἡ πονεμένη καρδιά του, ποὺ ζήτησε τὴ χαρὰ παντοῦ ἄλλοῦ –μακρὰ ἀπ' τὴν Πηγὴ της– χωρὶς νὰ μπορέσῃ νὰ πετύχῃ «καμιὰ χαρὰ», δὲ βρίσκει τὴν νὰ ποθῆσῃ ἄλλο, παρὰ μόνο τὴν ἐξαφάνιση :

*Καὶ τώρα, ἓνα μόνο,
στερνό, θέλει νᾶχη:
μιὰ κί' εἶναι πλασμένη
νὰ μένη μονάχη,*

*κί' ἀφοῦ καμμιάν ἄλλη
χαρὰ δὲν αἰστάνθη,
–νὰ σβήσῃ ὅπως σβήνουν
τ' ἀνώφελα τ' ἄνθη...⁽³⁶⁾.*

Ἄν τὸν κρατοῦσε κάτι στὴ ζωὴ, αὐτὸ ἦταν ἡ πλάνη πὼς θὰ μποροῦσε νὰ βρῆ τὴν εὐτυχία ἐκεῖ ποὺ τὴ ζητοῦσε. Τότε τὸ κάθε τι τοῦλεγε «νὰ ζήσῃ». Τώρα ὅμως,

*τώρα, ποὺ ὅλα τὰ φτερὰ
σκόρπισαν τῆς πλάνης,
μοῦ τὸ λένε καθαρά:
Πρέπει νὰ πεθάνῃς!⁽³⁷⁾*

[σελ. 231]

Μόνον ἐκεῖ, ἄλλωστε, μέσα στὸ μαῦρο σκοτάδι, ἐλπίζει πὼς θὰ βρῆ, ἐπὶ τέλους, τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπ' τὶς τύψεις ποὺ τὸν δέρνουνε νύχτα καὶ μέρα.

*Καὶ τὸ μαῦρο τὸ σκοτάδι,
ποὺ θαρθῆ νὰ μὲ τυλίξῃ,
θὰ γιατρέψῃ μιὰ γιὰ πάντα
τὴν ἀγιάτρευτὴ μου πλήξη.*

*Μιὰ γιὰ πάντα θὰ γιατρέψῃ
καὶ τὴν τύψη καὶ τὴν πλήξη,
τὸ μεγάλο τὸ σκοτάδι,
ποὺ θαρθῆ νὰ μὲ τυλίξῃ...⁽³⁸⁾*

(36) «Ὀραιοπαθής», Αὐτ., σελ. 13.

(37) «Ἡ χαρὰ», Αὐτ., σελ. 79–80.

(38) «Τὸ τραγοῦδι τοῦ θανάτου», *Ποιήματα*, σελ. 33.

Δρόμος πρὸς αὐτὸ τὸ αἰώνιο σκοτάδι εἶναι πιά τώρα ὁ δρόμος του, πού καταντᾶ τὴ ζωὴ του ἀβίωτη. «*Εἶμαι ἐκεῖνος πού βαδίζει στὸ σκοτάδι*», ἔγραφε πρὸς τὸν φίλο του κ. Κ. Χριστοδούλου, σὲ μιὰ ἐπιστολὴ πού δημοσιεύτηκε μετὰ τὸ θάνατό του ⁽³⁹⁾. «*Τὸ φῶς τοῦ ἡλίου –ἐξακολουθοῦσε– τὴ χαρὰ πού δίνει στοὺς ἀνθρώπους, δὲν τᾶχω νιώσει, τ' ἄκουσ' ἀπ' τὰ χεῖλη τῶν ἀνθρώπων, καθὼς τοὺς θρύλους τῶν παληῶν ἀλλοτινῶν καιρῶν – σὰν τὴν ἠχώ τῶν μακρυνῶν, χαμένων παραδείσων... Ἐγὼ βαδίζω στὸ σκοτάδι. Γεννήθηκα μιὰ νύχτα κατασκότεινη, μιὰ νύχτα μελαγχολικὴ, νεκρὴ, τοῦ φθινοπώρου... Μήτε κί' ὁ δρόμος ὁ λοξὸς πού θέλησα νὰ πάρω ἦταν ὁ δρόμος ὁ κοινὸς τῶν ἀνθρώπων: Ἦταν ὁ δρόμος ὁ βαθύς, ὁ δρόμος τῆς Ἀβύσσου... Κί' ἐκεῖ βαδίζω τώρα μοναχός. Σ' αὐτὸν τὸ δρόμο ἄσε με, καὶ μὴ μ' ἀκολουθῆς... Εἶμαι πλασμένος ἔρημος, βαρὺς, γιὰ τὸ σκοτάδι... Δός μου τὸ χέρι, κί' ἄσε με σὲ τούτη τὴ γωνιά – κί' ἔπειτα σύρε στὸ καλὸ, στὸ δρόμο τῆς Χαρᾶς, ζητώντας τὴν Ἀγάπη σου μέσα στὸ Μεγάλο Φῶς, καθὼς ἐγὼ τὸ τέλος μου, μέσ' στὸ πυκνὸ σκοτάδι*».

Δὲν τὸ περίμενε ἀπλῶς, ἀλλὰ τὸ ζητοῦσε τὸ τέλος του. Ἦταν πιά ἀποφασισμένος. Ἄλλωστε, τὸ ἔργο τῆς αὐτοκαταστροφῆς, σὰν μιὰ πράξη ζωῆς, εἶχε πιά συντελεσθῆ ἀνεπανόρθωτα· κί' ἡ αὐτοκτονία ἦτανε κάτι πού ἦρθε σὰ φυσικὸ ἐπακόλουθο. Μερικοὶ χρονογράφοι εἶτε ἐπιφυλλιδογράφοι, πού ἀπέδωσαν τὴν αὐτοκτονία του σὲ οἰκονομικοὺς ἀπλῶς λόγους, φαίνεται πὼς ἀγνοοῦσαν τελείως καὶ τὴν ἱστορία καὶ τὸ ἔργο τοῦ Λαπαθιώτη. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι, ὡς τὰ **[σελ. 232]** τελευταῖα, δὲν τοῦ ἔλειψαν τὰ μέσα τῆς συντηρήσεως (στὸ φιλολογικὸ του μνημόσυνο, κάποιος ὁμιλητὴς πού τὸν ἤξερε ἀπὸ κοντὰ βεβαίωσε πὼς «*καὶ στὰ χρόνια τοῦ λιμοῦ ἔτρωγε συχνὰ κρέας*»). Τὰ ἴδια τὰ ποιήματά του, πού πιὸ πάνω σημειώσαμε λίγα, μιᾶνε ξάστερα καὶ λένε καθαρὰ ποιὰ εἶναι ἡ ἀλήθεια. Τὰ ποιήματα αὐτὰ δὲν εἶναι γραμμένα στὴν ἐποχὴ τοῦ λιμοῦ. Τυπώθηκαν πρὸ τοῦ πολέμου. Ἡ συλλογὴ βγῆκε στὰ 1939 κί' ἔχει μέσα ποιήματα πού γράφτηκαν πέντε, δέκα καὶ περισσότερα χρόνια νωρίτερα.

Κί' ὕστερα, ἔχομε καὶ τὴν ἀλληλογραφία του. Ὁ κ. Τέλλος Ἄγρας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἤδη ἀπ' τὸ 1936 εἶχαν ἀνταλλάξει ἐπιστολές, ὅπου ὁ μὲν Λαπαθιώτης τοῦ ἀνεκοίνωνε –ἀπὸ τότε!– τὴν ἀπόφασή του ν' αὐτοκτονήσῃ, κί' ὁ Ἄγρας ἀγωνιζόταν νὰ τὸν μεταπείσῃ, ὑπενθυμίζοντάς του πὼς ἔχει «*στὴν Πάτρα ἓνα πολὺ μεγάλο κτῆμα*» κλπ. ⁽⁴⁰⁾. Κί' ἀργότερα, στὶς 6 Μαρτίου 1940, ὁ Λαπαθιώτης ἔγραφε στὸν κ. Τ. Παπατζώνη: «*Τώρα πού ἐτοιμάζομαι σιωπηλὰ γιὰ τὴ μεγάλη ἐξαφάνιση (πολὺ κοντὰ ὁ καιρὸς πιά, πολὺ κοντὰ) κλπ*». Δέκα μέρες ἀργότερα, ἀφοῦ ὁ κ. Παπατζώνης ἄδικα προσπάθησε νὰ τὸν ἀποτρέψῃ, αὐτὸς τοῦ ἀπαντοῦσε γιὰ τὰ «*φοβερὰ φαντάσματα*» πού τὸν ἀπειλοῦσαν, κί' ἐπρόσθετε: «*Κί' ἂν ἡ ἀγάπη σου... ἐξορκίζει μιὰ μικρὴ στιγμὴ τὸ δαίμονα, αὐτὸς ξαναγυρίζει μόλις*

(39) Φιλολογικὴ Κυριακὴ, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 7.

(40) «Ἔργον Τέχνης», Νέα Ἔστια, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 97.

σιωπής, και μου ψιθυρίζει πολύ σιγά στ' αὐτί, τὸ ἀνάληγο ἐκεῖνο "Neveromore"! Καὶ τί νὰ κάνω τότε; τί νὰ κάνω;»⁽⁴¹⁾

Δὲν ἔκανε τίποτε ἄλλο, παρὰ αὐτὸ ποὺ τοῦ ὑπαγόρευε ὁ σατανικὸς αὐτὸς ψίθυρος σ' αὐτί του. Καὶ μιὰ νύχτα, μιὰ χειμωνιάτικη νύχτα, ὁ Λαπαθιώτης, ἀφοῦ μάταια ζήτησε τὴ χαρὰ μακρὰ ἀπ' τὴν Πίστη καὶ τὴν ἠθικὴ τοῦ Χριστοῦ, γιὰ νὰ καταντήσῃ «παθολογικὰ ἀπελπισμένος» (Τ. Παπατζώνης) καὶ νὰ γίνῃ αὐτὸς «ὁ ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος τῆς παρακμῆς» (Γ. Βαλέτας), στὸ τέλος, κάποια μεσάνυχτα τοῦ περασμένου Γενάρη, ξαπλώνοταν χάμω σκοτωμένος, αἰμόφυρτος, ὀριστικὰ ἐκμηδενισμένος. Ὁ θλιβερός του στίχος εἶχε πραγματοποιηθῆ :

*Μὰ τὰ μεσάνυχτα εἶχαμε γυρίσει
μὲ καταματωμένα τὰ φτερά...*

* * *

[σελ. 233]

Ἔτσι ἔζησε, ἔτσι ἔγραψε κι' ἔτσι αὐτοκτόνησε ὁ Λαπαθιώτης. Ἐνα ἀξιόλογο ταλέντο χαραμίστηκε ἄδικα. Μιὰ ζωὴ τσαλακώθηκε μέσα στὴ λάσπη. Καὶ τὸ χειρότερο, μιὰν εὐνοημένη ψυχὴ τὴ ρουφήξαν τὰ αἰώνια σκοτάδια. Σὲ τούτη τὴν αὐτοεκμηδένιση μπροστά, θᾶπρεπε νὰ σταθοῦμε μὲ πιότερη περίσκεψη κι' ὀρθοκρισία ἀπ' ὅση δείξανε μερικοὶ σχολιαστὲς τῆς⁽⁴²⁾. Ὁ Λαπαθιώτης, ἄσχετα πρὸς τὴν αἰσθητικὴ ἀξία τοῦ ποιητικοῦ τοῦ ἔργου, ποὺ δὲν τὴν νομίζω μικρὴ, μένει, ἄς τὸ ξαναποῦμε, καὶ σὰν ποιητῆς καὶ σὰν ἄνθρωπος, ἀντιπρόσωπος μιᾶς ὠρισμένης γενιᾶς λογοτεχνῶν καὶ μιᾶς ὠρισμένης κατηγορίας ἀνθρώπων. «*Τὰ νάματα ποὺ πότισαν τὸν Λαπαθιώτη νέο –γράφει ὁ κ. Κλέων Παράσχος– τὰ ἦπιαμε ὅλοι οἱ λίγο νεώτεροι ἢ οἱ ὀμηλικοὶ τοῦ Λαπαθιώτη, ἀπὸ τὶς ἴδιες κρῆνες, μὲ τί ἀνατρίχιασμα ἡδονῆς καὶ μὲ πόσο ἀκόρεστη δίψα!*»⁽⁴³⁾. Ἔ, λοιπόν, πόσο φαρμακερὰ ἦταν αὐτὰ τὰ νερά, ὅπου ζήτησαν νὰ σβήσουν τὴν πνευματικὴ τοὺς δίψα τόσοι καὶ τόσοι, πόσο θανατερό ἦταν τὸ δηλητήριο ποὺ κυλοῦσε ἀνάμικτο μαζί τους, γιὰ μᾶς σήμερα δὲν μένει πιά καμιὰ ἀμφιβολία. Στὸ πρόσωπο τοῦ Καρυωτάκη, ποὺ κατέστρεψε τὴ ζωὴ του τόσο πρόωρα καὶ τόσο τραγικά· στὴν περίπτωση τοῦ βαθειὰ πικραμένου – μὲ τὴν ἀβίωτη ζωὴ, Καβάφη· στὸ πρόσωπο τοῦ τοῦ Μήτσου Παπανικολάου, ποὺ ἐδῶ καὶ λίγους μῆνες^(*) ἔδωσε κι' αὐτὸς τραγικὸ τέλος στὴ ζωὴ του, μὲ τὴν ἀργὴ καὶ ὑπουλὴ αὐτοκτονία τῆς καταχρήσεως

(41) «Ὁ Λαπαθιώτης μετέωρο καὶ σκιά», αὐτ., σελ. 94.

(42) Μερικοὶ χρησιμοποίησαν τὴν αὐτοκτονία τοῦ Λαπαθιώτη, γιὰ νὰ δημοκοπήσουν, χτυπώντας ἀμείλικτα τὸ κοινὸ, εἰς ὄφελος τοῦ ἑαυτοῦ των καὶ τῶν λεγομένων «πνευματικῶν ἀνθρώπων τοῦ τόπου». Πολὺ ἀκατάλληλη ἡ στιγμή! Μερικοὶ ἄλλοι ἔγραψαν ποιήματα στὸ θάνατό του, γιὰ νὰ μακαρίσουν τόν... λυτρωμένο ἀδελφὸ καὶ νὰ τὸν ζηλέψουν γιὰ τὴ λύτρωση ποὺ βρῆκε μὲ τὴν αὐτοκτονία. Κάποιος ἀπλοϊκός, ποὺ διάβασε τέτοιους στίχους, ἐρώτησε: Σὰν εἶναι ἔτσι, τί τοὺς ἐμποδίζει νὰ κάνουν κι' αὐτοὶ τὸ ἴδιο; Ὅσο γιὰ μένα, μοῦ φαίνεται πὼς ὅλοι αὐτοὶ ἢ χρησιμοποιοῦν τὶς λέξεις λύτρωση καὶ λυτρωμένος μὲ μιὰ πλήρη παρεξήγηση τῆς πραγματικῆς των σημασίας, ἢ ἀπλοῦστατα βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ φιλολογήσουν ποιητικά. Ἐκτὸς ἂν συμβαίνουν καὶ τὰ δύο...

(43) «Ναπολέων Λαπαθιώτης», *Νέα Ἔστια*, 1–1–44, σελ. 84.

(*) Τὸ 1943 (Σημ. Ἐκδ.).

τῶν ναρκωτικῶν· στο πρόσωπο τοῦ Κώστα Οὐράνη, ποῦ προχτὲς ἀκόμα, ἀπ' τὸ περιοδικὸ *Ὁρίζοντες*, ἀκούγαμε τὴ θλιβερὴ του κραυγὴ:

«*Νικήθηκα χωρὶς νὰ πολεμήσω!*»

σ' ὅλες αὐτὲς καὶ τόσες ἄλλες ὅμοιες περιπτώσεις, κί' ἀκόμα πιὸ χτυπητὰ στὴν περίπτωση Λαπαθιώτη, ἡ γενιὰ αὐτὴ ἔδωσε τὶς ἐξετάσεις **[σελ. 234]** τῆς καὶ μᾶς πλουτίζει μὲ μιὰ θλιβερή, μὰ πολύτιμη πεῖρα.

Κί' εἶναι καιρὸς πιά ν' ἀρχίσωμε νὰ βλέπωμε καὶ ν' ἀκοῦμε. Εἶναι καιρὸς οἱ νέοι μας –αὐτοὶ προπάντων– νὰ φανοῦν ἐπὶ τέλους ἔξυπνοι, ἱκανοὶ νὰ δέχωνται, μὲ μάτια ὀρθάνοιχτα κί' αὐτὶ προσεχτικὸ, τὴ μεγαλοσήμαντη φωνὴ τῶν πραγμάτων. Ἀρκετὰ πιά μᾶς ἐφλυάρησαν τόσοι καὶ τόσοι κύριοι –καὶ κυρίες!– γιὰ τὴν «*ἀνώτερη*» καλλιτεχνικὴ ζωὴ, ζωὴ ποῦ κυλιέται στοῦ βοῦρκο, δεμένη στὶς χειροπέδες τῶν παθῶν· γιὰ τὴ «*χαρὰ*» τοῦ μεθυσιοῦ, τῶν ναρκωτικῶν καὶ τῆς παραφροσύνης. Ἀρκετὰ μᾶς ἐζάλισαν μὲ τὴ λυτρωτικὴ δύναμη τῆς τέχνης των· ὅταν ἡ λυτρωτικὴ αὐτὴ δύναμη θὰ μᾶς ἔχει φέρει ὡς τὸ περίστροφο, θ' ἀλλάξουν ἀπλούστατα ἦχο καὶ θ' ἀρχίσουν νὰ λένε γιὰ τὴ λύτρωση ποῦ δίνει ἡ αὐτοκτονία. Ἀρκετὰ κί' ἐμεῖς τοὺς δοθήκαμε στὰ τυφλά, κί' ἐμπιστευθήκαμε σ' αὐτοὺς τὸ δρόμο μας καὶ τὴν ψυχὴ μας. Σ' αὐτὰ τὰ σκοτάδια ποῦ φθάσαμε, οἱ ματωμένες ἐκπυρσοκροτήσεις τῶν αὐτοκτονιῶν μοιάζουν σὰν κόκκινες ἀστραπὲς ποῦ μᾶς δείχνουν ἀκαριαῖα τὸ δρόμο τῆς διαφυγῆς. Μᾶς ζωγραφίσανε τὸ ψέμα μὲ τὰ χτυπητότερα χρώματα. Στολίσανε τὸ ἀποτρόπαιο εἶδωλο τῆς ἀμαρτίας μὲ γαλάζιες κορδελλίτσες, πολύχρωμα πετράδια, μαστορικὰ μακιγιαρίσματα. Δυὸ - τρία χαστούκια τῆς πραγματικότητος, κί' ἡ μάσκα πετάγεται μακρὰ, οἱ κορδελλίτσες γίνονται κουρέλια, καὶ φαίνεται ἡ σιχαμένη μορφή, μὲ τὰ κούφια δόντια, τὶς σάπιες μασέλες, τ' ἀλλοίθωρα μάτια, τὴν ἀνυπόφορη δυσωδία. Ἦτανε πιά καιρὸς! Ὅσοι ζωντανοί, θὰ βαδίσουν ἀπάνω, πρὸς τ' ἀνοιχτὰ ψηλῶματα τῆς φωτοπλημμύριστης Αὐγῆς τῆς Πίστεως, ὅπου οἱ ὀρίζοντες ἀπλώνονται στοῦ γαλανὸ κυμάτισμα τῶν ὄρθρων, διάπλατ' ἀνοιχτοὶ γιὰ τὸ τρισελεύθερο φτερούγισμα τῆς πρωτογέννητης μέσα στὴ Χάρη ψυχῆς.

ΜΙΑ ΜΑΤΙΑ ΣΤΟ ΚΡΙΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΡΟΪΔΗ(*)

Τò κύριο έργο του Ροΐδη δέν είναι ούτε ή διηγηματογραφία ούτε τò μυθιστόρημα. Ο Ροΐδης ήταν κυρίως κριτικός. Τò μεγαλύτερο, τò πολύ μεγαλύτερο μέρος του έργου του, αποτελείται από κριτικές μελέτες. Καί μέσα σ' αυτές τις μελέτες κρίνονται ποίηση και ποιητές, πολιτική και πολιτικοί, γλώσσα και τέχνη, Έκκλησία και Χριστιανισμός. Στο μέρος τουτò τής εργασίας του Ροΐδη θα στρέψωμε στο άρθρο τουτò τή μελέτη μας, γιατί έδω θα μάς δοθῆ εύκαιρία ν' άντληφθοῦμε καλλίτερα όχι μόνο τόν κριτικό, μά και τόν άνθρωπο, όπως ήταν, και όπως έφανέρωσε τόν έσωτερικό έαυτό του στην κοινωνία τής εποχῆς του.

* * *

Στή φιλολογική κριτική μπῆκε ο Ροΐδης πολύ νωρίς. Πριν ακόμη απ' τήν έκδοση του έργου *Πάπισσα Ιωάννα*, έδημοσίευσε στα 1863 μιὰ «Μελέτη περι Σαιν Ζούστ» στο περιοδικό *Χρυσάλλις* ⁽¹⁾. Στή μελέτη όμως αυτή θα ξαναγυρίσωμε κι' αργότερα, γιατί μάς ενδιαφέρει κι' από μιὰ άλλη άποψη. Ύστερα από τουτò, άργησε πια ο Ροΐδης νά ξαναγράψη κριτική. Έμεσολάβησε ή έκδοση και τò σκάνδαλο τής *Ιωάννας*, ο Ροΐδης έσταμάτησε για δέκα ολόκληρα χρόνια τò γράψιμο. Κατά τόν Κ. Παράσχο ή «έπιτυχία τής “Ιωάννας” τόν είχε εύχαριστήσει, τόν είχε ίσως μεθύσει για μιὰ στιγμή, μά και τόν είχε και κάμποσο πικράνει. “Οχι μόνο έξ αίτίας του άφορισμοῦ, που τόν είχε μάλλον έκνευρίσει, μά και για μιάν άληθινή άπογοήτευση: γιατί είδε οτι στο κοινό είχε άρέσει τò μυθιστορηματικό και σκαμπρόζικο μέρος τής “Πάπισσας Ιωάννας”... Φύσει σκεπτικός, ήταν πολύ έπόμενο, όταν πια κατακάθισε ο θόρυβος του σκανδάλου, ν' άναμετρήση τò μόχθο του και τούς καρπούς του [σελ. 236] μόχθου του ο Ροΐδης, και νά πῆ οτι μιάν άλλη “Πάπισσα Ιωάννα”, τούλάχιστον, δέν άξιζε τόν κόπο νά γράψη» ⁽²⁾.

Όπως νάσαι, ο Ροΐδης δώδεκα χρόνια μετά τήν «Πάπισσα» γίνεται πάλι ήρωας νέας μεγάλης μάχης, φιλολογικῆς αυτή τή φορά. Άφορμή του έδωσε ο ποιητικός διαγωνισμός του «Παρνασσού» στα 1877, στον οποῖο τόν είχαν ορίσει είσηγητή. Απέριψε τότε όλα τὰ έργα που είχαν υποβληθῆ κι' έγραψε φυλλάδιο «Περί συγχρόνου έλληνικῆς ποιήσεως», όπου καταδικάζει κι' άποκηρύττει όλη τή νεοελληνική ποιητική παραγωγή, κάνοντας έξαιρέση μόνο για τὰ δημοτικά

(*) *Ακτίνες*, τ. 1940 σ. 75.

(1) Τόμος Α', σελ. 394-397 και σελ. 449-452.

(2) *Νέα Έστία* 1940, σελ. 88, άρθρον «Τὰ κοσμικά χρόνια του Έμμ. Ροΐδη».

τραγούδια και τὸ Σολωμό, καθὼς και γιὰ τὸν Βηλαρᾶ και Χριστόπουλο –πολὺ παράδοξη προτίμηση– και λέγοντας πὼς ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του Ἕλληνες ποιητὲς δὲν ἄξιζε κανένας ἐκτὸς ἀπ’ τὸν Βαλαωρίτη και τὸν Ἀχιλλέα Παράσχο ⁽³⁾. Κι’ ὄχι μόνον ἀπεκήρυττε τὴ σύγχρονή του ποίηση ὁ Ροῖδης, μὰ ἰσχυριζόταν πὼς και κάθε ἀπόπειρα γιὰ δημιουργία νέας ἑλληνικῆς ποιήσεως μὲ ἀξία και περιεχόμενο εἶναι προωρισμένη νὰ ναυαγήσει. Τὴν ἀντίληψή του αὐτὴ ἐστήριζε στὴ θεωρία τοῦ περιβάλλοντος ποὺ εἶχε ἀναπτύξει ὁ Ταῖν. Ξεκινώντας δηλαδὴ ἀπὸ ὑλιστικὲς προϋποθέσεις, παραγνωρίζοντας τὸν ἀνθρώπινο πνευματικὸ παράγοντα, ὑποστήριζε ὁ Ροῖδης πὼς ἡ ποίηση δὲν εἶναι παρὰ καρπὸς κι’ ἀποτέλεσμα τοῦ περιβάλλοντος, πὼς ἡ λογοτεχνία παράγεται ἀπὸ τὸ κλίμα, τὴ φυλὴ, τὶς σύγχρονες ἱστορικὲς περιστάσεις και κοινωνικὲς συνθήκες κλπ. Χωρὶς τὴν κατάλληλη «περιρρέουσαν ἀτμόσφαιραν», ὅπως τὴν ὠνόμαζε ὁ Ροῖδης, ἐφρονοῦσε πὼς εἶν’ ἀδύνατη ἡ δημιουργία μεγάλης ποιήσεως. Κι’ ἐπειδὴ, κατὰ τὴ γνώμη του, ἡ ἀτμόσφαιρα αὐτὴ λείπει ἀπὸ τὴν νεώτερη Ἑλλάδα, γι’ αὐτὸ οὔτε τὰ σύγχρονα ἔργα ἔχουν καμιά ἀξία, οὔτε και στὸ προσεχὲς μέλλον μποροῦμε νὰ περιμένουμε τίποτα τὸ ἀξιόλογο. Ὅλα θᾶναι φτωχὲς μιμήσεις κι’ ἀντιγραφές.

Ἡ ἀπόρριψη ὅλων τῶν ἔργων τοῦ διαγωνισμοῦ ἀπ’ τὴ μιὰ μεριὰ κι’ οἱ παράδοξοι τοῦτοι ἰσχυρισμοὶ τοῦ Ροῖδη ἀπ’ τὴν ἄλλη ἔδωκαν ἀφορμὴ νὰ ξεσπάσει μεγάλος φιλολογικὸς καυγᾶς, στὸν ὁποῖον ἀνέλαβε ν’ ἀντιμετωπίσει τὸν Ροῖδη ὁ Ἄγγελος Βλάχος, ἀπ’ τοὺς κορυφαίους λογίους τῆς ἐποχῆς. Σ’ ἓνα ἀπαντητικὸ φυλλάδιο μὲ τὸν τίτλο «Ὁ νέος κριτικὸς», ὁ Βλάχος ἐλέγχει τὸν Ροῖδη γιὰ τὴ μελέτη ἐκείνη, χαρακτηρίζοντάς τὴν «παράδοξον σύμφυρμα [σελ. 237] θεωριῶν ἀλλοπροσάλλων, ἀντιμαχομένων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον και ἀχωνεύτων, ἃς ἤντησε μὲν ἐκ πολλῶν βιβλίων, δὲν κατῶρθωσεν ὅμως νὰ ἐννοήσῃ», και ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἔχει ἀρκετοὺς καλοὺς ποιητὲς και δὲν τῆς εἶναι ἀδύνατο ν’ ἀποκτήσει μεγάλη ποίηση.

Στὸ πλευρὸ τοῦ Βλάχου ἦρθε τότε νὰ ταχθῆ κι’ ἓνας νεαρὸς συναγωνιστὴς, ὁ Ἰωάννης Παπαδιαμαντόπουλος, ὁ κατοπινὸς Jean Moréas, μὲ μιὰ πολεμικώτατη πραγματεία ⁽⁴⁾, ὅπου ἀντικρούει τὴ θεωρία τοῦ Ροῖδη, θεωρία ποὺ δὲν ἔχει οὔτε φιλοσοφικὴ οὔτε πραγματικὴ βάση και ποὺ θέλει νὰ παραστήσει τὸν καλλιτέχνη σὰν ἓνα «ἀσυνείδητον ὄργανον συρόμενον ὀπισθεν τοῦ ἄρματος τῶν ἐφημέρων κοινωνικῶν μεταβολῶν».

Ὁ Βλάχος κι’ ὁ Παπαδιαμαντόπουλος δὲν θέλησαν βέβαια νὰ ὑποστηρίξουν ὅτι τὸ περιβάλλον δὲν ἀσκεῖ καμιά ἐπίδραση στὸν ποιητὴ και γενικὰ στὸν καλλιτέχνη. Χωρὶς ἀμφιβολία, κι’ αὐτὰ ἔχουν κάποια ἐπίδραση. Ἐτόνισαν ὅμως, και πολὺ σωστά, ὅτι καμιά «περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα» και κανένα φυσικὸ περιβάλλον δὲν μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ ἀριστουργήματα, ὅταν ἡ φύση τοῦ καλλιτέχνη δὲν εἶναι πλασμένη γι’ αὐτά. Μ’ ἄλλα λόγια, θέλησαν νὰ κρατήσουν στὴ θέση του τὸ

(3) Κριτικαὶ μελέται, σελ. 48.

(4) Ἐδημοσιεύθηκε στὴν Ἐφημερίδα τῶν Συζητήσεων, Ἀπρίλιος 1878, μὲ τίτλο: «Ὀλίγαι σελίδας ἐπ’ εὐκαιρίᾳ τῆς μεταξὺ τῶν κ.κ. Ἐ. Δ. Ροῖδου και Ἀγγέλου Βλάχου ἀναφυσίσης φιλολογικῆς ἔριδος». Ἐπειτα και σὲ ξεχωριστὸ τεῦχος.

ρόλο του πνευματικού κι' αστάθμητου παράγοντος, που δέν δεσμεύεται απ' την ύλη μὰ δεσμεύει την ύλη κι' ύψώνεται πάνω απ' όλα τὰ αίσθητὰ καὶ τὰ σχετικὰ. Τὸν παράγοντα τοῦτον προσπαθοῦσε νὰ βγάλῃ απ' τὴ μέση ὁ Ροῖδης. Οἱ ὑλιστικὲς προϋποθέσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες ξεκινοῦσε τὸν ἔκαναν νὰ παραβλέπῃ ὀλοφάνερες ἀλήθειες, πού καὶ σ' ἓναν πρωτόπειρο καὶ μὴ εἰδικὸ φαίνονται αὐτονόητες κι' ἔξω ἀπὸ κάθε συζήτηση.

* * *

Αὐτὴ ἡ ὑλιστικὴ προκατάληψη ἐνέπνευσε καὶ τὴν στάση πού ἐτήρησε ὁ Ροῖδης ἀπέναντι στὸν Χριστιανισμό. Βιβλίο ὅπου νὰ κρίνῃ συστηματικὰ τὸν Χριστιανισμό, βέβαια, δέν ἔγραψε. Ἐγραψε ὅμως μερικὲς μελέτες σὲ μορφή μονογραφίας, μὲ περισσότερο δημοσιογραφικὸ καὶ λιγώτερο ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα, καὶ σ' αὐτὲς ἐξετάζει κάποια μερικώτερα ζητήματα σχετικὰ μὲ τὴ γένεση καὶ τὶς ἀρχές ἢ μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτὲς, **[σελ. 238]** ποῦναι τρεῖς-τέσσερες, διαβάζοντας κανεὶς συνολικὰ τὸ ἔργο τοῦ Ροῖδη, πολὺ συχνὰ συναντᾷ γνώμες του γιὰ παρόμοια ζητήματα. Κι' ὅταν μαζέψῃ κανεὶς ὅλα τοῦτα τὰ σκόρπια κομμάτια, θὰ μπορέσῃ νὰ πάρῃ, ἂν ὄχι μιὰ πλήρη κριτικὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ, τούλάχιστον ὅμως μιὰν ἀρκετὰ ἄρτια εἰκόνα τῶν ἀντιλήψεων πού εἶχε ὁ Ροῖδης γιὰ τὴ Χριστιανικὴ Θρησκεία.

Τὴν πρώτη κριτικὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ τὴν ἔκαμε ὁ Ροῖδης ὑπὸ μορφήν μυθιστορήματος, στὴν *Πάπισσα Ἰωάννα*. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ «*χοντρόκοπο μυκτηριστικὸ βιβλίο*», τὸ «*γεμᾶτο κακεντρέχεια καὶ ἀσεμνοτυφία*», τὸ «*βιβλίο τῆς ἀχαλίνωτης ἐλευθεροφροσύνης*» ⁽⁵⁾, ὁ νεαρὸς τότε ἀκόμη Ροῖδης ἔκαμε τὴν ἐμφάνισή του σὰν αὐστηρὸς κριτὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀμείλικτος κι' ἀδέκαστος, ζητῶντας «*ἐπὶ πίνακι τὴν κεφαλὴν*» τῆς Ἐκκλησίας. Ὅταν μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἐξέσπασε τὸ γνωστὸ σκάνδαλο κι' ἀκολούθησε ὁ ἀφορισμὸς, ὁ Ροῖδης ἔτρεξε βιαστικὰ ν' ἀπολογηθῇ καί, προσπαθώντας ν' ἀποκρούσῃ τὶς κατηγορίες, ἀγωνίστηκε νὰ παρουσιάσῃ τὸ βιβλίο του ἠθικὸ, κι' ὄχι ἐχθρικὸ πρὸς τὴ Θρησκεία, κι' ὑποστήριξε πὼς τὸ βιβλίο ἦταν ἀπλῶς μιὰ σάτιρα τῶν παρεκτροπῶν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θ' αἰῶνα. Ὅλες τοῦτες ὅμως οἱ δικαιολογίες δέν κάνουν τίποτ' ἄλλο, παρὰ νὰ μᾶς δείχνουν τὸν Ροῖδη σὰν ἓναν ἄνθρωπο δειλό, πού δέν ἔχει τὸ θάρρος τῆς γνώμης του, πού φοβᾶται ν' ἀναμετρήσῃ τὴ σοβαρότητα τῶν πράξεων του καὶ κυττάζει νὰ ξεφύγῃ μὲ χίλιες δυὸ σοφιστεῖες καὶ δικολαβισμοὺς τὴν εὐθύνη πού τὸν βαραίνει γι' αὐτὲς.

Ὅτι ὁ Ροῖδης θέλησε μὲ τὸ βιβλίο αὐτὸ νὰ σατιρίσῃ ἀπλῶς τὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία ὠρισμένης ἐποχῆς εἶναι ἰσχυρισμὸς ὀλότελα ἀσύστατος. Πρῶτο, σ' αὐτὸ δέν κάνει διάκριση Ὁρθοδοξίας καὶ Καθολικισμοῦ. Δεύτερο, ἱστορικῶς τοποθετεῖ τὶς ἀφηγήσεις του στὰ τέλη τοῦ Η' καὶ στὶς ἀρχές τοῦ Θ' αἰῶνα, ὅταν ἀκόμη ὁ χωρισμὸς τῶν Ἐκκλησιῶν δέν εἶχε γίνῃ. Τρίτο, ἐνῶ τὰ γεγονότα ξετυλίγονται στὴ

(5) Καμπάνης, *Ἱστορία Νέας Ἑλλην. Λογοτεχνίας*, σελ. 181-182.

Δύση, ἄξαφνα οἱ πρωταγωνιστὲς μεταφέρονται στὴν Ἑλλάδα, κί ὁ συγγραφέας δημιουργεῖ ἔτσι εὐκαιρίες, γιὰ νὰ ἐμπαίξῃ στὸν ἴδιο βαθμὸ καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία.

Ἄλλο τόσο ἀνυπόστατο κί ἀστήρικτο εἶναι πὼς στὴν Ἰωάννα σατιρίζονται μόνο τὰ ἔκτροπα τῶν χριστιανῶν τοῦ μεσαίωνα. Ὁ Ροῖδης δὲν περιορίζεται καθόλου ἀπὸ χρονικὰ ὄρια. Μυκτηρίζει τὰ πάντα, γελᾷ μὲ κάθε ἐποχὴ καὶ προσωπικότητα χριστιανική. [σελ. 239] Εἰρωνεύεται τὸν Μεσαίωνα, μὰ ἐμπαίζει καὶ τοὺς πρώτους, καθὼς καὶ τοὺς σημερινούς χριστιανούς. Σατιρίζει κληρικούς κακούς, μὰ σατιρίζει κί ἐκείνους ποὺ ἀγωνίσθηκαν νὰ ὑποτάξουν τὴ σάρκα στὸ πνεῦμα. Πολλὲς καὶ μεγάλες προσωπικότητες, μαρτυρημένης ἀπ' ὄλες τὶς ἱστορικὲς εἰδήσεις ἀρετῆς, ἐξευτελίζονται κάτω ἀπὸ τὸ σκῶμμα καὶ μερικὲς φορὲς κάτω ἀπὸ κάποια συκοφαντικὴ τάση τοῦ μυθιστοριογράφου. Ἄν ὅμως αὐτὸς εἶχε πράγματι σκοπὸ νὰ σατιρίσῃ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία ὠρισμένης ἐποχῆς, ποιὸς ὁ λόγος ν' ἀνακατεύῃ ὀλοένα χριστιανούς συγγραφεῖς τῶν πρώτων αἰώνων, καὶ μάλιστα τῆς ἀνατολῆς, καὶ νὰ βάζῃ τὸ Μέγα Βασίλειο, ἄς ποῦμε, στὴν ἴδια μοῖρα μὲ ἀκόλαστους ψευτοκληρικούς τῆς ἡμιαγρίας μεσαιωνικῆς κεντρικῆς Εὐρώπης;

Λέει βέβαια ὁ Ροῖδης πὼς ἡ σάτιρα εἶν' ἀναγκαία, γιὰ νὰ γκρεμίζῃ τὰ σάπια καὶ ν' ἀνεγείρῃ στὴ θέση τοὺς καινούργια θρησκευτικὰ καὶ ἠθικὰ οἰκοδομήματα. Μὰ εἶναι, τάχα, προσὸν τῆς σάτιρας νὰ εἶναι στραβὴ; Γιατὶ ὁ Ροῖδης τέτοια σάτιρα ἔκαμε τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκλείσε τὰ μάτια κί ἄρχισε νὰ χτυπᾷ δεξιὰ κί ἀριστερά. Τὰ πῆρε σβάρνα ὅλα. Καλὰ καὶ κακά, ἀμαρτωλὰ καὶ δίκαια, σωστὰ καὶ στραβά, κάτω ὅλα. Ἄν ἡ Ἐκκλησία ἔχῃ νὰ δείξῃ κί ὄψεις ἄπειρα λευκότερες καὶ πιὸ ἀστραπηβόλες, ἂν ὁ Χριστιανισμὸς, παρ' ὄλες τὶς ἐδῶ ἢ ἐκεῖ, ἀπὸ ἄτομα ἢ ἀπὸ ομάδες, κακὲς ἐκπροσωπήσεις του, ἔδωσε τόσο φῶς, τόσον παλμὸ ἀνώτερου πολιτισμοῦ στὸν κόσμον, ἂν ἐπούλωσε τόσες πληγὲς βαθεῖες τὸ κήρυγμά του κί ἄνοιξε κρουνοὺς θείας παρηγοριᾶς γιὰ τόσους πονεμένους ὀδοιπόρους τῆς ζωῆς, κί ἀνάβλυσε ἀπροσδόκητη δύναμη ἀναπλαστικῆς ἠθικῆς ὀρμῆς, ὁ Ροῖδης δὲν πολυσκοτίσθηκε νὰ τὸ ἐξακριβώσῃ. Ἐ, μὰ ὄχι ἔτσι πάλι!

«Ἐγὼ στὴν Πάπισσαν ἀπέφυγα νὰ ἐκφράσω γνώμες μου προσωπικὲς», ἦταν ἡ διαμαρτυρία τοῦ Ροῖδῃ. Μὰ ἀντὶ νὰ κάνῃ ἔτσι τὸν ἀνήξερο καὶ νὰ προσποιῆται πὼς ἔπαθε ἀμνησία καὶ πὼς εἶχε ξεχάσει τὶς τόσες καὶ τόσες γνώμες ποὺ ἀράδιαζε φαρδεῖὰ πλατεῖα στὸ μυθιστόρημά του καὶ στὶς ὁποῖες ἐχλεύαζε κί ἐσάρκαζε καὶ τὴν πίστη στὸ θαῦμα καὶ τὰ μυστήρια καὶ τοὺς μάρτυρες τῆς πίστεως καὶ τὰ δόγματα καὶ τοὺς κήρυκες τῆς Χριστιανικῆς ἀλήθειας καὶ τὴν Ἁγία Γραφή, πολὺ ἀνδρικότερο θὰ ἦταν νὰ ὁμολογήσῃ πὼς αὐτὲς εἶν' οἱ γνώμες μου κί οἱ πεποιθήσεις μου – ἂν δὲν ἦταν ἀκόμη διατεθειμένος νὰ πῆ ἐκεῖνο ποὺ ὕστερα ἀπὸ πολλὰ χρόνια εἶπε γιὰ τὴν Πάπισσα Ἰωάννα, χαρακτηρίζοντάς την ὡς [σελ. 240] «νεανικὸν πόνημα ἢ μᾶλλον νεανικὸν ἡμῶν ἀμάρτημα» ⁽⁶⁾. Τὸ νὰ προσπαθῆς νὰ κρυφτῆς πίσω ἀπὸ τὸ δάχτυλό σου καὶ νὰ ἀρνηῖσαι πὼς εἶπες πράγματα ποὺ ἄλλοτε ἀνέπτυσσες ἀνεπιφύλακτα κί αὐτάρεσκα, αὐτὸ δὲν εἶναι ἀσφαλῶς προσὸν ποὺ θὰ

(6) Κριτικαὶ μελέται, σελ. 53.

τὸ παρουσιάσης, προκειμένου νὰ ζητήσης νὰ σοῦ ἀναγνωρίσουν ἀνωτερότητα χαρακτήρος. Ἄλλὰ ὁ ἀνδρισμὸς δὲν ὑπῆρξε ποτὲ τὸ «φόρτε» τῆς ἀρνητικῆς λογοτεχνίας!

Ἄφοῦ ὅμως, ἔστω καὶ ἀργά, ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας του ἀπεκήρυξε τὸ νεανικὸ αὐτὸ «πὸνημα», δὲν ὑπάρχει λόγος ν' ἀπασχολῆται κανεὶς περισσότερο μαζί του. Ἐρχόμαστε λοιπὸν στὶς καθαρὰ κριτικὲς μελέτες τοῦ Ροῖδη.

* * *

Εὐθὺς ἀπ' τὴν ἀρχὴ μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς πὼς ἐδῶ πιά ὁ Ροῖδης δὲν ἔχει ἐκεῖνο τὸ ὕφος τῆς *Ἰωάννας*, ποὺ σαρκάζει τὰ πάντα καὶ γελᾷ ὀλοένα καὶ μὲ ὅλα. Γίνεται τώρα ἀρκετὰ σοβαρώτερος –ἔχουν περάσει ἄλλωστε καὶ τὰ χρόνια– καὶ πολὺ πιὸ ὠριμος ἀπὸ τὸν νεαρὸ καὶ γεμᾶτο κέφι μυκτηριστὴ. Βέβαια κι' ἐδῶ δὲν ξεχνᾷ τὸν ἑαυτό του ὁ Ροῖδης, καὶ τὸ σατυρικὸ πνεῦμα του ἐκδηλώνεται κι' ἐδῶ πολὺ συχνά, ἄλλοτε μὲ λεπτὴ κι' ἄλλοτε μὲ χοντροκοπανισμένη εἴρωνεία. Μά, ὅπωςδήποτε, σὰν ἐκφράζη τις γνῶμες του γιὰ τὸν Χριστιανισμό, εἴτε ἄμεσα μιλᾷ γι' αὐτόν, εἴτε ἔμμεσα καὶ παρεκβατικά, τις πιὸ πολλὰς φορές –εἶναι κι' ἐξαιρέσεις– μιλᾷ σὰν ἄνθρωπος ποὺ ξέρει κάπως νὰ σέβεται καὶ τὸν ἀντίπαλό του.

Λέμε ἀντίπαλο, γιατί δὲν πρέπει νὰ νομισθῆ μ' αὐτὰ ποὺ εἶπαμε παραπάνω ὅτι ὁ Ροῖδης παίρνει θέση φίλου κι' ὑπερασπιστοῦ γιὰ τὸ Χριστιανισμό. Ὅχι. Ἐξακολουθεῖ νὰ μένη στὴν ἀντίθετη παράταξη, μόνο ποὺ δὲν θέλει ποτὲ νὰ ἐξωθήσει τὰ πράγματα ὡς πέρα καὶ νὰ ξεσπάσει σὲ βίαια καὶ κατὰ μέτωπο ἐπίθεση.

Ἐκεῖνο ποὺ κάνει κατ' ἀρχὴν ἐντύπωση εἶναι μιὰ νοσταλγία τοῦ Ροῖδη γιὰ τὴν ἀρχαία θρησκεία. Ὁ Ροῖδης νοσταλγεῖ πολυθεΐα: «Οἱ ἀρχαῖοι –γράφει κάπου– ἐλάτρευαν καὶ ἐθεοποιοῦν τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν φύσιν... Ἄλλ' ἅμα ἐνίκησεν ὁ Χριστιανισμός, εὐθύς ἔσπευσε νὰ κρημνίσῃ βωμοὺς καὶ τεμένη, καὶ φωνὴ μεγάλη ἠκούσθη λέγουσα "Ἀπέθαναν οἱ θεοί". Καὶ μὴ νομίση τις ὅτι ἡ κραυγὴ αὕτη ἐσήμαινεν ὅτι ὀνόματα μόνον ἐξέλιπον ἢ κατηγορήθησαν ἀπλῶς οἱ τύποι τῆς ἀρχαίας λατρείας. Ἀπεναντίας, ἡ ἔρευνα [σελ. 241] τῶν ἐκκλησιαστικῶν μνημείων πείθει ἡμᾶς ὅτι αὐτὴν τὴν φύσιν ἀπεστρέφετο ὁ Χριστιανισμός, ὅτι χρυσῆ αὐτοῦ ἐλπίς καὶ ἄσβεστος πόθος ἦτο ὁ ὄλεθρος τῆς οἰκουμένης, ἡ ἔκλειψις τῆς ζωῆς... Ἐνῶ ὑπεχρεοῦτο (ὁ νεόφυτος χριστιανός) ν' ἀποστρέψῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς του ἀπὸ τῆς γῆς, οὐδ' εἰς αὐτὸν τὸν οὐρανὸν ἠδύνατο ν' ἀναπαύσῃ ἀφόβως τὸ βλέμμα, διότι κάκεῖ εἶχε τοποθετήσῃ ἡ Ἐκκλησία δαίμονας καὶ πειρασμούς... Καὶ αὐτὸν τὸν οὐρανὸν εἶχε κατορθώσῃ νὰ μεταβάλλῃ εἰς κόλασιν ἡ Ἐκκλησία» ⁽⁷⁾.

Περιττὸ βέβαια νὰ δείξῃ κανεὶς πὼς ὅλες τοῦτες οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Ροῖδη ἀποτελοῦν τελεία παραμόρφωση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Δὲν λατρεύει βέβαια τὴ φύση ὁ Χριστιανισμός, κι' οὔτε τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ τ' ἀνθρώπινα πάθη θεοποιεῖ καὶ προσκυνᾷ – κάθε ἄλλο. Μὰ πὼς νὰ κατηγορήσῃ κανεὶς ὅτι ἀπεστρέφετο τὴ φύση καὶ ὅτι εἶχε ἄσβεστο πόθο τὸν ὄλεθρο τῆς οἰκουμένης θρησκεία ποὺ ὁ ἴδιος ὁ

(7) *Πάρεργα καὶ Παραλειπόμενα*, σελ. 112.

ιδρυτής της, με τόσο λεπτή κι' ανυπέρβλητη τέχνη ζωγραφίζοντας τις καλλονές τῆς φύσεως, ἐχρησιμοποιοῦσε σὲ κάθε του σχεδὸν διδαχὴ εἰκόνες ἄφθαστου κάλλους ἀπ' τὴ φύση κι' ἀπ' τὴ φυσικὴ ζωὴ; Καὶ πῶς μπορεῖ νὰ κατηγορήσῃ κανεὶς ὡς ἐχθρὸ τῆς ζωῆς τὸ Χριστιανισμὸ, ὅταν αὐτός, ἐξαρτώντας ἀπ' αὐτὴν μιὰ ὀλόκληρη αἰωνιότητα, τῆς ἔδωσε τέτοιο νόημα καὶ τόσο περιεχόμενο, ὅσο κανεὶς ποτέ;

Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' τὶς παρεξηγήσεις καὶ παρανοήσεις αὐτές, ἀπ' τὶς ὁποῖες ἐμπνέονται κι' ἄλλα σημεῖα τοῦ ἔργου του, πολλὰς φορὲς ὁ Ροῖδης πέφτει σὲ ἀντιφάσεις καὶ φαίνεται ν' ἀναιρῆ τὸν ἑαυτό του. Ἔτσι, λ.χ., γιὰ τὴ θέση τῆς γυναῖκας μέσα στὸ Χριστιανισμὸ, κάπου ⁽⁸⁾ λέει: «Ὁ Χριστιανισμὸς, ἐξισώσας τὴ γυναῖκα πρὸς τὸν ἄνδρα, καὶ ἡ ἐν Μακόνῃ σύνοδος ἀναγνωρίσασα αὐτὴν ἐπισήμως ὡς ἀνήκουσαν εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἀνύψωσαν μὲν τὴν θέσιν αὐτῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἀλλὰ συγχρόνως ἐξήλειψαν τὴν παρ' ἀρχαίοις μεταξύ τοῦ βίου ἐταίρας καὶ τιμίας γυναικὸς διαφορὰν». Δὲν χρειάζεται νὰ συζητήσῃ κανεὶς τὴν τελευταία τούτη ἐντελῶς παράλογη κι' ἀσύστατη ἰδέα. – Εἶναι γνωστὸ ποιά θέση παίρνει ἀπέναντι στὴν ἠθικὴ καὶ ποιά ἀπέναντι στὴν ἀνήθικη γυναῖκα ὁ Χριστιανισμὸς. Ἀνεξάρτητα λοιπὸν ἀπ' αὐτό, γιὰ τὸ πρῶτο σημεῖο ὁ Ροῖδης ἀλλοῦ διετύπωσε ἀντίθετη ἰδέα. Στὴ μελέτη του «Ἀπόκρυφα καὶ Συναξάρια», ξεχνώντας ὅλα τὰ παραπάνω, ἀγωνίζεται νὰ δείξῃ πῶς ὁ Χριστιανισμὸς, ἀντίθετα, δὲν ἐξύψωσε καὶ δὲν εὐνόησε καθόλου **[σελ. 242]** τὴ γυναῖκα. Τέτοιες ἀντιφάσεις, ἐννοεῖται, κάθε ἄλλο παρὰ σπάνιες εἶναι στὸ ἔργο τοῦ Ροῖδη.

* * *

Κρίνοντας τώρα κανεὶς γενικὰ ἀπὸ ἄποψη κοσμοθεωριακὴ τὸν Ροῖδη, θὰ τὸν βρῆ πολὺ ἐπηρεασμένον ἀπὸ τὸν ὕλισμὸ τῆς ἐποχῆς του. Ἦταν ὁ καιρὸς ποὺ ἀντηχοῦσαν παντοῦ τὰ μεγαλόστομα κηρύγματα τῶν ὕλιστῶν, κι' ὅλα τὰ ζητήματα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας ἐλύοντο μὲ μιὰ μονοκοντυλιὰ ποὺ θὰ ἐτραβοῦσε μεγαλοπρεπέστατα καὶ ἀφελέστατα ὁ κάθε ὕλιστῆς. Ὁ καιρὸς ποὺ μὲ ὕφος δεκαπέντε Πυθιῶν ὁ Μπύχνερ ἐδογματίζε κι' οἱ μαθητὲς ἐχειροκροτοῦσαν ποὺ ὁ Χαϊκελ ἐν ὀνόματι τῆς ἐπιστήμης καὶ –αὐτὸ πιά μεταξύ μας– τῶν... πλαστογραφημένων φωτογραφιῶν ἔρριχνε σ' ἐρείπια καὶ Χριστιανισμὸ καὶ φιλοσοφίες κι' ὅλα κι' ὅλους ποὺ δὲν συμφωνοῦσαν μαζί του· ὁ καιρὸς ποὺ, σκάβοντας χρόνια ὀλόκληρα τὰ σπλάχνα τῆς γῆς, ἀνεκάλυπταν κάπου στὴν ἄκρη τοῦ κόσμου κανένα δόντι ἀπολιθωμένο, κι' ἀμέσως ὁ σύλλογος τῶν μονιστῶν στὸ Βερολίνο ἀλάλαζε ἀπὸ χαρὰ κι' ἐφώναζε ἐν θριάμβῳ «ἀνευρέθη δόντι, ἄρα... Θεὸς δὲν ὑπάρχει!» Ἦταν, ἀκόμη, ὁ καιρὸς ποὺ κι' ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα ὁ ὕλισμὸς ἐμάζεψε τὶς δάφνες μάτσο, ποὺ οἱ συντάκτες τοῦ *Προμηθέως* διεκήρυτταν πῶς «καὶ τυφλῶ δῆλον ὅτι σήμερον τὰ ὑπερκόσμια καὶ τὰ ὑπερφυσικὰ παρήκμασαν, ὠχρίασαν, ἀπέθανον καὶ ἐβαλσαμώθησαν» ⁽⁹⁾, ὁ καιρὸς ποὺ, ὑψώνοντας τὸ λάβαρο τῆς θεᾶς Ἐπιστήμης, ἐκαλοῦσαν τοὺς τυφλοὺς ν' ἀνοίξουν τὰ μάτια τους –οἱ ἀνοιχτομάτηδες

(8) *Πάρεργα καὶ Παραλειπόμενα*, σελ. 104.

(9) Τόμος 1890, σελ. 411.

αυτοί— κι' έδιαλαλοῦσαν μὲ θαυμαστή μετριοφροσύνη «εἴμεθα Διογένης οἱ Βαβυλώνιοι, εἴμεθα οἱ Καρνεάδαι καὶ οἱ Κριτόβουλοι, δηλαδή ἡ περίφημος ἐκείνη ἑλληνική πρεσβεία, ἣτις μεταβᾶσα εἰς Ρώμην καὶ ἀναπτύξασα εἰς τοὺς ἀξέστους κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον Ρωμαίους τὴν Στωϊκὴν φιλοσοφίαν, κλπ. κλπ.»⁽¹⁰⁾.

Μιὰ τέτοια ἀκριβῶς νοοτροπία εἶναι διάχυτη καὶ στοῦ ἔργο τοῦ Ροῖδης. Τὸ ἴδιο νικητήριο ὕφος κι' οἱ ἴδιες ἀφελεῖς ἐπαγγελίες ἐν ὀνόματι τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. Ἀπὸ τότε ποὺ οἱ ἐπιστῆμες ἄρχισαν ν' ἀναπτύσσονται, «ἡ Ἐκκλησία —λέει ὁ Ροῖδης⁽¹¹⁾— μόνον κατ' ὄνομα ὑπάρχει. Οἱ ὑπ' αὐτῆς προγραφέντες **[σελ. 243]** θεοὶ τῶν ἐθνῶν, οἱ θεοὶ τοῦ φωτός, τῆς φύσεως καὶ τῆς ζωῆς... βασιλεύουσι καὶ πάλιν ἐπὶ τῆς οἰκουμένης. Ὁ Ποσειδῶν ναυπηγεῖ πλοῖα, συνδέων τὰ ἀπέχοντα ἔθνη εἰς στενὴν ἀδελφότητα (μὴν τὸν παρεξηγῆτε, ὁ Ροῖδης ἔζησε πρὶν ἀπ' τοὺς δυὸ παγκοσμίους πολέμους), ὁ Ἥφαιστος πάλαι βαρεῖαν σφῦραν του, ἡ Ἀφροδίτη ἔχει θυσιαστήρια (ἀπαραίτητο γνῶρισμα ἀνώτερου πολιτισμοῦ!), ὁ Ἑρμῆς διανέμει θησαυροὺς, ὁ Βάκχος πατεῖ εὐθύμως τοὺς ὠρίμους βότρυας, καὶ ἡ Δήμητρα ἀκονίζει πάλλουσα τὸ δρέπανόν της (— κάτι ἄλλο ἀκόνιζε, μὰ ὁ Ροῖδης δὲν ἔζησε ὡς τὰ 1914, γιὰ νὰ δῆ τὴ συνέχεια...). Οἱ χαρμόσυνοι οὔτοι ἤχοι ἀγγέλλουσιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἰαθεὶς τέλος πάντων τῆς φοβεραῆς νόσου τοῦ μεσαιῶνος, τῆς ὑπερφυσικῆς μονομανίας» (εἶπαμε: τὰ ὑπερφυσικά παρήκμασαν, ὠχρίασαν, ἀπέθανον καὶ ἐβαλσαμώθησαν), ἀπαλλαγεῖς λοιπὸν τῆς φοβεραῆς αὐτῆς νόσου «ἔπαυσε θεωρῶν τὴν φύσιν ὡς σατανικὴν, ἑαυτὸν ὡς διεστραμμένον, τὴν ἀπόλαυσιν ἀμαρτίαν καὶ τὰς ὀρέξεις του ὡς δαίμονας ἀκαθάρτους, ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας πάντα ταῦτα θεοποιεῖ καὶ πάλιν». Αὐτὸ λοιπὸν εἶναι τὸ μυστικόν, ἐδῶ θέλαμε νὰ καταλήξωμε κι' ἐκαταλήξαμεν αἰσίως: Θεοποίησε τὶς ὀρέξεις σου, λάτρεψε τὸ ἐγὼ σου καὶ τὶς ἀπολαύσεις, καὶ ἐσώθηκες.... «ἀπὸ φοβεραῆς νόσου»! Μακάριοι ἄνθρωποι τοῦ ἀλησμόνητου δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος!

Μὰ ὁ Ροῖδης συνεχίζει κι' ἐκθέτει κι' ἄλλα πολύτιμα ἀγαθὰ ποὺ ἔφερνε στὸν κόσμον ἢ νέα πίστη καὶ ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ τὰ φέρῃ ὁ Χριστιανισμός: «Ὁ σήμερον ἄνθρωπος κατ' οὐδέν, πλὴν τοῦ ὀνόματος, διαφέρει τοῦ πάλαι εἰδωλολάτρου (πρόοδος!)... Ὁ σήμερον αἰὼν, ἀντὶ νὰ μακαρίζῃ τοὺς κλαίοντας καὶ πεινῶντας, ζητεῖ ἀπ' ἐναντίας νὰ ἐξαλείψῃ ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς ὡς κακὰ πράγματα τὰ δάκρυα καὶ τὴν πεῖναν».

Καὶ τὰ ἐξήλειψε πράγματι! Καϋμένε Ροῖδη, τί κρῖμα ποὺ δὲν ἔζησες ἀκόμη μερικὰ χρόνια, γιὰ νὰ δῆς καὶ σὺ πῶς ἐθαυματούργησε ὁ «σήμερον ἄνθρωπος» καὶ «ὁ σήμερον αἰὼν», νὰ χαρῆς κι' ἐσὺ λιγάκι. Θᾶβλεπες πόλεις νὰ γίνωνται στάχτη, θᾶβλεπες βομβαρδιστικά, καταδιωκτικά, μπόμπες τόννων ὀλόκληρων, ἐμπρηστικές, ἀσφυξιογόνα, ὑπερῖτες καὶ «πολλὰ ἄλλα καλὰ πράγματα», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω μιὰ δική σου φράση, ποὺ τόσο σοῦ ἄρεσε νὰ τὴν λὲς καὶ νὰ τὴν γράφῃς. Κι' ἂν πάλι δὲν σὲ ἱκανοποιοῦσαν ὅλα τοῦτα τὰ θαύματα τῆς λατρευτῆς σου ἐπιστήμης, θὰ μπορούσες νὰ δῆς καὶ κάμποσα ἑκατομμύρια (ὄχι πολλὰ, καμιὰ τριανταριά) ποὺ ἄφησε νεκροὺς καὶ τραυματίες μόνο ὁ πρῶτος παγκόσμιος

(10) Αὐτ., σελ. 378.

(11) Πάρεργα καὶ Παραλειπόμενα, σελ. 120-121.

πόλεμος, καὶ νὰ δῆς ἀκόμα καὶ μερικὰ δισεκατομμύρια λίρες ποὺ ἔγιναν καπνός. **[σελ. 244]** Κι' ἂν δὲν μποροῦσες νὰ κλάψης γιὰ ὅλα τοῦτα, ἐπειδὴ, καθὼς εἶπες κι' ἐσύ, «ὁ σήμερον αἰῶν» ἐξώρκισεν «ὡς κακὰ πράγματα τὰ δάκρυα», μιὰ ὀβίδα μὲ δακρυγόνα θὰ σὲ διευκόλυνε πολὺ... Μὰ δυστυχῶς δὲν ζῆς οὔτε σὺ οὔτε κι' οἱ ἀρχιψάλτες τοῦ ὕλισμοῦ, ποὺ ἐσύ ἀπλῶς τοὺς ἐκρατοῦσες τὸ ἴσο, κι' ἔτσι ἐμεῖς οἱ εὐτυχισμένοι κληρονόμοι σας δρέπομε κι' ἀπολαμβάνομε –ὄχι καρπούς, γιατί καὶ τὴν πεῖνα, ὅπως ἐπρόβλεψες, τὴν ἐξήλειψε «ὁ σήμερον αἰῶν»– μὰ ὅλα τὰ εὐχάριστα ἀποτελέσματα τῆς θεραπείας «ἀπὸ τῆς φοβερᾶς νόσου». Γι' αὐτό, μάλιστα, ἐξεχείλισε πιά κι' ἡ εὐγνωμοσύνη τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς ὅσους ἔγιναν «Καρνεάδαι καὶ Κριτόβουλοι καὶ Διογένεις οἱ Βαθυλώνιοι», κι' ὅλες οἱ ἐφημερίδες σήμερα, ἀπὸ τοὺς *Τάϊμς* τοῦ Λονδίνου ἴσαμε καὶ τὴν τελευταία ἐφημερίδα τῶν Παρακαμπυλίων, δὲν βρίσκουν λέξεις νὰ παινέσουν κι' ἐκείνους καὶ τὸν πολιτισμὸ τους, ποὺ τὸν στολίζουν μὲ ὅλα τὰ ὠραῖα ἐπίθετα: «*ἡμιπαράφρονα, παράφρονα, ἀμαρτωλόν, κακοήθη, κακοῦργον, ἐπάνοδον εἰς τὴν βαρβαρότητα, κατάστασιν ἀγριότητος, ζούγκλαν*» καὶ τὰ ὅμοια. Μὰ εἶναι καιρὸς νὰ μιλήσωμε πάλι σοβαρά, γιατί πρέπει τώρα νὰ ἐξετάσωμε τὸν Ροῖδη κι' ἀπὸ μιὰν ἄλλη ὄψη.

* * *

Ἄς ἀρχίσωμε μὲ μερικὰ «γεγονότα». Βάζομε τὴ λέξη γεγονότα μέσα σὲ εἰσαγωγικά, γιατί ὁ Ροῖδης συνήθιζε νὰ προειδοποιῆ τοὺς κριτικούς πῶς, ἂν θέλουν νὰ τὸν κρίνουν, πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦσιν «*res et non verba*», πράγματα κι' ὄχι λόγια ⁽¹²⁾. Μιλήσαμε πιὸ πάνω γιὰ τὸν ποιητικὸ διαγωνισμὸ τοῦ «Παρνασοῦ», στὸν ὁποῖον ὁ Ροῖδης ὡς εἰσηγητὴς ἀπέρριψε ὅλα τὰ ἔργα, κρίνοντάς τα ἀνάξια γιὰ βράβευση καὶ βρίσκοντας εὐκαιρία νὰ δημοσιεύσῃ σ' ἐκτενέστερη μελέτη τὶς κρίσεις του γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ποίηση τοῦ καιροῦ του.

Ὁ Ροῖδης, καθὼς εἶπαμε, ξεκινοῦσε, γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅλ' αὐτά, ἀπὸ τὴ θεωρία γιὰ τὴν «*περιρρέουσιν ποιητικὴν ἀτμοσφαῖραν*». Ἦταν ἀνάγκη ὅμως, κοντὰ στὴ δικὴ τοῦ γνώμη, νὰ προσθέσῃ τὸ κῦρος ὅσο τὸ δυνατὸν πιὸ πολλῶν εὐρωπαϊῶν ποὺ νὰ συμφωνοῦνε μαζί του. Κι' ἐφάνηκε πῶς τὸ πέτυχε. Στὴν πραγματεία του κάθε λίγο καὶ λιγάκι ἔβρισκες κι' ἓναν ξένο συγγραφέα, ποὺ τὸ μεγάλο του ὄνομα ἐβάραινε περισσότερο ἀπὸ δέκα σελίδες ἐπιχειρηματολογίας, καὶ μάλιστα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ποὺ τὰ «μεγάλια **[σελ. 245]** ὀνόματα» ἔπαιζαν στὶς φιλολογικὲς διαμάχες τὸν ἴδιο ρόλο ποὺ παίζουν σήμερα στὸν πόλεμο τὰ μεγάλα κανόνια. Ἐλάτε, ὅμως, ποὺ ὑπῆρχαν κι' ἄλλοι γλωσσομαθεῖς στὴν Ἑλλάδα. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς ἦταν κι' ὁ Ἄγγελος Βλάχος, ποὺ ἀνέλαβε ν' ἀντικρούσῃ τὶς θεωρίες τοῦ «*νέου κριτικοῦ*». Ἀναφέραμε πρωτύτερα τὰ κύρια σημεῖα τῆς πάλης. Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει τώρα εἶναι πῶς ἓνα ἀπὸ τὰ σημεῖα ὅπου ἐπέστησε περισσότερο τὴν προσοχὴν του καὶ τὴν προσοχὴν τοῦ κοινοῦ ὁ Βλάχος ἦταν τοῦτο: Ὁ Ροῖδης, λέει ὁ

(12) Πάπισσα Ἰωάννα, προλεγόμενα, σελ. ιζ' - ιη'.

Βλάχος, όχι μόνο σε αντιφάσεις πέφτει πολύ συχνά, μα και παραποιεί, αλλάζει τὰ «χωρία» τῶν συγγραφέων πού φέρνει σε ὑποστήριξη τῶν ἀπόψεών του!

Τὸ σκάνδαλο ἦταν σοβαρό. Τὸ κῦρος τοῦ «*νέου κριτικοῦ*», ἐπάθαινε μεγάλο στραπάτσο. Ὁ Ροῖδης κατάλαβε τὸ ἔδαφος νὰ φεύγη κάτω ἀπὸ τὰ πόδια του. Ἔπρεπε νὰ ἀμυνθῆ, νὰ ἀπολογηθῆ. Ἐγραψε λοιπὸν γιὰ ἀπάντηση δεύτερη μελέτη μὲ τίτλο «Τὰ κείμενα», προσπαθώντας νὰ συγκρατήσῃ ὅσο μπορούσε περισσότερο ἀπὸ τὸ κῦρος, πού ἔφευγε μακριά του.

Κί ἡ δεύτερη προσπάθεια ὅμως δὲν ἐστάθηκε πιὸ τυχερή. Ὁ νεαρὸς τότε Παπαδιαμαντόπουλος ἔκαμε σὲ λίγο τὰ δεύτερα ἀποκαλυπτήρια. Ἡ πραγματεία του «Ὀλίγαι σελίδες κλπ.» πού δημοσιεύτηκε στὴν *Ἐφημερίδα τῶν Συζητήσεων* ⁽¹³⁾ εἶχε σκοπὸ ν' ἀποδείξῃ «*τὴν ἐν ταῖς πραγματεῖαις τοῦ κ. Ροῖδῆ παντελεῆ ἔλλειψιν φιλοσοφικῶν ἀρχῶν καὶ ἐπιστημονικῆς ἀλληλουχίας*». Πρὶν ν' ἀποδείξῃ ὅμως τὴν ἔλλειψη φιλοσοφικῶν ἀρχῶν, ἐπροτίμησε ν' ἀποδείξῃ εὐθύς ἀπ' τὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης του τὴν ἔλλειψη εἰλικρίνειας καὶ εὐσυνειδησίας στὴν ἐργασία τοῦ Ροῖδῆ. Ὁ Ροῖδης, λέει ὁ κατοπινὸς Jean Moréas, πρῶτα ἦταν λογοκλόπος· τώρα γίνεται πλαστογράφος: δανεῖζει δικές τοῦ γνώμες στοὺς ξένους κί ἀναφέρει ὕστερα πὼς ἐκεῖνοι τὶς εἶπαν: «*Ὡς πάντες γνωρίζετε, ὁ συγγραφεὺς τῆς “Παπίσσης Ἰωάννας” κατὰ τὰ πρῶτα βήματα τοῦ φιλολογικοῦ αὐτοῦ σταδίου δὲν ἀπηξίωνε νὰ οἰκειοποιῆται ἐνίοτε φράσεις καὶ ἰδέας διασήμων τινῶν λογογράφων καὶ ποιητῶν τῆς ἐσπερίας. Ἀλλ' ὁ καιρὸς τῆς πτωχείας παρῆλθεν ὡς φαίνεται πρὸ πολλοῦ διὰ τὸν κ. Ροῖδην, καὶ τώρα τοσοῦτον ἐξεχειλίσε τὸ διανοητικὸν αὐτοῦ ταμεῖον, ὥστε, ὅπως μετὰ τινῶν ἐτῶν πάροδον οἱ οἰκονόμοι θεράποντες ἀποκαθίστανται δανεισταὶ τῶν σπατάλων αὐτῶν κυρίων, οὕτω καὶ αὐτὸς σήμερον δανεῖζει προθύμως καὶ [σελ. 246] ἀτόκως παντοίας ἰδέας καὶ κρίσεις τοῖς παλαιοῖς αὐτοῦ διδασκάλοις*».

Ὁ κ. Βλάχος –ἐξακολουθεῖ ὁ Παπαδιαμαντόπουλος– δὲν ἀντελήφθη ὅλες τὶς πλαστογραφημένες γνώμες πού παραθέτει ὁ Ροῖδης. Εἶναι κί ἄλλες πολλὲς ἀκόμη. «Ὁ κ. Βλάχος εἶχεν ἐλέγξει εἰς τὸ φυλλάδιόν του “Ὁ νέος κριτικὸς” τὴν ἀξιοκατάκριτον τάσιν τοῦ κ. Ροῖδου πρὸς διαστροφὴν χωρίων πασιγνώστων συγγραφέων. Ὁ κ. Ροῖδης ἠμύνθη, ἀλλ' ἐδικαιολογήθη μόνον εἰς τὰ ὄμματα τῶν ἀπλῶν». Κί ἔρχεται ὕστερα στὰ συγκεκριμένα γεγονότα. Ὁ Ροῖδης εἶχε παρουσιάσει γιὰ σύμμαχό του τὸν Sainte-Beuve, παραθέτοντας καὶ γνώμη του πού εἶπε ὅτι τὴν εἶχε πάρει ἀπὸ τὶς «*Causeries du Lundi*», ὅπου δῆθεν ἦταν δημοσιευμένη. Ὁ Παπαδιαμαντόπουλος ψάχνει, ἀλλὰ δὲ βρίσκει τίποτα. Ὁ Ροῖδης ἔλεγε ψέματα. Ἡ γνώμη ἦταν πλαστή. Τὸ σκάλισμα προχωρεῖ. Ὁ Ροῖδης εἶχε παραθέσει καὶ γνώμες τοῦ Γκαῖτε καὶ τοῦ Ρίχτερ, μὲ σχετικὲς παραπομπές. Ὁ Παπαδιαμαντόπουλος ψάχνει κί ἐκεῖ. Τί ἀποδεικνύεται; Ὅτι οἱ γνώμες πού ἔγραφαν στὸ πρωτότυπο ὁ Γκαῖτε καὶ ὁ Ρίχτερ ἦταν ἀντίθετες ἀπὸ ἐκεῖνες πού παρουσίαζε στὴ μετάφρασή του ὁ Ροῖδης! Γιὰ περισσότερη ἀξιοπιστία ὁ Παπαδιαμαντόπουλος τὶς μεταφράζει –στὰ σωστὰ αὐτὴ τὴ φορά– κί ὕστερα, γιὰ νὰ βγάλη ἀπ' τὴ μέση κάθε ἀμφιβολία καὶ γιὰ νὰ κάμῃ πιὸ αἰσθητὴ τὴν πράξη τοῦ

(13) Ἀπρίλιος 1878.

Ροΐδη, προσθέτει: «Δέν θέλωμεν νά κουράσωμεν τόν ἀναγνώστην, παραθέτοντες ἔνταῦθα τὰ κείμενα, εἴμεθα ὁμως ἔτοιμοι νά τὸ πράξωμεν, ἐὰν ὁ κ. Ροΐδης τολμήσῃ νά μᾶς διαψεύσῃ».

Μὰ ὁ κ. Ροΐδης δὲν ἐτόλμησε. Δὲν εἶναι δύσκολο νά φαντασθῇ κανεὶς τί καυστικὸς χείμαρρος εἰρωνείας καὶ τί δηκτικὴ σάτιρα ἐπερίμενε τὸν νεαρὸ Παπαδιαμαντόπουλο, ἂν οἱ ἰσχυρισμοὶ του ἦταν καὶ στὸ παραμικρὸ ἀνακριβεῖς. Δυστυχῶς ὁμως ὅλα ἦταν ἀληθινά. Κι' ὁ Ροΐδης «ἔσώπασε, ὥσπου νά περάσῃ ἡ μπόρα» ⁽¹⁴⁾. Ἀποτραβήχτηκε στὴν ἄκρη, «χωνεύων τὴν χολὴν του ὡς οἱ ὀμηρικοὶ ἥρωες», γιὰ νά χρησιμοποιήσωμε πάλι μιὰν ἀγαπημένη του φράση. Ὅσο γιὰ τὸν Παπαδιαμαντόπουλο, αὐτός, ἀφοῦ συνέχισε σὲ κάμποσα φύλλα τῆς Ἐφημερίδος τῶν *Συζητήσεων* τὴ μελέτη του κι' εἶπε κι' αὐτὸς τὶς γνῶμες του ἀπάνω στὸ ἐπίμαχο ζήτημα, δὲν ἐξέχασε στὸ τέλος νά ρίξῃ τὴ χαριστικὴ βολὴ προσθέτοντας: «Συγκεφαλαιοῦντες τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα, δυνάμεθα νά συμπεράνωμεν τὰ ἐξῆς: Α') ὅτι ὁ κ. Ροΐδης διαστρέφει ἀνοικείως τὰ χωρία τῶν συγγραφέων οὓς ἐπικαλεῖται... Καταθέτομεν τὴν γραφίδα, ἐλπίζοντες ἐν [σελ. 247] πεποιθήσει ὅτι ἡ ἡμέρα εἶναι ἐγγύς, καθ' ἣν ἡ χώρα αὕτη... θ' ἀποκτήσῃ ἀναμφιρρήστως καὶ ποιητὰς καλλιτέρους καὶ κριτικοὺς ὀλιγώτερον ἐπιπολαίους».

Φαίνεται ὁμως πὼς τὸ παράδειγμα δὲν ἦταν μοναδικό. Καὶ ἓνα ἄλλο παρόμοιο, ἃς ποῦμε, ὀλίστημα μᾶς ἀποκαλύπτει ἓνα ἄρθρο τοῦ Βουτιερίδη γιὰ τὸ πρῶτο λογοτεχνικὸ ἔργο τοῦ Ροΐδη ⁽¹⁵⁾. «Ὁ Ροΐδης –γράφει ὁ Βουτιερίδης– πρὶν ἀπὸ τὴν “Πάπισσα” εἶχε δημοσιεύσει κάποιον ἄλλον ἔργον του, πού, καθὼς φαίνεται, δὲν τὸ θυμόταν κανένας ἀργότερα· ἀκόμη κι' αὐτὸς ὁ ἴδιος. Ἴσως μάλιστα ὁ Ροΐδης νὰ ἤθελε νὰ ξεχαστῇ ὀλότελα, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει καὶ μέσα στὰ “Πάρεργά” του, πού με τὴν ἄδειά του δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν Δημ. Ἰ. Σταματόπουλο στὰ 1885». Τὸ ἔργον αὐτὸ ἔχει τὸν τίτλον «Μελέτη περὶ Σαιν Ζούστ» καὶ δημοσιεύθηκε στὰ 1863 στὸ Περιοδικὸ *Χρυσάλλης*. Διαβάζοντας κανεὶς αὐτὸ τὸ ἄρθρον, θὰ θαυμάσῃ ἴσως τὴν κριτικὴν καὶ τὴν μὀρφωσιν τοῦ συγγραφέως. «Μὰ ὁ θαυμασμὸς αὐτὸς γιὰ τὸ κριτικὸ πνεῦμα τοῦ Ροΐδη καὶ γιὰ ὅλα τ' ἄλλα –συνεχίζει ὁ Βουτιερίδης– δὲν θὰ εἶναι μήτε δίκαιος μήτε δικαιολογημένος. Ἐπειδὴ ἀπὸ ὅσα λέει ὁ Ροΐδης πὼς ἔκανε, γιὰ νὰ γράψῃ τὴ μελέτην του, τίποτα δὲν εἶναι ἀλήθεια. Μήτε κατάγινε πολλὰς ἡμέρας στὸ διάβασμα τῶν ὄσων εἶχανε γραφῆναι γιὰ τὸν “φοβερόν νεανίσκον”, μήτε τὸ ἔργον τοῦ E. Fleury εἶχε διαβάσει, μήτε καὶ τὰ ἔργα τοῦ ἴδιου τοῦ Σαιν Ζούστ... Διάβασε μόνον τὴν κριτικὴν πού εἶχε γράψῃ ὁ C. A. Sainte-Beuve, ὅταν ἐβγῆκε τὸ βιβλίον τοῦ E. Fleury “Études sur Saint-Just” στὰ 1851, καὶ τήνε... μετὰφρασε ἑλληνικά!» ⁽¹⁶⁾.

Καὶ κάνοντας ἀδιαμφισβήτητη τὴν «ἀπόδειξιν τῆς λογοκλοπίας», παραθέτει ὁ Βουτιερίδης πέντε ἀρκετὰ μεγάλα κομμάτια τῆς ἐργασίας πού ὁ Ροΐδης εἶχε δημοσιεύσει ὡς δικήν του, κι' ἀπέναντι ἄλλα πέντε ἀντίστοιχα τοῦ Sainte-Beuve.

(14) Κλ. Παράσχος, *Μορφές καὶ ἰδέες*, σελ. 34.

(15) Βλέπε *Νέα Ἑστία*, τόμος 1936, σελ. 1252-1255.

(16) Αὐτόθι, σελ. 1253.

Ἄλλα ἀπ' αὐτὰ εἶναι μεταφρασμένα κατὰ λέξη, κί ἄλλα ἔχουν συντομευθῆ ἢ ἔχουν ἀλλάξει κάπως.

Καὶ τελειώνει: «Μὲ τέτοιον τρόπο ἄρχισε ὁ Ροῖδης τὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία του. Καὶ τὸν τρόπο αὐτὸν τὸν ἐφάρμοσε κατόπι στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐργασίας του. Τὸν ἔκαμε σύστημα, καθὼς θὰ φανῆ ἀπὸ τὸ ἐξέτασμα καὶ ἄλλων μελετῶν του καὶ τοῦ κριτικοῦ ἔργου του» ⁽¹⁷⁾.

* * *

[σελ. 248]

Δὲ θὰ θελήσωμε νὰ ἐπιμείνωμε ἐξετάζοντας κί ἄλλες τέτοιες πλευρές. Θὰ παραλείψωμε νὰ σκαλίσωμε πιὸ πολύ, γιὰ νὰ δοῦμε στὴν ἀνάλυσή της κάποια φράση τοῦ Ξενόπουλου, ποὺ λέει πὼς «Ὁ Ροῖδης ὁμολογουμένως ἀνεδείχθη δεινὸς σοφιστής» ⁽¹⁸⁾. Καὶ δὲν θὰ ζητήσωμε νὰ μάθωμε μὲ λεπτομέρειες τί ἐννοεῖ ὁ Σῆμος Μενάρδος, ὅταν τὸν ὀνομάζῃ «τρυφητῆ» ἢ ὁ Καμπάνης ὅταν τὸν λέῃ «ἡδονιστῆ». Κί οὔτε θὰ ἐπιστήσωμε πολὺ τὴν προσοχή μας καὶ στὴν ἄλλη «λεπτομέρεια», ὅτι αὐτὸς ὁ γεμάτος κέφι σαρκαστής, ποὺ γελοῦσε μὲ τὰ πάντα, κατήντησε τέλος κί αὐτὸς ἕνας ἀπ' τοὺς πολλοὺς ἀπογοητευμένους τῆς ζωῆς, λιγόλογος καὶ μελαγχολικός, σχεδὸν μισάνθρωπος, σὰν γιὰ νὰ δείξῃ λὲς μὲ τὸ ζωντανό του παράδειγμα πόσο πιεστικὸ εἶναι τὸ κενὸ ποὺ δημιουργεῖται στὴν ψυχῆ, σὰν διωχτῆ ἀπὸ κεῖ μέσα ἢ πίστη.

Ὅμως, προτοῦ νὰ τελειώσω, ἤθελα νὰ ξαναγυρίσω σ' ἕνα σημεῖο. Μὲ τὴν περίφημη ἐκείνη μελέτη του γιὰ τὴν ποίηση τῆς νέας Ἑλλάδος, καταδικάζοντας ποίηση καὶ ποιητὲς ὁ Ροῖδης, ἰσχυριζόταν πὼς εἶν' ἀδύνατη ἡ δημιουργία ἀληθινῆς ποιήσεως στὴν Ἑλλάδα, γιὰτι ἔλειπαν τὰ ἰδανικά ποὺ ἐμπνέουν καὶ ποὺ δημιουργοῦν τὴν κατάλληλη ποιητικὴ ἀτμόσφαιρα. Ἰσαμε ποιὸ σημεῖο εἶχε δίκηο στὴν ἄποψή του αὐτήν, εἶπαμε παραπάνω. Μὰ ρωτᾶμε τώρα: Ποιὰ ἦταν ἡ ἐργασία ποὺ κατέβαλε ὁ ἴδιος ὁ Ροῖδης γιὰ τὴν δημιουργία μιᾶς τέτοιας ἀτμοσφαίρας; Νομίζω πὼς, ἂν κανεὶς παραμερίσῃ ἀπ' τὰ μάτια του κάθε θάμπωμα ποὺ προκαλεῖ ἡ φήμη καὶ τὸ «ὄνομα» ποὺ ἔβγαλε ὁ Ροῖδης, ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν θὰ τὸν φέρῃ ἀσφαλῶς σὲ πολὺ εὐνοϊκὴ θέση. Εἶν' ἀνάγκη ἄραγε νὰ ἀραδιάσῃ κανεὶς ἐπιχειρήματα, γιὰ ν' ἀποδείξῃ πὼς ὁ Ροῖδης μὲ τὴ στάση του ἐκείνη τὴ συστηματικὰ ἀρνητικὴ καὶ μυκτηριστικὴ δὲν συνέβαλε στὴ δημιουργία τῶν ἰδανικῶν αὐτῶν ποὺ ἔλειπαν ἀπ' τὴν ποιητικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς Ἑλλάδος; Ὅτι ἐποθοῦσε τὴ δημιουργία μιᾶς ἀνώτερης τέχνης στὸν τόπο μας εἶναι ἔξω ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία. Μὰ ἐπίσης εἶναι ἔξω ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία πὼς μὲ τὴν ἄρνησή του συντελοῦσε κί αὐτὸς, μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους παράγοντες, στὸ νὰ μονιμοποιῆται αὐτὴ ἡ ἀποπνιχτικὴ καὶ δυσμενὴς γιὰ τὴν Τέχνη ἀτμόσφαιρα, ἡ φτωχὴ σὲ ὑγιῆ ἰδανικά. Καὶ δυστυχῶς, ἡ ἀτμόσφαιρα αὐτὴ καὶ σήμερα δὲν εἶναι πολὺ καθαρώτερη, καὶ τὰ ἰδανικά ποὺ ἐμπνέουν τὴ σύγχρονη λογοτεχνικὴ μας παραγωγή, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις, ἄλλοτε εἶν' ἀνύπαρκτα, κί ἄλλοτε σὲ φέρνουν σὲ δύσκολη **[σελ. 249]**

(17) Σελ. 1255.

(18) *Παναθήναια*, Μάρτιος 1904, σελ. 359.

θέση ἂν πρέπει κὰν νὰ τὰ ὀνομάζης ἰδανικά. Δὲν λέει, βέβαια, κανεὶς πὼς φταίει σ' αὐτὸ μόνον ὁ Ροῖδης. Μὰ ὅπωςδὴποτε, ἂν ὁ Ροῖδης, ξεπερνώντας τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο τῆς ἀρνήσεως, κατάρθωνε ν' ἀνεβῆ σ' ἓνα ἄλλο, ἀσύγκριτα ψηλότερο, νὰ παρουσιάσῃ μιὰ «θέση», μιὰ «κατάφραση», ἂν ἦταν ὁ ἴδιος ἰκανὸς νὰ παρουσιάσῃ μεγάλα ἰδανικά, νὰ τὰ κηρύξῃ, νὰ τὰ στερεώσῃ, μὲ τὸ κῦρος καὶ τὴ δύναμή του, μέσα στὴ νέα γενεὰ τῶν λογοτεχνῶν ποὺ τὸν περιέβαλλε τότε μὲ ἀπεριόριστη ἐκτίμησι καὶ ἐμπιστοσύνη, ὁ Ροῖδης θὰ γινόταν σίγουρα ἀνακαινιστὴς τῆς ἐλληνικῆς ποιήσεως καὶ πρόδρομος μεγάλης τέχνης. Μὰ τὰ ἰδανικά, γιὰ νὰ φυτρώσουν στὴν ψυχὴ καὶ νὰ μεγαλώσουν σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ γίνουν πηγὲς δημιουργίας, χρειάζονται τὴ θέρμη καὶ τὴ θαλπωρὴ τῆς πίστεως. Ἡ ἀρνήσι ὅμως διώχνει τὸ θάλπος καὶ παγώνει τὴν ψυχὴ. Ἡ ἀρνήσι ξερριζώνει τὴν πίστι καὶ ἐμποδίζει τὴν ἀνάπτυξη μεγάλων ἰδανικῶν. Καὶ δυστυχῶς ὁ Ροῖδης ἦταν ἀρνητὴς...

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Η ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΩΝ ΑΠΑΝΤΩΝ	Σελ. 5
ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	» 7

ΑΙΣΘΗΤΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

Ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία καὶ ὁ καλλιτέχνης	» 21
Λογοτεχνία καὶ ἰδανικά	» 35
Ὁ ποιητὴς χθὲς καὶ σήμερα	» 61
Ὁ θάνατος τοῦ λυρισμοῦ	» 68
Ὁ λυρισμὸς θὰ ξαναζήσῃ	» 74
Ἡ τέχνη γιὰ τὸν ἄνθρωπο	» 82
«Υψηλοὶ σκοποὶ»	» 89

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Ἡ παρακμὴ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα	» 95
Ἀναδρομὴ στὸν ἄγνωστο μεσαίωνα	» 102
Τὸ Βυζάντιο κί ἡ νεώτερη ἔρευνα	» 127
Ἡ γυναῖκα στὸ Βυζάντιο	» 137
Νεομάρτυρες	» 151
Χριστιανικὸ βιβλίον κί ἀναγνωστικὸ κοινὸ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας	» 159

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

Ὁ ποιητὴς ποὺ βρίσκει τὴν ἀλήθεια	» 169
Ἑρνέστος Ψυχάρης	» 179
Ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Φρανσουὰ Μωριάκ	» 192
Pierre L'Ermite	» 210
Ἕνας κόσμος ποὺ φεύγει	» 219
Μιὰ ματιὰ στὸ κριτικὸ ἔργο τοῦ Ροῖδη	» 235

Γ . Β Ε Ρ Ι Τ Η
Α Π Α Ν Τ Α

ΠΕΖΑ Ι
ΑΡΘΡΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΣΤ. ΟΡΦΑΝΙΔΗ. ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΤΟΝ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 1958 ΣΤΑ ΠΡΟ-
ΤΥΠΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕ-
ΧΝΩΝ «ΤΟ ΦΩΣ» ΤΗΣ Χ.Ε.Ε.Ν. ΦΩ-
ΚΙΔΟΣ 15, ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚ-
ΔΟΣΕΩΝ «Η ΔΑΜΑΣΚΟΣ»